મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૯

પહેલી આવૃત્તિ, ૧૯૩૬, પ્રત ૧,૫૦૦
સુધારા-વધારાવાળી બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૩૯, પ્રત ૨,૦૦૦
પુનર્મુદ્રણ ૧૯૪૪, પ્રત ૨,૦૦૦
સુધારા-વધારાવાળી ત્રીજી આવૃત્તિ, ૧૯૫૨, પ્રત ૩,૦૦૦

ચાર રૂપિયા

જુલાઈ, ૧૯૫૨

આનંદનાં ઝરણાં

જીવનનો આનંદ દરેક માણસને જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં જડે છે. વધારેમાં વધારે માણસોને 'ખાવુંપીવું અને છોકરાંછૈયાં વચ્ચે રહેવું' એમાં જ આનંદ હોય છે. રાષ્ટ્ર જો દુર્દૈવમાં ન સપડાયુ હોય અથવા એને કોઈ અદમ્ય મહત્ત્વાકાંક્ષા ન વળગી હોય તો આ જ સ્થિતિ સ્વાભાવિક છે એમ માનવાને વાંધો નથી સુખી અને નિશ્ચિંત કૌટુમ્બિક જીવનમાં જો ધર્મના સંસ્કારો, જ્ઞાનની સહેજસાજ નિષ્ઠા, અને સહેજે પ્રાપ્ત થયેલી સમાજસેવા એટલું ઉમેરીએ એટલે જીવન સંપૂર્ણ થયું. કરોડો લોકો માટે આથી વધારે ઉત્કટ જીવન હોતુ નથી.

જીવનની સ્વાભાવિકતામાં વિશાળ કુદરત સાથેનો થોડોઘણો પરિચય, સગાંવહાલાંને મળવાને કાજે અથવા યાત્રાઉત્સવને પ્રસંગે 'કરેલી થોડીક' મુસાફરી દ્વારા તો હોય જ છે. એની સાથે ધાર્મિક સંસ્કારોના વિધિઓ અને પૂજાઓ, વ્રતો અને ઉત્સવો વગેરે આવવાથી સ્થાવરપણાના દોષો સહેજે નીકળી જાય છે.

પણ માણસ એટલાથી સંતુષ્ટ નથી થતો. સામાન્ય ભૂમિકા ઉપર રહી મળતી જીવનની સર્વસાધારણ સંપૂર્ણતા એને આકર્ષતી નથી. એને એ અલૂણી લાગે છે. જીવનના કોઈ એક અથવા અનેક અંગનો સંકોચ કરીને પણ બીજી કોઈ એક ખાસ દિશામાં માણસ ઉત્કટતાથી દોડવા માગે છે. કોઈ પ્રયોગવીર થાય છે, કોઈ જ્ઞાનવીર બને છે, કોઈ પ્રવાસવીર બની પરિવ્રાટ્ થઈ જાય છે, કોઈ સંઘનો આગેવાન બની સામુદાયિક પરાક્રમ કરે છે, કોઈ આત્માની ખોજમાં ત્યાગવીર બને છે, કોઈ ગરુડ અને ચંડોળને પણ હરાવી કલ્પનાકાશમાં ઉત્તરોત્તર ઊંચાં ને ઊંચાં ઉડ્ડયનો સાધે છે. કોઈ રચનાકુશળ સ્થપતિ બને છે, તો કોઈ નગરસંસ્થાપક તરીકે અમર થાય છે. કેટલાકથી તો રાષ્ટ્રપતિ કે રાષ્ટ્રપિતા થયા વગર રહેવાતુ જ નથી. જ્યારે કેટલાક તો કોઈ પણ સંઘ કે રાષ્ટ્ર પ્રત્યે વિશેષ નિષ્ઠા કેળવ્યા વગર આખા મનુષ્યજીવન માટે નવા ખમીર જેવા બની જાય છે. કોઈ સત્યને શોધે છે તો કોઈ શિવની ઉપાસના કરે છે. કોઈ સામર્થ્ય ખીલવે છે તો કોઈ ભાવનાઓ કેળવે છે દરેકનો આનંદ જુદો જ હોય છે.

આમ હોવા છતાં સૌન્દર્યની ઉપાસના, હુન્નર અને કળાનુ અનુશીલન, નિસર્ગનું નિરીક્ષણ તેમ જ જીવનકળાની કેળવણી એ આનંદના ખાસ વિષય ગણાયા છે. દરેક માણસના જીવનનુ આ પાસુ ઓછુંવત્તું ખીલેલું હોય જ છે. જીવનાકાશમાં જો આ આનંદસૂર્ય ચળકતો ન હોત, આ આનન્દચન્દ્ર મલપતો ન હોત તો જીવવામાં કેને રસ આવત?

આનન્દ એ વસ્તુ જ એવી છે કે એનો અનુભવ લેવા માટે બીજાને નોતરવાથી તે બેવડાય છે. દુઃખોનો સંવિભાગ કરવાથી એની વેદના સહન કરવા જેટલી હળવી થાય છે અને સુખમાં કોઈનો ભાગ પાડવાથી તે બેવડાય છે, ઘણી વાર સાત્ત્વિક બને છે અને એમાંથી સુખથીયે નિરાળો એવો નવો જ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. સૌને આવા આનંદના સંવિભાગી કેમ કરાવાય? દરેકનુ જીવન અલગ અલગ સ્વતંત્ર વહેણમાં વહે છે. તમામ દુનિયાને કાંઈ આપણે આપણા જીવનના સાથી બનાવી શકવાના નથી પણ કળા દ્વારા — સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર, સ્થાપત્ય, રચના અને ઘટના દ્વારા આપણે અસંખ્ય લોકોને આપણા આનંદની ઝાંખી કરાવી શકીએ છીએ; અને જો વિશિષ્ટ જાતની શક્તિ કેળવેલી હોય તો જ્યાં અસંખ્ય લોકોને આનંદપ્રતીતિ થતી નહોતી ત્યાં આનંદ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અથવા ક્ષમતા અર્પી શકીએ છીએ. એને જ કલાદૃષ્ટિ કહે છે.

કળાની અનુભૂતિ જેને થઈ છે તે એકલપેટો રહી શકતો જ નથી. એને બીજો કોઈ ન મળે તોયે એ પોતાનો આનંદ પોતા માટે જ એક યા બીજી રીતે નોંધી રાખવાનો. એકાન્તમાં રહી ધ્યાનમગ્ન થનાર ઋષિઓ પણ તત્ત્વપ્રાપ્તિનો આનંદ થતાં ગાઈ ઊઠે છે. કેટલાક ઝાડની છાલ પર, હાડકાંના ફલક પર કે પથરાની પીઠ પર પોતાનો આનંદ કોતરી નાખે છે. આનંદની આ સર્જકતા અદમ્ય હોય છે અને એ સર્જનને કારણે વળી નવા આનંદની જે સેરો છૂટે છે તે તો જુદી જ.

એવી જ સિસૃક્ષાને કારણે પરમાત્માએ એકના અનેક થવાનું પસંદ કર્યું, આ અનંત લીલામયી સૃષ્ટિ સરજી, એમાં અનંત અવતારો રચ્યા, અને એમાં સનાતન, એટલે કે નિત્યનૂતન, યૌવન રેડ્યું. વિધાતાનો આ આનંદ એ કોને અર્પે? કોની સાથે એનો એ સંવિભાગ કરે? એકાકી ન રમતે એટલા ખાતર એ એકનો અનેક થયો. અને એ અનેકત્વ ગમે તેટલું વિસ્તરે તોયે મૂળ એકત્વ તૂટતું જ નથી એ અનુભવનો આનંદ એણે મેળવ્યો. વિવિધતામાં એકતા અનુસ્યૂત છે. એટલુ જ નહીં પણ તે અખંડ રહે છે, અને વધારે પરિસ્ફુટ થાય છે એ અનુભવમાં જ દૈવી સમાધાન રહેલું છે. દુનિયામાં ગમે

તેટલી મુસાફરી કરીએ તોયે આકાશના તારાઓ સાથે ને સાથે જ છે એમ જોઈ જેમ આપણુને જાણે ઘેર જ હોઈએ એવો અનુભવ થાય છે તેમ જ વિવિધતામાં રહેલું ઐક્ય અનુભવવાથી સર્વત્ર એક જ તત્ત્વ ભરેલુ છે, એનો અદ્વૈતાનંદ થાય છે.

જેની વૃત્તિ આ અદ્વૈતને પારખતી થઈ તેનામાં આત્મનેપદી અને પરસ્મૈપદી એવી બે લાગણીઓ ખીલે છે અને એ બે વચ્ચે પાછો એક ઉભયપદી એકરાગ જામે છે. કળાવૃત્તિથી પ્રેરિત થઈને લખાયેલી નોંધો, રચાયેલાં નિબંધો અને અપાયેલાં ભાષણો ગમે તેટલાં પરસ્મૈપદી કરીએ તોયે તેનો પ્રધાન સૂર આત્મનેપદી જ રહે છે આ લખાણોમાં પણ એ જ પ્રકાર દેખાઈ આવશે. આમાં અસાધારણ જેવું કશું ન હોય તોયે મૌલિકતા તો છે જ. અને તેથી જ સમાનધર્મી વાચકો આગળ એ મૂકતાં કશો ક્ષોભ નથી થતો આમાંનો કેટલોક ભાગ તો મંદવાડના દિવસોમાં અથવા જેલની કોટડીમાં રાખેલી વાસરીની નોંધો જ છે. કેટલીક નોંધો મૂળ મરાઠીમાં હતી .તે આ સંગ્રહમાં સામેલ કરવા માટે પરગજુ મિત્રોએ ગુજરાતીમાં ઉતારી છે

સિંહાવલોકન કરતાં કહી શકું કે જીવનનો આનંદ વ્યક્ત કરવાની શરૂઆત કરી 'હિમાલયના પ્રવાસ' સાથે. આશ્રમના સાથીઓને એ ગમ્યો એટલે ગુજરાત આગળ એ ધરવાની હિંમત કરી. એના જ અનુકરણમાંથી 'બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ' લખાયો. સરકારે જ્યારે એક વરસ માટે જેલમા પૂરી રાખ્યો ત્યારે પણ ચાર દીવાલની અંદર આનંદયાત્રા ચાલુ જ હતી. એનો કાંઈક અંશ 'ઓતરાતી દીવાલો'ને નામે ભાષાબદ્ધ કરી રાખ્યો. ભારત-સંસ્કૃતિ જેવી અખંડ વહેતી ભારતની નદીઓ જોયા પછી એમને સ્મરણાં-જલિ આપવી આવશ્યક હતી જ. એમાંથી કેટલીક સ્મરણાંજલિ શબ્દબદ્ધ કરી 'લોકમાતા' નામે લોકચરણે ધરી છે અને જીવનયાત્રાનાં થોડાંક સંસ્મરણો 'સ્મરણયાત્રા'મા પૂરી રાખ્યાં છે. બધે યાત્રા જ છે. જીવનના આનંદના અસખ્ય પ્રવાહોને અને ઝીણાં ઝીણાં ઝરણાંઓને એકત્ર કરી આ જીવનનો આનંદ ગુજરાતી પ્રજા આગળ વહેતો કરી શરદનાં વાદળાંની પેઠે હવે હળવો થાઉં છુ.

આ બધુ લખાણ અને આનો સંગ્રહ પણ મારા મિત્રોને જ આભારી છે. તેમણે આ બધું મારી પાસેથી લખાવી મારુ જીવન સમૃદ્ધ કર્યું છે. ખરેખર મૈત્રી એ જ જીવનનો સર્વોચ્ચ આનંદ છે.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

બીજી આવૃત્તિમાંથી

વિશ્વ-કવિ રવીન્દ્રનાથ ગાય છે :

"वहे निरतर अनत आनदधारा"

માણસ જીવે છે ત્યાં સુધી એની આનંદધારા વહ્યા જ કરવાની. એ ખૂટે કે તૂટે એટલે જીવનનો અંત આવ્યો

વિદ્યાર્થીઓને જીવનમાં આનંદ શોધવામાં અને તે આનંદ વ્યક્ત કરવાની ભાષા કેળવવામાં આ ચોપડી જો યત્કિંચિત્ મદદગાર નીવડે તો મારો આનંદ ઘણો વધશે.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસંગે

કેટલી આનંદની વાત છે કે મારા જીવનના આનંદમાં ભાગીદાર થવા માટે નવાનવા સમભાવીઓ વરસોવરસ મળતા જ જાય છે. એમના એ સમભાવથી પ્રોત્સાહન પામીને હુ પણ આનંદનાં નવાં નવાં ક્ષેત્રો એમની આગળ પીરસતો જ જાઉં છુ.

આમ આનંદનું કલેવર વધતુ જાય તો એની સામે વાંધો કોણ ઉઠાવી શકે ? હુ તો નદી, પહાડ, સરોવર, ખેતરો, માછલાંઓ, પશુઓ, પક્ષીઓ, માણસો અને એમની કૃતિઓ બધાંને આનદસ્ફૂર્તિ અને આનંદપૂર્તિ તરીકે જ ઓળખુ છુ. પહેલાં જ્યાં આનંદ જડતો ન હતો ત્યાં હવે એ જડવા માંડ્યો છે, જ્યાં ઓછો જડતો હતો ત્યાં એની માત્રા પણ વધે છે. એના આનંદલેખ સમર્થ હોય કે પ્રાકૃત, અંતે તો બધા આનંદને જ અર્પિત છે. એટલાથી મને સંતોષ છે.

આ આવૃત્તિમાં એક મોટો ફેરફાર કરવો પડ્યો છે ઉમેરવા જેવા ૫૪ લેખો ભેગા થયા. એ બધા આમાં ઉમેરાયા હોત તો ચોપડીનુ કલેવર અગવડરૂપ થાત તેથી 'રખડવાનો આનદ' નામનો એક આખો વિભાગ આમાંથી કાઢી રખડવા મોકલી દીધો છે અને એને ઠેકાણે કાંઈક ઠરેલ એવા ૧૯ લેખોને અહીં સ્થાન આપ્યુ છે.

ગયેલા લેખો કબૂતરની પેઠે રખડીને પાછા આવશે ત્યારે એમના ટોળામાં બાકીના ૩૫ લેખો ઉમેરવામાં આવશે, અને એ બધાને બીજા ભાગમાં પૂરી દઈ વાચકો આગળ રજૂ કરવામાં આવશે. મારી ખાતરી છે આ નવી વ્યવસ્થાથી એ લેખોની પેઠે વાચકો પણ રાજી થશે

પણ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે 'જીવનનો આનંદ'નું પારાયણ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ અને એમના અધ્યાપકોનુ શું? અભ્યાસક્રમ બદલાય નહીં ત્યાં સુધી તેમને બન્ને ભાગ ખરીદવા પડવાના. અને 'બીજો ભાગ હાથ ક્યારે આવશે?' એમ રાહ જોવી પડવાની. બીજો ભાગ વખતસર બહાર ન પડે તો કેટલાક લોકો પ્રકાશન સંસ્થાને વગોવશે અને કેટલાક અભ્યાસક્રમસમિતિને વહારે ધાવાનું કહેશે. એ બધાની આ ઠેકાણે જ માફી માગું છું.

એક ત્રીજો વર્ગ છે મારા મિત્રોનો અને શ્રોતાઓનો, જેઓ મને પૂછે છે કે "તમે અનેક ઠેકાણે જઈ આવ્યા છો. આનંદના કેટલાય નવા વિષયો તમે ચર્ચ્યા છે. એ બધા વિષે ક્યારે લખશો? હજી કેટલા લેખો બાકી રહ્યા છે?" એમને તો હું એટલું જ કહીશ કે જે લખાયા જ નથી અને તેથી ઉમેરાયા નથી એવાની સંખ્યા ગણીને લાભ શો? અનુભૂતિનો અલ્પાંશમાત્ર જ વ્યક્ત થઈ શકે છે. જીવવાને જેટલો વખત આપવો પડે છે એના કરતાં એ જીવ્યાનો આનંદ વ્યક્ત કરવા માટે કાંઈ નહીં તો ત્રણ ગણો વખત આપવો પડે. એ જ્યાં સુધી શક્ય નથી ત્યાં સુધી અમુક આનંદ અણુલખ્યો રહી ગયો એનું દુ:ખ કરાય જ નહીં. નદીના તમામ જળમાં નાહ્યાનો આનંદ માછલીઓ પણ માણી ન શકે!

લખવામાં તેમ જ સંગ્રહ કરવામાં સ્નેહીઓની ઉદાર મદદ ન હોત તો હું કશું જ કરી ન શકત. ખાસ કરીને શ્રી જેઠાલાલ ગાંધીની ચીવટથી જ આ સંગ્રહો તૈયાર થઈ શકે છે.

આશ્રમ, સાબરમતી
૨૨–૫–'૪૭

काका कालेलकर

આનંદને

जो जगतमा (विश्वाकाशमा तेम ज हृदयाकाशमां) आ आनंद न होत तो श्वास पण कोण लेत ? अने जीववाने पण कोण राजी थात ?

तैत्तिरीय अुपनिषद् २–७.

અનુક્રમ

ખંડ ૧ લો

પ્રકૃતિનું હાસ્ય

ખંડ ૨ જો

અનંતનો વિસ્તાર

ખંડ ૩ જો

નિવૃત્તિમાં નિરીક્ષણ

ખંડ ૪ થો

જીવનનો ઓપ

જીવનનો આનંદ

ખંડ ૧લો

પ્રકૃતિનું હાસ્ય

૧

જેલવાસના અનુભવીઓને

કુદરતનું દર્શન ગમે તે સ્થિતિમાં આહ્‌લાદક હોય છે. પણ રોજના ધંધામાં ફસાયેલો માણસ તે તરફ ધ્યાન જ આપી શકતો નથી.

કુદરતનું એકે દર્શન એવું નથી કે જેમાં મને રસ ન પડતો હોય. કેટલાક લોકો અંધારાથી ડરે છે; કેટલાક અંધારું જોઈ વિરસ થઈ જાય છે. જાણે અંધારું એટલે ગ્લાનિ, અંધારું એટલે પોલાણ, અંધારું એટલે આનંદનું દેવાળું; પણ ખરું જોતાં આનંદને વિહાર કરવા જો પૂરેપૂરો અવકાશ ક્યાંયે હોય તો આકાશના અંધકારમાં જ. જો વધારેમાં વધારે અંતર્મુખ થવું હોય તો તે અંધારામાં જ થવાય.

હિંમતથી વધતો સવારનો પ્રકાશ અને સાંજની આથમતી જાહોજલાલી બન્ને મને વહાલી લાગે છે. બન્ને સંધિકાળમાં ગૂઢનું જે સૂચન હોય છે તે જીવનના અનેક સવાલોનો ઉકેલ આણવામાં જોઈતુ વાતાવરણ પૂરું પાડે છે.

બપોરના તડકામાંથી આબાદ બચેલો માણસ તડકાનો એક રીતે વિચાર કરે છે. જ્યારે સવારથી સાંજ સુધી પૂર જોસથી પોતાની અસર વરસાવનાર તડકામાં જેના શરીર અને મનનો મુરબ્બો થઈ ગયો છે તે તડકાનો જુદી રીતે વિચાર કરે છે. તડકાથી અકળાયા છતાં જે માણસ પોતાનું તાટસ્થ્ય જાળવી તડકાના કાવ્યનો વિચાર કરે છે તેને એમાંથી રસની સેરો છૂટે છે. યુદ્ધ, દુકાળ, ફાટેલા ચેપી રોગો, વિપ્લવ, દાવાનળ અને ઉત્પાત દરેકમાંથી રુદ્ર, અદ્‌ભુત કે ભયાનક રસ છૂટવાના જ. 'હરિશ્ચંદ્રનું આખ્યાન, દમયંતીની વિટંબણા, ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાન્તિ, પયગમ્બરની હિજરત, પોમ્પીનો નાશ, અથવા દ્વારકાનું સમુદ્રમજ્જન, દરેકમાં રોમહર્ષણ રસ તો હોય જ છે.

પણ એ કાવ્ય નિહાળવાની અને એની અસર થવા દેવાની નવરાશ જ માણસ પાસે હોતી નથી. માણસને એનો રોજનો નીરસ વ્યવહાર એટલો બધો વહાલો છે કે એની આગળ ગમે તેટલી ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત વસ્તુ જતી કરવા એ તૈયાર થાય છે.

આસપાસની ઊંચી દીવાલોને કારણે જેલની અંદર સવારનો અરુણોદય અને સાંજનો સંધ્યાવિલાસ ભાગ્યે જ જોવાને મળે છે. બપોરનો તડકો મળાય

નહીં અને રાતને એકાંતે ગવાય નહીં. જ્યાં જુઓ ત્યાં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ને જેલરના ચહેરા જેવી નીરસ દીવાલો જ દીવાલો હોય છે. એવે ઠેકાણે લીમડા ઉપર ફૂલ બેઠું, કાગડો કે ચકલું આવ્યું, કોઈએ જરાક ગાયું કે રોયું તોયે ધ્યાન ખેંચાય છે. એવે વખતે જો એકાદ તારો દેખાય તો ચિત્તને ધન્ય ધન્ય થઈ જાય છે. વિરહને કારણે ઔત્સુક્ય અને પ્રેમ વધેલાં હોય છે તેથી સાંજે સૂતાં પહેલાં વાસરીમાં એ તારાની નોંધ લીધા વગર રહેવાતું નથી. આવી નોંધનો આનંદ જેલમાં રહેલા જ લૂંટી શકે, પૂરો માણી શકે.

છેલ્લી એક બે લડતની કૃપાથી જેલજીવનનો અનુભવ લીધેલાઓની સંખ્યા ઠીક વધી છે. તેથી હવે પછી આપેલી નોંધોનું વાતાવરણ અને માનસ સમજી શકનાર લોકો ઘણા થયા છે એ વિશ્વાસે જ એ અહીં આપી છે.

૨

પ્રભાતદર્શન

હવાની દૃષ્ટિએ જોતાં આજકાલનાં પરોઢિયાં સુભગ અને રમણીય હોય છે. ઓરડીની બહાર આવતાં જ આપણે સૃષ્ટિનું અભિનંદન કરીએ અને સૃષ્ટિ આપણું કરે એવી ઉત્કટ ઇચ્છા થાય છે. પણ માણસજાત એટલી બધી પ્રકૃતિવિમુખ થઈ ગઈ છે કે, એને માટે કુદરતની સુંદરતા એ પારકી ભાષા જેટલી જ અપરિચિત છે. જેલની કોટડી ખૂલતાં જ બહાર આવી કોઈ સ્વતંત્ર દ્વિજરાજ આકાશમાં તરે છે કે કેમ એ જોવાની ઇચ્છા થઈ. એઓ ભલે મારી તરફ ન જુએ; હું તો અરસિક માણસજાતનો પ્રતિનિધિ રહ્યો! એમણે મારી તરફ શું કામ જોવું? પણ હું એને સમાનધર્મી ગણીને વંદન કરું છું. — નમન નહીં કારણ એ આકાશગામી તરફ માથું નમાવવાને બદલે ઊંચું કરવાનું જ હોય છે. એમની 'ઉચ્ચ' રહેણી અને ઉમદા સ્વભાવ જોઈને આ લોકો માનવી સંસ્કૃતિ કરતાં વધુ ઉચ્ચ સંસ્કૃતિના રસિયા હોવા જોઈએ એમ ખાતરી થાય છે.

* * *

કવિઓએ અને નિસર્ગરસિક નિરીક્ષકોએ કમળ, સરોવર, ફૂલો, બાળકો, તારાઓ, મણિ વગેરે કુલ ચૌદ વસ્તુઓને કાવ્યમય ગણી છે. નિત્ય નૂતન આકૃતિ ધારણ કરનાર વાદળાંનો કાવ્યાત્મા એ લોકોએ પારખ્યો છે કે નહીં એની ખબર નથી. વાતાવરણશાસ્ત્રીઓ આજ સુધી મેઘોના ચાર વિભાગ

કરતા હતા. હમણાં હમણાં તેઓએ એ વિભાગોની સંખ્યા વધારી છે. આપણા જૂના ગ્રંથોમાં આકાશના જ જુદા જુદા ચાર પ્રદેશ કલ્પ્યા છે. અને એ દરેક પ્રદેશનાં વાદળાંને નોખાં નામ પણ આપ્યાં છે. પણ આજકાલના કવિઓ એ કશું જ જાણતા નથી. 'મેઘથી અંબર મેદુર થયું છે' એટલું કહ્યું એટલે જાણે અવધિ થઈ. આ વાદળાંઓ આખા આકાશને 'સર કરી' પોતાની ઘનનીલ પ્રભા ખીલવે ત્યારે દુર્દૈવી કવિઓ આજનો દિવસ દુર્દિન છે એમ કહી નાખે છે!

વિલાયતમાં એકાદ દિવસ જો ચોખ્ખો તડકો નીકળ્યો તો બધા લોકો ફરવા નીકળી પડે છે અને એ શુભ દિવસનાં વખાણ કરતાં થાકતા નથી. આપણે ત્યાં લગભગ આખું વર્ષ પ્રખર તડકો પડતો હોય છે. એવા દેશમાં મેઘરાજાની કૃપાથી જ્યારે છાંયો મળે છે ત્યારે એને નશ્વર જીવિત જોડે સરખાવી સૂતકીની જેમ વિરક્ત થવા કરતાં "જાય છે એ વેળા આપણી છે, માટે મળે છે ત્યાં સુધી એ કાવ્યાનંદ લૂંટી લો." એવી વૃત્તિ શું કામ ન રાખવી?

*　　　*　　　*

આજકાલ આકાશવ્યાપી મેઘ ઉપર ઉષાની રક્તિમાનું જે આક્રમણ ચાલુ છે એ ખરેખર એકીટશે મીટ માંડીને જોવા જેવું છે. ખેતરમાં જેમ તરબૂચની પાકવાની શરૂઆત થતાં અંદર લાલ રંગ ધીરે ધીરે પાકવા માંડે છે તેમ વાદળાંની નીચેના ભાગમાં ઝાંખો ઝાંખો સિંદૂરનો રંગ ચોંટે છે અને એને લીધે વાદળાંની મુખ્ય મુખ્ય નસોનો વળાંક કેવો છે તે ઓળખવું બહુ સહેલું થઈ પડે છે. સિંદૂરનો રંગ મુત્સદ્દીની ભાષાની જેમ ક્ષણે ક્ષણે નવો નવો અર્થ વ્યક્ત કરે છે; ઘડીકમાં ગૂઢ થઈ જાય છે તો ઘડીકમાં કેવળ ઔપચારિક છટા બતાવીને અદૃશ્ય થઈ જાય છે. રંગ ફેલાવા લાગે એટલે પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ફેલાય છે. પણ પરોઢિયાનો રંગ એટલે નવા અતિથિની મહેમાનગીરી. એ જો વધુ વખત ટકે તો તેમાં વાસ્તવિકતા ન રહે.

આજકાલનાં વાદળાં જાણે વરસાદનો ગર્ભ. સિંહગઢ ઉપર આની મજા ખાસ જોવાને મળતી હતી.

પરમ દિવસનાં ચાર ટીપાંથી આકાશ થોડુંઘણું ધોવાયું. આકાશમાં હંમેશાં રહેતાં ધૂળનાં રજકણ ટીપાં સાથે નીચે આવ્યાં, તેને લીધે આકાશનો તાજગીભર્યો નીલ રંગ હવે વધુ ખીલી નીકળે છે.

*　　　*　　　*

કોઈ સોગનપૂર્વક કહી ન શકે કે આકાશ સાવ ચોખ્ખું છે એટલા માટે જ જાણે આજે દક્ષિણ તરફ અને ઉત્તર તરફ આછાં વાદળાંઓની વીચિ છે. સિંહાસન ઉપર બેઠેલા રામચંદ્રના મુખ ઉપરનું જાણે સૌમ્ય સ્મિત જ.

જેલ બહારનાં ઝાડ કાલના વરસાદથી તાજાં થઈ પ્રસન્ન ગીતો ગાય છે. આગળના ભાગમાં કોકના ઘરમાંથી ધુમાડો નીકળે છે. એનો ભૂખરો રંગ ઝાડના લીલા રંગમાં ધૂસીને પોતાનું સૌંદર્ય વધારે છે.

પણ આજે આ કાગડા આટલા ચિંતાગ્રસ્ત કેમ દેખાય છે? તેમને વરસાદની જરૂર ન હતી કે શું! બિચારાના માળા રાત્રે ભીંજાયા હશે. બીજું શું હોય?

ઝાડમાંથી સૂર્ય બહાર આવતાં જ કેટલાક કેદીઓએ એને નમસ્કાર કર્યા. ગામડાંના લોકો સૂર્યને નમસ્કાર કરવાનું હજી ભૂલ્યા નથી. અને તેમ કરતાં તેઓ શરમાતા પણ નથી. "અમે સૂર્યને નમસ્કાર નથી કરતા પણ સૂર્ય દ્વારા પ્રગટ થતા સનાતન પુરુષને એટલે કે પરમાત્મ-તત્ત્વને નારાયણરૂપે નમસ્કાર કરીએ છીએ" એમ કહેવાની પણ એમને આવશ્યકતા નથી લાગતી. તત્ત્વજ્ઞાનના ઊંડા પાણીમાં તેઓ ઊતરતા ન હોવાને કારણે તેમને કશી મુશ્કેલી નથી ઉદ્ભવતી.

૬-૪-'૩૨

૪

જેલમાં ગૂડી પડવો

ગૂડી પડવો એટલે અમારો મહારાષ્ટ્રીઓનો વર્ષારંભનો દિવસ. બપોરે જ ખબર પડી કે આજે પડવો છે. શાસ્ત્રના વિધિ પ્રમાણે આ દિવસે સ્વાદમાં કડવા, પણ પરિણામે પથ્યકર એવા લીંબડાનું ભક્ષણ કરવાનું હોય છે. જેલમાં લીંબડો ક્યાંથી કાઢવો ? પણ જેલજીવન એ જ આજકાલ ખરેખરું લિંબ-ભક્ષણ છે. અને એનો યથેચ્છ આસ્વાદ લઈ રહ્યા છીએ. કાલથી જ તકલીને બદલે રેંટિયા ઉપર કાંતવાની શરૂઆત કરી, અને આહારમાં પણ કાલે જ ફેરફાર થયો. આ પણ એક 'યોગાનુયોગ' જ.

કાલે રાત્રે બરાબર આઠ વાગ્યે સામેની બૅરેક ઉપર ચિત્રા અને સ્વાતિ એ બેનો ઉદય થયો. ચિત્રા એ મારું જન્મનક્ષત્ર એમ કોઈકે કહ્યું છે. ચૈત્ર મહિનાની રાતે चित्रानीता रात्रय. હોય છે. સાંજને વખતે ચિત્રા ઊગે છે અને રાત્રીનો રથ આકાશમાર્ગે સવાર સુધી ખેંચ્યા કરે છે. પ્રથમ કોઈકે મને કહેલું કે મારું જન્મનક્ષત્ર રોહિણી. શ્રીકૃષ્ણનું અને મારું જન્મનક્ષત્ર એક જ, એમ માની મને અભિમાન જેવું લાગતું હતું. આ નિર્ણય ગણિત-જ્યોતિષીઓના હાથમાં ન હોત અને મારી પસંદગી ઉપર હોત તો હું બેમાંથી કયું નક્ષત્ર પસંદ કરત ? કોણ જાણે. પણ હવે તો ચિત્રા ઉપર જ ભકિત બેઠી છે. મારો જન્મ કારતક વદ દશમીને દિન સવારે લગભગ દસ વાગ્યે થયો છે. આટલા ઉપરથી જન્મનક્ષત્ર શોધી કાઢવું અઘરું નથી.

આજે પરોઢિયે શ્રવણના ઉદયથી તે નજરની બહાર જાય ત્યાં સુધી આકાશ જોયું. પણ વિશેષ આકર્ષક લાગ્યું નહીં. આવું કોઈક જ વાર થાય છે.

આજે આકાશમાંનાં વાદળાંઓમાં પશ્ચિમાભિમુખ થોડાક પટા સિવાય બીજું કાંઈ જ ન હતું. વધુ આહ્લાદક તો અત્યંત સૌમ્ય અને પૌષ્ટિક એવો ઠંડો પવન જ છે. આ પવનથી આરોગ્ય વધે છે કે કેમ એ તો કોણ જાણે પણ આરોગ્ય જણાય છે એમાં શંકા નથી.

૭–૪–'૩૨

૫

સુરધનુ અને મેઘગર્જના

રાત્રે થોડોક વરસાદ પડવાથી હવામાં ખૂબ ઠંડક હતી. સાંજનું સુંદર ઇંદ્રધનુષ્ય મનમાંથી સહેજે ખસે એમ ન હતું.

જો ઇંદ્રધનુષ્ય દેખાય તો તે બીજાને દેખાડવું નહીં એવી એક જૂની શિખામણ છે. આનું શું કારણ હશે? સામો માણસ આવીને જુએ ત્યાં સુધીમાં જો એ અદૃશ્ય થઈ જાય તો મશ્કરી માનીને એ ચિડાય એ કારણ હશે? કે પછી બીજો આપણા જેવો રસિક ન હોય અને આપણું બોલાવવું એને ન ગમે અને એની અરસિકતા આપણને નડે એ કારણ હશે? કે પછી ઇંદ્રધનુષ્યમાં ઇંદ્રજાળ જેવો કાંઈ જાદુ છે કે જેથી કામણટ્રમણની શંકા રહે એવી માન્યતાને લીધે હશે? જૂના લોકો એકાદો નિયમ કરી આપે છે અને એનું કારણ કહેતા નથી. કારણ કહે નિયમનું ગાંભીર્ય ઓછું થઈ જાય છે કેમ કે લોકો નિયમથી ડરતા નથી અને પોતાનું માથું ચલાવે છે. આ તેમનાથી સહન થતું નથી. અને જ્યારે કારણ કહે છે ત્યારે પણ કોઈ કોઈ વાર ખરું કારણ છુપાવી કાલ્પનિક, ભયાનક કારણ સામે આણે છે. બીક અને લાલચ બંનેની ડગલે ને પગલે મદદ લેનાર સમાજ-ધુરીણો વિષે શું કહેવું? આપણા સમાજમાં જે અસત્ય બાધાઈ વ્યાપી છે, બુદ્ધિની મંદતા વધી છે, એની જવાબદારી આવા લોકો ઉપર જ છે.

મેઘ, ઇંદ્રધનુષ્ય, વરસાદની ઝડી અને વિદ્યુલ્લતાનું નૃત્ય આટલું જોયા પછી ઉર્વશીને માટે ગાંડા થનાર પુરૂરવાની યાદ કેમ ન આવે?

રાતે એકાએક ગાજવીજ અને મેઘગર્જના શરૂ થતાં નાનાં છોકરાંઓ કેવાં ગભરાઈ જાય છે! મારા શૈશવમાં મારી શી સ્થિતિ થયેલી એનું મને સ્મરણ છે. પણ જ્યારે હું દસ બાર વર્ષનો હતો તે વખતે મારી નાની ભત્રીજીની થયેલી ગભરામણ જોઈ મને તો સૃષ્ટિની રચના ઉપર ચીડ જ ચડેલી. પરમાત્માના મનમાં આ નાના અર્ભક વિષે કાંઈ જ કોમળતા નહીં વસતી હોય? ક્યાં આ નાજુક ભોળી છોકરી અને ક્યાં એ આકાશ-કટાહને વિદીર્ણ કરનાર વીજળીનો ભયાનક કડાકો! ઈશ્વરે થોડીઘણી તો દયામાયા રાખવી જોઈતી હતી. આમ તે વખતે તો થયા વગર રહ્યું નહીં. તે વખતે કાંઈ મેં શાકુંતલ વાંચ્યું ન હતું. ફૂલો અને અગ્નિ, આશ્રમનું હરણું અને બાણ, એમના

સંયોગ વિરુદ્ધ તકરાર કરનાર તાપસીઓની મને ઓળખાણ થઈ ન હતી. હવે થાય છે કે સૃષ્ટિની ભીષણ સુંદરતા છે તે જ યથાર્થ છે. તેની દીક્ષા મળ્યા સિવાય જ્ઞાન વાસ્તવિક થઈ શકતું નથી.

અમારી પાસે જો સૂક્ષ્મકાલમાપક યંત્ર હોત તો વીજળીનો ચમકાટ અને મેઘનો ગડગડાટ એ બે વચ્ચેનું કાલાન્તર માપીને કેટલે દૂરથી અવાજ આવ્યો એ અમે કાઢી શકત. આજે ગમે તેટલી ઊંચાઈએ હવાઈ જહાજો જાય છે. એમની આસપાસ વીજળી પડવા માંડે અને ગડગડાટ થવા લાગે ત્યારે આકાશયાનંની શી દશા થતી હશે? વીજળી પડીને આકાશયાન તૂટી પડ્યાનું આપણે ક્યાંયે વાંચ્યું નથી. આ આશ્ચર્ય નથી શું?

આજ સવારના પૂર્વ તરફનાં વાદળાં વિજયનગર હંપીના પહાડ જેવાં દેખાતાં હતાં. મોટા મોટા વાંકાચૂકા ગોળ પથરાઓના ઢગલા એટલે જ હંપીના પહાડ. એ પ્રાચીન પથરાનું સ્મરણ આ બાષ્પમય મેઘોએ કરી દીધું! એમનાં છિદ્રોમાંથી પછીથી જ્યારે સૂરજે પોતાનાં મયૂખ હાથની આંગળીઓની જેમ ફેલાવ્યાં ત્યારે એ પંજો કે પંખો જોવા જેવો હતો. ઠેઠ ઉત્તરથી તે દક્ષિણ સુધી એ ફેલાયેલો હતો અને વચમાં વચમાં નાનકડાં ધોળાં વાદળાં, "અમે તો નાનાં, અમને કોની હરકત?" એમ કહેતાં આમતેમ ગમે ત્યાં ફરતાં હતાં.

સૂર્યની આસપાસ કેટલાંક વાદળાં ઉપર ઇંદ્રધનુષ્યના રંગો અસ્તવ્યસ્ત ફેલાયા હતા. તાંબાનું વાસણ ચોખ્ખું માંજીને તડકામાં રાખીએ ત્યારે કેટલીક વાર આવો રંગ એના ઉપર દેખાય છે. પણ મદ્રાસમાં કોંગ્રેસને વખતે સાંજને સમયે સૂર્યની આસપાસ જે પીરોજી રંગ ખીલ્યો હતો તેની સુરખી કોઈમાં પણ આવવાની જ નથી.

૧૩–૪–'૩૨

બે બહેનપણીઓ

હિંદુ કુટુંબમાં નવ-પરણીત જોડાએ એકબીજા જોડે ન બોલવાનો રિવાજ હોય છે. આ નિયમ આજના યુગમાં ચલાવવા જેવો નથી એ ખરું પણ એ નિયમમાં એક 'પ્રકારનું કાવ્ય અને હિત હતું એ જાણવું જોઈએ. બોલવાની મનાઈ હોવાથી ચોરીછૂપીથી બોલવામાં જીવન-રસ વધુ મળતો. આ કાંઈ પ્રત્યક્ષ લાભ ન કહેવાય. એ તો કીમતી પણ આનુષંગિક લાભ ગણાય. મુખ્ય લાભ તો વધૂવર એકલપેટાં ન થતાં આખા કુટુંબમાં ઓતપ્રોત થાય છે એ છે.

*　　　*　　　*

રાત્રે આકાશમાં વાદળાં આવીને બધા તારા પડદાનશીન થતાં, તારાઓ જોવાની ઉત્કંઠા વધે છે. અને ક્વચિત્ ક્વચિત્ પાતળા મેઘના ઝીણા બુરખામાંથી એકાદ તારકા સ્પષ્ટાસ્પષ્ટ લકલક થવા માંડે ત્યારે આ અવગુંઠનવતી વળી કોણ છે એવું કુતૂહલ ઉત્પન્ન થઈને એનો તાગ કાઢવાની ધૂન જાગે છે. કોઈ કોઈ વાર રાતોની રાતો પસાર થાય તોપણ એકે તારા ન દેખાતાં નિરાશ થઈને હવે ચાર મહિના તારાદર્શન જ છોડી દેવું એવો નિર્ધાર કરવાનો વિચાર મનમાં કરીએ ત્યાં તો રાત્રિની રાણી સ્વાતી અને તેની સખી ચિત્રા બન્ને એકદમ દેખાવા લાગે છે. આ જોડીનું દર્શન થતાં શેની નિરાશા અને શેનો નિર્ધાર? સામેની બરાકના મોભથી તે અમારા છાપરાનાં નેવાં સુધીનો એ બન્ને જણીનો પ્રવાસ તાકીને જોતાં તો આપણે સરકારના મહેમાન છીએ એ વાત પણ ભૂલી જઈએ છીએ. આજકાલ આ બે જણીનો દર્શનકાલ રાતના આઠનો છે. રાત્રે બે વાગ્યે ઊઠીને જો જોઈએ તો વીંછીભાઈ પોતાના ડંખ ઉપર ઊભેલા જણાય છે. ત્યાર પછી શ્રવણનું આરોહણ શરૂ થાય છે. શનૈશ્ચરની પોતાની ગતિ ગમે તેટલી મંદ હોય તોપણ આકાશના કટાહમાં તેને શ્રવણની પાછળ પાછળ પસાર થવું જ પડે છે. શ્રવણનું બાણુ અભિજિત અને શનિ એ બેની વચ્ચોવચ્ચ એક લીટીમાં આવ્યું છે તેથી શનિ અને અભિજિત એ બે વણકરો અહીંથી તહીં કાંઠલો ફેંકવાની રમત રમતા હોય એવા દેખાય છે.

૧૪-૪-'૩૨

૭

મેઘનૌકા

પરોઢિયે પાંચ વાગ્યાના અરસામાં પૂર્વા ભાદ્રપદાનાં બન્ને નક્ષત્રો વાંકી ડોક કરીને ગેંદ રમતાં ઉપર આવે છે. પણ આ કૃષ્ણમેઘ તેમની તે લીલા આજે પૂરતી જોવા પણ દેતા નથી. અંધારી રાતે વાદળાંને આકાશમાં અસ્તિત્વ હોય છે પણ આકાર નથી હોતો. કેટલા ભાગના તારા તેમણે હોઇયાં કર્યાં છે તે જોઈને તેમના વિસ્તારનું કેવળ અનુમાન કરાય. તેમનું આ આવું સ્વરૂપ કંઈક ભીષણ પણ હોય છે. મધરાતે દરિયામાંથી દીવા હોલવીને કોઈ વહાણ જતું હોય તો તે જેમ કાળપુરુષ જેવું ભાસે તેવાં આ વાદળાં ભાસે છે.

સામાન્યપણે મેશ જેવા કાળા ચોમાસિયા દરિયામાં ગણ્યાગાંઠ્યા દીવા સાથે વહાણ પ્રવાસ કરે છે. એથી ઊલટું આકાશના બધા વિસ્તારમાં તારાના દીવાઓ પ્રકાશતા હોય ત્યારે કાળીભમ્મર મેઘનૌકા પોતાપૂરતા મૂઠીભર દીવા હોલવીને ચોરની જેમ આકાશ-સાગરમાં ફર્યા કરે છે. અને તેથી ભયની ભાવના સવિશેષ પ્રતીત થાય છે. ઉષા હસે નહીં ત્યાં સુધી એ ભીતિ કેમે કરીને દૂર થતી નથી.

અને આવાં ચાર પાંચ વાદળાં જ્યારે આકાશના જુદા જુદા ભાગમાં ફેલાયેલાં હોય છે ત્યારે તો કાવતરાબાજ લોકોનું ટોળું ઇશારાથી પોતાનું કૃષ્ણ કારસ્તાન ચલાવતું હોય એવો ભાસ થાય છે.

તારાઓ ઢંકાય કે નહીં એનું તારાઓને શું? પણ આપણે માટે કેટલો ફેર પડે છે!

૧૫–૪–'૩૨

૮

ચોમાસી સંધ્યા

પ્રભાતદર્શન કે સાયંદર્શન લખવાનું તે પ્રાકૃતિક આનંદ વ્યક્ત કરવા માટે લખવાનું હોય. તેનો ઉપયોગ વાતાવરણશાસ્ત્રીના નિયમિત અહેવાલની જેમ જો કરવા માંડું તો તેમાં માહિતી કે વિજ્ઞાન તો ન જ આવે; ઊલટું કાવ્યાનંદમાત્ર સુકાઈ જાય. દિવસનાં વાદળાંનું શું કે રાત્રિના તારાનું શું, જ્ઞાન અને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિ મનમાં રાખીને તેમનો અભ્યાસ કે નિરીક્ષણ નથી કર્યું. કેવળ સૌંદર્યપ્રતીતિ અને હૃદયની ભવ્યતામૂલક ઉન્નતિ એ બે વસ્તુઓની જ અપેક્ષા હંમેશ રાખી છે.

કાલે સાંજે ઉત્તર તરફ વાદળાંના સમૂહનાં ઊંચાં ઊંચાં શિખરો એકબીજા સાથે હરીફાઈ કરતાં ભીડ કરી ઊભાં હતાં. કોઈ જૈન મંદિરમાં જેમ અનેક જાતનાં શિખરોનું સંમેલન ભરાયેલું હોય છે તેવો તે દેખાવ હતો. આ શિખરોનું સ્થાયિત્વ જાણે મન પર દૃઢ કરવા માટે જ એ નાના કૃષ્ણ મેઘ પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ તેમની સામેથી ઢસડાતા જતા હતા. પાછળની બાજુએ નીલવર્ણ આકાશ, આગળની બાજુએ ભીની ભસ્મના જેવા શામળા પટા, અને વચ્ચે જાણે ઉત્સાહના ફુવારા ન ઉડાડતાં હોય એવાં ધવલ શિખરો આમાંથી કોણ કોને શોભાવતું હતું તે કહેવું મુશ્કેલ. એટલું ખરું કે ત્રણેનું સંધ્યા સમયનું સૂર્યોપસ્થાન એકાગ્ર મને ચાલતું હતું.

અને સૂર્ય? આકાશમાં જ રૂપાળાં વાદળાંનો દરિયાકિનારો બનાવી ત્યાં તે રમતો હતો. સેવકગણ બધા ખડી તાજીમ કરે છે એટલા જ ખાતર રાજપુત્રો આખો વખત ગંભીર થઈને બેસી જાય તો તેઓ રમે ક્યારે? અને ભક્તગણ વિગલિત-વેદ્યાંતર થઈને અખંડ સ્તુતિ કરે છે માટે દેવો ધ્યાનમૂર્તિ થઈને બેસવા જાય તો અજરામર સ્થિતિનો સ્વર્ગીય આનંદ તેઓ ક્યારે માણે?

અને સૂર્ય કંઈ અઠ્ઠાવીસ યુગો સુધી કેડ ઉપર હાથ દઈ ઊભો રહેનાર વિઠોબા નથી. તેને અરુણને સાથે લઈ ઉષાને મંદિરે જવાનું હોય છે; ભૈરવી રાગ સાંભળતાં સાંભળતાં આકાશનો ઊંચો માર્ગ ચડીને ભૈરવ મહાદેવને દર્શને જવાનું હોય છે. બપોરે સારંગ રાગના ભવ્ય આલાપ સાંભળતાં સાંભળતાં યમરાજના કૂતરાની જેમ જીભ બહાર કાઢી હાંફતા અપરાહ્નને પશ્ચિમ તરફ હાંકી કાઢવાનો હોય છે. આટલું થયા પછી થાકચોપાકચો સૂરજ જો પોતાના

ઘોડાઓને વિસામો આપવા માટે સંધ્યાના સુવર્ણરંગી ગોચરમાં ચરવા છૂટા કરી દરિયાકિનારે રમવા માંડે તો ભક્તો તેની સામે કેમ તકરાર કરી શકે?

જેલમાં પુરાયા પછી અમારે ભાગે આવતું આકાશ તે કેટલું? ચોમેરની ભીંતોને લીધે ક્ષિતિજનું દર્શન થવું તો અશક્ય જ. ફરવાનું પણ મર્યાદિત. આવી સ્થિતિમાં રોજ નવું નવું તે શું જોવા મળે? અને સંધ્યા સમયે ઠેઠ માથા ઉપરના ખસ્વસ્તિક તરફ કંઈ જ જોવાનું હોતું નથી અને છતાં મેઘ, સંધ્યા સૂરજ, અને પક્ષીઓ મળી કેટલી નવી નવી પ્રતિભા રોજ નિર્માણ કરે છે! કાલે સાંજે વીશીની બાજુએ સૂર્યાસ્ત જોવા જેવો હતો. વાદળાં કેવળ ચાંદીનાં હતાં. તેમના ઉપર સોનાનો ઢોળ ચડાવવા જેટલું મોડું થયું ન હતું. પણ વાદળાં વર્ષાઋતુનાં હોઈ સજલ હતાં; સૂર્યનાં કિરણોને કેમ નચાવવાં તેની કલા તેમને જન્મથી જ અવગત. પ્રથમ ક્ષણે સૂર્ય તો સંન્યાસ લીધેલા કોઈ સમર્થ પુરુષ જેવો પ્રભાવ-શાળી પણ પ્રભા-વિહીન એવો દેખાતો હતો. બીજી જ ક્ષણે વાદળાંની બારી જરા ઊઘડી અને બંધારો ફૂટતાં જેમ રોકી દીધેલું પાણી ચોમેર દોડવા માંડે તેમ સૂર્યનાં કિરણ વાદળાંની ટેકરીઓ ઉપર નાચવા લાગ્યાં. આવો લહાવો દૃષ્ટિ આગળ ક્ષણજીવી હોય તોયે સ્મૃતિમાં તો ચિરકાલ ટકી રહે જ છે.

૧૫-૪-'૩૨

૯

વાસંતિક રાત્રિ

ગઈ કાલે સાંજે પૂર્વ દિશામાં કાળાં વાદળાંના હાથમાં સફેદ વાદળાંનો પુંજ જોવા જેવો હતો. હરિકેન ફાનસના કાચ પર સળગતી મશાલવાળા હાથનું ચિત્ર ઉપસાવેલું હોય છે, એના જેવી શોભા અહીં દેખાતી હતી. વાદળાં કહેતાંની સાથે 'શાંતપણે વિપ્લવ કરવાની વૃત્તિ' મનમાં ખડી થાય છે. ક્ષણેક્ષણ રૂપાંતર જો ન થતું હોય તો આ વાદળાં છે કે નથી એની જ શંકા મનમાં ઊઠે. ગઈ કાલનાં વાદળાં સાવ જ નિઃસ્તબ્ધ હતાં, તેથી એ શાંતિ કોઈ વિચિત્ર ભાવ મનમાં પેદા કરતી હતી.

માથા પર આકાશ સાવ નિરભ્ર હતું. રણમાં ઝાડપાન કશું હોતું નથી એ ખરું, પણ રેતીનાં મોજાં તો હોય છે; સરોવરમાં મોજાં નથી હોતાં તોય લીલ અથવા કમળનાં પાંદડાં તો જરૂર હોય છે. કંઈ નહી તો કોઈ બગલાના ઉડ્ડાણ વડે પાણીમાં વર્તુળો તો તૈયાર થાય જ છે. આ આકાશમાં એમાંનું કશું જ નથી. બૌદ્ધોનું નિર્વાણ જ જાણે ન પ્રસરેલું હોય! અને એમાં થઈને 'પૂર્વસંચિત દૈવ અનુસાર જે કંઈ થવાનું હોય તે કેમે કરીને ટાળી શકાવાનું નથી' એવી ખાતરીથી બિચારો ચન્દ્રમા હરણાના અર્ધચિત્રની સાથે મૂગો મૂગો પોતાનો રસ્તો કાપી રહ્યો હતો. એ ચન્દ્રનું કૌતુક કરવું, તેની દયા ખાવી કે તેને અભિનંદન આપવું તેનો નિશ્ચય મન સાથે કરી શકાતો ન હતો.

આજે સવારે અપધ્યાનની પરંપરા કેવી હોય છે તેની ગીતામાં કહેલી મીમાંસા ચાલતી હતી. અગ્નિ ખૂણામાં આવેલો આંબો એ બધું રસપૂર્વક સાંભળી રહ્યો હતો. તેને મોર બેઠો ને જતો રહ્યો. હવે તે બચ્ચાંવાળો થયો છે. આંબાએ પોતાનો ફળભાર કદી પણ સ્વાર્થને ખાતર જાળવી રાખ્યો નથી. વૈભવ કે ઐશ્વર્યને કારણે તે કદી અક્કડ થયો નથી. તે ધ્યાન ધરે તે ક્યારેક વસંતનું, ક્યારેક સૂર્યનું, તો ક્યારેક પથરા મારીને તેનાં ફળનો કર ઉઘરાવનારાં છોકરાંઓનું. કામ, ક્રોધ અને સ્મૃતિનાશની ગીતોક્ત પરંપરા સાંભળીને માનવીના મનની મલિનતાની તેને કેવી નફરત થઈ હશે! એક બાજુથી હું આંબા તરફ જોતો હતો, અને બીજી બાજુ પ્રસન્ન વંદના પ્રાચી એની તરફ નિહાળી રહી હતી. તેના વત્સલ હૃદયમાં શા શા વિચાર આવતા હશે?

૧૬–૪–'૩૨

૧૦

રાતની શોભા

કાલે રાત્રે સળિયાના દરવાજાને માથું અઢેલીને સૂતો હતો ત્યારે ચંદ્ર મઘાના પેટમાં ઘૂસી ગયેલો દેખાયો. ચિત્રા અને ચંદ્રમાની જોડી જેવી આ સુંદર જોડી કોની છે તેની તપાસ કરતાં જણાયું કે તે મઘાની યોગ તારા છે. પણ આ શોભા અર્ધો કલાક પણ જોવા મળી નહીં. ચંદ્ર પાસે હોવાથી ફાલ્ગુની ફીકી પડી ગઈ હતી. થોડા વખત પછી, ચિત્રા અને સ્વાતીની તારકાઓ ઉપર આવી. સપ્તર્ષિનું પૂછડું એક બાજુએ માંડ દેખાતુ હતું. કાલે જ મહાભારતમાં સપ્તર્ષિઓ અને તેમની પત્નીઓની વાર્તા વાંચી હતી. અરુન્ધતીનું રૂપ લેવાની સ્વાહાની હિંમત ન ચાલી એટલું પ્રખર અરુન્ધતીનું પાવિત્ર્ય. પણ અરુન્ધતી તે રાત્રે કંઈ દેખાઈ નહીં.

સાંજે ચંદ્રે સંગાથ માટે બેત્રણ વાદળાંને સાથે લઈ લીધાં હતાં. પણ અંધારું થતાં પહેલાં જ તે ઓગળી ગયાં ને ચંદ્ર પાછો એકલો ને એકલો જ રહ્યો. પણ તેને લાંબો વખત એકલા રહેવું પડ્યું નહીં. તારકાઓએ તેની આસપાસ ઘેરો ઘાલ્યો અને તરત જ ચંદ્રનો મુખચંદ્રમા પ્રસન્ન દેખાવા લાગ્યો.

પરોઢિયે ટાઢ સારી પેઠે હતી. ખાસ ચીડવવાના ઉદ્દેશથી, લાગણી દુભાય એવી મશ્કરી કોઈ કરે અને આપણને લાગી આવે એવી વળગણી એ ટાઢ હતી. પણ આખરે મશ્કરી તે મશ્કરી. એની ચીડ કેટલો વખત ટકે! મશ્કરી વિનોદમાં જ પરિણમે; અબોલામાં નહી. તે જ પ્રમાણે બાલરવિનો કુમળો તડકો વખતસર આવ્યો ને તેણે એ ટાઢનો અંત આણ્યો.

મળસકે વાદળાંથી આકાશ ઢંકાયેલું હતું. તોપણ તેમાં વાદળાંના જાડા પાતળાનો ભેદ હોવાથી આછા ભૂરા રંગના આરસપહાણના પથરામાં જેમ ઘેરા રંગનાં ટપકાં હોય છે તેવી શોભા આકાશમાં દેખાતી હતી. આખો દિવસ આકાશ વાદળાંથી ઢંકાયેલું જ રહેવાનું છે કે શુ એવી શંકા મનમાં થતી હતી પણ બીજી જ ક્ષણમાં તે બધું જતું રહ્યું અને આકાશ સીતાની કીર્તિની જેમ પૂરેપૂરું સ્વચ્છ થયું.

૧૭–૪–'૩૨

૧૧

અવ્યક્ત સૌંદર્ય

કોઈ પણ દર્શનમાં આકૃતિ, ગતિ, માર્દવ યા કાઠિન્ય, રંગ અને કાન્તિનું જ વર્ણન આવવાનું. એની બહારનું કેટલુંય સૌંદર્ય આપણે પ્રતિદિન નજરે જોઈએ છીએ પણ તેનું પૃથક્કરણ કરી તેની જુદી જુદી છટાઓ માટે સર્વમાન્ય સંજ્ઞાઓ ભાષાએ નક્કી કરેલી ન હોવાથી તેનું વર્ણન આપણે શબ્દમાં કરી શકતા નથી. મૂંગાને એકાદ સુંદર સ્વપ્નું આવે તો તે બીજાને શી રીતે જણાવે? તેને તે પોતાની અંદર જ જીરવવું રહ્યું. गूंगेको स्वपनो भयो समुझ समुझ पछताय।

*　　　　*　　　　*

ચંદ્રે ગઈ રાત્રે ચંદ્રિકાનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો, શુક્લપક્ષમાં સંધ્યાનું ચંદ્રિકામાં થતું રૂપાંતર ઘણું અદ્ભુત-રમ્ય હોય છે. બન્નેનો ઉલ્લાસ સરખો અને તુલ્યબલ હોવા છતાં સંધ્યાનો સંધિવૈભવ ને ચંદ્રિકાનો આહ્લાદ કંઈ જુદાં જ હોય છે. આ બન્નેના મિલનના પ્રસંગે તે વૈભવ અને આહ્લાદ એકત્ર મળવાથી જે ભાવ નિર્માણ થાય છે તેનું કવિઓએ હજી નામ પાડ્યું નથી, એ તેમનો ગુનો જ કહેવાય. રૂપયૌવના યુવતીને પ્રથમ માતૃપદ પ્રાપ્ત થતાં તેના મુખ ઉપર જે વૈભવયુક્ત સ્થિર શાંતિ પથરાયેલી દેખાય છે તે જ છટા પ્રકૃતિદેવીના અંગપ્રત્યંગો ઉપર તે વખતે દેખાય છે. ચંદ્ર આકાશમાંથી આ બધું જોઈ શકતો હશે ખરો?

સાંજે વાંચવામાં ગરકાવ થઈ ગયાને કારણે પ્રાર્થના જરા મોડી થઈ પણ તેથી એક લાભ એ થયો કે ચિત્રા અને સ્વાતી પણ સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ સાંભળવા માટે ઉપસ્થિત થઈ શકી. ક્ષિતિજ ઉપર બન્ને એકી વખતે ઊગતી હોય છે તોપણ ચિત્રાનાં પગલાં હળવાં અને દૂર દૂર પડવાને કારણે તે ઝડપથી ઉપર ચડે છે. જ્યારે સ્વાતી પોતાના તેજના ભારથી અલસગમના હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. ચંદ્ર ગઈ કાલ કરતાં આજ કંઈક નજીક આવેલો છે. આવતી કાલે તે ચિત્રાને મંદિરે પહોંચી જશે. સ્વાતીનું લાવણ્ય વધારે; છતાં ચંદ્ર તો ચિત્રાનું જ સાન્નિધ્ય પસંદ કરે છે. ચિત્રા છે જ એવી નિખાલસ વૃત્તિની.

આજે સવારે આકાશે સર્વત્ર એકરૂપ થવાનું પસંદ કર્યું હતું. વાદળાં તો હતાં જ નહીં પણ નીલ વર્ણ સાથે પ્રભાતની જે ગુલાબી છટા ભળી જાય છે તે પણ પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી એકસરખી પથરાઈ ગઈ હતી. આ ગુલાબી છટા જ્યારે કલ્પનાના પ્રાથમિક સ્ફુરણ જેટલી પાતળી આછી હોય છે ત્યારે તે એટલી પારદર્શક હોય છે કે તેમાંથી આકાશનો નીલ વર્ણ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે અને આ રંગ પ્રસન્નતા અને વિલાસિતાની વચલી સ્થિતિનો પૂરેપૂરો દ્યોતક બને છે.

નાહવાની જગ્યાથી પશ્ચિમ તરફનાં વાદળાં કેવાં નીલવર્ણ દેખાય છે! અનંત આકાશ અને દૂરવર્તી સનાતન પર્વત બન્નેનો રંગ ભૂરો હોય છે. બન્નેને એ રંગ શોભી નીકળે છે પણ આકાશમાંનાં વાદળાં પણ જો તેવો જ રંગ ધારણ કરે તો બધે વિશ્વ ફેલાઈ જશે.

વિશ્વની અનંતતાનો વિચાર કરી પહાડોને પણ ક્ષણજીવી કહેનારો અને પહાડોને આકાશમાંના મેઘોની ઉપમા આપનાર કવિ ક્યા કોઈએ દીઠો છે? સાંભળ્યો છે?

ડીન ઇન્જના પુસ્તકમાં આવા કવિની ચાર પંક્તિઓ વાંચવા મળી.

The hills are shadows and they flow,
From form to form, and nothing stands;
They melt like mist, the solid lands
Like clouds they shape themselves and go.

૧૧

અવ્યક્ત સૌંદર્ય

કોઈ પણ દર્શનમાં આકૃતિ, ગતિ, માર્દવ-યા કાઠિન્ય, રંગ અને કાન્તિનું જ વર્ણન આવવાનું. એની બહારનું કેટલુંય સૌંદર્ય આપણે પ્રતિદિન નજરે જોઈએ છીએ પણ તેનું પૃથક્કરણ કરી તેની જુદી જુદી છટાઓ માટે સર્વમાન્ય સંજ્ઞાઓ ભાષાએ નક્કી કરેલી ન હોવાથી તેનું વર્ણન આપણે શબ્દમાં કરી શકતા નથી. મૂંગાને એકાદ સુંદર સ્વપ્નુ આવે તો તે બીજાને શી રીતે જણાવે? તેને તે પોતાની અંદર જ જીરવવું રહ્યું. गूंगेको स्वपनो भयो समुझ समुझ पछताय।

* * *

ચંદ્રે ગઈ રાત્રે ચંદ્રિકાનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો, શુક્લપક્ષમાં સંધ્યાનું ચંદ્રિકામાં થતું રૂપાંતર ઘણું અદ્‌ભુત-રમ્ય હોય છે. બન્નેનો ઉલ્લાસ સરખો અને તુલ્યબલ હોવા છતાં સંધ્યાનો સંધિવૈભવ ને ચંદ્રિકાનો આહ્‌લાદ કંઈ જુદાં જ હોય છે. આ બન્નેના મિલનના પ્રસંગે તે વૈભવ અને આહ્‌લાદ એકત્ર મળવાથી જે ભાવ નિર્માણ થાય છે તેનું કવિઓએ હજુ નામ પાડ્યું નથી, એ તેમનો ગુનો જ કહેવાય. રૂપયૌવના યુવતીને પ્રથમ માતૃપદ પ્રાપ્ત થતાં તેના મુખ ઉપર જે વૈભવયુક્ત સ્થિર શાંતિ પથરાયેલી દેખાય છે તે જ છટા પ્રકૃતિદેવીના અંગપ્રત્યંગો ઉપર તે વખતે દેખાય છે. ચંદ્ર આકાશમાંથી આ બધું જોઈ શકતો હશે ખરો?

સાંજે વાંચવામાં ગરકાવ થઈ ગયાને કારણે પ્રાર્થના જરા મોડી થઈ પણ તેથી એક લાભ એ થયો કે ચિત્રા અને સ્વાતી પણ સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ સાંભળવા માટે ઉપસ્થિત થઈ શકી. ક્ષિતિજ ઉપર બન્ને એકી વખતે ઊગતી હોય છે તોપણ ચિત્રાનાં પગલાં હળવાં અને દૂર દૂર પડવાને કારણે તે ઝડપથી ઉપર ચડે છે. જ્યારે સ્વાતી પોતાના તેજના ભારથી અલસગમના હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. ચંદ્ર ગઈ કાલ કરતાં આજ કંઈક નજીક આવેલો છે. આવતી કાલે તે ચિત્રાને મંદિરે પહોંચી જશે. સ્વાતીનું લાવણ્ય વધારે; છતાં ચંદ્ર તો ચિત્રાનું જ સાન્નિધ્ય પસંદ કરે છે. ચિત્રા છે જ એવી નિખાલસ વૃત્તિની.

આજે સવારે આકાશે સર્વત્ર એકરૂપ થવાનું પસંદ કર્યું હતું. વાદળાં તો હતાં જ નહીં પણ નીલ વર્ણ સાથે પ્રભાતની જે ગુલાબી છટા ભળી જાય છે તે પણ પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી એકસરખી પથરાઈ ગઈ હતી. આ ગુલાબી છટા જ્યારે કલ્પનાના પ્રાથમિક સ્ફુરણ જેટલી પાતળી આછી હોય છે ત્યારે તે એટલી પારદર્શક હોય છે કે તેમાંથી આકાશનો નીલ વર્ણ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે અને આ રંગ પ્રસન્નતા અને વિલાસિતાની વચલી સ્થિતિનો પૂરેપૂરો દ્યોતક બને છે.

નાહવાની જગ્યાથી પશ્ચિમ તરફનાં વાદળાં કેવાં નીલવર્ણ દેખાય છે! અનંત આકાશ અને દૂરવર્તી સનાતન પર્વત બન્નેનો રંગ ભૂરો હોય છે. બન્નેને એ રંગ શોભી નીકળે છે. પણ આકાશમાંનાં વાદળાં પણ જો તેવો જ રંગ ધારણ કરે તો બધે વિશ્વી ફેલાઈ જશે.

વિશ્વની અનંતતાનો વિચાર કરી પહાડોને પણ ક્ષણજીવી કહેનારો અને પહાડોને આકાશમાંના મેઘોની ઉપમા આપનાર કવિ ક્યાં કોઈએ દીઠો છે? સાંભળ્યો છે?

ડીન ઇન્જના પુસ્તકમાં આવા કવિની ચાર પંક્તિઓ વાંચવા મળી.

The hills are shadows and they flow,
From form to form, and nothing stands;
They melt like mist, the solid lands
Like clouds they shape themselves and go.

૧૮-૪-'૩૨

૧૧

અવ્યક્ત સૌંદર્ય

કોઈ પણ દર્શનમાં આકૃતિ, ગતિ, માર્દવ યા કાઠિન્ય, રંગ અને કાન્તિનું જ વર્ણન આવવાનું. એની બહારનું કેટલુંય સૌંદર્ય આપણે પ્રતિદિન નજરે જોઈએ છીએ પણ તેનું પૃથક્કરણ કરી તેની જુદી જુદી છટાઓ માટે સર્વમાન્ય સંજ્ઞાઓ ભાષાએ નક્કી કરેલી ન હોવાથી તેનું વર્ણન આપણે શબ્દમાં કરી શકતા નથી. મૂંગાને એકાદ સુંદર સ્વપ્નુ આવે તો તે બીજાને શી રીતે જણાવે? તેને તે પોતાની અંદર જ જીરવવું રહ્યું. गूगेको स्वपनो भयो समुझ समुझ पछताय ।

*　　　*　　　*

ચંદ્રે ગઈ રાત્રે ચંદ્રિકાનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો, શુક્લપક્ષમાં સંધ્યાનું ચંદ્રિકામાં થતું રૂપાંતર ઘણું અદ્ભુત-રમ્ય હોય છે. બન્નેનો ઉલ્લાસ સરખો અને તુલ્યબલ હોવા છતાં સંધ્યાનો સંધિવૈભવ ને ચંદ્રિકાનો આહ્લાદ કંઈ જુદાં જ હોય છે. આ બન્નેના મિલનના પ્રસંગે તે વૈભવ અને આહ્લાદ એકત્ર મળવાથી જે ભાવ નિર્માણ થાય છે તેનું કવિઓએ હજી નામ પાડ્યું નથી, એ તેમનો ગુનો જ કહેવાય. રૂપયૌવના યુવતીને પ્રથમ માતૃપદ પ્રાપ્ત થતાં તેના મુખ ઉપર જે વૈભવયુક્ત સ્થિર શાંતિ પથરાયેલી દેખાય છે તે જ છટા પ્રકૃતિદેવીના અંગપ્રત્યંગો ઉપર તે વખતે દેખાય છે. ચંદ્ર આકાશમાંથી આ બધું જોઈ શકતો હશે ખરો?

સાંજે વાંચવામાં ગરકાવ થઈ ગયાને કારણે પ્રાર્થના જરા મોડી થઈ પણ તેથી એક લાભ એ થયો કે ચિત્રા અને સ્વાતી પણ સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ સાંભળવા માટે ઉપસ્થિત થઈ શકી. ક્ષિતિજ ઉપર બન્ને એકી વખતે ઊગતી હોય છે તોપણ ચિત્રાનાં પગલાં હળવાં અને દૂર દૂર પડવાને કારણે તે ઝડપથી ઉપર ચડે છે. જ્યારે સ્વાતી પોતાના તેજના ભારથી અલસગમના હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. ચંદ્ર ગઈ કાલ કરતાં આજ કંઈક નજીક આવેલો છે. આવતી કાલે તે ચિત્રાને મંદિરે પહોંચી જશે. સ્વાતીનું લાવણ્ય વધારે; છતાં ચંદ્ર તો ચિત્રાનું જ સાન્નિધ્ય પસંદ કરે છે. ચિત્રા છે જ એવી નિખાલસ વૃત્તિની.

આજે સવારે આકાશે સર્વત્ર એકરૂપ થવાનું પસંદ કર્યું હતું. વાદળાં તો હતાં જ નહીં પણ નીલ વર્ણ સાથે પ્રભાતની જે ગુલાબી છટા ભળી જાય છે તે પણ પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી એકસરખી પથરાઈ ગઈ હતી. આ ગુલાબી છટા જ્યારે કલ્પનાના પ્રાથમિક સ્ફુરણ જેટલી પાતળી આછી હોય છે ત્યારે તે એટલી પારદર્શક હોય છે કે તેમાંથી આકાશનો નીલ વર્ણ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે અને આ રંગ પ્રસન્નતા અને વિલાસિતાની વચલી સ્થિતિનો પૂરેપૂરો દ્યોતક બને છે.

નાહવાની જગ્યાથી પશ્ચિમ તરફનાં વાદળાં કેવાં નીલવર્ણ દેખાય છે! અનંત આકાશ અને દૂરવર્તી સનાતન પર્વત બન્નેનો રંગ ભૂરો હોય છે. બન્નેને એ રંગ શોભી નીકળે છે. પણ આકાશમાંનાં વાદળાં પણ જો તેવો જ રંગ ધારણ કરે તો બધે વિશ્રી ફેલાઈ જશે.

વિશ્વની અનંતતાનો વિચાર કરી પહાડોને પણ ક્ષણજીવી કહેનારો અને પહાડોને આકાશમાંના મેઘોની ઉપમા આપનાર કવિ કયા કોઈએ દીઠો છે? સાંભળ્યો છે?

ડીન ઇન્જના પુસ્તકમાં આવા કવિની ચાર પંક્તિઓ વાંચવા મળી.

The hills are shadows and they flow,
From form to form, and nothing stands;
They melt like mist, the solid lands
Like clouds they shape themselves and go.

૧૮-૪-'૩૨

૧૧

અવ્યક્ત સૌંદર્ય

કોઈ પણ દર્શનમાં આકૃતિ, ગતિ, માર્દવ યા કાઠિન્ય, રંગ અને કાન્તિનું જ વર્ણન આવવાનું. એની બહારનું કેટલુંય સૌંદર્ય આપણે પ્રતિદિન નજરે જોઈએ છીએ પણ તેનું પૃથક્કરણ કરી તેની જુદી જુદી છટાઓ માટે સર્વમાન્ય સંજ્ઞાઓ ભાષાએ નક્કી કરેલી ન હોવાથી તેનું વર્ણન આપણે શબ્દમાં કરી શકતા નથી. મૂંગાને એકાદ સુંદર સ્વપ્નું આવે તો તે બીજાને શી રીતે જણાવે? તેને તે પોતાની અંદર જ જીરવવું રહ્યું. गूगेको स्वपनो भयो समुझ्न समुझ पछताय।

*　　　*　　　*

ચંદ્રે ગઈ રાત્રે ચંદ્રિકાનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો, શુક્લપક્ષમાં સંધ્યાનું ચંદ્રિકામાં થતું રૂપાંતર ઘણું અદ્ભુત-રમ્ય હોય છે. બન્નેનો ઉલ્લાસ સરખો અને તુલ્યબલ હોવા છતાં સંધ્યાનો સંધિવૈભવ ને ચંદ્રિકાનો આહ્લાદ કંઈ જુદાં જ હોય છે. આ બન્નેના મિલનના પ્રસંગે તે વૈભવ અને આહ્લાદ એકત્ર મળવાથી જે ભાવ નિર્માણ થાય છે તેનું કવિઓએ હજુ નામ પાડ્યું નથી, એ તેમનો ગુનો જ કહેવાય. રૂપયૌવના યુવતીને પ્રથમ માતૃપદ પ્રાપ્ત થતાં તેના મુખ ઉપર જે વૈભવયુક્ત સ્થિર શાંતિ પથરાયેલી દેખાય છે તે જ છટા પ્રકૃતિદેવીના અંગપ્રત્યંગો ઉપર તે વખતે દેખાય છે. ચંદ્ર આકાશમાંથી આ બધુ જોઈ શકતો હશે ખરો?

સાંજે વાંચવામાં ગરકાવ થઈ ગયાને કારણે પ્રાર્થના જરા મોડી થઈ પણ તેથી એક લાભ એ થયો કે ચિત્રા અને સ્વાતી પણ સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ સાંભળવા માટે ઉપસ્થિત થઈ શકી. ક્ષિતિજ ઉપર બન્ને એકી વખતે ઊગતી હોય છે તોપણ ચિત્રાનાં પગલાં હળવાં અને દૂર દૂર પડવાને કારણે તે ઝડપથી ઉપર ચડે છે. જ્યારે સ્વાતી પોતાના તેજના ભારથી અલસગમના હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. ચંદ્ર ગઈ કાલ કરતાં આજ કંઈક નજીક આવેલો છે. આવતી કાલે તે ચિત્રાને મંદિરે પહોંચી જશે. સ્વાતીનું લાવણ્ય વધારે; છતાં ચંદ્ર તો ચિત્રાનું જ સાન્નિધ્ય પસંદ કરે છે. ચિત્રા છે જ એવી નિખાલસ વૃત્તિની.

આજે સવારે આકાશે સર્વત્ર એકરૂપ થવાનું પસંદ કર્યું હતું. વાદળાં તો હતાં જ નહીં પણ નીલ વર્ણ સાથે પ્રભાતની જે ગુલાબી છટા ભળી જાય છે તે પણ પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી એકસરખી પથરાઈ ગઈ હતી. આ ગુલાબી છટા જ્યારે કલ્પનાના પ્રાથમિક સ્ફુરણ જેટલી પાતળી આછી હોય છે ત્યારે તે એટલી પારદર્શક હોય છે કે તેમાંથી આકાશનો નીલ વર્ણ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે અને આ રંગ પ્રસન્નતા અને વિલાસિતાની વચલી સ્થિતિનો પૂરેપૂરો દ્યોતક બને છે.

નાહવાની જગ્યાથી પશ્ચિમ તરફનાં વાદળાં કેવાં નીલવર્ણ દેખાય છે! અનંત આકાશ અને દૂરવર્તી સનાતન પર્વત બન્નેનો રંગ ભૂરો હોય છે. બન્નેને એ રંગ શોભી નીકળે છે. પણ આકાશમાંનાં વાદળાં પણ જો તેવો જ રંગ ધારણ કરે તો બધે વિશ્રી ફેલાઈ જશે.

વિશ્વની અનંતતાનો વિચાર કરી પહાડોને પણ ક્ષણજીવી કહેનારો અને પહાડોને આકાશમાંના મેઘોની ઉપમા આપનાર કવિ ક્યાં કોઈએ દીઠો છે? સાંભળ્યો છે?

ડીન ઇન્જના પુસ્તકમાં આવા કવિની ચાર પંક્તિઓ વાંચવા મળી.

The hills are shadows and they flow,
From form to form, and nothing stands;
They melt like mist, the solid lands
Like clouds they shape themselves and go.

૧૮–૪–’૩૨

૧૨

કાબરો અને પાકોળીઓ

પૂર્વ તરફ બંને છેડે બે આંબાનાં ઝાડ છે. નાની નાની કેરીઓ તે ઉપર બહુ મઝાની લટકી રહી છે. પવનથી ડાળીઓ હાલવા લાગે એટલે આ કુમળી કેરીઓ પણ આનંદથી ડોલવા માંડે છે. વાંદરાનાં બચ્ચાં જેમ માના પેટે વળગીને નિર્ભયતા અનુભવે છે તેમ જ આ કુમળી કેરીઓ નિર્ભયતાથી આંબાની ડાળે લટકીને, જમીનથી આપણે કેટલાં બધાં ઉપર ઊંચાં છીએ એમ, મનમાં ને મનમાં સાભિમાન આનંદ માણે છે.

આકાશમાં તે ને તે જ પાકોળીઓ અને કાબરો રોજ ઊડતાં આવતાં હશે કે નવાં નવાં એ કોણ કહી શકે? કાબરો તો જાણે બહુભાષી છે જ. પક્ષીઓના અવાજ જેટલી જાતના તેમના કાને પડે તે બધા સાંજ સુધી તેઓ મુખોદ્‌ગત કરી લે છે. અને પાકોળીઓ તો પોતાની ગતિને કારણે જ આ આખું વિશ્વ અસ્થિર છે એમ કહેતી ફરે છે. ઊડતાં ઊડતાં પાકોળીઓ જ્યારે ઘરમાં પેસી જાય છે ત્યારે છાપરાનાં નેવાં નીચેની પટ્ટીઓ સાથે અફળી તેમનું માથું ફૂટી જશે કે કેમ તેની આપણને પ્રતિક્ષણ ચિન્તા થાય છે. પણ આટલી ઝડપથી આવતાં પણ તેમની નેમ કોઈ કાળે ચૂકતી નથી.

અંતરના વિચાર વ્યક્ત કરી હૃદયોની એકતા સાધવાનું એક સાધન તે ભાષા એમ આપણે માનીએ છીએ, પણ ભાષાથી કેટલાયે ગોટાળા થાય છે. પક્ષીઓ કઈ ભાષા બોલે છે? દુનિયામાં ગમે ત્યાં જાઓ, કાગડાની ભાષા એકસરખી જ હોય છે. દરેક જાતનાં પક્ષીઓ ગમે ત્યાં જુઓ પોતપોતાની એક જ ભાષા બોલી સંતોષ માને છે. એક ભાષા છે માટે સ્વર્ગ સુધી પહોંચવાનો મિનારો તેમણે નથી બાંધ્યો. અથવા બીજા કોઈ પણ મહત્ત્વાકાંક્ષી મનોરથો સેવી તે પાર પાડ્યા નથી અને તેમનામાં સામાજિક ઝઘડા પણ નથી. ભાષા ખીલવીને માણસ શું કમાયો? પ્રગતિનો રોગ અને મતભેદની ચળ પોતાને વળગાડી લેવા સિવાય બીજું તેણે કશું કર્યું નથી.

૧૯–૪–૩૨

૧૩

ચાંદની રાત

માણસ ખૂબ દૂર સુધી જોઈ ન શકે એટલા માટે ઈશ્વરે ચાંદની રાત પેદા કરી છે. અંધારી રાતે આપણે આકાશમાંના અસંખ્ય તારાઓ એટલે કે અસંખ્ય વિશ્વો, જોઈ શકીએ છીએ. વનવગડામાં ચાલતા હોઈએ ત્યારે જો આપણે નીચે બેસીએ અને આપણી નજર સામે આકાશનો પડદો લાવીએ, તો આપણાંથી બહુ દૂર અંતરે કોઈ જતું હોય તોપણ તેનું કાળું છાયાચિત્ર આકાશના પડદા પર ઊઠી આવીને દેખાય છે. ચોરો અને તેમને પકડી પાડનારા ગામના ચોકીદારો આ યુક્તિનો જ ઉપયોગ કરે છે, તેથી ઘણી વાર અઠંગ ચોરને અંધારામાં દોડવું જોખમકારક લાગે છે અને તેને સૂઈ રહેવું પડે છે.

પણ ચાંદની રાત હોય છે ત્યારે ચોર સારી પેઠે ફાવી જાય છે. ચાંદની રાતે એક દિશામાં થોડુંક દોડવું, અને નજર બહાર ગયા કે તરત દિશા બદલીને પોબારા ગણવા. આ યુક્તિ અજમાવાય તો પકડનારનું કશું ચાલતું નથી.

સૂર્યપ્રકાશને જો સત્ય કહીએ તો ચાંદનીને કાવ્ય કહેવું જોઈએ. પુરસ્કાર (આગળ કરવું) અને તિરસ્કાર (ઢાંકવું અથવા સંતાડવું) એ કલાનો આત્મા છે. કેટલીક ઇષ્ટ વસ્તુઓને નજર સામે લાવવી અને જે વસ્તુઓની જરૂર નથી એવીને નજર બહાર કરવી, એમાં જ કળાની ખૂબી છે. કળાધર ચંદ્રને આ ખૂબી બહુ સારી રીતે આવડી ગઈ છે. 'આકાશમાં તારા કેટલા,' એમ જો આપણે અમાસને પૂછીએ તો તરત કોઈ કૅમેરાની માફક તે આકાશનો સાચો ફોટો જ આપણી આગળ પાથરી દેશે. ચાંદનીનું તેવું નથી. ચાંદનીની કલા જેમ જેમ વધે છે તેમ તેમ ખાસ ચુનંદા તારા જ તે આપણી આગળ ધરે છે.

પગપાળા પ્રવાસ કરતાં ચાંદનીનો એક ખાસ લાભ મારા જોવામાં આવ્યો. સવારે કે સાંજે રસ્તે ચાલતા હોઈએ ત્યારે પગ નીચેની ધૂળ ઉપર ઊડે છે અને તેથી રસ્તાની શોભા મારી જાય છે; એ જ રસ્તા પર ચાંદનીમાં ચાલતાં સુંવાળી ધૂળને પગ વતી ખૂંદવાની મજા પડે છે. રાતને વખતે ધૂળ આમેય ભેજવાળી હોય છે, તેથી ઝાઝી ઊડતી નથી અને ઊડે તોયે ચાંદરણામાં તે દેખાતી નથી. ક્યારેક ક્યારેક ધૂળના ઊડવાથી ચાંદરણું વધારે શોભી ઊઠે છે. કપૂર કે બરફના કકડાનો ભૂકો થતાં તેનુ પારદર્શકપણું જેમ જતું રહે છે અને તે દૂધ જેવો સફેદ રંગ ધારણ કરે છે, તે જ પ્રમાણે ચાંદનીમાં ધૂળ ઊડે છે ત્યારે તેની પારદર્શકતા ઓછી થાય છે, અને તે તદ્દન કર્પૂર-ગૌર થાય છે!

૧૨

કાબરો અને પાકોળીઓ

પૂર્વ તરફ બંને છેડે બે આંબાનાં ઝાડ છે. નાની નાની કેરીઓ તે ઉપર બહુ મઝાની લટકી રહી છે. પવનથી ડાળીઓ હાલવા લાગે એટલે આ કુમળી કેરીઓ પણ આનંદથી ડોલવા માંડે છે. વાંદરાનાં બચ્ચાં જેમ માના પેટે વળગીને નિર્ભયતા અનુભવે છે તેમ જ આ કુમળી કેરીઓ નિર્ભયતાથી આંબાની ડાળે લટકીને, જમીનથી આપણે કેટલાં બધાં ઉપર ઊંચાં છીએ એમ, મનમાં ને મનમાં સાભિમાન આનંદ માણે છે.

આકાશમાં તે ને તે જ પાકોળીઓ અને કાબરો રોજ ઊડતાં આવતાં હશે કે નવાં નવાં એ કોણ કહી શકે? કાબરો તો જાણે બહુભાષી છે જ. પક્ષીઓના અવાજ જેટલી જાતના તેમના કાને પડે તે બધા સાંજ સુધી તેઓ મુખોદ્‌ગત કરી લે છે. અને પાકોળીઓ તો પોતાની ગતિને કારણે જ આ આખું વિશ્વ અસ્થિર છે એમ કહેતી ફરે છે. ઊડતાં ઊડતાં પાકોળીઓ જ્યારે ઘરમાં પેસી જાય છે ત્યારે છાપરાનાં નેવાં નીચેની પટ્ટીઓ સાથે અફળી તેમનું માથું ફૂટી જશે કે કેમ તેની આપણને પ્રતિક્ષણ ચિન્તા થાય છે. પણ આટલી ઝડપથી આવતાં પણ તેમની નેમ કોઈ કાળે ચૂકતી નથી.

અંતરના વિચાર વ્યક્ત કરી હૃદયોની એકતા સાધવાનું એક સાધન તે ભાષા એમ આપણે માનીએ છીએ, પણ ભાષાથી કેટલાયે ગોટાળા થાય છે. પક્ષીઓ કઈ ભાષા બોલે છે? દુનિયામાં ગમે ત્યાં જાઓ, કાગડાની ભાષા એકસરખી જ હોય છે. દરેક જાતનાં પક્ષીઓ ગમે ત્યાં જુઓ પોતપોતાની એક જ ભાષા બોલી સંતોષ માને છે. એક ભાષા છે માટે સ્વર્ગ સુધી પહોંચવાનો મિનારો તેમણે નથી બાંધ્યો. અથવા બીજા કોઈ પણ મહત્ત્વાકાંક્ષી મનોરથો સેવી તે પાર પાડ્યા નથી અને તેમનામાં સામાજિક ઝઘડા પણ નથી. ભાષા ખીલવીને માણસ શું કમાયો? પ્રગતિનો રોગ અને મતભેદની ચળ પોતાને વળગાડી લેવા સિવાય બીજું તેણે કશું કર્યું નથી.

૧૯–૪–૩૨

૧૩

ચાંદની રાત

માણસ ખૂબ દૂર સુધી જોઈ ન શકે એટલા માટે ઈશ્વરે ચાંદની રાત પેદા કરી છે. અંધારી રાતે આપણે આકાશમાંના અસંખ્ય તારાઓ એટલે કે અસંખ્ય વિશ્વો, જોઈ શકીએ છીએ. વનવગડામાં ચાલતા હોઈએ ત્યારે જો આપણે નીચે બેસીએ અને આપણી નજર સામે આકાશનો પડદો લાવીએ, તો આપણાથી બહુ દૂર અંતરે કોઈ જતું હોય તોપણ તેનું કાળું છાયાચિત્ર આકાશના પડદા પર ઊઠી આવીને દેખાય છે. ચોરો અને તેમને પકડી પાડનારા ગામના ચોકીદારો આ યુક્તિનો જ ઉપયોગ કરે છે, તેથી ઘણી વાર અઠંગ ચોરને અંધારામાં દોડવું જોખમકારક લાગે છે અને તેને સૂઈ રહેવું પડે છે.

પણ ચાંદની રાત હોય છે ત્યારે ચોર સારી પેઠે ફાવી જાય છે. ચાંદની રાતે એક દિશામાં થોડુંક દોડવું, અને નજર બહાર ગયા કે તરત દિશા બદલીને પોબારા ગણવા. આ યુક્તિ અજમાવાય તો પકડનારનું કશું ચાલતું નથી.

સૂર્યપ્રકાશને જો સત્ય કહીએ તો ચાંદનીને કાવ્ય કહેવું જોઈએ. પુરસ્કાર (આગળ કરવું) અને તિરસ્કાર (ઢાંકવું અથવા સંતાડવું) એ કલાનો આત્મા છે. કેટલીક ઇષ્ટ વસ્તુઓને નજર સામે લાવવી અને જે વસ્તુઓની જરૂર નથી એવીને નજર બહાર કરવી, એમાં જ કળાની ખૂબી છે. કળાધર ચંદ્રને આ ખૂબી બહુ સારી રીતે આવડી ગઈ છે. ‘આકાશમાં તારા કેટલા,’ એમ જો આપણે અમાસને પૂછીએ તો તરત કોઈ કૅમેરાની માફક તે આકાશનો સાચો ફોટો જ આપણી આગળ પાથરી દેશે. ચાંદનીનુ તેવું નથી. ચાંદનીની કલા જેમ જેમ વધે છે તેમ તેમ ખાસ ચુનંદા તારા જ તે આપણી આગળ ધરે છે.

પગપાળા પ્રવાસ કરતાં ચાંદનીનો એક ખાસ લાભ મારા જોવામાં આવ્યો. સવારે કે સાંજે રસ્તે ચાલતા હોઈએ ત્યારે પગ નીચેની ધૂળ ઉપર ઊડે છે અને તેથી રસ્તાની શોભા મારી જાય છે; એ જ રસ્તા પર ચાંદનીમાં ચાલતાં સુંવાળી ધૂળને પગ વતી ખૂંદવાની મજા પડે છે. રાતને વખતે ધૂળ આમેય ભેજવાળી હોય છે, તેથી ઝાઝી ઊડતી નથી અને ઊડે તોયે ચાંદરણામાં તે દેખાતી નથી. ક્યારેક ક્યારેક ધૂળના ઊડવાથી ચાંદરણું વધારે શોભી ઊઠે છે. કપૂર કે બરફના કકડાનો ભૂકો થતાં તેનુ પારદર્શકપણું જેમ જતુ રહે છે અને તે દૂધ જેવો સફેદ રંગ ધારણ કરે છે, તે જ પ્રમાણે ચાંદનીમાં ધૂળ ઊડે છે ત્યારે તેની પારદર્શકતા ઓછી થાય છે, અને તે તદ્દન કર્પૂર-ગૌર થાય છે!

૧૨

કાબરો અને પાકોળીઓ

પૂર્વ તરફ બંને છેડે બે આંબાનાં ઝાડ છે. નાની નાની કેરીઓ તે ઉપર બહુ મઝાની લટકી રહી છે. પવનથી ડાળીઓ હાલવા લાગે એટલે આ કુમળી કેરીઓ પણ આનંદથી ડોલવા માંડે છે. વાંદરાનાં બચ્ચાં જેમ માના પેટે વળગીને નિર્ભયતા અનુભવે છે તેમ જ આ કુમળી કેરીઓ નિર્ભયતાથી આંબાની ડાળે લટકીને, જમીનથી આપણે કેટલાં બધાં ઉપર ઊંચાં છીએ એમ, મનમાં ને મનમાં સાભિમાન આનંદ માણે છે.

આકાશમાં તે ને તે જ પાકોળીઓ અને કાબરો રોજ ઊડતાં આવતાં હશે કે નવાં નવાં એ કોણ કહી શકે? કાબરો તો જાણે બહુભાષી છે જ. પક્ષીઓના અવાજ જેટલી જાતના તેમના કાને પડે તે બધા સાંજ સુધી તેઓ મુખોદ્ગત કરી લે છે. અને પાકોળીઓ તો પોતાની ગતિને કારણે જ આ આખું વિશ્વ અસ્થિર છે એમ કહેતી ફરે છે. ઊડતાં ઊડતાં પાકોળીઓ જ્યારે ઘરમાં પેસી જાય છે ત્યારે છાપરાનાં નેવાં નીચેની પટ્ટીઓ સાથે અફાળી તેમનું માથું ફૂટી જશે કે કેમ તેની આપણને પ્રતિક્ષણ ચિન્તા થાય છે. પણ આટલી ઝડપથી આવતાં પણ તેમની નેમ કોઈ કાળે ચૂકતી નથી.

અંતરના વિચાર વ્યક્ત કરી હૃદયોની એકતા સાધવાનું એક સાધન તે ભાષા એમ આપણે માનીએ છીએ, પણ ભાષાથી કેટલાયે ગોટાળા થાય છે. પક્ષીઓ કઈ ભાષા બોલે છે? દુનિયામાં ગમે ત્યાં જાઓ, કાગડાની ભાષા એક-સરખી જ હોય છે. દરેક જાતનાં પક્ષીઓ ગમે ત્યાં જુઓ પોતપોતાની એક જ ભાષા બોલી સંતોષ માને છે. એક ભાષા છે માટે સ્વર્ગ સુધી પહોંચવાનો મિનારો તેમણે નથી બાંધ્યો. અથવા બીજા કોઈ પણ મહત્ત્વાકાંક્ષી મનોરથો સેવી તે પાર પાડ્યા નથી અને તેમનામાં સામાજિક ઝઘડા પણ નથી. ભાષા ખીલવીને માણસ શું કમાયો? પ્રગતિનો રોગ અને મતભેદની ચળ પોતાને વળગાડી લેવા સિવાય બીજું તેણે કશું કર્યું નથી.

૧૯–૪–૩૨

૧૩

ચાંદની રાત

માણસ ખૂબ દૂર સુધી જોઈ ન શકે એટલા માટે ઈશ્વરે ચાંદની રાત પેદા કરી છે. અંધારી રાતે આપણે આકાશમાંના અસંખ્ય તારાઓ એટલે કે અસંખ્ય વિશ્વો, જોઈ શકીએ છીએ. વનવગડામાં ચાલતા હોઈએ ત્યારે જો આપણે નીચે બેસીએ અને આપણી નજર સામે આકાશનો પડદો લાવીએ, તો આપણાંથી બહુ દૂર અંતરે કોઈ જતું હોય તોપણ તેનું કાળું છાયાચિત્ર આકાશના પડદા પર ઊઠી આવીને દેખાય છે. ચોરો અને તેમને પકડી પાડનારા ગામના ચોકીદારો આ યુક્તિનો જ ઉપયોગ કરે છે, તેથી ઘણી વાર અઠંગ ચોરને અંધારામાં દોડવું જોખમકારક લાગે છે અને તેને સૂઈ રહેવું પડે છે.

પણ ચાંદની રાત હોય છે ત્યારે ચોર સારી પેઠે ફાવી જાય છે. ચાંદની રાતે એક દિશામાં થોડુંક દોડવું, અને નજર બહાર ગયા કે તરત દિશા બદલીને પોબારા ગણવા. આ યુક્તિ અજમાવાય તો પકડનારનું કશું ચાલતું નથી.

સૂર્યપ્રકાશને જો સત્ય કહીએ તો ચાંદનીને કાવ્ય કહેવું જોઈએ. પુરસ્કાર (આગળ કરવું) અને તિરસ્કાર (ઢાંકવું અથવા સંતાડવું) એ કલાનો આત્મા છે. કેટલીક ઇષ્ટ વસ્તુઓને નજર સામે લાવવી અને જે વસ્તુઓની જરૂર નથી એવીને નજર બહાર કરવી, એમાં જ કળાની ખૂબી છે. કળાધર ચંદ્રને આ ખૂબી બહુ સારી રીતે આવડી ગઈ છે. 'આકાશમાં તારા કેટલા,' એમ જો આપણે અમાસને પૂછીએ તો તરત કોઈ કૅમેરાની માફક તે આકાશનો સાચો ફોટો જ આપણી આગળ પાથરી દેશે. ચાંદનીનું તેવું નથી. ચાંદનીની કલા જેમ જેમ વધે છે તેમ તેમ ખાસ ચુનંદા તારા જ તે આપણી આગળ ધરે છે.

પગપાળા પ્રવાસ કરતાં ચાંદનીનો એક ખાસ લાભ મારા જોવામાં આવ્યો. સવારે કે સાંજે રસ્તે ચાલતા હોઈએ ત્યારે પગ નીચેની ધૂળ ઉપર ઊડે છે અને તેથી રસ્તાની શોભા મારી જાય છે; એ જ રસ્તા પર ચાંદનીમાં ચાલતાં સુંવાળી ધૂળને પગ વતી ખૂંદવાની મજા પડે છે. રાતને વખતે ધૂળ આમેય ભેજવાળી હોય છે, તેથી ઝાઝી ઊડતી નથી અને ઊડે તોયે ચાંદરણામાં તે દેખાતી નથી. ક્યારેક ક્યારેક ધૂળના ઊડવાથી ચાંદરણું વધારે શોભી ઊઠે છે. કપૂર કે બરફના કકડાનો ભૂકો થતાં તેનું પારદર્શકપણું જેમ જતું રહે છે અને તે દૂધ જેવો સફેદ રંગ ધારણ કરે છે, તે જ પ્રમાણે ચાંદનીમાં ધૂળ ઊડે છે ત્યારે તેની પારદર્શકતા ઓછી થાય છે, અને તે તદ્દન કર્પૂર-ગૌર થાય છે!

ગરીબને ત્યાં ભાતભાતના વેલબુટ્ટાના ભરતકામવાળા ગાલીચા ક્યાંથી હોય? પણ ચાંદની રાતે ગરીબ તવંગરનો ભેદ કર્યા વિના કુદરત ઝાડોની નીચે એના ગાલીચા પાથરી દે છે; અને ઝાડનાં પાંદડાં જ્યારે હાલવા માંડે છે ત્યારે જમીન પર પથરાયેલા ગાલીચા જીવતા થઈને વધારે જ શોભી નીકળે છે.

ચાંદની રાતે બગીચામાં કે ઉપવનમાં આસનો પાથરીને તેના પર પલાંઠી વાળીને વાર્તાલાપ કરનારા લોકોની મને હંમેશ દયા આવ્યા કરી છે. લોટ જેવું સફેદ ચાંદરણું પડ્યું હોય ત્યારે જેમના પગમાં ગતિનો સંચાર થતો નથી તેઓ ચોક્કસ કોઈ આધિ કે વ્યાધિથી ગ્રસ્ત થયેલા હોવા જોઈએ.

હીનોપમાનો દોષ સ્વીકારીને પણ કહેવાનું મન થાય છે કે – પાપ જેમ આપણને થોડુંક આગળ જવાને લલચાવે છે, અને એમ કરતાં કરતાં ધીમે ધીમે દૂર સુધી લઈ જાય છે, તેવી જ રીતે ચાંદનીના આમંત્રણનું પણ હોય છે.

પોતાને મોહક લાગનારી કોઈ કલ્પના કવિઓ આખા સમાજમાં ક્યા અધિકારની રૂએ ફેલાવી શકે? કવિ એટલે તરંગી માણસ; એમાંય વળી દરેકનો માર્ગ જુદો; એવા ગાંડાઓને નાદે કોણ જાય? તેથી આપણા આર્ય કવિઓએ ધર્મનો આશરો લીધો અને ધર્માનુભવ ને ધર્મશ્રદ્ધાના તાણા પર પોતાની કલ્પનાઓનું કાપડ પોતાની મરજી મુજબ વણી લીધું. એક કવિએ કહ્યું કે, વરસાદની આખરે ચાતુર્માસ્ય પૂરું થયું એમ જોઈને દેવો ઊઠ્યા, એકબીજાને જોઈને પ્રસન્ન થયા અને તેમણે આકાશમાં દિવ્ય સંગીત શરૂ કર્યું. દેવોને થયેલો આ આનંદ માણસો પણ માણે છે કે નહીં તે જોવા માટે પૂર્ણિમાનું સુમુહૂર્ત જોઈને આકાશલક્ષ્મી પૃથ્વી પર અવતરી અને ઘેર ઘેર ફરીને, કોણ જાગે છે, કોણ જાગે છે, એમ પૂછીને તપાસ કરવા લાગી. એ 'को जागर्ति'ની તપાસ પરથી જ તે કોજાગરી (માણેકઠારી) પૂનમ થઈ.

એક રસિક સંસ્કૃત કવિએ તો ચાંદરણાનું વર્ણન કરતાં કમાલ કરી દીધી છે. બિલાડીનાં ગાલમૂછ પર ચાંદનીનો પ્રકાશ પડતાં એ દૂધ જ છે એમ માની બિલાડીએ તેને ફરી ફરી ચાટવાનો સપાટો ચલાવ્યો!

कपोले मार्जारः पय इति करान् लेढि शशिनः ।

કોજાગરી પૂનમને દિવસે આકાશ ધોવાઈ લુછાઈને સાફ થયેલું હોય છે. ચંદ્ર વિશેષ પ્રસન્ન હોય છે અને ગાંડા મનને વધારે ઘેલું બનાવી દે છે. ચાંદની રાત એટલે કાવ્યમય ગાંડપણનો જ ઉત્સવ! ડાહ્યા માણસોએ પસંદ કરેલું ગાંડપણ!! 'પાગલામી'નો મુશળધાર વરસાદ!!!

૧૯૩૭

૧૪

ચાંદરણાનું ઘોડાપૂર

રાતે ચંદ્રકિરણોનો ધોધ મારી ઓરડીમાં આવ્યો અને આખી ઓરડી રજત પ્રકાશથી તરબોળ કરી ગયો. તે પ્રકાશમાં તરતા તરતા જ મેં પ્રાર્થના કરી. આખી દુનિયાને પ્રમત્ત બનાવી દઈને પોતે અનાસક્ત રહેનાર ચંદ્રપ્રકાશ કોઈ સ્થિતપ્રજ્ઞ યોગી જ હોવો જોઈએ. રાતે બે વાગ્યે ઓરડીમાં અંધકારે પ્રવેશ કર્યો તોય બહાર તો ચંદ્રપ્રકાશની ઝડી ચાલુ જ હતી.

પરોઢિયે ડાબી બાજુએ એટલે ઈશાનખૂણા તરફ લક્ષ્મી (કેસિઓપિયા) આજકાલ દેખાવા લાગી છે. અગ્નિખૂણામાં યામ-મત્સ્ય ડોકિયાં કરવા લાગ્યો છે. અને વચ્ચે ભાદ્રપદાઓનું ચોરસ આસન જરાક વાંકું એવું પથરાયેલુ છે. ભાદ્રપદાની માત્ર ત્રણ તારકાઓ જ દેખાય છે. ચોથા ખૂણાની તારા ઉપર આવે તે પહેલાં જ પૂર્વ તરફનો પ્રભાતનો પ્રકાશ તેને ગળી જાય છે. પછી જોતજોતામાં બાકીના ત્રણ તારાઓ પણ પ્રાચીના ઉદરમાં પ્રવિષ્ટ થઈને દેખાતા બંધ થાય છે. રાતે જેમ ચિત્રા અને સ્વાતીની જોડી હોય છે તેમ મળસકે પણ પૂર્વ તરફ તારકાની એક જોડી હોય છે. પણ તે કયા મંડળની હોય છે તે અત્યારે કેમે કરી યાદ આવતું નથી.

૨૦–૪–'૩૨

૧૫

વાદળાં જ વાદળાં

આજ સવારે વાદળાંઓએ એક આખું સપ્તાંકી નાટક ભજવી બતાવ્યું. તારા દેખાતા હતા અને મળસકે જ કેટલાંક વાદળાંઓએ પોતાની કાળાશથી સલામ ભરી. ઓરડીમાંથી અમે બહાર નીકળ્યા તેટલામાં તો એ જ વાદળાં આકાશમાં ઊંચે ચડ્યાં અને તેમણે છાશની ધોળાશ ધારણ કરી; પરિણામે તેઓ તદ્દન ભારશૂન્ય દેખાવા લાગ્યાં. વાદળાંનું ગૌરવ હોય કે લાઘવ બન્ને નયન-મનોહર હોય છે.

આ વાદળાંની પૂંઠે પૂંઠે જ બીજાં વાદળાં આવી ચડ્યાં. એટલાં જ પાતળાં પણ જરા વિલંબી તેથી તેમનો ચહેરો મોહક શ્યામવર્ણ દેખાતો હતો. કેટલાંક વાદળાં તદ્દન સફેદ અને કેટલાંક શ્યામવર્ણ એવો જ્યારે સ્પષ્ટ ભેદ પડે છે ત્યારે એ વિરોધનું જ એક આકર્ષણ ઊપજે છે. અમે અનાસક્તિની

ચર્ચામાં ગરકાવ થઈ ગયા હતા એટલામાં સૂર્યનારાયણે પોતાના કોમળ કરનો સ્પર્શ કરી તે વડે માથા ઉપરનાં વાદળાંને રક્તવર્ણે અનુરક્ત કર્યાં. કેટલાંક વાદળાં શરમાઈને બાળકોની પેઠે બીજાં વાદળાંની પાછળ સંતાવા લાગ્યાં. સૂર્યે તેમને ગલીપચી કરવાની ઉતાવળ કરી નહીં. તેઓ પોતાની મેળે જ હિંમત ધરી આગળ આવે એવી તેની અપેક્ષા જણાઈ. સૂર્યનો વધતો વિક્રમ કોણ જાણતું નથી? જોતજોતામાં બધાં વાદળાં સોનેરી કિનારવાળાં થયાં. આ સોનેરી રંગ બરાબર આ ભાગમાં થતાં પદ્મિનીનાં ફૂલોના રંગ જેવો હતો.

સોનેરી રંગ લાંબો વખત ટકે તેમાં મજા નથી. સંસ્કારી વિનોદની જેમ તેની લહેરો આવે ને જાય તેમાં જ ખરી મજા છે.

૨૦–૪–'૩૨

૧૬

ચામાચીડિયાં

વાલખિલ્યોની જેમ પોતાની જાતને ઝાડે ટિંગાડીને તપશ્ચર્યા કરતાં ચામાચીડિયાં સરજીને ઈશ્વર કયો પ્રયોગ કરવા માગે છે તે સમજાતું નથી. બતકોને જેમ તેણે ચામડાના પગ આપ્યા તેમ ચામાચીડિયાંને તેણે ચામડાની પાંખ આપી.- પણ એ પાંખ પણ શી રીતે કહેવાય? ઊડવાના પગ એમ જ કહેવું જોઈએ. બતકના પગ તરવા માટેનાં હલેસાં અને ચામાચીડિયાંના પગ ઊડવા માટેના સઢ.

ઊભા ઊભા, ટાંટિયા પહોળા કરી, ડોક નીચે નમાવી, ઊંધી આંખે જગત કેવું દેખાય છે તે જોવાની નાનપણમાં ભારે મજા પડતી.* સાતારાના અમારા મહોલ્લામાંથી અજિંક્યતારા કિલ્લો દેખી શકાતો બે પગ વચ્ચેથી જોતાં એ કિલ્લો વધારે આકર્ષક અને કાવ્યમય લાગતો, તે વખતે મનમાં એવી એક કલ્પના આવી કે બધા જ માણસ આખો વખત એવી રીતે જોવા માંડે તો પછી તેમાં કશી નવીનતા નહીં રહે. અને એ દર્શન જ સવળું લાગવા માંડે; અને કોઈ માણસ જો ઊંધું લટકતું માથું અહંકારથી ખભે ચડાવી આસપાસ દૃષ્ટિ ફેરવે તો આજે જે જગ સૂલટું દેખાય છે તે જ તેને ઊલટું દેખાવા લાગે; અને તેમાં જ તેને કાવ્ય અનુભવવા મળે. ચામાચીડિયાં તો ઊંધાં ટિંગાઈને દુનિયા જોઈ શકે છે અને ઊડતી વખતે

* 'સ્મરણયાત્રા' માંનું આને લગતું પ્રકરણ જુઓ.

સવળાં થઈને પણ તે નિહાળી શકે છે. આ પ્રાણીઓને આ ઉભયદૃષ્ટિનો અસાધારણ લાભ છે.

પણ ચામાચીડિયાં સાચે જ જોઈ શકે છે ખરાં? દહાડે તો તેમની આંખો તેજથી અંજાઈ જાય છે. પણ રાત્રેય તેઓ આંખે દેખતાં નથી પણ પોતાની પાંખોથી હવામાં જે આંદોલનો પેદા થાય છે તે આજુબાજુના પદાર્થો સાથે અથડાઈને પાછાં આવે ત્યારે તેમનો ચામાચીડિયાંના શરીર સાથે સંયોગ થાય છે અને પછી તે પ્રતિઆંદોલનો ઉપરથી આસપાસની સૃષ્ટિનું તેમને ભાન થાય છે એમ કહેવાય છે. આ જો સાચું હોય તો ચામાચીડિયાંઓ અક્ષરશઃ ચર્મચક્ષુ ગણાય અને કહેવાય. સર્પને કાન ન આપતાં આંખ વડે સંભળાવનાર ઈશ્વર ચામાચીડિયાંને આંખને બદલે ચામડીથી જોવડાવતો હોય તો તેમાં નવાઈ શાની? સ્વાદ લેવાની અને બોલવાની તદ્દન ભિન્નભિન્ન ક્રિયાઓ એક ઇંદ્રિય દ્વારા માણસો પાસેથી પણ તે કરાવે છે જ ને? એક જ અમલદારને બે સાવ જુદા જુદા હોદ્દા ઉપર નીમવાની પ્રથા જેમ આપણે ત્યાજ્ય ઠરાવી છે તેમ પ્રકૃતિએ તે હજી ત્યાજ્ય માની નથી. એમ દેખાય છે.

ચામાચીડિયાંઓ દિશાએ ક્યારે જતાં હશે? ઊડતાં હોય ત્યારે કે લટકતાં હોય ત્યારે? બંને સ્થિતિમાં અગવડ તો ખરી જ.

પક્ષીઓની જાતો અનેક છે. એ બધાંથી ચામાચીડિયાંનું બધું જ ઊલટું; અને તેટલા માટે જ તેને નિંદ્ય ગણવામાં આવે છે. જે દુનિયાની પરિપાટીથી જુદો પડે તે કાં તો મહાત્મા હોવો જોઈએ કે પછી પાપી હોવો જોઈએ स वै मुक्तोऽथवा पशुः એમ માનવાનો સ્વભાવ જ થઈ પડેલો છે. અને પક્ષીઓની જ્યારે લડાઈ થઈ ત્યારે જે પક્ષનો જય થતો દેખાય તેમની પાસે જઈ 'હું તમારામાંનો જ છું.' એમ ચામાચીડિયાએ કહ્યા વિષે લોકવાયકા છે અને આવી રીતે આંધળા થઈ ક્ષણિક સ્વાર્થ સાધવાના પ્રયત્નમાં ચામાચીડિયું બન્ને પક્ષનો વિશ્વાસ ખોઈ બેઠું એમ કહેવામાં આવે છે. કલ્પિત કથા એક રીતે અન્યોક્તિ અલંકાર જ ગણાય પક્ષ-નિષ્ઠા-રહિત માણસને ઉતારી પાડવા ખાતર બિચારા ચામાચીડિયા જેવા વિચિત્રપક્ષ પ્રાણીને આપણે નિંદ્ય ઠરાવ્યુ.

બધાં પક્ષીઓ રાત્રે સૂતાં હોય ત્યારે રાક્ષસની જેમ નિશાસંચાર કરનાર ઘુવડ અને ચામાચીડિયાને માણસે અશુભ ઠરાવ્યું તેમાં નવાઈ શાની? દિવાભીત અને તિમિરપ્રિય પ્રાણી કોઈને પણ પ્રિય ન હોય; ઊલટું તેની બધાંને બીક જ લાગે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

* * *

દેખાવા લાગ્યો. તેમાં સૂર્યનો પ્રકાશ થોડોક ભળી જતાં જ તે રંગે બકુલના ફળીનું સ્મરણ કરાવ્યું અને ફરી ગુલાબનાં ફૂલ સુકાઈ જતાં જે રંગ દેખાય છે તેની છટા નજરે પડી.

આજે આકાશે ભારે ગમ્મત કરી. લાલ અને ભૂરા રંગનું પ્રમાણ ક્ષણે ક્ષણે બદલીને પોતાના ચહેરા ઉપર જુદી જુદી જાતના યૌવનની છટા તેણે દાખવી, અને આકાશના રંગ જેમ જેમ પલટાય તેમ તેમ ઉપરનાં ધોળાં વાદળાં ઓછાં કે વધારે ઉઠાવદાર દેખાતાં.

કાલ સાંજના કાગડા અને સમડીઓને તો સાવ ભૂલી જ ગયો. પવનનો વેગ સારો હતો તેથી સમડીઓ ચક્કર ચક્કર ફરવામાં મશગૂલ થઈ ગઈ હતી. અને કાગડાઓ સીધા ન જતાં કરચલાની જેમ વાંકાચૂકા ઊડતા હતા. કાગડાને આ જ ગતિ શ્રમસાધ્ય હશે. તેને આ ગતિનું અભિમાન ઓછું નથી. એક ચામાચીડિયું તો સમડીથી પણ ઊંચે જઈ પહોંચ્યું હતું. ચામાચીડિયાની જાતમાંની તે કોલંબસ હોવી જોઈએ, નહીં તો સાધારણપણે ચામાચીડિયાં આટલાં ઊંચે ચડતાં નથી. મધમાખોની રાણી જેમ રતિકાળે આકાશમાં ખૂબ ઊંચે ચડે છે તેવો રિવાજ ચામાચીડિયામાં હોવાનો સંભવ દેખાતો નથી.

૨૨–૪–'૩૨

૧૮

પહેલો વરસાદ

કાલે સાંજે વરસાદનું વાતાવરણ ખરેખરું જામ્યું હતું. જ્વાળામુખીના શિખરના દ્રોણમાં ધાતુઓનો રસ સીઝતો હોય તેમ આકાશમાંનાં વાદળાં ખદખદતાં હતાં, પ્રથમ બહુ ધીરે ધીરે ને પાછળથી ઝપાટાથી. વાદળાંને રંગ અસાધારણ સુંદર આવ્યો હતો પણ તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. કાળી સ્લેટમાં કોક કોક વખત લીલો રંગ મળેલો દેખાય છે તેની ઉપમા કદાચ આપી શકાય. ગોરા બાળકના શરીર ઉપર લીલા ને ભૂરા રંગનું મિશ્રિત એવું લાખું હોય છે તેનું સ્મરણ પણ આ વાદળાં જોતાં થાય. પણ ખરેખર તે રંગનું વર્ણન કરવા ભાષામાં પૂરતા શબ્દો જ નથી. અંગ્રેજીમાં ચટણીરંગ કરીને એક જાણીતો રંગ છે. ઇમારતોના પથ્થર માટે તથા ચોપડીનાં પૂઠાં માટે તે રંગ પસંદ કરવામાં આવે છે. પણ સજલ મેઘોના તેજસ્વી શ્યામ વર્ણમાં લીલા રંગની જે સૂક્ષ્મ છટા કોક વાર દાખલ થાય છે તેની નરમાશ, કોમળતા અને મોહકતા બીજે ક્યાંય જોવા મળે નહીં: માત્ર યૌવનની કાંતિ કે લાવણ્ય આ મેઘકાન્તિની કંઈક બરાબરી કરી શકે.

સાંજે વરસાદ પ્રથમ ધીરે ધીરે આવવા લાગ્યો. જમીનમાંથી માટીની સુવાસ ફેલાવા લાગી. પછી વરસાદ જોરથી શરૂ થયો. જમીન ઉપર પાણી વહેવા લાગ્યું. વાદળાં જેમ જેમ જાડાં થવા લાગ્યાં તેમ તેમ વીજળીને તેમાં રમવાની મજા પડવા લાગી. આકાશ કોણ જાણે ક્યાં સંતાઈ ગયું હતું! તેને મારીમચડીને તેનો ભૂકો કરી પોતાનો રંગ વધારે ઘેરો બનાવવા માટે આ વાદળાં તેને હોઇયાં કરી ગયાં હોય એમ લાગતું હતું. માત્ર પશ્ચિમ તરફ થોડુંક આકાશ ટકી રહ્યું હતું ખરું. પણ વાદળાંએ પૂર્વમાં કરેલું જીવલેણ આક્રમણ જોતાં પશ્ચિમ તરફના આકાશનું ભવિષ્ય ઉજ્જ્વલ દેખાતું ન હતું. આવા હુમલા તો વાદળાંઓએ આકાશ ઉપર કેટલીય વાર કર્યાં હશે. અને દરેક વખતે એમ લાગે કે વાદળાંનો વિજય થઈ આકાશનો સમૂળ નાશ થયો. પણ આકાશ તે આકાશ. અલિપ્ત, શાંત અને અનન્ત! કોઇ પણ જાતનો પ્રતિકાર કે વિરોધ કર્યા સિવાય જ તે વિજયી થાય છે.

ખરું જોતાં અનંત કાળ અને અનંત આકાશ બન્ને એક જ છે. દિક્કાલનો ભેદ મનોગત જ છે. અનંતત્વમાં તેવો ભેદ હોઈ જ ન શકે. આનંત્યનો હેતુ તો અંતિમ ઐક્ય સાધવાનો જ હોય.

વરસાદને થયું કે ધ્વનિ જો બધે પ્રસરે છે, પ્રકાશ બધે ફેલાય છે, તો હું પણ આ માનવી કીટોના દરમાં શા માટે ન પેસું? દુર્વાસાની જેમ अयं अहं भो. કરીને એણે બેચાર ટીપાં અમારી ઓરડીઓમાં નાખ્યાં. અમે બહાદુરીથી પાછા હટ્યા. સરસ્વતીનાં કમળો પાણીમાં રહ્યાં છતાં પાણીથી અલિપ્ત રહી ભીંજાતાં નથી ખરાં, પણ સરસ્વતીનાં પુસ્તકોને એ કળા હજી પ્રાપ્ત થઈ નથી. તેમને તો દરવાજા પાસેથી ભગાડવાં એ જ ઇષ્ટ હતુ. પુસ્તકોને દૂર ખૂણામાં મૂકી મનમાં કહ્યું: 'कठिण समय येता कोण कामास येतो' એટલે કે કઠણ વખત આવી પડ્યે કોણ કામ આવે? ખૂણો (कोण) કામ આવે ખરો! જોતજોતામાં વરસાદે હુમલો જોશમાં ચડાવ્યો. આખી ઓરડી તો એણે ભીની કરી મૂકી જ પણ તદ્દન ભીંતે અડીને પાથરેલી પથારીને મળવા આવવાનું પણ તેને મન થઈ આવ્યું. મેં પણ કાંબળો ઓઢીને પ્રસન્ન મને તેનું સ્વાગત કર્યું. વર્ષાની શરૂઆતની આ પહેલી સલામીની કદર કરવાનું મન કોને ન થાય?

વરસાદ ગયો કે તરત જ પાથરણાના એક કકડાથી જમીન લૂછી લીધી અને સરકારના લેણદારની જેમ ઉંબરા ઉપર ઓશીકું મૂકી નિરાંતે સૂઈ ગયો. તફાવત એટલો જ કે લેણદાર ઉંબરાની બહારની બાજુએ પડી રહે છે જ્યારે હું તેની અંદરની બાજુએ સૂતો.

૨૧

મોળું પરોઢિયું

આજ સવારનું પરોઢિયું સાવ મોળું કહેવાય. એક બાજુએ ચંદ્રમા ચુપચાપ ઊભો હતો. આસપાસનાં વાદળાંમાં પણ કંઈ ખાસ જોવા જેવું ન હતું. પ્રાચીના ચહેરા ઉપર તો કંઈક ભૂલા પડ્યાનો ભાવ જણાતો હતો. જાણે આખા આકાશે રવિવારની રજા પાળવાનું નક્કી કર્યું ન હોય! થોડા વખત પછી ક્યાંક ક્યાંક રંગ દેખાવા લાગ્યો પણ તે રંગમાં ઉત્સાહનું નામ સરખું ન હતુ. દેશી રાજ્યોનાં સરકારી મંદિરોમાં કેટલાક નૈમિત્તિક ઉત્સવો કરવામાં આવે છે. ઉત્સવ કર્યા વગર ચાલે તેમ નથી હોતું તેથી કેટલાક પેટભરુ નોકરો ઉત્સવનો આખો વિધિ યથાસ્થિત પૂરો કરે છે ખરા, પણ તેમાં ઉત્સાહનું જરાય નામ નથી હોતું. આજનું વાતાવરણ કંઈક એવું જ હતું.

અને જાણે તેથી જ, આપણા ધર્મમાંના નિસ્તેજ થઈ ગયેલા કેટલાક વિધિઓ અને કર્મકાંડનો મોટો ભાગ કાઢી નાખવાની આવશ્યકતા વિષે આજે સવારે જેલના સાથીઓ આગળ મેં વિવેચન કર્યું.

૨૫–૪–'૩૨

૨૨

ધુમ્મસ

આકાશમાંનાં વાદળાં ચંદ્રને આડે આવી તેનું કશું નુકસાન કરતાં નથી. ચંદ્ર દૂર અને ઊંચે સુરક્ષિત છે. નુકસાન થાય છે પૃથ્વીતલ ઉપર રહેનાર આપણું મર્ત્યોનું. આ વાદળાં કોઈને નડતાં હોય તો તે ચંદ્રવિકાસી કુમુદોને અને મારા જેવા પાગલોને. રાજા, મહાત્મા, ઇષ્ટદેવતા કે અલિપ્ત પરબ્રહ્મ, વગેરે બધી વિભૂતિઓ પોતાને ઠેકાણે સુસ્થિત જ હોય છે; પંચાત થાય છે પ્રજાને કે ભક્તોને કે જીવોને.

આજ સવારે ધુમ્મસ બધે ફેલાયું છે. તેથી આસપાસની ઇમારતો, બહારનાં ઝાડ અને માથા ઉપરનું આકાશ આ બધુ આપણે કોઈ વિરલ પડદામાંથી જોઈએ છીએ એવો ભાસ થાય છે. કળાનો સ્વભાવ જ એવો હોય છે કે સૃષ્ટિમાંની બધી વસ્તુઓ છે તેવા સ્વરૂપમાં તેને ગમતી નથી

હોતી. જે કંઈ ઉઠાવદાર હોય તેટલું જ રાખવું, તેમાં પણ પોતાની ઇચ્છા મુજબ સૌન્દર્યને પોષક થાય તેવું પરિવર્તન કરવું અને બાકી બધું ભૂંસી નાખવું. અને તે પણ એવી સફાઈથી કે આ ભૂંસી નાખેલું સાવ અલોપ ન થતાં તેનું મોહકપણે સહેજ ભાન થાય.

ધુમ્મસ જોતાંવેંત મને એ ત્રણ સ્થાનો યાદ આવે છે. ધુમ્મસ દર વરસે આપણે જોઈએ છીએ; દર વરસે તે આપણા ગાલને ચૂંટી ખણે છે, પણ એક વખત — મને લાગે છે ૧૮૯૭ની સાલમાં — અમે બેલગામથી સાવંતવાડી જતા હતા તે વખતે રસ્તામાં અંબોલી ઘાટમાં ખૂબ ધુમ્મસ પડયું હતું. અને અમે ગાડાની આગળ આગળ મજામાં ચાલતા હતા. આગળ કે પાછળ એક હાથ ઉપરનું પણ કશું દેખાતું ન હતું અને અમે તે ધુમ્મસના ક્ષીરસમુદ્રમાંથી માર્ગ કાપતા ચાલ્યા હતા. શો તે વખતનો આનંદ! અને રાત્રે જ્યારે હવામાં આગિયા ચમકવા લાગ્યા ત્યારે તો જાણે કવિતાદેવીના સામ્રાજ્યમાં જ જઈ પહોંચ્યા છીએ એવું અમને લાગતું.

બીજું ધુમ્મસ યાદ છે સિંહગઢ ઉપરનું. પાછળની બાજુએ સૂર્ય અને સામે ગઢ ઉપરથી નીચે ધડાધડ કૂદકા મારતાં ધુમ્મસનાં ઊડતાં વાદળાં; તે વાદળાંમાં પડતો આપણો પડછાયો અને તે પડછાયાની બધી બાજુએ ફેલાયેલી ઇંદ્રધનુષ્યની પ્રભા — એ દૃશ્ય તો ભૂલ્યું ભુલાય તેમ નથી. હું થિયોસૉફિસ્ટ હોત તો કહેત કે મેં ત્યાં મારો બહુવર્ણી લિઙ્ગદેહ અને એનો 'ઑરા' જોયો.

ધુમ્મસવાળી હવા તબિયતને માફક આવતી હોવી જોઈએ. હવામાંની ઠંડી જેમને નુકસાનકારક નથી હોતી તેમને અન્તર્બાહ્ય વ્યાપી જતી ટાઢ પુષ્ટિદાયક હોવી જોઈએ.

૨૫-૪-'૩૨

૨૩

જૂનું સ્મરણ

કાલે સાંજે એવી ખૂબી હતી કે દક્ષિણ બાજુના આકાશમાં સ્વચ્છ ઉનાળો દેખાતો હતો જ્યારે ઉત્તર તરફના આકાશમાં તરબોળ ચોમાસું દેખાતું હતું. આવી દુવિધાને લીધે મનોવૃત્તિઓ ખૂબ અસ્વસ્થ થઈ જતી.

આજ સવારે આખું આકાશ બરાબર નાહીને સ્વચ્છ થઈ ગયું હતું. ચંદ્રમા આકાશનો બધો ચડાવ ચડીને થોડોક પેલી પાર પહોંચી ગયો હતો, અને દિવસ શરૂ કરવા માટે સૂર્યને સૂચના આપતો હતો. મળસકે આકાશનો રંગ ઠેઠ ચંદ્રમાના રંગ જેવો જ હતો એમ કહી શકાય. આબુ ઉપર અચળેશ્વર મહાદેવના મંદિરની આસપાસ ચંપાનાં કેટલાંક ઝાડ જોયાં હતાં તેની પાંખડીનો રંગ તદ્દન ફીકાશવાળો પીળો હતો પણ ફૂલો કેવાં તાજાં દેખાતાં હતાં! આજનું આકાશ જોતાં અચળગઢ ઉપરના પેલા ચંપાનું સ્મરણ થયું. અચળગઢ ગયાને ચૌદ વરસ ઉપર થઈ ગયાં હશે. એ ચંપો આટલા વખત સુધી યાદ રહેશે એમ તે વખતે જરાય લાગ્યું ન હતું.

વિસ્મૃતિ કંઈ સ્થાયી વસ્તુ નથી. વિસ્મૃતિ ઉપર કોઈ કાળે આધાર રાખી બેસી ન શકાય. તે ક્યારે દગો દેશે તે કહી શકાય નહીં. તદ્દન સામાન્ય કોટિનો અનુભવ પણ આત્મસાક્ષાત્કાર જેટલો તીવ્ર હોય છે, અથવા તો એમ કહી શકાય કે અનુભવમાત્ર આત્મસાક્ષાત્કારનો જ અંશ છે.

આજે હવા ખુલ્લી–પ્રસન્ન હોવાથી પાકોળીઓ પણ આનંદમાં હતી. તેમના રોજના ઊડવામાં એકલી પ્રસન્નતા જ દેખાય છે. આજે કોઈ મહત્કાર્ય કરવાનું પોતાને ભાગે આવ્યું હોય તેવો ઉત્સાહ તેમનામાં દેખાતો હતો.

૨૬–૪–'૩૨

૨૪

આંબો અને વીજળી

અગ્નિ કોણુ તરફનો મોટો આંબો રાત્રે જોતાં બૌદ્ધ સ્તૂપ યાદ આવે છે. સ્તૂપનો ઘાટ આવો જ પ્રશસ્ત અને ગોળ હોય છે. કદાચ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મોટા મોટા બાદશાહી આંબાના ડોળદાર ઘાટ ઉપરથી જ સ્તૂપોનો આકાર સૂઝયો હશે. નહીં જ સૂઝયો હોય એમ કોણુ કહી શકે?

કાલે બપોરે વીજળીના ચડગડાટ થઈ ખૂબ વરસાદ વરસ્યો. વીજળીના ઝબકારા પાછળ અમુક ક્ષણુ પછી ગર્જના સંભળાય છે. કાલે સૌથી પ્રચંડ કડાકો થયો તે પછી ગર્જના થતાં જરાય વાર લાગી નહીં. વીજળી નજીકમાં જ ક્યાંક પડી હોવી જોઈએ. વીજળીના ઝબકારા જોઈ અને કાન બહેરા કરતી મેઘગર્જનાઓ સાંભળી પક્ષીઓને શું થતું હશે? તેમનાં બચ્ચાંને શું લાગતું હશે? પ્રલયકાળ પાસે આવી લાગ્યો છે એમ તેમને થતું હશે? ઊડી જતું કોઈ પક્ષી વીજળીનો કડાકો સાંભળીને જમીન ઉપર ધબ દઈ પડયાનું આપણે કોઈ વખત સાંભળ્યું નથી. પણ તેમ થાય તો નવાઈ નહીં.

૨૭-૪-'૩૨

૨૫

સંધ્યાકાળનાં વાદળાં

રાત્રે ચંદ્ર ખૂબ મોડો ઊગ્યો. શનિ અને ચંદ્રની યુતિ હતી. શનિના સ્વભાવમાં અને ચંદ્રના સ્વભાવમાં કશું સામ્ય હશે ખરું? ચંદ્ર થોડી વાર પછી વાદળાં પાછળ સંતાયો; પણ એની આસપાસ એક બારી તૈયાર થઈ. એ બારીનો આકાર બૌદ્ધ વિહારના મહાદ્વાર પરના પીંપળાનાં પાંદડાં જેવો અથવા પાશ્ચાત્ય લેખકો જેને ઘોડાની નાળની આકૃતિ કહે છે તેના જેવો થયો હતો. ચંદ્ર આઠમનો હોય તેમ અર્ધો દેખાતો હતો અને રાત વીતી ગઈ ત્યાં સુધી દેખાતો જ રહ્યો હતો.

ગઈ કાલ સાંજનાં વાદળાં ધોળાં, સફેદ અને આછાં ફેલાયેલાં હતાં. આજે સવારે પૂર્વ તરફ 'સૂર્યોદય તમે જોતા નહીં, હું જોઈશ' એમ કહી એક વાદળું ઠેઠ ક્ષિતિજ પાસે જઈ પહોંચ્યું હતું. વાદળું સાવ કાળું અને તેની કોર ચકચકતા સોનેરી રંગની હતી. પંઢરપુરના વિઠોબાને આવી જ જરી કોરની કાંબળી કોકે ભેટ ધરી છે, એમ કહે છે. આવું વાદળું જ્યારે જ્યારે નજરે પડે છે ત્યારે ત્યારે 'आओ वदरिया' એ ગીત અચૂક યાદ આવવાનું જ, અને 'जो चुनरीमे झलक किनारी' એ લીટી લલકારાવાની જ! આજ સવારનાં વાદળાં શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે તેવાં સ્લેટના પથ્થરના રંગનાં શ્યામલ વર્ણનાં હતાં, અને એ બધાંનો રુખ દક્ષિણ ભણી હતો. ઉત્તર ધોળી પૂણી જેવી સાવ કોરી જ હતી. આઠમનો અર્ધચંદ્ર હસતો હતો એમ તો ન જ કહી શકાય. બીજ કે ત્રીજનો ચંદ્રમા રમતિયાળ હોય છે. પૂર્ણિમાની આસપાસનો ચંદ્રમા હસે છે. આઠમનો ચંદ્રમા ભરેલી વાટકીના જેવો પ્રસન્ન-ગંભીર હોય છે.

ઘેટાંને ચોમાસાની ઋતુમાં શરીર પરની ઊનથી શું સુખ થતું હશે? કાદવવાળા પાણીથી વાળ તરબોળ થાય ત્યારે તેમની શી વલે થતી હશે? મૂંગાં બાપડાં, ગમે તે તેમને હાંકે, એવાં આ ઘેટાં. તેમનાં સુખદુ:ખની ચિંતા એક પ્રભુ જ કરી જાણે.

૭-૪-'૩૨

૨૬

કાદવનું કાવ્ય

સવારે પૂર્વ તરફ કંઈ ખાસ મજા ન હતી. રંગની બધી શોભા ઉત્તર તરફ જામી હતી. એ દિશામાં માત્ર લાલ રંગે આજે કમાલ કરી દીધી હતી. પણ એ બહુ જ થોડા વખત માટે. પૂર્વ દિશા જ જ્યાં પૂરેપૂરી રંગાઈ ન હતી ત્યાં ઉત્તર દિશા કરી કરીને કેટલાં નખરાં કરવાની હતી? જોતજોતામાં ત્યાંનાં વાદળાં ધોળાં પૂણી જેવાં થઈ ગયાં અને દિવસે હંમેશ મુજબ શરૂઆત કરી.

* * *

આપણે આકાશનું વર્ણન કરીએ છીએ; પૃથ્વીનું વર્ણન કરીએ છીએ; જળાશયનું વર્ણન કરીએ છીએ; કાદવનું કોઈએ વર્ણન કરેલું જોયું છે? કાદવમાં પગ નાખવાનું કોઈને ગમતું નથી, કાદવથી શરીર ખરડાઈ જાય છે, કપડાં મેલાં થઈ જાય છે. પોતાના શરીર ઉપર કાદવ ઊડે તે કોઈને ગમતું નથી અને તેથી કાદવ માટે મનમાં પણ કોઈને સહાનુભૂતિ નથી હોતી. આ બધું ખરું છે. પણ તટસ્થતાથી વિચાર કરતાં કાદવમાં કંઈ ઓછું સૌન્દર્ય નથી હોતું. પહેલું તો એ કે અહીંના લાલ કાદવનો રંગ બહુ સુંદર હોય છે. ચોપડીનાં પૂંઠાં ઉપર, ઘરોની દીવાલો ઉપર અથવા શરીર ઉપરનાં કીમતી કપડાં માટે આપણે બધા કાદવના આવા રંગ પસંદ કરીએ છીએ. કલાભિજ્ઞ લોકોને ભઠ્ઠીમાં શેકેલા માટીના વાસણનો પણ તે જ રંગ હોય એ બહુ ગમે છે. ફોટો કાઢતાં જો તેમાં કાદવનો ફીકરો રંગ આવી જાય તો તેને warm tone કહી તજ્જ્ઞ લોકો ખુશ ખુશ થઈ જાય છે. કાદવનું નામ લઈએ તો માત્ર બધું બગડી જાય.

નદીકાંઠે કાદવ સુકાઈને તેનાં ચોસલાં પડે છે ત્યારે તે કેટલાં સુંદર દેખાય છે! વધારે તાપથી તે જ ચોસલાં નંદવાય અને વાંકાં વળી જાય ત્યારે સુકાયેલા કોપરા જેવાં દેખાય છે. નદીકાંઠે માઈલો સુધી સપાટ અને લીસો કાદવ પથરાયેલો હોય ત્યારે તે દૃશ્ય ઓછું સુંદર નથી હોતુ. આ કાદવનો પૃષ્ઠભાગ કંઈક સુકાતાં તેના ઉપર બગલા, ગીધ અને બીજાં નાનાં મોટાં પક્ષીઓ જ્યારે ચાલે છે ત્યારે તે ત્રણ નખ આગળ અને અંગૂઠો પાછળ એવાં તેમનાં પદચિહ્નો મધ્ય એશિયાના રસ્તાની જેમ દૂર દૂર સુધી કાદવ

ઉપર પડેલાં જોઈ આ રસ્તે આપણે આપણો કાફલો (caravan) લઈ જઈએ એમ આપણને થાય છે.

આગળ જતાં કાદવ વધારે સુકાઈ જમીન નક્કર થઈ જાય ત્યારે ગાય, બળદ, પાડા, ભેંસો, મેંઢાં, બકરાં ઇત્યાદિનાં પગલાંની તે ઉપર છાપ પડે છે. તેની શોભા વળી જુદી છે. અને આ પછી જ્યારે બે મદમસ્ત પાડા શીંગડાંથી કાદવ ખૂંદીને એકબીજા સાથે લડે છે ત્યારે નદીકાંઠે પડેલાં પગલાં અને શીંગડાંના ચિહ્નોથી જાણે મહિષકુળના ભારતીય યુદ્ધનો ઇતિહાસ જ આ કર્દમલેખમાં લખી રાખ્યો છે એવો ભાસ થાય છે.

કાદવ જોવો હોય તો એક ગંગા નદીને કાંઠે કે સિંધુને કાંઠે. અને તેટલાથી તૃપ્તિ ન થાય તો સીધાં ખંભાત જવું. ત્યાં મહી નદીના મુખ આગળ નજર પહોંચે ત્યાં સુધી બધે સનાતન કાદવ જ જોવાને મળે. આ કાદવમાં હાથી ડૂબી જાય એમ કહેતાં, ન શોભે એવી અલ્પોક્તિ કરવા જેવું છે. પહાડના પહાડ એમાં લુપ્ત થાય એમ કહેવું જોઈએ.

આપણું અન્ન કાદવમાંથી જ પેદા થાય છે એનું જાગ્રત ભાન જો દરેક માણસને હોત તો તે કાદવનો તિરસ્કાર ન કરત. એક નવાઈની વાત તો જુઓ. પંક શબ્દ ઘૃણાસ્પદ લાગે છે અને પંકજ શબ્દ કાને પડતાં જ કવિઓ ડોલવા અને ગાવા માંડે છે. મલ(ળ) તદ્દન મલિન ગણાય પણ કમલ(ળ) શબ્દ સાંભળતાંવેંત પ્રસન્નતા અને આહ્લાદકત્વ ચિત્ત આગળ ખડાં થાય છે. કવિઓની આવી યુક્તિશૂન્ય વૃત્તિ તેમની આગળ મૂકીએ તો કહેવાના કે, "તમે વાસુદેવની પૂજા કરો છો એટલે કંઈ વસુદેવને પૂજતા નથી; હીરાનું ભારે મૂલ આપો છો પણ કોલસાનું કે પથ્થરનું આપતા નથી; અને મોતીને ગળામાં બાંધીને ફરો છો પણ તેની માતુશ્રીને ગળામાં બાંધતા નથી" કવિઓ સાથે ચર્ચા ન કરવી એ જ ઉત્તમ.

૨૮–૪–'૩૨.

૨૭

સમભાવ

કલાકોવિદ રસ્કિનને એવી ટેવ હતી કે કોઈ સુંદર પ્રાકૃતિક દૃશ્ય જુએ કે તરત તેને તે રેખાબદ્ધ કે શબ્દબદ્ધ કરી નાખતો. પણ હંમેશાં એમ કેમ કરી શકાય? એકાદ અપ્રતિમ સંધ્યાનો દેખાવ નજરે પડતાં જ્યારે તે શબ્દોમાં કે રેખાચિત્રોમાં તેને ન સંઘરી શકતો ત્યારે રસ્કિનને ભારે દુઃખ થતું. તે તેને so many wasted sunsets એળે ગયેલા સૂર્યાસ્તો કહેતો. રસ્કિનનો આ વિષાદ બધા સૃષ્ટિ-સૌન્દર્ય-રસિકો સહેજે સમજી શકે તેવો છે. પણ માણસે આવો વિષાદ શા માટે રાખવો! સૃષ્ટિ-સૌન્દર્ય નિરતિશય આનંદ આપનારું હોય છે એ સાચું; એક વખત જોયેલું સૌન્દર્ય ફરી જોવા નથી મળતું એ પણ સાચું. પણ સૃષ્ટિ-સૌન્દર્ય હમેશાં જ તાજું હોય છે; તેનો ઝરો સુકાઈ જશે એવી ભીતિ કોઈ દિવસ ન રાખવી. માણસની પ્રતિભાની જેમ સૃષ્ટિ-સૌન્દર્ય દહાડે દહાડે ઓસવાઈ જવાની શંકા પણ આજ સુધી કોઈને થઈ નથી. અને સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યને થોડાક ચિત્રકારો ચિત્રબદ્ધ કરી શકે એટલા માટે જ કંઈ પરમેશ્વરે આવડી મોટી અદ્‌ભુત લીલા પાથરી મૂકી નથી. દુનિયાના બધા ચિત્રકારો આ પ્રાકૃતિક દૃશ્યો રંગવાનું શરૂ કરે તોય બધાં દૃશ્યો થોડાં જ રંગાવાનાં હતાં? "अनंत हस्तें कमलावरानें देता कितो अंकिशि त्वत् करानें ?" સૌન્દર્યપ્રવાહ અનન્તરૂપે જે શણગાર કરે છે, ક્ષણે ક્ષણે જે નવો નવો ઉન્મેષ બતાવે છે અને માનવજીવનનો વિચાર કરતાં જે કોઈ દિવસ સુકાઈ જવાનો નથી તેને રેખા, શબ્દ કે વર્ણમાં બાંધી રાખવાનો પ્રયત્ન કેટલો સફળ થવાનો હતો? અને સૃષ્ટિ-સૌન્દર્ય કોઈ કાળે બંધાયું છે ખરું? જે બંધાઈ ગયું તે મરી ગયું જ જાણવું. કારણ તે સ્થિર થઈ ગયું. હસમુખા છોકરાની છબી પાડીએ તો તેમાં તેનું ખરું હાસ્ય કદી વ્યક્ત થઈ શકે ખરું? હાસ્યનું સૌન્દર્ય જ તેના અસ્થાયીપણામાં છે. તેને સ્થાયી કર્યું કે તે વિકૃત થયું જ જાણવું.

કદાચ વર્ણરેખાથી સૌન્દર્ય વ્યક્ત કરી શકાય. પણ શબ્દ વડે તે કેમ થઈ શકે? શબ્દોમાં તો આપણે આપણો આનંદ જ કેવળ વ્યક્ત કરીએ છીએ. બીજો એને ઝીલે અથવા ન પણ ઝીલે. શબ્દોમાં અંકન-કલા નથી પણ સૂચન-કલા છે.

*　　*　　*

વહાણું વાયાને કરજે બહુ વાર જો!' એવી પ્રાર્થના એક ગોપીએ એક વખત કરી હતી. સૂર્યોદય થવા લાગ્યો તોય આ ચંદ્ર શું કામ પાછળ રહે છે એમ જોઈ પોતાના લાંબા હાથ વડે પશ્ચિમ મેરૂ જાણે તેને પોતાની તરફ ખેંચી લે છે એમ થાય છે. જૂના વખતમાં વિલાસી તરુણ રાજપુત્રોને તેમના અન્તઃપુરમાંથી બહાર ખેંચી કાઢવાનું કામ રાજકારણપટુ અમાત્યોને કરવું પડતું એના જેવું તો કોઈ કારણ ન હોય!

૨૨-૪-'૩૨

૨૮

નિર્હેતુક આનંદ

અહીં આવ્યો ત્યારથી, એક પણ દિવસ ચૂક્યા સિવાય, ભાદ્રપદાના ચતુષ્કોણ (પેગૅસસ્) પાછળ પડ્યો છું. પ્રથમ તો તેમનું દર્શન જ થતું નહીં. પછી પૂર્વા ભાદ્રપદા દેખાવા લાગી. પણ ઉત્તરા ભાદ્રપદા ઊગે તે પહેલાં જ સવાર થઈ જતી અને અજવાળું ફેલાઈ જતું. ઉત્તરા ભાદ્રપદામાંની ઉત્તર તરફની તારકા (શર્મિષ્ઠાંતર્ગત) દેખાવા લાગી. પણ તેની જોડીદાર કેમે કરી દેખાય નહીં. તે તો પરોઢિયામાં જ લુપ્ત થઈ જતી. દરરોજ ચાર મિનિટનો હિસાબ ગણતાં આજે નહીં તો કાલે દેખાશે એવી આશા સેવ્યા જ કરતો હતો. પણ પૂર્વ તરફનાં વાદળાંઓએ દુષ્ટતા આરંભી. ચતુષ્કોણની બાકીની ત્રણેય તારાઓ દેખાય પણ આ ચોથી તારા વાદળાંના બુરખામાં જ સંતાઈ રહે એમ હંમેશ ચાલ્યા કર્યું. આખરે આજે આ અવગુંઠનવતીએ પોતાનું મોઢું બતાવ્યું અને આજ પર્યંતની ઉત્કંઠા છેવટે તૃપ્ત થઈ. ઉત્તર તરફ દેવયાની (કૅસિયોપિયા) હવે સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી છે. દેવયાની, શર્મિષ્ઠાની એક તારા ઉત્તરા ભાદ્રપદા, ચંદ્ર અને દક્ષિણ તરફનો યામ-મત્સ્ય આ બધાને જોઈ આજે મળસકે ઘણો આનંદ થયો. દક્ષિણ તરફ એક તારો ખૂબ ચળકે છે. તે કયો છે તે ઓળખી શકાતું નથી. બુધ તો નહીં હોય? બુધનો ઉદય થયાને પંચાંગ પ્રમાણે પાંચ સાત દિવસ થયા છે. આટલો વહેલો તે આટલો ઉપર આવી ન શકે. ક્ષિતિજ પાસે હોય ત્યારે ગ્રહો પણ ઝબૂક ઝબૂક કરે છે તેથી તે વખતે તેમને ઓળખવા પણ મુશ્કેલ હોય છે.

વરસાદે આજકાલ પોતાનું સમયપત્રક નક્કી કર્યું હોય એમ લાગે છે. બપોર પછી અગર તો સંધ્યા સમયે થોડાક વરસવું, ગમ્મત કરવી અને

સૂર્યાસ્ત પહેલાં જ જતા રહેવું એવો એનો હાલ કાર્યક્રમ છે. વરસાદે ધૂળ અધી-દબાવી દીધી એ અમારા પૂરતો તેનો સૌથી મોટો ઉપકાર.

કાલે સાંજે ઈશાન્ય દિશાએ ઇન્દ્રધનુષ્ય બન્યું હતું. આકાશના જેવી વિશાળ કમાન બનાવી તે ઊભું હતું. થોડા જ વખતમાં તે એટલું અસ્પષ્ટ થઈ ગયું કે પૂર્વસ્મૃતિને કારણે જ તે ત્યાં જોઈ શકાતું હતું.

આજકાલ સૂર્યનારાયણે પોતે વાદળાં પાછળ સંતાઈ રહીને વાદળાંમાં પડેલાં બાકાંમાંથી પ્રકાશના ધોધ અનેક દિશાથી ફેંકવાનો આરંભ કર્યો છે.

કુદરતમાં પ્રકાશ અને પાણી જે ફક્ત સીધી લીટીઓ દોરી શકે છે પણ તે અસ્થાયી હોય છે. બાકી બધુ વર્તુલાકાર જ હોય છે.

* * *

હમણાં હમણાં પાકોળીઓ કેટલે મોટેથી અને કેવા ઉલ્લાસથી ચીત્કાર કરે છે! માણસો મદ્ય પીને આનંદ કરે છે, જ્યારે આ પાકોળીઓ આનંદ પીને ઉન્મત્ત થાય છે અને આખો દિવસ આકાશમાં ભ્રમણ કરીને પોતાનો આનંદ માણે છે. ઈશ્વરે ઊડવાની શક્તિ બક્ષી છે તેનો આનંદ તેમની પાંખમાં કેમે કરી સમાતો નથી. દેવો જેમ એક ક્ષણ પણ થોભ્યા વગર અમૃત પીતા જ રહે છે તેમ આ પાકોળીઓ ક્ષણ પણ થોભ્યા સિવાય આંટાફેરા માર્યા જ કરે છે. ઉપયુક્તતાવાદી કંજૂસ માણસ ભલે એવો સિદ્ધાન્ત બાંધે કે नहि कुर्यान्निष्फलं कर्म, जल-ताडनवत्। પણ જીવનાનંદ ઓળખનારાં નાનાં બાળકો સૃષ્ટિના અંત સુધી કોઈ પણ જાતનો લાભ જોયા સિવાય જલ-તાડન કર્યાં જ કરવાનાં; અને પાકોળીઓ પણ મનમાં કોઈ પણ (બાહ્ય) ઉદ્દેશ રાખ્યા સિવાય આમતેમ આંટાફેરા માર્યા જ કરવાની. આનંદમાં પ્રયોજન? છટ્! એવી વાત સરખી ન કરો. આનંદ કંઈ જાતે વૈશ્ય છે?

૩૦–૪–'૩૨

સરઘસ આગળ નીકળી ગયું અને પાછળ પડી ગયેલા તે ચતુષ્પાદની ગામનાં છોકરાંએ સારી પેઠે પૂજા કરી. અને આમ આ કેનોપનિષદ પૂરું થયું.

પૂર્વ અને પશ્ચિમ એ અભિમાની દેવતાઓ નથી. તેમને કાયમનું સ્થાન પણ નથી. અને તેમણે કદી अस्माकम् एव अय महिमा । એવો ગર્વ પણ કર્યો નથી.

૧-૫-'૩૨

૩૦

અનન્ત પ્રકૃતિ

આકાશ અનન્ત છે, કુદરતની વિભૂતિઓ અનન્ત છે અને માણસની સર્જક કલ્પના પણ અનન્ત છે. તો પછી આકાશવર્ણનનો અંત ક્યાંથી હોય? માણસની આવરદા, તેનો ઉત્સાહ અને તેથીયે વિશેષ બીજી વસ્તુઓનું આકર્ષણ એટલી જ માત્ર મર્યાદાઓ. सुर-तरुवर-शाखा लेखिनी पत्रम् उर्वी એમ કરીને બેસીએ તોપણ શબ્દગુણ આકાશના ગુણોનો શબ્દો દ્વારા પાર પમાય નહીં.

માણસની પ્રતિભા અને આકાશમાંનાં વાદળાંની પ્રતિભા એ બે વચ્ચે હરીફાઈ ગોઠવી હોય તો તે અનન્ત કાળ સુધી ચાલે. માણસની પ્રતિભાને કવિઓએ શારદા નામ આપ્યું છે તેનું કારણ શું હશે? શરદ ઋતુમાં પૃથ્વી અને આકાશની પ્રાકૃતિક શોભા જેમ અપૂર્વ-વસ્તુ-નિર્માણ-ક્ષમ અને નવનવોન્મેષ-શાલિની હોય છે તેવી જ રીતે સહૃદય માણસની પ્રજ્ઞા પણ હોય છે એવો અનુભવ આવ્યાને કારણે તો નહીં? ગમે તેમ હો, એટલું ખરું કે બાહ્ય પ્રકૃતિ અને હૃદયસ્થ પ્રકૃતિ અભિન્ન છે.

કાલે સાંજે વાદળાંના પ્રચંડ વિસ્તારવાળા ખંડ આકાશમાં તરતા હતા. જાણે ઇંદ્રના વજ્રથી પાંખ તૂટી જવા અગાઉના પર્વતો જ ન હોય! કવિઓ કહે છે કે એકલો મૈનાક પર્વત જ વજ્રની બીકથી દરિયામાં ભૂસકો મારી સંતાઈ ગયો. એનો અર્થ શું એવો સમજવો કે સરજવો કે એક પ્રચંડ મેઘ સમુદ્રમાં તૂટી પડ્યો? ભારતવર્ષના કવિઓને ઉત્તર સમુદ્રમાંના આઇસબર્ગની — તરતા હિમગિરિની જાણ ક્યાંથી હોય?

આ આટલાં મોટાં વાદળાં જ્યારે ઊડતાં ઊડતાં ઠેઠ માથા ઉપર આવી જાય છે ત્યારે તે પડી જઈ તેમની નીચે પોતે ચગદાઈ જવાની બીક માણસને કેમ લાગતી નથી? કારણ માણસ જાણે છે કે મેઘ કંઈ આકાશમાં ઊડતા પર્વતો નથી. તે તો દેવોની કામધેનુઓ છે. તે જો નીચે ઊતરે તો પ્રેમરસની સ્તન્ય-ધારાઓ જ વહેવડાવવાના. બાળક જેમ માતાને જોઈને બીતું નથી તેમ સૃષ્ટિનાં બાળકો મેઘોને જોઈને લગીરે બીતાં નથી.

૨-૫-'૩૨

૩૧

ચંદ્રની કાન્તિ

પરમ દિવસે મળસકે ચંદ્રમા જેમ તેમ કરીને ઊગ્યો એટલામાં એક વાદળાએ એની પાછળ પડીને એને પકડી પાડ્યો, અને ચંદ્ર હાર્યો. તે દેખાતો પણ બંધ થયો. પણ આવી રીતે ચંદ્રનો પરાભવ કેમ થઈ શકવાનો હતો? ચંદ્રની ગતિ વાદળાંની ગતિ જેવી ત્વરિત ન હોય તેથી શું? ચંદ્રની ગતિ સ્થિર છે. તેની પ્રગતિની દિશા નિશ્ચિત છે અને પોતાના માર્ગ ઉપર ટકી રહેવાની એકાગ્રતા અને નિષ્ઠા બેઉ ચંદ્રમામાં છે. વાદળાએ ચંદ્રને ઢાંકી દીધો તેથી કંઈ તે નાઉમેદ થયો નહીં, અટકી પડ્યો નહીં, અથવા તો નિસ્તેજ પણ થયો નહીં. જાણે કશું થયું જ ન હોય તેમ તેણે તો પોતાનો પ્રવાસ આગળ ચાલુ જ રાખ્યો. મેઘ વધ્યા, ચારે કોર ફેલાયા; ચંદ્ર તો શું પણ તેનો પ્રકાશ પણ દેખાતો બંધ થયો. પણ આ બધું કેટલો સમય ટકવાનુ હતું? પવન બદલાયો, વાતાવરણ બદલાઈ ગયુ અને વાદળાં ચારે બાજુએ વીખરાઈ ગયાં. ચંદ્રના ચહેરા ઉપર તો વિજયનુ હાસ્ય પણ ન હતું. જાણે કશું બન્યું જ નથી એમ તે ઉપર ચડતો હતો અને ધરતી પર પ્રકાશ પાડતો હતો.

આજે પરોઢિયે ચંદ્ર ઘણો મોડો નજરે પડશે તેની કલ્પના અમને હતી. ગઈ કાલ કરતાં ૪૮ મિનિટ મોડો તે આ જ ઠેકાણે દેખાશે એટલું ગણિત મારી પાસે હતું. તેથી ગીતાપાઠ શરૂ કરતાં પહેલાં અને તે પૂરો થયા પછી પણ આંખો તાણી તાણીને પૂર્વ તરફ જોયું પણ ચંદ્ર દેખાયો નહીં. કોટડી ઊઘડતાં જ બહાર જઈને લાંબા વખત સુધી જોયા કર્યું પણ વ્યર્થ! આજે ચંદ્રદર્શન થયું જ નહીં. ચંદ્ર ૪૮ મિનિટ મોડો ઊગશે એટલું ગણિત પૂરતું ન હતું. ગઈ કાલ કરતાં આજની તેની કલા ક્ષીણ હશે, અને તે ઉપર ચડી આવે તે પહેલાં ઉષાની બધે ફેલાતી પ્રભા તેને ગળી જશે, આ બે બાબતો ધ્યાન બહાર જ રહી ગઈ હતી.

ઈદને દિવસે — શુક્લપક્ષની બીજને દિવસે — લોકો ચંદ્રદર્શન માટે કેટલા બધા લાલાયિત હોય છે! અને તે વખત તે અસ્ત પામતો હોય છે તેથી તેનું દર્શન પણ લાંબા વખત સુધી થતું નથી. શિવરાત્રિના ચંદ્રનું તેવું હોતું નથી. તે ઉદીયમાન હોય છે, આખો દિવસ તે આકાશમાં રહેવાનો હોય

છે, પણ શિવરાત્રિને પરોઢિયે, લોકો ચંદ્રદર્શન માટે ઉત્સુક થયાનું ક્યાંય સાંભળ્યું નથી. લોકો શુક્લપક્ષની વૃદ્ધિની કદર કરવાના. જેની કળા ક્ષીણ થવા લાગી — જેની પડતી થવા લાગી — તેની પાછળ કોણ જાય? તેને કોણ રામરામ કરે? બીજું એક કારણ છે. આપણા લોકો હવે પહેલાંના જેવા ઉષર્બુધ રહ્યા નથી. સવારે ૭ સાડા ૭ વાગ્યે ઊઠે છે અને તેથી ઉષાના સામ્રાજ્યથી — વધતાં સૌંદર્યકાન્તિથી વંચિત થયા છે. ઉષ:કાલીન ચંદ્રમાની શોભા કેટલી બધી નિતાંત રમણીય હોય છે એની કલ્પના તેમને તેમના મીઠા સ્વપ્નામાંય આવતી નથી. કમનસીબ ઊંઘણશી બિચારા!

૪–૫–'૩૨

૨૨

ગુલાબી ઠંડી

રાત્રે હવે ઉકળાટ સારી પેઠે રહે છે. બહાર પવનની મંદ લહેરો વહેતી હોય છે પણ પવન થોડો જ કેદી છે કે તે અમારી કોટડીમાં આવીને બેસે? પરોઢિયે બહુ સરસ મંદ પવન વાતો હતો. ટાઢને લોકો ગુલાબી કેમ કહેતા હશે? કોણ જાણે. ગુલાબનું ફૂલ સુંદર હોય છે, હસમુખું હોય છે, પણ કસરતને અંતે અથવા સ્નાનને અંતે જે તાજગી આપણને મળે છે એવી તાજગી કંઈ ગુલાબનું ફૂલ આપણને આપી શકતું નથી. ગુલાબનું ફૂલ ગમે તેટલું તાજું તાજું હોય તોય તે આપણને તાજગી આપી શકતું નથી. સવારની ટાઢ આપણને તાજગી આપે છે. અને તેથી તેને ગુલાબની ઉપમા શોભતી નથી એમ મને છેક નાનપણથી લાગતું આવ્યું છે. હવે થાય છે કે ગુલાબના ફૂલનો લાલ રંગ જેમ મીઠો ફીકો હોય છે તેવી મીઠી ફીકી ટાઢને ગુલાબી કહેવું એ જ યોગ્ય છે. અને તાજગીનો રંગ તો ગુલાબી જ હોય.

આજે પરોઢિયે વાદળના ગુચ્છો આખા આકાશમાં વેરાયા હતા. સૂર્યની આસપાસ પણ તેઓ ફેલાયા હતા તેથી સૂર્યકિરણની જાણે તોપો છૂટતી ન હોય એવો આભાસ થતો હતો. અને પછી તો એમ લાગતું કે કિરણો બધી બાજુએથી છૂટતાં હોવાથી તેમાંથી જ આ મેઘના ગોળા ઊડીને દૂર દૂર સુધી જઈને પડે છે. હાલ મહાભારતનું વાચન ચાલુ હોવાથી માથામાં બધાં શસ્ત્રાસ્ત્રોનો જ ભરાઈ ગયાં છે અને તેથી આકાશમાં પણ સર્વત્ર યુદ્ધો જ નજરે પડે છે — ના, નજરે ચડે છે.

૫–૫–'૩૨

૩૩

રંગપંચમી

કાલે સાંજે એક નાનકડું વાદળું જરા વધારે આગળ આવ્યું હતું તેથી સંધ્યાના રંગે તે રંજિત ન થયુ અમાસના ચંદ્રની જેમ તેની પાછલી બાજુ કદાચ પ્રકાશથી સિંદૂરિયા થઈ હોય; પણ તેનું અમારે શું? પણ વાદળું કહેશે, સૂર્ય તરફની મારી જે પ્રકાશિત બાજુ છે તે જ આગળની બાજુ; તમે જુઓ છો તે ખરેખર પાછલી બાજુ કહેવાય. એ ગમે તેમ હો, પહેલાં કદી પણ ન જોયેલો એવો અરંજિત વિરક્ત મેઘ ગઈ કાલે સાંજે અમે જોયો.

રાત્રે કોટડી બદલાયાને કારણે અગ્નિ દિશા તરફનું આકાશ વધારે દેખાવા લાગ્યું. સાંજની પ્રાર્થના પૂરી કરી આકાશ તરફ નજર નાખી. પ્રથમ હસ્તનાં દર્શન કર્યાં. જાણે આશિષ આપવા માટે જ તે બરાબર માથા ઉપર આવતો હતો. ઈશાનખૂણા તરફ સપ્તર્ષિમાંના ત્રણ તારાઓ જ અરુન્ધતી સાથે દેખાતા હતા. હવે સપ્તર્ષિઓ જોતી વખતે તેમની પત્નીઓનું રૂપ ધારણ કરનાર સ્વાહા પણ ધ્યાનમાં આવે છે. અરુન્ધતીનો વેષ ભજવવાની હિંમત તેણે કરી નહીં એટલું પ્રખર અરુન્ધતીનું સત્ત્વ હતું તે પણ ફરી ફરી ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહેતું નથી. હસ્ત જોતાં જ જેમ ચિત્રા તરફ નજર જાય જ તેમ અરુન્ધતીને જોતી નજર સ્વાતિ તરફ વળે જ; અને સ્વાતિ અને ચિત્રા એ બે રાણીઓમાંથી કોને માથે કિરીટ વિશેષ શોભશે એની વાટાઘાટ કરતાં કરતાં આપણી દૃષ્ટિ કિરીટમંડળ તરફ વળે જ. આજકાલ કિરીટમંડળ ધનુષના આકારનું કે અંગ્રેજી અક્ષર ડી (D)ના આકારનુ દેખાય છે.

વિશાખા આંબાના ઝાડ ઉપર પ્રસરી હતી અને અનુરાધાની વાટ જોતી હતી. છેક દક્ષિણ તરફ ઝીણી નજરે જોયુ તો ત્યાં ત્રિશંકુ ડોલતો દેખાયો. ત્રિશંકુના માથા ઉપર વિશાખાના જેવા બે તારાઓ ન હોત તો દક્ષિણી ત્રિશંકુની અર્ધી શોભા ઘટી જાત. "આ જુઓ અભિમાની ત્રિશંકુ સ્વર્ગમાંથી ખરી પડી અંતરાલમાં કેવો લટકે છે" એમ આંગળી વતી ચાંધીને બતાવનાર સ્વર્ગના દ્વારપાળો જય અને વિજય હજી ઊગ્યા ન હતા. થોડીક રાહ જોતાં જ એમાંથી એક જણે માથું ઊંચું કર્યું. આ તરફ વિશાખાનો આગ્રહ ખૂબ થવાથી અનુરાધા પણ બહાર આવી. સ્વર્ગનો દરબાર સારી પેઠે ભરાયો. પણ રોજ રાત્રે નિદ્રાદેવીનું સામ્રાજ્ય અને તારાઓનુ સામ્રાજ્ય એ બે વચ્ચે

ભારે ગજગ્રાહ ચાલે છે. દર વખતે તત્પૂરતો વિજય તો નિદ્રાદેવીનો જ થાય છે. તારાઓનું સામ્રાજ્ય સનાતન છે; તેનો અસ્ત તો ભગવાન સૂર્યનારાયણની પ્રભામાં જ થાય છે. પણ તેમાં વિનાશને બદલે કૃતાર્થતા રહેલી છે. એમ જો ન હોત તો દરરોજ સાંજે રાત્રિનો આકાશરૂપી પારિજાત આટલો બધો તાજો અને પ્રફુલ્લિત ન થાત.

* * *

સવારના અથવા સાંજના આકાશમાં રંગપંચમી ઊજવવા માટે વાદળાં હોવાં જ જોઈએ એવો કંઈ નિયમ નથી. ઍડિસન અને સ્ટીલના વખતમાં ઇંગ્લંડની યુવતીઓ પોતાના ચહેરાનું સૌન્દર્ય ખીલવવા માટે ચહેરા ઉપર ઠેક ઠેકાણે ચિત્રવિચિત્ર રંગની સાટીન કે મખમલની ટીપકીઓ ચોંટાડતી. આથી ચહેરા ઉપરના ડાઘા અગર નાની નાની ખીલીઓ તો ઢાંકી શકાતી જ પણ સામાન્યપણે ચહેરાનું સૌન્દર્ય તે વખતની કલ્પના પ્રમાણે વધારે દીપી નીકળતું પણ આવી ટીપકી વિના ચહેરો મોહક નથી થઈ શકતો એમ કોઈ કહી શકે ખરો? મેઘ વગરની હસમુખી ઉષા એ જ એક મોટું સાત્ત્વિક કાવ્ય છે. આજે પરોઢિયે ઈશાનખૂણા તરફનું આકાશ તદ્દન પાકવાની અણી ઉપર આવેલા બોર જેવું દેખાતું હતુ. લીલો રંગ સાવ જતો રહ્યો હોય અને પીળો હજી બરાબર જામ્યો ન હોય એવા સંધિકાળમાં જે તાજો તાજો ધોળાશવાળો રંગ હોય છે અને જેને જોતા જ તેનું નવયૌવનમય માર્દવ સહેજ તપાસી જોવાની દાંતને ઉત્કટ ઇચ્છા થાય છે તેવો રંગ, બરાબર તેવો જ રંગ, આજે આકાશે ધારણ કર્યો હતો આ રંગ પાકટ થતાં વાર લાગતી નથી. જોત-જોતામાં ફીકો સોનેરી રંગ તેમાં ભળ્યો. આ રંગ જોઈને આંખને તો આનંદ થાય છે જ પણ તે રંગ પેટમાં પહોચી જાય તો સારું એવી પાશવી બુદ્ધિ—ખરી રીતે તો પક્ષીબુદ્ધિ—મનમાં જાગે જ છે. સવારે મેના વિશેષ આનંદમાં આવીને લલકારતી હતી તેનું કારણ આવું જ કોઈ હશે? સવારે કાગડો નજરે પડે તો મિષ્ટાન્ન ખાવા મળવાનું, ચાસપક્ષીનાં દર્શન થાય તો મોટી મિજબાનીનો યોગ છે વગેરે શકુનશાસ્ત્ર જિહ્વાપૂજક રસિકોએ તૈયાર કર્યું હોવું જોઈએ. જેમણે ફલાશા કદી છોડી દીધી નથી એવાં પક્ષીઓએ પરોઢિયે ઉષાનો રંગ અમુક જાતનો નજરે પડે તો અમુક જાતનાં ફળ ખાવા મળશે એવું 'ફલ' જ્યોતિષ રચ્યું હશે ખરું?

પણ આજે પરોઢિયાની ખરી શોભા ઈશાનખૂણામાં જ રૂંધાયેલી ન હતી. પૂર્વનું મધુરું હાસ્ય અત્યંત આકર્ષક હતુ ગુલાબી, ભૂરો અને જાંબુડો એવા મિશ્ર રગ ઉપર લાવણ્યની પીંછી ફેરવી હોય તો તે જેમ ખીલી ઊઠે તેવો આ રંગ હતો. રંગ જોતાં જ ઉષા સિવાય આવી શોભા બીજા કોઈની

ન હોય એવા ઉદ્‌ગાર અંતરમાં ઊઠે છે; છતાં આકાશમાં વાદળાં ન હતાં ત્યારે પણ વાતાવરણ ક્યાંક જાડું, ક્યાંક પાતળું એવો ભેદ જણાઈ આવતો. તેથી પ્રથમ સફરજનની પીળી લાલાશ આકાશમાં છવાયેલી દેખાતી હતી. થોડા વખતમાં જ આ બેય રંગોએ પોતાનું વ્યક્તિત્વ — ભિન્નત્વ — સ્પષ્ટપણે પ્રગટ કર્યું. અને પછી તો પૂર્વ દિશા એ એક પ્રચંડ કાજુનું ફળ છે એમ લાગ્યું. મરાઠીમાં એ ફળને મુરટા કહે છે. એ ફળ સૂર્યોદય પહેલાં જ તોડીને ખાધું હોય તો તેનો રસ કંઈ ઓર જ હોય છે અને તે વિશેષ નિર્દોષ અને પૌષ્ટિક હોય છે. ભૂખ્યા પેટમાં આવું સ્મરણ જાગ્રત થાય તો તેમાં નવાઈ શી?

૬–૫–'૩૨

૩૪.

દુષ્ટતા કે ગેરસમજ?

સવારે અમારી બરાક ઉપર કાબરોનાં બે જોડકાં બેઠાં હતાં. પરોઢિયાની પ્રસન્નતાથી એ સૂર્યોદયનું અભિવાદન ગાતાં હતાં. એટલામાં સામી બાજુના ઓટલા ઉપરથી એક અલમસ્ત મહાકાય કેદી ઊઠ્યો અને તેણે એક કાંકરો ફેંકી તે પક્ષીઓને ઉડાડી મૂક્યાં અને પોતે પાછો પોતાને સ્થાને જઈને બેઠો.

પક્ષીઓને ઉડાડીને તેને શો લાભ થયો? પક્ષીઓ તેને કોઈ પણ રીતે કનડતાં ન હતાં. પક્ષીઓનું સ્વાતંત્ર્ય જોઈને તેને પોતાનું પારતંત્ર્ય ખાસ સાલતું હતું એમ પણ દેખાતું ન હતું. તો પછી તેણે પક્ષીઓને શા સારુ ઉડાડ્યાં હશે? પક્ષીઓ બિચારાં ગરીબ છે, માણસથી તેઓ બીએ છે. તેની આગળ તેમનું કશું ચાલતું નથી. માણસનો વિરોધ કરીને પોતે કંઈ હક ભોગવી શકે એનું તેમને ભાન સરખું નથી. જબરદસ્તોથી ડરીને રહેવું, નાસી જઈને જીવ બચાવવો, અને બે ભયની ક્ષણ વચ્ચેનો જે કંઈ શાંતિ કે સમાધાનનો વખત મળે તેટલામાં મળે તેટલા આનંદનો ઉપભોગ લેવો — આ એમનું જીવનશાસ્ત્ર. તેમને કાંકરો મારીને ઉડાડવાથી પેલા કેદીને મનુષ્યના નિર્વિવાદ પ્રભુત્વનો પરિચય ફરી એક વાર થયો એટલું જ. બીજે કોઈ ઠેકાણે મારું ભલે કશું ન ચાલે, પણ કંઈ નહીં તો આ પક્ષીઓ તો મારાથી બીએ છે; આ જગતમાં હું પણ કંઈક છું એટલું જ સમાધાન તેને મળ્યું હોવું જોઈએ.

પણ કદાચ હું તે કેદીને અન્યાય કરતો હોઈશ. કારણ તેણે કાંકરો પક્ષી તરફ ફેંક્યો ત્યારે હું પક્ષી તરફ જોતો ન હતો. કદાચ એમ પણ બન્યું હોય કે કોઈ કાગડો કે સમડી કે એવું જ બીજું કોઈ શિરજોર પક્ષી કાબરોને બિવડાવવા સારુ પાસે આવતું હશે અને કેદીએ કાબરો વિષેના પોતાના પ્રેમળ પક્ષપાતથી તેમના રક્ષણ માટે જ એ કાંકરો ફેંક્યો હોય અને હું કારણ વિના તેના ઉપર આ કઠોરતાનો આરોપ કરતો હોઈશ. દુનિયામાં દુષ્ટતા ઓછી તો નથી જ પણ ગેરસમજ તેથીયે વધારે છે.

૭–૫–'૩૨

૩૫

કોયલનું બચ્ચું

ગઈ કાલે બપોરે સામેની બૅરેકના છાપરા ઉપર પક્ષીઓ ઉતાવળથી એકાએક ભેગાં થતાં જોયાં. આ નવી પ્રવૃત્તિ શી છે તે જોતાં માલૂમ પડ્યું કે પક્ષીનું એક નાનકડું બચ્ચું પોતાની ઊડવાની શક્તિનો અનુભવ કરી રહ્યું છે અને ખૂબ મૂંઝાયું છે. તેની પડખે કેટલીક કાબરો હતી અને કેટલાક કાગડાઓ આંટાફેરા મારતા હતા. આ બચ્ચાની જાત નક્કી કરવામાં અમારી ખૂબ ચર્ચા ચાલી, આખરે પૂંછડી તરફના પીંછાનો આકાર અને ઊડવાના પ્રયત્નમાં જણાઈ આવતો ઉઠાવ એ ઉપરથી નક્કી કર્યું કે આ કોયલનું બચ્ચું હોવું જોઈએ.

કાગડાઓ પાસે આવે એટલે પેલા બચ્ચાને તેમને માટે આત્મીયભાવ લાગતો અને મોં ફાડીને તે તેમની તરફ આતુરતાથી જોતું તે થોડુંક ઊડવાનો પ્રયત્ન પણ કરતું અને કાગડાઓ તેની આસપાસ ફેરા મારતા. કોઈ પણ પાસે જઈને બેઠા નહીં, ધીમે ધીમે કાગડાઓની સંખ્યા વધી. તેઓ કોયલની આસપાસ ગોળાકાર આંટા મારવા લાગ્યા. હવે આ બચ્ચાનું શું થશે? એને હજુ પાંખભેર ઊડતાં પણ આવડતું નથી. પક્ષીઓનાં સ્મૃતિશાસ્ત્રોમાં કોયલનું માસ ક્યાં ક્યાં પક્ષીઓને ખપે તેની અમને ખબર ન હતી તોય અહીં બાજપક્ષી આવવાનો સંભવ નથી, ગીધો પણ અહીં નથી એવું સમાધાન હતું આકાશમાં ખૂબ ઊંચે બે સમડીઓ ચમકતી હતી પણ તેમનું ધ્યાન આ તરફ ખેંચાયું હોય એમ લાગ્યું નહીં. કોયલનું અસહાય બચ્ચું પકડીને તેને ખાઈ નાખનારો કોઈ ગાયનકલારસિક શકાર પણ અહીં જેલમાં હોવાનો સંભવ નથી. એટલે કોયલના બચ્ચા વિષે ઝાઝી ચિંતા રહી નહીં.

કોયલનું બચ્ચું નજરે પડતાં દુષ્યન્તે જેને ટોણો માર્યો એવી શકુન્તલા યાદ આવ્યા વિના કેમ રહે? ગઈ કાલના બચ્ચાની તે અસહાય સ્થિતિ જોતાં દુષ્યન્તના દરબારમાં શકુન્તલાની થયેલી સ્થિતિ નજર આગળ ખડી થઈ.

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुं च प्रवृत्ता।

એટલામાં કાગડાઓએ વિશેષ આગ્રહ કર્યો એટલે પેલું બચ્ચું ઉત્સાહમાં આવ્યું અને તે છાપરાની પાછલી બાજુએ ઊડી ગયું. તે પછી એનું શું થયું તે ન જણાવાને કારણે આ આખા કિસ્સામાંથી આનંદપર્યવસાયી અગર શોકપર્યવસાયી કશું જ કાવ્ય નિષ્પન્ન થયું નહીં. જીવન જેવું જ અનિશ્ચિત અને અપૂર્ણ ગદ્ય બની તે ત્યાં જ અટક્યું.

૮–૫–'૩૨

૩૬

લાવણ્ય

मुक्ताफलेषु छायाया· तरलत्वम् अिवान्तरा ।
प्रतिभाति यद् अगेषु तल्लावण्यम् अिहोच्यते ॥

આ લાવણ્યની વ્યાખ્યા પ્રથમ મને પૂનાના નગરકરે ૧૯૦૫ કે ૦૬ની સાલમાં સંભળાવી હતી. ત્યારથી મેં તેનો કેટલી વાર ઉપયોગ કર્યો હશે તેનું ઠેકાણું નથી એટલી બધી તે મને ગમી ગઈ. મોતીની ઉપમા, મોતીને પાછી તાજા ફળની ઉપમા અને છાયા કે કાન્તિના તરલત્વની કલ્પના બધું જ સુંદર છે. લાવણ્ય એટલે નિરાગસ યૌવન અને આરોગ્યની કાન્તિ. એ ઉષાના અને સંધ્યાના મુખ ઉપર અખંડ હોય જ. અને તેથી જ આ ઉભય સંધ્યાઓમાં આટલી બધી પવિત્રતા આવી છે. સંધ્યાવંદન કરતાયે સંધ્યાદર્શન મને હંમેશ વધારે પુણ્યકર લાગ્યું છે. કૉલેજમાં ભણતો હતો ત્યારે શિખા અને જનોઈ, બંનેને રજા આપી હતી એટલે સંધ્યાવંદન તો શી રીતે કરી શકાય? માત્ર ચતુઃશૃંગીના પહાડ ઉપર પ્રભાત અને સંધ્યાનું દર્શન કરવા નિયમિતપણે જતો. હિમાલયના શિખર ઉપર હો કે બેળગુંદીની સીમમાં હો, કારવારના સમુદ્ર-કિનારા ઉપર હો કે સિંહગઢના પવનબુરજ ઉપર હો, સંધ્યાના રંગ જોઈને ઉપાસનાનું વાતાવરણ ન અનુભવ્યું હોય એવું કદી બન્યું નથી.

આજે સાંજે પૂર્વ કે પશ્ચિમ તરફ વાદળાંનું નામ સરખું ન હતું. એટલું જ નહીં પણ વાતાવરણમાં જાડાપાતળાનો રજોગુણાત્મક શબલ ભેદ પણ ન હતો. એકસરખો પાતળો સુનેરી રંગ બધે ફેલાયેલો હતો. દૂધમાં તદ્દન

માફક આવે એટલું જ કેસર નાખ્યું હોય અથવા ચાંદીના વાસણ ઉપર સરસ રીતે સોનાનો સહેજ ઢોળ ચડાવ્યો હોય તો મનને હરણ કરનારો જે રંગ ઊપજે છે તે જ રંગ સંધ્યાએ ધારણ કર્યો હતો અને તેમાં સાયંપ્રભાની કાન્તિનું તરલત્વ વિલસતું હોવાથી સૃષ્ટિ જડ નથી પણ તેમાં ચૈતન્ય તત્ત્વ કેવી રીતે એકસરખું સ્ફુરે છે તેનો સાક્ષાત્કાર થતો હતો.

આંટા મારતા મારતા અમે ઉત્તર તરફના ફાટક સુધી પહોંચ્યા. ત્યાં પાર્શ્વભાગમાં સંધ્યાનો આ ચકચકાટ અને એની આગળની બાજુમાં કોતરાવેલી એક મોટી શિલાની જેમ પોતાની બધી બાજુઓના સુરેખ આકારનું દર્શન કરાવતું જેલનું કાર્યાલય અંધારામાં ડૂબી જતાં હતાં. ઇમારતનો આ મોટો કળાકૌશલ્યશૂન્ય અને કાળો ખંડ જડતાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ જ હતો. ચૈતન્યના પટ ઉપર જડતાની આ વિશાળ મૂર્તિ વધારે વિશાળ દેખાતી હતી. અને આ જડ ખંડના કિનારા સુધી આવી પહોંચતી એ ચૈતન્યની પ્રભા વધારે જીવંત લાગતી હતી.

ઉપાસનાનો સમય હોવાથી મેં મનમાં ને મનમાં કહ્યું जडाय नमः । चैतन्याय नमः । जडाजड-चैतन्याय नमो नमः ।

અમારું ચંક્રમણ ચાલુ જ હતું. દક્ષિણ તરફની ભીંત પાસે આવી પહોંચ્યા એટલે અમારો પેલો સ્તૂપાકૃતિ આમ્રવૃક્ષ ધ્યાનસ્થ ચૈતન્યની જેમ અમારું ધ્યાન ખેંચતો હતો અને તેની પાછળના ભાગમાં નાના પીતવર્ણ મેઘ સંધ્યાનું અનુકરણ કરતા હતા. 'ચિત્રકારોનાં સુંદર ચિત્રોની પ્રતિકૃતિઓ માસિકોમાં આવે છે. તેના જેવા આ મેઘ દેખાતા હતા. ત્રિવર્ણી ચિત્રકળા આજકાલ એટલી બધી ખીલી છે કે માસિકોમાંનાં 'સારાં ચિત્રો હવે તદ્દન મૂળનાં જેવાં ઉઠાવદાર દેખાય છે. કેટલેક ઠેકાણે તો તે મૂળ કરતાં પણ ચડી જાય છે. પણ મૂળ ચિત્રમાં પ્રતિભાશાળી ચિતારાની પીંછીનું જે જીવંતપણું પ્રતિબિંબિત થયેલું હોય છે તે માત્ર પેલી ઉઠાવદાર પ્રતિકૃતિમાં ઉતારી શકાતું નથી. મૂળ ચિત્ર ગમે તેટલું સાદું હોય તોપણ તેના જીવંતપણાને લીધે તે આદરણીય થાય છે. પોતાના ચિત્રને સુધારીને તેની કોઈ 'મમી' બનાવે તો તે ખરો ચિત્રકાર કદી સહન કરશે નહીં.

૮–૫–'૩૨

૩૭

સૌન્દર્યદીક્ષા

જન્માષ્ટમીને દિવસે બપોરે મેં બેલગામ છોડ્યું. બેલગામ જેલથી મારી બદલી સાબરમતી જેલમાં થઈ હતી. ઘણા દિવસથી જે ચોપડી મળતી નહોતી, તે આજે હાથ આવવાથી ગટેનો યૌવનકાળ જાણી લેવામાં હું ખૂંચ્યો. સ્ટેશન પર કોઈ ઓળખીતું મળ્યું નહીં તેનું જરાયે આશ્ચર્ય ન થયું. એક તો અચાનક નીકળ્યો હતો અને બીજું ઓળખીતા બધા મોટે ભાગે જેલમાં જ હતા. હું તો 'તરુણ વેર્ટરનાં દુઃખો' સાથે સમભાવ કેળવવા મથતો હતો અને ટ્રેન પોતાનાં દુઃખો રડતી અને હાંફતી ઉત્તર તરફ પ્રયાણ કરતી હતી. બેલગામની આસપાસની ભૂમિ પ્રત્યે ભક્તિભાવ હોવા છતાં, અને ઘણે દિવસે એનાં મોંઘાં અને ટૂંકાં દર્શન થતાં હતાં છતાં, જર્મનીના કોઈ અજ્ઞાત પ્રદેશનાં પ્રાચીન વર્ણનો વાંચવામાં જ મને વધારે રસ છૂટ્યો હતો!

એટલામાં પશ્ચિમ તરફ સહેજ નજર ગઈ. અને ત્યાં સંધ્યાસમયના વાદળનું એક અજબ દૃશ્ય મેં જોયું. જેણે સાગરની મુસાફરી કરી છે, હિમાલયના મોટા વિસ્તારને પાદાક્રાન્ત કર્યો છે, સૂર્યકિરણોને હંફાવે એવાં ગાઢ જંગલોમાં સંચાર કર્યો છે અને સેંકડો વરસથી પ્રકાશવેગે ધસી આવતા તારકાસૌંદર્યનું પાન કર્યું છે, એ વાદળોના કેવળ વિસ્તારથી કોઈ કાળે ચકિત થવાનો નથી. છતાં તે દિવસનું દૃશ્ય ખરેખર કલ્પનાશક્તિને ચકિત કરે એવું જ હતું.

પોતાનું પ્રાકટ્ય દિવ્ય છે, પાર્થિવ નથી, એ જાણે સ્પષ્ટ કરવા ખાતર ક્ષિતિજથી થોડે ઊંચે સુધી આકાશ 'ખુલ્લું' છોડી, પછી જ વાદળાંઓએ પોતાનું લંબાણ એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી તાણ્યું હતું. વચમાં વચમાં આ લંબાણ તળે નાનકડાં વાદળાં ગોઠવાઈ ગયાં હતા. જાણે પ્રાચીન મંદિરોમાં કોતરેલા વિમાનવાહક યક્ષો! અને નીચલો ભાગ ઉપરના સૌંદર્યના પ્રમાણમાં નીરસ અથવા વિવર્ણ ન લેખાય એટલા માટે સકલ-કલાકૃત્ સૂર્યનારાયણે વાદળા પાછળથી લાલ રંગની ઝડી છોડી હતી. છતાં આ તો ઉપરના અદ્ભુત રસનુ કેવળ મંડાણ જ હતુ. ઉપર વાદળાંમાં પહાડનાં શિખરોની હારો એક પછી એક વધતી જાય એવાં સાત પડો દેખાતાં હતાં. લંબાણો અને ઊંચાણો ભેગાં થયાં એટલે ભવ્યતા તો પ્રતીત થવાની જ. પણ જ્યારે એમાં

ઊંડાણ ઉમેરાય છે ત્યારે એ ભવ્યતા વિરાટનું રૂપ પકડે છે અને પછી જ્યારે એની સાથે રસસ્નાત થઈ ઐક્ય અનુભવતા થઈએ છીએ ત્યારે આનંદથી એવા તો ગૂંગળાઈ જઈએ છીએ કે જાણે ભવ્યતાના સાગરમાં શિરોસ્નાન કરાવનાર મોજાં છાતી ઉપર અથડાઈ રહ્યાં છે .

ખરેખર, કેટલાંક વાંદળાંઓ બરાબર તેજનાં મોજાંઓ હોય એમ લાગતું હતું. ખગ્રાસ સૂર્યગ્રહણ વખતે સૂર્યની કિનારી ઉપર જે હજારો અને લાખો માઈલની જ્વાળા ઊછળતી દેખાય છે તેની હાલના જ્યોતિષીઓ છબીઓ પાડે છે કુદરતને થયું હશે કે જન્માષ્ટમીના આનંદમાં આપણે પણ એવી છબી પાડીએ. કેવડાંય મોટાં મોટાં શિખરો અને એ આખા શિખરોને જ ચાટી ખાવા મથતી એ વાદળાની જ્વાળા જેવી જીભો !

શાસ્ત્રો કહે છે કે મિષ્ટાન્ન એકલાએ ન ખાવું. શાસ્ત્રો આવી આજ્ઞા ન કરત તોયે હૃદયધર્મે એ સૂચવ્યા વગર રહેત નહીં. મારી સાથે સમાનધર્મી કોઈ જ નહોતું સાથમા મારા રખેવાળ કેવળ બે પોલીસો હતા. તેઓ પોતાની વાતોમાં જ મશગૂલ હતા. પોતાને થયેલો આનંદ કોઈ સાથી સાથે વહેંચી લેવાથી આનંદ ખેવડાય છે અને છાતી પરનું દબાણ કંઈક હળવું થાય છે, પણ એવો પરિવાર કે એવા પરિજનો અહીં ક્યાંથી આણું? મનમાં થયું, અહીં આટલા બધા મુસાફરો ગાડીમા બેઠા છે. કેમ કોઇનુ ધ્યાન આ અદ્ભુત દશ્ય તરફ જતુ નથી? વાદળાંની આવી રચના રોજ રોજ જોવા નથી મળતી. આપણા લોકો જીવન-કલહમાં અને સામાજિક કલહમાં એટલા તો દટાઈ ગયા છે કે જીવનમાંની તમામ રસિકતા નિચોવાઈને નષ્ટ થઈ છે.

મનમાં ને મનમાં આવી રાવ ખાતો હતો એટલામાં ઘેટાંનો વેપાર કરવા નીકળી પડેલો એક મુસલમાન મુસાફર વાતો અટકાવી એકાએક બોલી પડ્યો — 'અહાહાહા ! જુઓ તો આ આસમાન તરફ જરા ! નાટકના પડદા જેવો ઘાટ જામ્યો છે' સાહિત્ય-સંસ્કાર-વિહોણા એ અભણ મુસાફરનું એ વાક્ય સાંભળી મને અતિશય સંતોષ થયો. આખરે એક તો માનવી જડ્યો કે જેણે કુદરતના એ કલાવિલાસની કદર કરી !

નાટકના પડદા વિષેની સૂગ મારા મનથી ગઈ નથી. એમાંનુ ચિતરામણ મોટે ભાગે ભમરાળુ હોય છે. પણ મેં તરત વિચાર કર્યો કે આ ગરીબોને આપણે ક્યારેય મળતા નથી. એમની સાથે વિચાર-વિનિમય કરતા નથી. મંદિરોમાં કે બગીચામાં જઈ એમને માટે નવી સંસ્કારિતા ખીલવતા નથી. નવી ઢબે રામલીલા ભજવતા નથી. મનુષ્યજીવનમાં આપણે એમનું પડ નીચલું ને નીચલું જ રાખ્યું છે. ચિંતાદગ્ધ એવા એમના જીવનમાં જો

કાવ્યરસ પ્રવેશ કરતો હોય તો સાંજે કોઈ કોઈ વાર એને બારણે સંભળાતી ગઝલો દ્વારા અથવા ચાર છ આનાના ખર્ચે જોવાતાં નાટકો દ્વારા. એટલે ઘેટાં જેટલા જ સંસ્કારી એ ઘેટાંના વેપારીના આનંદોદ્‌ગારમાં જે સ્વાભાવિકતા અને મૌલિકતા હતી એને લીધે એના શબ્દો મારી આગળ સત્ય-સુંદર અને જીવન-ગંભીર થયા હતા. મારા આનંદના એ પ્રાકૃત સાથીને સાંભળી, અને પાછળથી જોઈ હું કૃતાર્થ થયો. ટ્રેન તો દોડતી હતી. વાદળાં ઘડી ઘડીમાં નવાં નવાં પાસાંઓ, નવી નવી માયાથી દેખાડતાં હતાં. એટલામાં ઠેકાણે ઠેકાણે વરસાદથી બનેલા છીછરા પણ બહોળા પાણીનાં ખાબોચિયાં આવ્યાં. એમાં નિર્મળ જીવન ક્યાંથી જ હોય! એમાં ઊંડાણે ન મળે, પણ જીવનના ધર્મને સમજીને એમણે પોતાનું વદન કવિના માનસની પેઠે સરળ અને ગ્રહણશીલ રાખ્યું હતું એટલે આકાશની અનંતતા, વાદળાંની ભવ્યતા અને સંધ્યાની સુવર્ણતાનો આબેહૂબ ચિતાર તેઓ બતાવી શક્યાં અને એટલા વર્ણન પૂરતી તો એ ત્રણેની મહત્તા પણ ધારણ કરી શક્યાં. ઉપર આકાશમાં અને ધરતી પર પાણીમાં એ અદ્‌ભુત રસ સવળો અને અવળો દોરાયેલો જોઈ હું ફરી ઉત્તેજિત થયો. એ ઉત્તેજના લાંબો વખત રહી. પણ ઉત્તેજનાથી માણસ અંતે થાકી જાય છે. એટલે એ થાક ઉતારવા માટે સાંજની પ્રાર્થનામાં ડૂબી જવાનું મેં પસંદ કર્યું — विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृह । निर्ममो निरहकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ખરેખર કળાની ભવ્યતામાં માણસને નિષ્કામ, નિર્મમ અને નિરહંકાર બનાવી જીવન્મુક્તની પેઠે વગર લોભે વિચરતો કરવાની શક્તિ હોય છે.

૨૪-૯-'૩૨

છીએ તે આજે જ મળવાનું છે એવો વિશ્વાસ, એની ઉત્કટતા, અને એવું અદમ્ય સૂચન હૈયામાં ભરાતું જાય.

* * *

વાતાવરણ બદલાયું. મનમાં બીજી જ વિચારધારા ચાલી. અન્યાયનો પ્રતિકાર શા માટે કરવો જોઈએ. માતાનાં બે બાળકો માહોમાંહે લડે છે, દૂબળો ચિડાઈને ઊંચે સાદે પોતાની દુર્બળતા ઢાંકવા માગે છે, મોટો ભાઈ એ ઉદ્ધતાઈ ન સહન થવાની એની છાતીમાં મુક્કો મારે છે. દૂબળાની શક્તિ તે કેટલી! એણે ચીસ પાડી. બે હાથે છાતી ચાંપી લઈ ત્રણ વાર ઊભો અને ત્રણ વાર બેઠો. મા એ બધું જોઈ રહી છે. એના મનમાં ન્યાયબુદ્ધિ નથી, શાસન કરવાની વૃત્તિ નથી; તેને તો બન્ને વહાલા જ છે. બંનેમાંથી એકેને રોકવાની તેની શક્તિ નથી. એનું સામર્થ્ય તો પોતાના લાડકા દીકરાઓનો એ વિખવાદ જોઈ દુ:ખી થવામાં અને એ પ્રસંગ બિલકુલ પસંદ ન હોવા છતાં બંને પરનુ વહાલ વધારવામાં જ હતું. માની આંખે ઝળઝળિયાં આવ્યાં. દૂબળાને પાસે લઈ એ પંપાળવા લાગી, પણ મોટાને એક શબ્દથી અથવા એક નજરથી એને ધિક્કારવાનુ સૂઝયું નહીં. માના દુખે મોટો પીગળ્યો અને શરમાયો. પોતાની ભૂલ કબૂલ કરતાં એનો અહંકાર આડે આવ્યો. પણ એ બદલાયો તે કાયમનો બદલાયો. અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવા કરતાં અન્યાયથી જો આપણે ખરેખરા અને પૂરેપૂરા દુ:ખી થઈ શકીએ અને તે અન્યાયને કારણે તે અન્યાય કરનાર પ્રત્યે પણ વહાલ વધારી શકતા હોઈએ તો બીજું કશું નથી જોઈતું. ન્યાયશક્તિ કરતાં પ્રેમશક્તિ શ્રેષ્ઠ છે.

સાબરમતી, '૩૨

૩૯

વર્ષાન્તે વસંત

કવિઓ કહે છે કે, "વરસાદ પડ્યો, એટલે કોયલનો કંઠ બગડ્યો જ." જૂના જમાનામાં આમ બનતું હશે. પણ આજના જમાનાનું તો બધું જ વિપરીત. તેથી જ મુંબઈના કાગડા સુદિ–વદિનો પણ કશો વિચાર કર્યા વગર રાત્રે ફરવા નીકળે છે.

એ જ હિસાબે હમણાં સાબરમતીની કોયલો વૈશાખનો વાસંતિક રાગ છોડીને ભાદરવાને આમંત્રણ આપી રહી છે. આ વર્ષે વરસાદે પડવાની મણા રાખી ન હતી; તે કારણે કોયલોએ, કાગડાના સમાજમાં પડી હોય તેમ, તદ્દન મૌન ધારણ કર્યું હતું; પણ જો ઋતુનું ऋतम् ન ટક્યું તો કોયલનો વાંક શો? હવામાં હવે જૂન મહિનાની યંત્રણા દાખલ થઈ છે. આંક બોલતાં ભૂલ થાય ત્યારે છોકરાઓ જેમ ફરી પહેલેથી શરૂ કરે છે; તે જ ઢબે વાદળાંઓએ જાણે ચોમાસાની ફરી પહેલેથી તૈયારી કરવાની હોય એવો જ ઘાટ ઘડ્યો છે. એ જ બફારા, એ જ વાયરા, એ જ અકળામણ, અને એ જ અસ્થિરતા. આટલી બધી તૈયારી થયા પછી ગાયન-દીક્ષિત કોકિલાઓ ફરી પહેલેથી 'કુઉ–કુઉ' શરૂ કરે તેમાં જરાયે આશ્ચર્ય નથી. ગ્રીષ્મથી ધરાયેલો કાલિદાસ કહે છે: ગાઢી છાયામાં બપોરે સૂઈ જવું, માટલાનું ઠંડું ઠંડું પાણી પીવું, અથવા સુભગ જળાશયોમાં બતક-લીલા કરવા અને અંતે જ્યારે સૂરજ આથમી જાય અને ગરમ થયેલી પૃથ્વી પોતાનું ક્ષમાવ્રત યાદ આવતાં શાંત પડે, ત્યારે જ ગ્રીષ્મનો સાચો આનંદ આપણને મળે છે.

આ તો ગ્રીષ્માવતારની વાત થઈ, પણ જ્યારે ગ્રીષ્મ પણ નાચી નાચીને થાકી જાય છે અને વર્ષાકાલ પોતાનું મહત્ત્વ પ્રાણીઓના મન પર ઠસાવવા જ્યારે પોતાની ભઠ્ઠી તપાવી દે છે, ત્યારે તો સાંજનું પણ ગજું નથી કે માણસને કંઈ સંતોષ આપે, કે રાહત આપે. અરધી રાત સુધી પાપડની પેઠે અવળા-સવળા થઈએ ત્યારે માંડ ઊંઘ આવે અને આપણે કેટલું ઊંઘ્યા એનો કંઈ વિચાર મનમાં આણીએ એટલામાં પો ફાટી જાય. એવે સમયે જો શાંતિ હોય, આહ્લાદ હોય, ઉત્સાહ અને સ્ફૂર્તિ હોય તો સવારના ચાર વાગ્યાથી નાસ્તાના સાત વાગ્યા સુધી જ. જેમ ગ્રીષ્મના દિવસો પરિણામ–રમણીય હોય છે, તેમ ગ્રીષ્મકાળ પણ પરિણામ–રમણીય જ હોય છે, પણ તે ઉષઃકાલે.

આજકાલની સવારો ગ્રીષ્માંતની ઉષા જેવી જ રમણીય છે અને તેથી આટલો વરસાદ ખમ્યા પછી પણ મીઠું-મધુરું ગાવાનું કોયલને સૂઝે છે. કોયલ પંચાંગના ઋતુકાળને વફાદાર નથી. એનો અંતરાત્મા નક્કી કરે ત્યારે જ દુનિયામાં વસંત હોય છે. આજે સવારે વાદળાં કંઈ જુદાં જ હતાં, કોયલને શંકા થઈ કે વખતે વસંત ન પણ હોય. એટલે જેમ માણસને કોઈ બાબતમાં બુદ્ધિથી પૂરેપૂરી ખાતરી હોય છતાં આત્મવિશ્વાસ ન હોય એવે વખતે બોલ્યા વગર તો રહેવાતું નથી, અને જોરથી અવાજ નીકળતો નથી, એ જ ઢબે કોયલો પણ પોલુંપોલું બોલતી હતી. પંચમનો સૂર તો બરાબર રાગ, શુદ્ધ વસંતનો, પણ એ મુક્ત કંઠે ગવાતો નહોતો. કંઈક મન મારીને, અવાજ દબાવીને ફરી ફરી સાશંક થઈને એ ગાતી હતી. અને હું એનો એ જ ભાવ ધારણ કરી, માનવીના આદર્શ જીવનનું, નારાયણસ્વરૂપનું, પુરુષોત્તમનું, સનાતન લીલાનું ધ્યાન કરતો હતો.

ચંદ્ર ઊગ્યો, શુક્ર ચળક્યો, વાદળાંને કારણે આસમાનમાં મૃગલાનાં પગલાં ઘડીકમાં એક દેખાય અને ઘડીકમાં બીજું દેખાય. આખરે ધ્યાન તૂટ્યું, કોયલનો અવાજ પણ બંધ થયો અને નીરવ શાંતિ અંતર્બાહ્ય પથરાઈ ગઈ.

૩૦-૮-'૩૨

૪૦

મધ્યાહ્નનું કાવ્ય

વેદમાં બપોરનું વર્ણન છે એવું તો કોઈ ઠેકાણે નહીં આવ્યું હોય. બપોર એક મોટું શિકારી કૂતરું છે અને તે આકાશમાં દોડે છે. એણે જીભ બહાર કાઢી છે. એમાંથી જ્વાળા નીકળે છે. એ કૂતરું કોનું કહેવાય? સૂર્યનું કે એના દીકરાનું? યમાજી ભાસ્કર હમેશાં કૂતરાં લઈને ફરે છે, પણ એને ચાર ચાર ડોળા હોય છે! ભાસ્કરરાવ પાસેથી જ એને એ કૂતરાં મળેલાં હોવાં જોઈએ. પોતે બાર આંખવાળા એટલે ચાર આંખિયાં કૂતરાં એમની પાસે જ હોય.

બપોરને કૂતરાંની ઉપમા આપનાર નવો કવિ હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય છે. એના Feast of Youth (યૌવનની મિજબાની) નામના કાવ્યસંગ્રહમાં એવો જ ચિતાર જોવાને મળે છે. કવિ ત્રિભુવન વ્યાસે પણ બપોરનું વર્ણન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જોકે આજની બપોર અનુભવ્યા પછી ઋતુસંહારમાં આવેલું ગ્રીષ્મનું વર્ણન જ ધ્યાનમાં આવે. બપોરના ત્રાસથી ત્રાસેલો ઉંદર નાગની ફણાની છાયા શોધતાં પણ અચકાતો નથી. બાજી ક્ષણે દુર્વાસાનો

ભાઈ વિશ્વામિત્ર યાદ આવે છે. એણે હરિશ્ચન્દ્રનું સત કસવા ખાતર ચંડ ભાનુને પ્રચંડ તપાવ્યો હતો. છતાં હરિશ્ચન્દ્રનું સત તો ન જ ઓગળી ગયું પણ કોમળ રોહીદાસ પણ એથી ન ચળ્યો એ વાત જુદી.

એવા જ પ્રખર તડકામાં મારે નાનપણમાં એક વાર ઉઘાડે પગે દવા લાવવા જવું પડ્યું હતું. મ્યુનિસિપાલિટીના ફાનસના થાંભલાઓ અને ઘરની દીવાલો કંજૂસની પેઠે પોતાની છાયા પોતાના પગ તળે દબાવીને જ ઊભાં હતા, એટલે મારા પગને છાયાનો આશ્રય ક્યાંથી મળે? રસ્તા પરથી ગયેલાં પરોપકારી પશુઓએ છાણના પોદળા નાખ્યા હતા. એ આવે એટલે ક્ષણને માટે એના ઉપર જઈને ઊભો રહેતો. એની ઠંડક કેટલી મીઠી લાગતી! પગે બાઝીને એના જો સુકાયેલાં છાણાં થાત તો જરૂર એ પાદત્રાણ (ચંપલ)ની ગરજ સારત. એવે વખતે છાણ એ વસ્તુ ગંદી જેવી લાગતી નથી. સૂગ કે સૌંદર્ય આખરે વસ્તુગત નથી પણ ભાવનાગત છે.

તે દિવસે તડકા ઉપર હું છેલ્લો ચિડાયો. ત્યાર પછી હું હંમેશાં તડકા ઉપર પ્રેમ જ કરતો આવ્યો છું. એ પરિવર્તન શાથી થયું એ જાણવું મુશ્કેલ છે. વખતે "ત્રાટિકા" નાટકમાં પ્રતાપરાવ પોતાની નવોઢા વધૂને તડકામાં ચાંદરણું કહીને લઈ જાય છે એની સાથેના સમભાવને લઈને થયું હોય તો કોણ જાણે! પણ એમ ન હોય. સાચે જ તડકાનો રંગ મને ખૂબ ગમે છે. કેટલીક વસ્તુઓ પ્રત્યે આપણે તટસ્થ નથી થઈ શકતા તેથી તેનું સૌંદર્ય ગુમાવીએ છીએ. બિહારમાં તળાવ ઉપર લાલ રંગની લીલ બાઝે છે. તેથી અંજીરી રંગના ગાલીચાની કેટલી અનેરી શોભા ફૂટે છે! પણ અંદર જવા જતાં તો પગ જ લપસે છે; અને વળી એ પીવા લાયક હોતું નથી. માટે એનું સ્મરણ કરીને માણસ દિવેલિયું મોઢું કરે છે. માણસ ઉપયોગિતાના ખ્યાલમાથી ઊગરી ન જાય ત્યાં સુધી સૌંદર્યનું હાર્દ સમજી ન શકે.

મારી દલીલ એ છે કે જે તડકામાં કુમળાં ફૂલો પણ ખીલે છે તે તડકાનો વાંક તમે શી રીતે કાઢી શકો? જે તડકો કેળનાં પેટમાંનું પાણી પણ લૂંટતો નથી તેને ત્રાસદાયક કહો શા હિસાબે?

તડકો પૂર જોશમાં પડતો હોય તે વખતે આકાશની શોભા ખાસ જોવાલાયક હોય છે. ભેંસો દૂધ દેતી વખતે જેમ આખ મીંચીને નિસ્તબ્ધ ઊભી રહે છે તેમ આકાશ તડકાની સેરો છોડતું જ રહે છે. ન મળે વાદળાં, ન મળે ચાંદલો. ચાંદો હોય તોયે વાસી રોટલાના કકડા જેવો ક્યાંક પડ્યો હોય. બધે એક જ રસ ફેલાયેલો હોય છે એને વીરરસ કહીએ કે રૌદ્ર? હું તો એને શાંત રસ જ કહું! શાંત રસ શીતળ જ શા માટે હોય? તપ્ત કેમ ન હોય?

ઉનાળાના દિવસો પરિણામે રમણીય હોય છે એવું પ્રમાણપત્ર આપવાની કશી જરૂર નથી બપોરે પણ એ કાંઈ ઓછા રમણીય નથી હોતા. માત્ર એ રમણીયતા પારખવાની આંખો જોઈએ છે એટલું જ. ખરે બપોરે રસ્તાઓ જાણે પહોળા થાય છે, ગામ ગામ વચ્ચેનું અંતર વધે છે; શહેરમાં હજીયે વધારે વસ્તી માઈ શકે એવો ભાસ થાય છે; અને જાણે ઈશ્વરની એ લીલા આગળ ચરાચર સૃષ્ટિ તો શું પણ માનવપ્રાણી પણ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે.

તડકાની લહેજત પારખે છે એકલો પવન. એ સુખેથી ફાવે તેમ દોડે છે. નદીઓ પર પણ દોડે છે અને ટેકરીઓ ઉપરથીયે દોડે છે. સમુદ્ર હોય કે રણ હોય, એને દોડતાં જરાયે મુશ્કેલી પડતી નથી. એને કંઈ છાણાંનાં પગરખાં શોધવાં નથી પડતાં. એ જઈ જઈને વૃક્ષોને પૂછે: 'કેમ મજામાં છો ને?' ઊધ્વણુશી ઝાડો માથું ધુણાવીને જવાબ વાળે છે: 'કેમ નહીં? કેમ નહી?' આકાશની સમડીઓ પણ તડકાના રસમાં મજા માણે છે. જરાયે ઉતાવળ કર્યા વગર ગોળ ગોળ ફરતી એ ઉપર ચડે છે અને પછી એટલી જ ધીરજથી નીચે ઊતરે છે. જાણે પ્રશાંત સાગરનાં યાત્રી વહાણો.

આવા તડકામાં જો મુસાફરીનો પ્રસંગ આવે તો શરૂઆતમાં ઘડી અધઘડી જે તકલીફ થાય તે ખરી, પણ એક વાર પરસેવો છૂટ્યો એટલે પછી એવો તો આનંદ આવે છે કે જાણે તળાવમાં નહાતા હોઈએ. હા, પગ તળે રેતી હોય તો-પગનાં બિસ્કિટ થાય ખરાં. પણ એ વાંક કાંઈ તડકાનો નથી अन्यस्मात् लब्धपदो नीचो प्रायेण दुस्सहो भवति । रविरपि न दहति तादृक् यादृक् दहति वालुका-निकरः ॥ માણસ ધારે તો એનો ઉપાય કરી શકે છે. રજપૂતાનાના લોકો જોડા પહેરે છે એમાં ઉપરની નાની જીભને ઠેકાણે મોરની કળા જેવું મોટું ચામડું જ બેસાડી દે છે. રેતામાં ચાલતાં રેતી તો ખૂબ ઊડવાની, પણ આ કળાને લીધે પગ બચી જાય છે. રજપૂતો એને શું કહે છે કોણ જાણે. અરસિક અંગ્રેજો એને Sand guard (રેતીરક્ષક) કહેવાના. હું તો એને ખાસડકળા કહું

સવારસાંજ કરતાં બપોરે આકાશનો રંગ કંઈક આછો હોય છે એથી જ તડકો આટલો શોભે છે. ખગ્રાસ ગ્રહણ વખતે તડકો કાળાશ પડતો થાય છે, અને આકાશ પણ એવું ગમગીન દેખાય છે કે એને આશ્વાસન આપવા માટે તારાઓને પણ દોડી આવવુ પડે છે. એના કરતાં તો ચોમેર ફેલાયેલું ફિક્કું આકાશ હજારગણું સારું. અને એમા જો પાતળા વાદળા આવી જાય તો તો સંગેમરમરની શોભા જ જોઈ લો.

પણ તડકાનો આનંદ પ્રત્યક્ષ મળતો હોય તે વખતે શબ્દો લખવાનું પણ સૂઝવું ન જોઈએ. લાંબું લખીએ તો લેખિની પણ સુકાઈ જવી જોઈએ. પછી કવિ વિલિયમ કૂપર વિલાપ કરે તોપણ શાહી વિના તે લખાય ક્યાંથી?

શાંતિનિકેતનમાં ઉનાળાના દિવસો હતા. ખરે બપોરે કવિશ્રીને મળવા ગયો હતો. મેં એમને કહ્યું, 'કઅવસરે આવીને આપને તકલીફ આપું છું.' એમણે કહ્યું, 'તમે પણ તકલીફ ઉઠાવી છે સ્તો.' મેં કહ્યું, 'ના, મને તો તડકો ગમે છે; હું તો એનો આનંદ લૂંટું છું.' આ સાંભળતાંવેંત કવિશ્રી એકાએક પ્રસન્ન થયા અને કહે, 'હેં, તમને પણ તડકામાં આનંદ આવે છે? હું તો ખૂબ તડકો હોય છે ત્યારે બારી આગળ આરામખુરસી નાખીને લૂમાં નાહું છું. મને એમાં ખૂબ જ આનંદ આવે છે. પણ હું તો માનતો હતો કે એવો શોખીન હું એકલો જ છું.' મેં બીતાં બીતાં વિનોદ કર્યો: 'રવિને પોતાનો તડકો ન ગમે તો તે ક્યાં જાય!'

૨૯-૫-'૩૦

૪૧

વર્ષાવતાર

વીસ દિવસ થયાં આ વરસાદ ગયો છે ક્યાં? એણે જરાક આવીને આશા બતાવી, એમાંથી ઉત્કંઠા પેદા થઈ છતાંય એ ન આવ્યો એટલે અકળામણ થઈ. અકળામણે નિરાશાનું રૂપ લીધું, અને અંતે હૃદયે એ નિરાશાને પણ વિસ્મૃતિમાં ધકેલી દઈ પોતાની સ્વાભાવિકતા મેળવી. ગયે વર્ષે પડેલો વરસાદ જેટલો જૂનો ગણાય તેટલો જ વીસ દિવસ પહેલાંનો વરસાદ હવે જૂનો થયો છે. વંટોળિયો, પવન, ધૂળનાં ઝાપટાં, ગરમીનો બફારો — એ બધું જાણે ઓછું જ હોય તેમ અળાઈઓએ આવીને બધાને અસ્વસ્થ કરી મૂક્યા. પેટમાં ન માય એવી કોઈની છાની વાત સાંભળ્યા પછી જે અસ્વસ્થતા અનુભવાય છે તેવી જ અસ્વસ્થતા આ અળાઈને કારણે થાય છે. રાત્રે પવનનું વાવાઝોડું આવ્યું એમાં ધૂળની હેલી. આ 'કોરો વરસાદ' તાપ કરતાં પણ વધારે અકળાવનારો હોય છે. પણ એની સામે ફરિયાદ કોની આગળ કરાય? રાત ગઈ, સવાર આવી અને એની સાથે અસહ્ય છતાં સહન કરવો પડતો તાપ આવ્યો. આટલા તાપમાં મિજાજ ઠેકાણે રાખવાનું કામ કેટલું અઘરું છે? એ કાં તો હિંદુસ્તાનનો દુર્દૈવી ખેડૂત જાણે અથવા દર ઉનાળે કાંઈક ને કાંઈક ગાંડપણ કરી બેસનાર હિંદુસ્તાનની ગોરી સરકાર જાણે. પણ જો

દરેક વસ્તુને અંત હોય છે તો આ તાપને અંત કેમ ન હોય? તાપના ત્રાસથી વિશ્વવ્યાપી વિષ્ણુનું હૈયું (આકાશ) પીગળ્યું. ઘનશ્યામે વાદળાં મોકલ્યાં. જગન્મિત્ર પવને પૂરતી મદદ કરી અને આભમાંથી વરસાદ તૂટી પડ્યો.

શો એ ક્ષણનો ઉન્માદ! ઝાડો ડોલવા લાગ્યાં, પક્ષીઓ મહાલવા લાગ્યાં, ધૂલિધૂસર આકાશ નાહીને સાફ થયું અને અભિતપ્ત ધરા, જેટલો વરસાદ આવે તેટલો ધરાયા વિના પીવા લાગી. જ્યાં ત્યાં સંતોષ સંતોષ અને સંતોષ.

ઉનાળાના તાપથી અકળાયેલી સૃષ્ટિને જાણે હસતી હોય તેમ કોયલો આખો ઉનાળો મધુર કંઠે ગાતી હતી. તેમને વરસાદ કેવો રુચ્યો તે જાણવું મુશ્કેલ છે, પણ હજી વરસાદનું પાણી એમને 'રુજાકર' નીવડ્યું ન હતું. એટલે એમ માનવાને વાંધો નથી કે કોયલોને પણ પંચમ સ્વર જેટલો જ શુદ્ધ આનંદ થયો હતો.

સાચો વર્ષાવતાર તો આજે જ ગણાય. તે દિવસે વરસાદ પડ્યો હતો ખરો, પણ તે વર્ષાઋતુની આગાહી કરવા નહીં. પરંતુ હજી વરસાદની શરૂઆત થઈ નથી, હજી ઘણી વાર છે એમ કહેવા માટે જ એ આવ્યો હતો એમ હવે જણાય છે. કોઈ દેણદાર લાંબા વખત સુધી પૈસા પાછા ચૂકવે નહીં અને આપણી ધીરજ ખૂટે એટલે એક દિવસ અચાનક દર્શન દઈ હાવકું મોઢું રાખીને 'તમારા પૈસા મારે આપવા છે, હું ભૂલી નથી ગયો, હો. જરાક હાથ છૂટો થશે તો ચાર છ મહિનામાં જરૂર સગવડ કરીશ અને તમારા અરધા પૈસા તો ઓણ સાલ આપવાની આશા રાખું જ છું, પછી તો ઈશ્વર જાણે.' એમ કહી દે પછી આપણી જે દશા થાય તેવી જ દશા પેલા વરસાદે કરી હતી.

૧૦-૬-'૩૦

ચોમાસું માણીએ !

વરસાદના દિવસ આવી ગયા ! હવે આકાશના દેવો વાદળોની ચાદર ઓઢીને ચાતુર્માસમાં મોટે ભાગે સૂવાનું જ કામ કરશે. જેમ આપણે કોઈ કોઈ વખત રાતે ઊંઘમાંથી જાગીને તારાઓને જોઈએ છીએ, (જો ખુલ્લામાં સૂતા હોઈએ તો) તેમ એ આકાશના દેવો પણ કોઈ કોઈ વખત રાતે પોતાની ચાદર ખસેડીને, આપણે કેમ છીએ તે જોઈ લે છે. પરંતુ કોઈ પણ પંચાંગ અથવા વાયુશાસ્ત્રી કહી નથી શકતા કે આવુ દેવદર્શન આ દિવસોમાં કઈ રાત્રિએ અને ક્યારે થઈ શકે છે.

'દેવોનું કાવ્ય' ચાર માસ માટે બંધ થઈ ગયું તેથી કુદરતનું કવિત્વ ઓછું જ બંધ થઈ ગયું છે ! વાદળોને જ લઈએ. મેઘવિદ્યા કંઈ થોડા મહત્ત્વની નથી. એમાં જાણવાની વસ્તુઓ પણ બહુ છે અને કલ્પનાવિહાર માટે પૂરતો અવકાશ છે. આ દિવસોમાં સવારસાંજનાં વાદળોનો કેવો આનંદપુંજ હોય છે ! પ્રકૃતિના દરબારનો વૈભવ વ્યક્ત કરવાનુ કામ તો એમનું જ છે. ઉષા અને સંધ્યા બંને પોતાના આનંદમાં મસ્ત રહે છે અને રોજ રોજ નવો નવો વિલાસ બતાવે છે. જે ચિત્રકાર છે એમણે આ રંગોની પ્રતિકૃતિ બનાવી સંઘરવી જોઈએ; જે કવિ છે એમણે વાદળોના વિલાસ પર કવિતાઓ લખીને આપણો શબ્દવિલાસ એમનાથી ઓછો નથી એ સિદ્ધ કરવું જોઈએ; અને જેઓ કેવળ સ્વાનંદ-મગ્ન મૂક રસિક છે તેમણે સવાર અને સાંજ આ દેવીઓનું દર્શન કરીને પોતાના હૃદયને આનંદ-ભોજન આપી પરિપુષ્ટ કરવું જોઈએ. મેઘોને જોઈને ઇંદ્રધનુષ્યનો ઉપાસક એકલો મોર જ શા માટે મસ્ત બને ? હરેક મનુષ્યનો અધિકાર છે કે તે વિના મૂલ્યે મળનાર આ દૈવી આનંદ-સુધા સવારસાંજ પ્રાર્થનાની સાથે હજમ કરે.

વરસાદના દિવસ આવી ગયા છે ! જ્યાં જ્યાં વરસાદ પડે છે ત્યાં ત્યાં માબાપોએ પોતાનાં બાળકોને લઈ જઈને જમીન ક્યાં કેટલી ઊંચી છે, પાણી ક્યાંથી કેવી રીતે વહે છે, પહાડ અને ટેકરા પરથી માટી કેવી વહી જાય છે અને પાણી ઉચ્ચનીચનો ભેદ દૂર કરવાને કેવો પ્રયત્ન કરે છે એ બધું એમને બતાવવું જોઈએ. આ ખેલમાં કેવળ બચપણનો જ આનંદ છે એમ નથી. જો છોકરાં બચપણમાં જ પાણીના વહેણનું અધ્યયન કરશે તો હિંદુસ્તાનને

માટે અત્યંત આવશ્યક એવી એક રાષ્ટ્રીય વિદ્યાનો એટલે કે ભગીરથવિદ્યા – નદી નહેરોને કાબૂમાં લાવવાની વિદ્યા – નો તેઓ પ્રારંભ કરશે. હિંદુસ્તાન દેશ જેટલો દેવમાતૃક[1] છે તેટલો જ નદીમાતૃક[2] પણ છે. તેથી જ પર્જન્યવિદ્યા (મીટીઓરોલોજી) અને ભગીરથવિદ્યા (સાયન્સ ઑફ રીવર ટ્રેઇનિંગ) બંને આપણી રાષ્ટ્રીય વિદ્યાઓ છે. જ્યારે સાચી અને સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠોની સ્થાપના થશે ત્યારે મોટા મોટા વરુણાચાર્યો અને ભગીરથાચાર્યો આપણા દેશમાં નિર્માણ થશે અને બીજા દેશોના લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવીને અહીંથી ભગીરથવિદ્યા અને પર્જન્યવિદ્યા શીખી જશે.

વરસાદના દિવસો આવી ગયા! વનસ્પતિસૃષ્ટિની અને કીટસૃષ્ટિની સમૃદ્ધિ આ વખતે જ જોવી જોઈએ. વનસ્પતિવિદ્યા અને કીટવિદ્યા જો વધારવી હોય તો દેશના નવયુવકોમાં બચપણથી જ આ વાતો પ્રત્યે પ્રેમ પેદા કરવો જોઈએ. લાલ મખમલ ઓઢેલા ઇન્દ્રગોપથી માંડીને 'જાદુઈ ટૉર્ચ' સાથે રાખનાર આગિયા સુધીના બધા કીટોનો આકાર, રંગ, એમનો સ્વભાવ, એમનો આહાર, એમનું કાર્ય, – આ બધાંનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. હિંદુસ્તાનની વનસ્પતિઓનું તો પૂછવું જ શું? શારદા અને અન્નપૂર્ણા, શાકંભરી અને જગધાત્રી બધી દેવીઓનું સ્મરણ કરીને વનસ્પતિવિદ્યાનો આ દિવસોમાં પ્રારંભ કરવો જોઈએ.

જુલાઈ, ૧૯૩૯

---

૧. દેવમાતૃક દેશ — કેવળ આકાશમાંથી વરસતા પાણી પર આધાર રાખી ખેતી કરનાર દેશ.

૨. નદીમાતૃક દેશ — ખેતી માટે નદીનહેરો પર આધાર રાખનાર દેશ.

૪૩

તારાનો આહાર

સાંજે સૂરજ આથમી ગયો ત્યારે તે સાવ થાકી ગયેલો દેખાતો હતો. એનું તેજ ઝાંખું પડ્યું હતું. પહાડની પાછળ ઊતર્યા પછી એણે પોતાના રશ્મિનો સમૂહ કર્યો. અંધારું થયું અને રાત્રીનું વિશાળ કદંબ ફૂલવા લાગ્યું. પારિજાતના ઝાડ ઉપર જેમ ફૂલોની બહાર આવે તેમ નક્ષત્રો ફૂલવા લાગ્યાં. આખી રાત ચકમક, ચકમક ચળક્યા જ કરે. અન્તે રાત પૂરી થઈ.

સવારે સૂરજનો આવવાનો વખત થયો. પણ બિચારો તેજ ક્યાંથી આણે? અને ઝાંખો જ ઊગે તો બિચારાની આબરૂ જાય. તમને ખબર છે? ચંદનઘોને જેમ લાંબી દુર્વાના અંકુર જેવી બે જીભો હોય છે તેમ સૂરજને પણ લાંબી લાંબી અસંખ્ય જીભો હોય છે. એમને કિરણ કહે છે. સાડાત્રણ ચાર વાગ્યાથી એ પોતાની જીભો બહાર કાઢી તારાઓ ચાટતો જાય છે. પ્રથમ તો ઝીણા ઝીણા તારાઓ એની જીભોને ચોંટી જાય છે. પછી આકાશના આ છેડાથી બીજા છેડા સુધી જીભ લંબાવી તે બધા તારાઓ વીણી વીણી ગળી જાય છે. નવલખ તારાનું તેજ ગળી એ તેજસ્વી થાય છે, અને પ્રસન્ન થઈને પૂર્વ દિશાને વીંધીને બહાર નીકળી આવે છે. સૂરજ નીકળ્યા પછી પણ કોક કોક વાર શુક્ર બચી જાય છે. શુક્ર આગળ દોડે અને સૂરજ એને પકડવા ચડતો રહે. બધા તારાઓ ગયા છતાં પોતે રહ્યો છે, એ જોઈને અહંકારમાં આવીને પોતાને જ 'શુક્રિયા અદા' કરે છે. એટલામાં એ પણ ખવાઈ જાય છે. अहंकारी व्रजत्यघ. । . . . .

અહીંની ઠંડી ગઈ હતી તો ક્યારની. ખૂબ દૂર ગઈ હતી. પણ એનું કંઈક પાછળ રહી ગયું હશે તે લેવા એ ફરી આવી. આઠ દિવસ થયાં એની એ શોધ ચાલતી હતી!

બે દિવસ થયાં વાદળાંઓ અહીંના આકાશનાં મહેમાન થયાં છે અને આકાશે પણ ઉદારતાથી કહ્યું કે આખું ઘર તમારું જ છે.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૫

૪૪

લુચ્ચો વરસાદ

હું તો હવેથી આ વરસાદ સાથે નથી રમવાનો. એ બહુ લુચ્ચો છે.

બપોરે હું સૂઈને ઊઠ્યો ત્યારે બારણાં બંધ હતાં. બહાર વરસાદ વરસતો હતો તેનો અવાજ આવતો હતો. મને લાગ્યું કે તે હસે છે. ખરેખર એના અવાજ ઉપરથી તો તે હસતો જ જણાતો હતો. હું દોડતો દોડતો બહાર તેની સાથે રમવા માટે ગયો. ત્યાં જઈને જોઉં છું તો ભાઈસાબ ધોધમાર રુએ છે!

પરમ દહાડે બપોરે હું તેની સાથે ખૂબ રમ્યો. પણ જતી વખતે મેં એને કહ્યું કે આવતી કાલે સવારે તો મારે નિશાળે જવું છે માટે તું બપોરે આવે તો આપણે ખૂબ રમીએ. પણ એ લુચ્ચો તો સવારે જ આવ્યો. ભલે, એ જો સવારે વહેલો આવ્યો હોત તો એનું બહાનું કાઢીને નિશાળે તો ન જાત! પણ એનો વિચાર તો મને ખાસ પજવવાનો જ હતો એટલે એ વહેલો શાનો જ આવે? અમે લગભગ નિશાળે પહોંચવા આવ્યા ત્યારે રસ્તામાં જ મળ્યો અને બોલ્યો, "ચાલો રમવા." એ તે કેમ બને?

નિશાળે જતાં વાર થઈ તેથી મારની બીકે હું ધ્રૂજતો હતો. મહેતાજીને લાગ્યું કે હું વરસાદ સાથે લડ્યો અને પલળીને ઠરી ગયો તેથી ધ્રૂજતો હોઈશ.

વરસાદનો સ્વભાવ પણ કેટલો વિચિત્ર! જ્યારે જ્યારે એની સાથે રમવા જાઉં છું ત્યારે એ કદી સીધી રીતે રમતો જ નથી. પોતે પહેલો પડે છે અને પછી મને પણ સાથે પાડે છે. એ પડે છે ત્યારે એને તો કંઈયે વાગતું નથી. પણ મને તો વાગે છે. અને વળી મારાં કપડાં પણ બગડે છે તે વધારાનું. મારું દુઃખ જોઈને મોઢેથી તે હસે છે અને આંખેથી રુએ છે!

રાત્રે પણ એ નિરાંતે નથી સૂતો. મેં એને કેટલીય વાર કહ્યું કે ઉનાળામાં આવજે. તડકો બહુ પડે ત્યારે તારી સાથે રમવું મને બહુ ગમે. પણ ઉનાળામાં તો એ ભાઈ ભાગ્યે જ પધારે છે.

કોઈ દહાડો બહાર જતી વખતે જો હું સાથે છત્રી લેતાં ભૂલી ગયો હોઉં તો એ જરૂર આવવાનો. પણ જો હુ મારી પેલી નવી સ્વદેશી છત્રીનો ભાર સાથે ઉપાડીને ફરું તો એ દૂરથી જ ડોકિયું કરે.

મોર સાથે પણ એ એવા જ ચાળા કરે છે. ભલેને મોર એની તરફ જોઈ જોઈને એને આખો દહાડો બોલાવ બોલાવ કરે; પણ એ આવે જ નહીં. અને પછી ઓચિંતો આવીને એટલા જોસથી એના પર હસતો હસતો કૂદી પડે કે મોરનાં સુંદર આંખોવાળાં પીછાં ભીંજવી નાખે અને એની બિચારાની બધી શોભા બગાડી નાખે.

ચકલીને પણ એનો તોફાની સ્વભાવ નથી ગમતો. કૂકડો તો એનાથી ત્રાસી જ જાય છે. ગાય-બળદને પણ એ એમ જ હેરાન કરે છે. બકરાં તો એનાથી એટલાં ગભરાય છે કે વાત ના પૂછો.

બસ, એક બતક અને ભેંસ એ બે એનાથી ખુશ ખુશ રહે છે: પણ હું તો નથી ધોળી બતક કે કાળી ભેંસ. માટે હું તો હવે આજથી વરસાદ સાથે રમવાનો નથી.

૧૯૨૨ (?)

૪૫

શિયાળાનો સંદેશો

માણસના શરીરમાં હાડકાં હોય છે તેમ નસો પણ હોય છે. વૃક્ષોની સ્થિતિ પણ તેવી જ છે. વૃક્ષોની ઉપરની છાલ ચામડીનું તેમ જ નસોનું કામ કરે છે. અંદરનું લાકડું, હાડકાંને સ્થાને છે.

વૃક્ષની છાલ જો પૂરેપૂરી ઉતારી નાખવામાં આવે તો તે તરત સુકાવા લાગે છે અને મરી જાય છે. વૃક્ષની જીવનશક્તિ એટલી વિપુલ છે કે છાલને ખૂબ નુકસાન પહોંચાડવામાં આવે તોપણ તે જમીનનો રસ નીચેથી ઉપર સુધી પહોંચાડવાનું કામ કોઈ ને કોઈ રીતે કરતું રહે છે. પણ જો છાલ પૂરેપૂરી ઊખડી જાય તો ઝાડને માટે મરવાનું જ રહે છે.

કાશ્મીરમાં ચિનારનાં મોટાં મોટાં વૃક્ષ હોય છે. ચિનાર એટલું ઘટાદાર, સુંદર અને ભવ્ય હોય છે કે તેને વૃક્ષસમ્રાટ જ કહેવું જોઈએ. વડ અને પીપળા કરતાં પણ મોટું અને એરંડાનાં પાંદડાં કરતાં પણ મોટાં પાંદડાંવાળું આ વૃક્ષ એકલું, એક ધર્મશાળાની ગરજ સારે છે. ચિનારનું એક જ વૃક્ષ ત્યાંના ખેડૂતોની ભારે દોલત ગણાય છે. જો કોઈને પોતાના પાડોશીની સાથે દુશ્મનાવટનો બદલો લેવો હોય તો રાતના જઈને તેના (પાડોશીના) ચિનાર-ના વૃક્ષ ઉપર કમરબંધ — કંદોરા—ની જેમ કાપ મૂકે છે. આમ કરવાથી નીચેની છાલ નીચે રહી જાય છે અને ઉપરની ઉપર. વચમાં બે ઇંચ જેટલું જ અંતર પડેલું હોવા છતાં આવડા મોટા વૃક્ષનું રુધિરાભિસરણ એકદમ બંધ

થઈ જાય છે અને વૃક્ષ જોતજોતામાં સુકાઈ જાય છે. તેને બચાવવાનો કોઈ ઇલાજ હોતો નથી. વૃક્ષનો પ્રાણ તેની છાલમાં છે.

આમ હોવા છતાં કુદરતમાં દર શિયાળે વૃક્ષની છાલ તોડવાની વ્યવસ્થા હોય છે. જ્યારે વૃક્ષ એક છોડવાના રૂપમાં હોય છે ત્યારે તેનો આકાર પણ નાનો હોય છે અને તેની છાલ પણ પાતળી હોય છે. છાલનું બંધન એવું ને એવું જ રહે તો પછી વૃક્ષ વધે શી રીતે? તેથી શિયાળાના દિવસોમાં જેમ બાળકોના ગાલ અને હાથપગની ચામડી ફાટી જાય છે તેવી જ રીતે વૃક્ષોની છાલ પણ શિયાળાના દિવસોમાં ફાટી જાય છે અને અંદરના વૃક્ષને વધવાની સગવડ મળે છે. છાલના બંધન વિના વૃક્ષ જીવી શકતું નથી અને તે બંધનને તોડચા વિના — ઢીલું કર્યા વિના — વૃક્ષ વધી શકતું નથી. ફેર માત્ર એટલો જ કે જ્યારે દુશ્મન છાલ કાપી નાખે છે ત્યારે તે ઉપર નીચેનો સંબંધ તોડી નાખે છે અને કુદરત છાલને તોડી નાખે છે ત્યારે જેવી રીતે વાંસ ફાટી જાય છે તેવી રીતે છાલને ફાડી નાખી મૂળનો પાંદડાં સાથેનો જે સબંધ છે તેને અબાધિત રાખે છે.

મનુષ્યસમાજ અને તેની સંસ્થાઓનું પણ એમ જ છે. સમાજના આદર્શ, નિયમ, કાયદા, શિષ્ટાચાર વગેરે બાબતો સમાજ જીવનની છાલ છે. તેમને લીધે સમાજનું બહારની આબોહવાથી રક્ષણ થાય છે અને સાથે સાથે નીચેથી ઉપર અને ઉપરથી નીચે જીવનરસ પહોંચાડાય છે. જો આ વ્યવસ્થા તૂટી જાય તો મનુષ્યસમાજ તથા મનુષ્યની સંસ્થાઓનો નાશ થઈ જાય. પરંતુ આ આદર્શો, નિયમો, કાયદા તથા શિષ્ટાચારોમાં સમય સમય પર ફેરફાર થાય તે આવશ્યક છે. નાનાં નાનાં બાળકો જેમ જેમ વધતાં જાય છે તેમ તેમ તેમનાં કપડાં બદલવાં પડે છે. નાનપણમાં કપડાંને બદલવામાં ન આવે તો તે ફાટી જાય છે અને ફાટી ન જાય તો શરીરવિકાસમાં નડતર-રૂપ થાય છે. કુદરતને ત્યાં કપડાંનું કામ નથી. છાલ, ચામડી અને કવચથી ત્યાં કામ લેવાય છે. તેમાં પણ વધવાની સગવડ રાખેલી છે. નાના કાચબાની પીઠનું કવચ પણ નાનુ હોય છે. કાચબો મોટો થાય છે ત્યારે તેની પીઠની ઢાલ પણ મોટી થાય છે. જો વધે નહીં તે કાં તો સડી જાય છે અથવા સુકાઈ જાય છે.

કુદરતનો આ સાર્વભૌમ નિયમ છે. કુદરતે ટાઢના દિવસો એ માટે જ રાખ્યા છે. ટાઢ લાવીને કુદરત શરૂઆતમાં ઉપરના ઢાંકણને સંકોચે છે તથા મજબૂત બનાવે છે અને પછી તેને તોડી નાખીને ઢીલું બનાવે છે.

માણસે પણ સ્થિરતા અને પ્રગતિ એ બે પરસ્પરવિરોધી પરંતુ પરસ્પર-પોષક તત્ત્વોનો સમન્વય કરવો જોઈએ.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૧

૪૬

છૂટેલાં રમતિયાળ પાંદડાં

(નાગપુર જેલની વાસરીમાંથી)

પતઝડ, પાનખર કે પાનગળ વગેરે જુદા જુદા નામથી ઓળખાતી હેમંત ઋતુ કોનું ધ્યાન ખેંચતી નથી? જુવાની જ્યારે ઘડપણને જોઈ હસે છે ત્યારે ઘડપણ તેને જવાબ આપે છે: "પીપળ પાન ખરંતાં હસતી કૂંપળિયાં, મુજ વીતી તુજ વીતશે ધીરી બાપુડિયાં." – બાપલાઓ, જરા ધીરજ રાખો; જે અમારી વલે થઈ છે તે જ, વખત આવતાં, તમારી પણ થશે.

પાનખર ઋતુ આવતાં જેમ આ પાંદડાં ખરે છે તે જ પ્રમાણે ઝાડ સુકાઈ જવા માંડે ત્યારે પણ તે ખરવા માંડે છે. તેથી કોઈ કોઈ વખતે મનમાં એવી ચિંતા થાય છે કે ઝાડનો આ કાળ આવ્યો છે કે તેનો કેવળ કાયાપલટ થઈ રહ્યો છે?—पतझड कहे या सूखना ? कायापलट है या काल है ?

માગશર પૂનમનો દિવસ છે. અમારા 'દિવાણી'ના આંગણામાં કડવા લીમડાનું એકનું એક અટૂલું ઝાડ છે અને આજકાલ તે અખંડપણે પાંદડાંને વેરતું હોય છે. સૂરજ દક્ષિણ તરફથી પસાર થાય છે તેથી ઝાડની એ બાજુ જલદી સાફ થઈ ગઈ. પવન પણ હાલ દક્ષિણનો જ છે. તેથી એ બધાં પાંદડાં મારી આગળના આંગણામાં આવીને પડે છે.

આ પાંદડાંને ખરી પડતાં જોઈને ખરું જોતાં મનમાં વિષાદની લાગણી પેદા થવી જોઈએ. પણ એમ જરાય થતું નથી. ઊલટું, એ પાંદડાં જોવાની મજા પડે છે. પાંદડાં પડવા માંડે છે એટલે એટલાં બધાં પડે છે કે જાણે આકાશમાં બધે તીડનું ધાડું ફરી વળ્યું હોય. આ પાંદડાંને નીચે પડવાની જરાય ઉતાવળ હોય એમ દેખાતું નથી. નીચે પડતાં પડતાં કેટલીય વાર ચકર ચકર ફરે છે. મને જો કોઈ પ્રસન્ન હાસ્યનું ચિત્ર દોરવાનું કહે તો હું ચકર ચકર ફરતાં, હસતાં ને કૂદતાં અને નિરાંતે પડતાં પાંદડાંનું જ ચિત્ર દોરું.

વળી, જમીન પર આવીને પડ્યા પછી પણ આ પાંદડાં નિરાંતે પડી રહે છે ખરાં? જરાય નહીં. નાનાં છોકરાં જેમ દોડવાની ને એકબીજાને પકડવાની રમત રમે છે તેમ આ પાંદડાં અહીંથી ત્યાં ને ત્યાંથી અહીં, ને ક્યારેક ચકર ચકર ગોળ ગોળ દોડે છે. ચારે બાજુએ જેલની દીવાલ હોવાથી ઉપરથી

નીચે ઊતરતો પવન આંગણામાં અટવાયા કરે છે, અને તેથી આ રમતિયાળ પાંદડાંને તેની સાથે રમવાની તક મળે છે. ક્યારેક ક્યારેક ઉત્તર તરફના દરવાજામાંથી પવનની મોટી લહેર આવે છે ત્યારે કેટલાંય પાંદડાં હસતાં કૂદતાં મારી તરફ આવે છે. "છોકરાંઓએ શી ધમાલ મચાવી છે!" એમ કહીને બાપ જરા રીસ બતાવે કે તરત, "ભાગો રે ભાગો, બાપુજી આપણને પકડવા આવ્યા છે. દોડો, નહીં તો ખબર લઈ નાખશે!" એમ કહીને જેમ છોકરાં બા પાસે દોડી જાય છે અને તેની આગળ "જો બા, બાપુજી અમને પકડવા આવે છે, અમને જરાય રમવા દેતા નથી" એવી ફરિયાદ સાથે બાને વળગી પડે છે, તેવી જ રીતે આ પાંદડાં દરવાજા તરફથી મારી તરફ દોડી આવતાં હોય એમ લાગે છે.

દરમ્યાન ઝાડ પરનાં લીલાં પાંદડાંને આ દૃશ્ય જોઈને શું થતું હશે? મરણની બીકથી જડમૂઢ બનેલા માણસની જેમ આ પાંદડાં વિચાર નહીં કરતાં હોય? ઝાડથી છૂટાં પડેલાં પાંદડાં જો હસતાં હસતાં ને ગોળ ગોળ ફરતાં ફરતાં નીચે પડે છે તો જેમનો ખરવાનો વારો હજી આવ્યો નથી તેમણે દુઃખી શા માટે બનવું? જેલમાંથી છૂટતા કેદીઓને જોઈને બીજા કેદીઓને પોતાના સાથીદારોના જવાથી જેમ લાગતું હશે તેવી જ રીતે આ પાંદડાંને પણ થતું હશે.

મને લાગે છે કે આ પાંદડાંને થોડા વખત પછી ઝાડને જે નવી કૂંપળ ફૂટવાની છે તેને માટે ઝટઝટ જગ્યા કરી આપવી જોઈએ એની ઉતાવળ થતી હશે. સાપ જેમ પોતાની કાંચળી ઉતારીને પાછો જુવાન થાય છે તેવી જ રીતે જૂનાં પાંદડાં ફેંકી દઈને ઝાડ પણ વસંત ઋતુનું સ્વાગત કરવાને માટે ફરી યુવાન થવાની તૈયારી કરતું હશે. તેથી જ આ પાંદડાં છૂટે છે. તૂટે છે કે ખરે છે એમ મારાથી કહેવાતું નથી. આ પાંદડાં છૂટાં થઈને જાય છે. હાથમાં પકડી રાખેલું એકાદ પંખી જેમ મુઠ્ઠી જરા સરખી ઢીલી પડતાંવેંત હાથ-તાળી આપી ઊડી જાય છે તેવી જ રીતે આ પાંદડાં ઝપાટાભેર છૂટાં થઈ જાય છે.

ઉનાળાના તાપથી શેકાઈને રાખોડી રંગનાં થયેલાં વૈરાગી પાંદડાં જોઈને મારા મનમાં પ્રસન્ન હાસ્યની કલ્પના નહીં આવે. પણ આ પાંદડાંનો રંગ તો કસદાર જુવારની કડબ જેવો સોનેરી હોય છે. તડકાથી એમનો આકાર વાંકોચૂકો થાય છે ખરો, પણ તેને ઉપમા જ આપવી હોય તો શેકેલા પાપડની આપવી જોઈએ. આ પાંદડાં ખિન્ન થયેલાં કે કરચલીવાળાં જરાય દેખાતાં નથી. તેથી જ એમના સળ સળ થતા અવાજને મુક્ત હાસ્ય કહેવાનું મન થાય છે.

ઝાડ પરનાં પાંદડાંને શું થતું હશે તેનો વિચાર કરતો હતો. એટલામાં બાંબી નામના એક અંગ્રેજી મૃગ-ચરિત્રમાંનો એક નાનકડો પર્ણ-યુગલ-સંવાદ વાંચવામાં આવ્યો. મરણોત્તર જીવન કેવું હોય તેનો ખ્યાલ કરવા માટે બે ઋષિઓ એકબીજા સાથે ચર્ચા કરે તેના જેવો એ સંવાદ છે. ઘડપણની અસર જોઈને ઊપજેલી અસ્વસ્થતા ઢાંકવા "આમ જોતાં હું કંઈ ખાસ ઘરડો થયો નથી," એમ કરીને પોતાનું મન મનાવવા મથતા અને "ના રે, તમને કોણ ઘરડા કહી શકે? તમે તો સાજાતાજા છો, અને આ જે ધોળાં ટપકાં માથે ક્યાંક ક્યાંક નજરે પડે છે તેથી તો તમારું સૌન્દર્ય વધારે દીપી ઊઠે છે." એમ કહીને એકબીજાને આશ્વાસન આપનારા પાશ્ચાત્ય લોકોના સ્વભાવની કંઈક છટા પણ એ સંવાદમાં ઊતરી છે. એ સંવાદ બહુ મજાનો છે. પણ તે વાંચીને પણ આ લીમડાનાં પાંદડાંની સુંદર રમતથી આવેલી પ્રસન્નતા કેમે ઓછી થઈ નહીં. ખરી પડતા દરેક પાંદડાની પાછળ તરતમાં જ ફૂટી નીકળનાર કૂંપળના અંકુર મારા મનઃચક્ષુની સામે દેખાવા માંડ્યા છે. આ પાંદડાં ઘડપણનાં પ્રતિનિધિ નહીં પણ નવયૌવનના અગ્રદૂતો હોય એવાં ભાસે છે. એમના ચહેરા પર કોઈ જાતનો વિષાદ દેખાતો નથી. તો પછી જોનારે પોતાનો ચહેરો દિવેલ પીધા જેવો કરીને આ વેદાંતી પાંદડાંનું અપમાન શા માટે કરવું?

૨૩-૧૨-'૪૨

* * *

આજ લગી સુકાઈ ગયેલાં પીળાં પાંદડાં જ ખરતાં હતાં. પણ એ દિવસથી વરસાદનાં બે ચાર ટીપાં પડવા લાગ્યાં છે. પરમ દિવસે એક સારું ઝાપટું આવ્યું, અને તેને લીધે કેટલાંક કાચાં પાંદડાં—લીલાં પીળાં પાંદડાં—નીચે ખરી પડ્યાં. કેટલાંક તદ્દન લીલાં પાંદડાંની ધીરજ ખૂટી અને તે પણ નીચે આવ્યાં. એટલામાં વચ્ચે વચ્ચે પવનનો સુસવાટો આવ્યાથી 'પડવું કે નહીં?' તેનો નિર્ણય ન કરી શકનારાં પાંદડાંની વતી પવને પોતાનો કાસ્ટિંગ (નિર્ણાયક) વોટ આપ્યો અને તે બધાં પણ નીચે પડી ગયાં.

આવો અકાળે થયેલો એમનો એ અધઃપાત જોઈને મને દુઃખ થવું જોઈતું હતું, પણ એવું કશું થયું નહીં. મારા મનમાં હંમેશ એક જાતની અધીરાઈ હોય છે. કોઈ મહેમાન આવવાના હોય એટલે તે જલદી કેમ આવતા નથી એવી અધીરાઈ અનુભવું છું. માસિકોના અંકો પણ તેમના નિયત દિવસ પહેલાં આવે તો કેવું એમ તો હંમેશ થયા જ કરે છે. આ થઈ એક બાજુ. બીજી બાજુથી જનારા મહેમાનો જવાના તો છે જ, તો પછી 'ઘણા દિવસ સુધી જવાની વાતો ચલાવી અસ્વસ્થ કેમ કરી મૂકે છે? આખરે જવાના છે તો છો જલદી

જતા!' એમ પણ મારા મનમાં થયા કરે છે. આ પાંદડાંનું પડવાનું નક્કી જ છે તો તે બધાં એકદમ કેમ ખરી પડતાં નથી? પર્ણહીન ઝાડની મોકળી શોભા તો જોવા મળશે! જે ઝાડ પર એક પણ પાંદડું રહ્યું નથી અને આંગળીઓ વાંકીચૂકી કરીને જે ગાંડાની જેમ ઊભું છે અને આકાશના પડદા પર સાથિયા કે ગાલીચાના જેવું એક ચિત્ર હોય એમ દેખાય છે તેની શોભા કદી ધ્યાન દઈને જોઈ છે? પાંદડાં વિનાની ડાળીઓની જાળ સાચે જ ઘણી સુંદર દેખાય છે.

આવી શોભા જોવા. માટે ડોક ઊંચી કરીને ઝાડ ભણી જોયું તો ત્યાં નગ્ન-ક્ષપણક નજરે પડવાને બદલે છૂટાંછવાયાં પણ તદ્દન લીલાં પાંદડાં નજરે પડવાથી ભારે નવાઈ લાગી. વસંત હવે બેઠી છે એની ખાતરી થઈ. ઝાડ પર એક પણ પીળું કે અધપીળું પાંદડું રહ્યું નથી. ઘરડાં અને નીરસ થયેલાં પાંદડાં પણ રહ્યાં નથી. પવનથી ડરનારાં પાંદડાં પણ રહ્યાં નથી. એમને ઠેકાણે 'પવનનો ગમે તેવો સપાટો આવે તોય અમને તેનો ડર નથી' એવી આત્મવિશ્વાસની લાગણીવાળાં રૂઆબદાર જુવાન પાંદડાં સારી સંખ્યામાં નાચતાં દેખાય છે. તેમને જોઈને તેમનું અભિનંદન કરવાનું મન થાય છે. હવા ભેજવાળી છે એટલે આ પાંદડાં બે ચાર દિવસ તો ચોક્કસ ટકી રહેશે. પછી? પછી તો સખત તાપ પડશે અને પછી પવન જોરથી ફૂંકાશે. રસની ભીનાશ ડાળો વાટે પાંદડાં સુધી પહોંચશે નહીં અને પછી આ બધાં પાંદડાં જુહાર (કેસરિયાં)ની તૈયારી કરીને એકી વખતે નીચે પડશે. આ બધાં પાંદડાંને વિદાય આપ્યા પછી જ ઝાડની ડાળીઓને નવસર્જનની પ્રેરણા થશે. દરેક ડાળમાં એક જાતની અસ્વસ્થતા પેદા થશે. 'ક્યાં ફૂટું?' 'ક્યાં ફૂટું?' કરીને અંકુર ડોકિયું કરશે અને બધેથી આટાપાટાની રમત રમનારાઓ જેમ ફૂંડી ફોડવા માટે સામાને થાપ આપીને જવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમ બહાર પડવાનો પ્રયત્ન કરશે.

ત્યાર પછી જ તડકો, પવન, વરસાદ, ટાઢ, કશાથી ન દબાનારી સાચી યૌવનસૃષ્ટિ પ્રગટ થશે.

૨૫-૧૨-'૪૨

* * *

જૂનાં પાંદડાં બધાં ખરી ગયા પછી ઝાડ કેટલાક દિવસ પર્ણવિહીન નગ્નાવસ્થા ધારણ કરે અને પછી જ તેને નવી કૂંપળો ફૂટે એવી મારી ઇચ્છા અને અપેક્ષા હતી. પણ શિયાળાનો એકાંગી (એક બાજુનો) તડકો અને એક-લહેરી (એક દિશા તરફથી વહેતો) પવન બન્નેએ મળીને ઝાડનાં દક્ષિણ તરફનાં પાંદડાં બહુ જલદી પાડી નાખ્યાં તેથી ઉત્તર તરફનો અને નીચલો ભાગ

ખુલ્લો થતા પહેલાં જ દક્ષિણી શાખાઓની તપસ્યા પૂરી થઈ; અને લીલા રંગની પાતળી કોરમાં કુમળાં કુમળાં લાલાશ પડતાં પાંદડાં ખૂબ જોશભેર ફૂટવા લાગ્યાં છે. એક અંગ્રેજ કવિએ 'ન્યૂ મૂન ઇન ધ આર્મ્સ ઑફ ધ ઓલ્ડ મૂન' (જૂના ચંદ્રના બાહુમાંના નવા ચંદ્ર)નું વર્ણન કરેલું છે તેવી રીતે લીમડો આજે શોભી રહ્યો છે. લીલી કૂંપળોના વૃદ્ધ બાહુ ફેલાયેલા છે. અને તેમની બાથમાં નૂતન લાલાશ પડતું નીરોગી અને પુષ્ટ બાળક રમી રહ્યું છે. પાંદડાંનો આ કોમલ-તામ્ર રંગ મને છેક નાનપણથી ગમતો આવ્યો છે. આંબાને કુમળાં લાલ પાંદડાં ફૂટવા લાગતાં ત્યારે અમે એ મોઢામાં ધરીને તેમાંથી પીઽઽ–પી અવાજ કાઢતા. તે પાંદડાંનો કુપાય મધુર ગંધ, સુંવાળો કોમળ સ્પર્શ અને તેમાંથી નીકળતો બકરીના બચ્ચાંના જેવો અવાજ એ બધાંનું અચાનક સ્મરણ થયું, અને નાનપણની બપોરની રખડપટ્ટીઓ પાછી તાજી થઈ. પણ લાખના રંગનાં આ કુમળાં પાંદડાં જોઈને મને બે સમર્થ ભારતીય કવિઓનું સ્મરણ થાય છે. અને તેમને પણ આ તામ્રપર્ણો આકર્ષક લાગ્યાં હતાં એ જાણીને સાવ પોકળ ભલે હોય પણ મને ખરેખરું અભિમાન થાય છે. મહાકવિ બાણભટ્ટે આ પાંદડાંનું વર્ણન બહુ જ તન્મય થઈને કર્યું છે. અને બાણના એ વર્ણન તરફ આપણું ધ્યાન જવાની આવશ્યકતા રવિબાબુએ પોતાના 'પ્રાચીન સાહિત્ય'માં ગ્રથિત કરી છે. આટલાં વિવિધ સ્મરણોથી પણ આ કુમળાં પાંદડાં વિષે મને કૃતજ્ઞતાની લાગણી થવી શક્ય હતી. પણ તેમણે મને જોતજોતામાં મારા નાનપણના પી–પી યુગમાં પહોંચાડી દીધો, તેથી આ પાંદડાં મારાં ગોઠિયાં જ બની ગયાં છે. તેમને આ નવી સાલ મુબારક હો.

૩૦–૧૨–'૪૨

આઠ દસ દિવસ થયા છે. હવે ઝાડની ઉપરની બાજુ પર ઘેરો લાલાશ-પડતો રંગ અને નીચલી બાજુએ લીલના જેવો લીલો રંગ એવી શોભા તેના પર પડતા તડકાને લીધે ચમકવા માંડી છે. દક્ષિણ તરફની દીવાલની છાયામાં બેસીને કેટલીય મિનિટ સુધી હું એ શોભા જોઈ રહ્યો છું. આગ્રા તરફ અકબરનો રોજો જોયેલો તેનું સ્મરણ થાય છે. નીચલા માળ લાલ પથ્થરના, તે પરના સફેદ આરસના અને સૌથી ઉપર પીળા રંગના કળશ, એ શોભા બહુ જ આકર્ષક લાગી હતી. અને અહીં ગલિતપર્ણ વૃદ્ધ વૃક્ષ પર રહ્યાંસહ્યાં તાજાં દેખાતાં લીલાં પાંદડાં અને તે પર નવા ફૂટનારા લાલ અણિયાળા અંકુરના ભાલા સૂર્યપ્રકાશથી ઉજ્જ્વલ બની કેવા ચળકે છે! ઉજ્જ્વલ કહેવાને બદલે સજીવ થયા છે એમ જ કહેવું ઘટે. રત્નો જોઈને જેવો આનન્દ થાય છે અથવા ધાતુનાં વાસણ જોઈને જેવો આહ્લાદ થાય છે તેવી જ રીતે આ

લીલાં ને લાલ પાંદડાંનું લાવણ્ય જોઈને મારા મનમાં પ્રસન્નતાના ઊભરા આવવા માંડયા.

*   *   *

વળી થોડાક દિવસ પસાર થયા. હવે પાંદડાંના બંને સ્તરોએ નવી જ રમત માંડી છે. લાલ પાંદડાંએ લીલા રંગની છટા ધારણ કરવાની શરૂઆત કરી છે. અને નીચેનાં લીલાં પાંદડાંએ સોનેરી રંગ આપણે ગાઈ શકીએ કે નહીં તે જોવાનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો છે. ઉપર અને નીચે બન્ને બાજુ લીલો રંગ સમાન છે, તેથી તાંબા અને સોના વચ્ચેનો ઉભયાન્વયી રંગ વિશેષ દીપવા લાગ્યો. લાલ રંગની સરખામણીમાં લીલામાં એક જાતની ખુમારી આવતી; તો પીળાની પાસેના એ જ લીલામાં પ્રૌઢ માર્દવ વ્યક્ત થતું. અને એ ત્રણે રંગની આ ફૂલગૂંથણીને લીધે આખા ઝાડ પર ખાનદાનીભર્યા વૈભવની છટા પ્રસરેલી જોઈને આંખને તેમ જ મનને સ્વસ્થતા અને સંતોષ થવા લાગ્યો. કોઈ પ્રાચીન કુટુંબની પુરુષાર્થી પેઢીનો જીવનક્રમ જોતી વખતે અને એની પરંપરા શોધતી વખતે જે જાતનો અનુભવાનંદ થાય છે તે જ જાતનો આનંદ આ ઋતુ–નિષ્ઠ પાંદડાંએ આપ્યો છે.

૧૨–૧–'૪૩

*   *   *

લીલામાં લાલ રંગ મેળવવામાં આવે – મેળવવામાં શું, વણવામાં આવે એટલે અંજીરી રંગ બને છે એ સાચું, પણ લાલમાં થોડીક લીલાશની છટા આવે તો તે રંગ એટલો ખૂલતો નથી. લીલો રંગ જીવ પકડે, તે મગરૂબીથી આગળ વધે એટલે લાલ રંગ પણ અમર્ષથી વધારે લાલ થાય છે; અને પછી જ એ બન્નેની રસાકસીમાં અંજીરી રંગ પોતાની સોળે કળાઓનું પ્રદર્શન કરે છે. અને એ હરીફાઈને જો તાજગી અને ચળકાટની મદદ મળે તો પછી પૂછવું જ શું? એવી મજા પડે છે કે આનંદથી હૈયું કચરાઈ જાય છે. આ શોભાનું હવે શું કરું, એને કયાં સંઘરી મૂકું, એમ થઈ જાય છે. બીજું કશું ન સૂઝે તો ભગવાને વાણી બક્ષી છે એ સંભારીને આપણે તેનું કીર્તન શરૂ કરી દઈએ છીએ.

તેનું એટલે કોનું? એ રંગનું? કે વાચાશક્તિ આપનાર પ્રભુનું? હું કહેવા માગતો હતો, રંગનું કીર્તન. પણ પછી એમ જણાયું કે કોઈ પણ સુંદર કૃતિની પાછળ ગાંડા બન્યા પછી આપણે જે કીર્તન કરીએ છીએ તેમાં ભગવાનનું કીર્તન આવી જ જાય છે.

૧૪–૧–'૪૩

જીવનનો આનંદ

ખંડ ૨જો

અનંતનો વિસ્તાર

લાવો; એટલે તમારું મન એની મેળે વિશાળ થશે. જેમ ખુલ્લી હવામાં ગંદકી ટકતી નથી તેમ વિશાળ મનમાં પાપને કોઠું જ મળતું નથી. અંધારામાં, ખૂણામાં, સાંકડાપણામાં, નાના નાના વાડામાં જ પાપ ભરાઈ રહે છે. એને ભૂલી જાઓ અને પૃથ્વીના વિશાળ પટ ઉપર, અનંત આકાશ તળે, પરમ વિરાટનું ધ્યાન ધરવા બેસો. આકાશમાં શું દેખાય છે? સૂરજ છે, ચંદ્ર છે, અંતરિક્ષ છે, એની પેલી પાર તારાઓના મહાન સાગરો ઊછળે છે. એ બધા આગળ તમારું શરીર, એ શરીરની વાસનાઓ અને વેદનાઓ કેવડી ગણાય? અને તમારું જીવન પણ કેવડું?

અને છતાં આ જે સૃષ્ટિ દેખાય છે, તે પહેલી કે છેલ્લી નથી જ. એવી કેટલીયે સૃષ્ટિઓ આના પહેલાં થઈ ગઈ છે કે જેનો શુમાર જ નથી. અને હવે પછી કેટલી થશે એ પણ કોણ કહી શકે! આ અનાદિ, અનંત સૃષ્ટિમાં જો કંઈ પણ સ્થાયી હોય, વિભુ હોય, તો તે પરમાત્માનું ઋતમ્ અને સત્યમ્ છે. ઋતમ્ એટલે વિશ્વનો સાર્વભૌમ નિયમ, કાયદો. ચરાચર વિશ્વનો સનાતન ધર્મ તે ઋતમ્ છે. આ ઋતમ્‌ના આધારે જ આ અનાદિ, અનંત સૃષ્ટિ ચાલે છે (ઋ=ચાલવું). એ ઋતની અંદર રહેલું પરમ તત્ત્વ, જે હંમેશાં છે જ અને જેનો નાશ નથી, તેને સત્ય કહે છે. એ સત્ય સર્વવ્યાપી હોઈ એને વિષ્ણુ (સર્વત્ર પ્રવેશ પામનારું) પણ કહે છે. એનું બીજું નામ ઋતધામન્ પણ છે; કેમ કે એને જ આધારે એ વિશ્વનો સાર્વભૌમ અને સાર્વકાલિક નિયમ પ્રતિષ્ઠિત છે.

એ ઋતમ્ અને સત્યમ્ દ્વારા અનંત વિશ્વો પેદા થાય છે, વિલીન થાય છે અને ફરી .પેદા થાય છે. આ વિશ્વચક્રને બહારનો આધાર નથી. એનો અંદરનો આધાર તે જ ઋતમ્ અને સત્યમ્

આ વિશ્વચક્રને અખંડ ચાલતું રાખનાર, એને અખંડ નૂતન રાખનાર જે શક્તિ તેને તપ કહે છે. અઘમર્ષણ ઋષિ કહે છે: આ ઋતમ્ અને સત્યમ્‌નો સાક્ષાત્કાર કરો, એ પરમ તપ સાથે એકરૂપ થાઓ, જેના બંને છેડા કોઈએ જોયા નથી તે સનાતન કાલ કેમ ફેરા ફરે છે તેનું તત્ત્વ જાણી લો અને પછી આ વિશ્વની રચનાના અદ્‌ભુત કાવ્યનો આસ્વાદ લો. કવિઓ અસંખ્ય થઈ ગયા. મનુષ્યહૃદય છે ત્યાં સુધી એમનાં કાવ્યો—ચેતનવંતાં કાવ્યો જીવશે અને ચેતનપ્રદાન કરશે. પણ દેવોનું મહાકાવ્ય તો આ વિશાળ વિશ્વ જ છે. अणोरणीयान् महतो महीयान् એવું આ અતર્ક્ય વિશ્વ છે. એક બાજુ દૂરદર્શક યંત્રની મદદથી અને બીજી બાજુ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની સહાયથી તમારાં ચર્મ-ચક્ષુની શક્તિ ગમે તેટલી વધારી દો; આ વિશ્વનો છેડો તમારા હાથમાં આવવાનો નથી. અને આ ત્રિકાલવ્યાપી વિશ્વ તો પરમાત્માનો કેવળ મહિમા

ગણાયો છે. પરમાત્મા તો એના કરતાંયે મોટો છે. अेतावानस्य महिमा। अंतोज्यायाश्च पूरुषः ॥ એ સુખનું ધામ છે; આનંદનું નિધાન છે. એની કલ્પના હૃદયમાં જેમ જેમ ફેલાશે તેમ તેમ હૃદય એની મેળે સ્વચ્છ અને ઉજ્જ્વળ થશે. પાપનું સ્મરણ સરખું કરવાની જરૂર નથી. જેમ જેમ મોટા થશો, પ્રતિષ્ઠાથી મોટા નહીં પણ હૃદયથી મોટા થશો, તેમ તેમ એની મેળે પાપની સૂગ ચડશે અને પાપને ઊભવાને સ્થાન જ નહીં રહે. यो वै भूमा तत्सुखम् । नाल्पे सुखमस्ति । એટલું જાણી લેવું એ જ પાપનાશક મંત્ર છે.

અઘમર્ષણ ઋષિની એ પ્રેરણા લઈ વિધાતાનું વિશ્વકાવ્ય આપણે નિહાળવું જોઈએ. એમાં જ્ઞાનાનંદ છે, સનાતન કાવ્ય છે અને અખૂટ શાંતિ છે. શક્તિ તો છે જ.

* * *

અર્જુનને કર્તવ્યનો મોહ થયો હતો. ક્ષાત્રધર્મનો સામાન્ય ઉપદેશ કરતાં પત્તો ન ખાધો, એટલે ભગવાને આત્માનું સનાતનત્વ, વિભુત્વ, સમત્વ અને નિર્દોષત્વ એક અમર સ્તોત્રમાં અર્જુન આગળ રજૂ કર્યું અને આ વિશ્વ પાછળ રહેલો કાલરૂપી મહાન નિયમ એને સમજાવી દીધો. પણ દર્શન વગર શ્રવણ–મનન અધરું હોય છે; અને અધૂરું રહે છે. તેથી ભગવાને અર્જુનની એ અલૌકિક જિજ્ઞાસા અથવા દર્શનલાલસા તૃપ્ત કરવા ખાતર એને પોતાનું વિશ્વરૂપ બતાવ્યું. વિરાટનું, વિભુનું, વ્યાપક તત્ત્વનું દર્શન થયા પછી જ માણસને પોતાની મહત્તાનો, પોતાની શક્તિનો, પોતાના વારસાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ રીતે વિશ્વરૂપદર્શન એ ગીતાજ્ઞાનનું આવશ્યક અંગ છે.

આપણે અર્જુન નથી, કે શ્રીકૃષ્ણને કહી શકીએ: द्रष्टुमिच्छामि ते रूपम् अैश्वरम् पुरुषोत्तम । પણ ઇતિહાસ, પુરાણ, પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર આદિ સૂક્ષ્મ–વિરાટ શાસ્ત્રોના અધ્યયન દ્વારા આપણે એ વિશ્વસ્વરૂપનું દર્શન આપણી શક્તિ પ્રમાણે અવશ્ય કરી શકીએ છીએ. અર્જુનનું સમાધાન થાય એવું વિશ્વરૂપ એણે જોયું, આપણું સમાધાન થાય અથવા અદમ્ય અસમાધાન આપણા હૃદયમાં જાગે એવું વિશ્વરૂપ આપણે ખગોળવિદ્યા દ્વારા જરૂર કરી શકીએ છીએ. અને એ ખગોળવિદ્યાનું જ્ઞાન બુદ્ધિને તૃપ્ત કરે, રસિકતાને આનંદ પમાડે, ઔચિત્યને ધન્યતા અનુભવાવે એવું નીવડ્યા વગર રહેવાનું નથી.

પૃથ્વીનો પટ વિશાળ છે; સમુદ્ર એથીયે વિશાળ ને ગંભીર છે. છતાં એ બંનેનું માપ કઢાયું છે. તેથી જ દૂરમાં દૂરની મુસાફરી કરવા નીકળનાર માણસ જ્યાંથી નીકળ્યો ત્યાં જ પાછો આવી પહોંચે છે. આકાશનાં અંતરો

લાવો; એટલે તમારું મન એની મેળે વિશાળ થશે. જેમ ખુલ્લી હવામાં ગંદકી ટકતી નથી તેમ વિશાળ મનમાં પાપને કોઠું જ મળતું નથી. અંધારામાં, ખૂણામાં, સાંકડાપણામાં, નાના નાના વાડામાં જ પાપ ભરાઈ રહે છે. એને ભૂલી જાઓ અને પૃથ્વીના વિશાળ પટ ઉપર, અનંત આકાશ તળે, પરમ વિરાટનું ધ્યાન ધરવા બેસો. આકાશમાં શું દેખાય છે? સૂરજ છે, ચંદ્ર છે, અંતરિક્ષ છે, એની પેલી પાર તારાઓના મહાન સાગરો ઊછળે છે. એ બધા આગળ તમારું શરીર, એ શરીરની વાસનાઓ અને વેદનાઓ કેવડી ગણાય? અને તમારું જીવન પણ કેવડું?

અને છતાં આ જે સૃષ્ટિ દેખાય છે, તે પહેલી કે છેલ્લી નથી જ. એવી કેટલીયે સૃષ્ટિઓ આના પહેલાં થઈ ગઈ છે કે જેનો શુમાર જ નથી. અને હવે પછી કેટલી થશે એ પણ કોણ કહી શકે! આ અનાદિ, અનંત સૃષ્ટિમાં જો કંઈ પણ સ્થાયી હોય, વિભુ હોય, તો તે પરમાત્માનું ઋતમ્ અને સત્યમ્ છે. ઋતમ્ એટલે વિશ્વનો સાર્વભૌમ નિયમ, કાયદો. ચરાચર વિશ્વનો સનાતન ધર્મ તે ઋતમ્ છે. આ ઋતમના આધારે જ આ અનાદિ, અનંત સૃષ્ટિ ચાલે છે (ઋ=ચાલવું). એ ઋતની અંદર રહેલું પરમ તત્ત્વ, જે હંમેશાં છે જ અને જેનો નાશ નથી, તેને સત્ય કહે છે. એ સત્ય સર્વવ્યાપી હોઈ એને વિષ્ણુ (સર્વત્ર પ્રવેશ પામનારું) પણ કહે છે. એનું બીજું નામ ઋતધામન્ પણ છે; કેમ કે એને જ આધારે એ વિશ્વનો સાર્વભૌમ અને સાર્વકાલિક નિયમ પ્રતિષ્ઠિત છે.

એ ઋતમ્ અને સત્યમ્ દ્વારા અનંત વિશ્વો પેદા થાય છે, વિલીન થાય છે અને ફરી પેદા થાય છે. આ વિશ્વચક્રને બહારનો આધાર નથી. એનો અંદરનો આધાર તે જ ઋતમ્ અને સત્યમ્.

આ વિશ્વચક્રને અખંડ ચાલતું રાખનાર, એને અખંડ નૂતન રાખનાર જે શક્તિ તેને તપ કહે છે. અઘમર્ષણ ઋષિ કહે છે: આ ઋતમ્ અને સત્યમ્નો સાક્ષાત્કાર કરો, એ પરમ તપ સાથે એકરૂપ થાઓ, જેના બંને છેડા કોઈએ જોયા નથી તે સનાતન કાલ કેમ ફેરા ફરે છે તેનું તત્ત્વ જાણી લો અને પછી આ વિશ્વની રચનાના અદ્ભુત કાવ્યનો આસ્વાદ લો. કવિઓ અસંખ્ય થઈ ગયા. મનુષ્યહૃદય છે ત્યાં સુધી એમનાં કાવ્યો—ચેતનવંતાં કાવ્યો જીવશે અને ચેતનપ્રદાન કરશે. પણ દેવોનું મહાકાવ્ય તો આ વિશાળ વિશ્વ જ છે. अणोरणीयान् महतो महीयान् એવું આ અતર્ક્ય વિશ્વ છે. એક બાજુ દૂરદર્શક યંત્રની મદદથી અને બીજી બાજુ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની સહાયથી તમારાં ચર્મચક્ષુની શક્તિ ગમે તેટલી વધારી દો; આ વિશ્વનો છેડો તમારા હાથમાં આવવાનો નથી. અને આ ત્રિકાલવ્યાપી વિશ્વ તો પરમાત્માનો કેવળ મહિમા

ગણાયો છે. પરમાત્મા તો એના કરતાંયે મોટો છે. अेतावानस्य महिमा । अतोज्यायाश्च पूरुष ॥ એ સુખનું ધામ છે; આનંદનું નિધાન છે. એની કલ્પના હૃદયમાં જેમ જેમ ફેલાશે તેમ તેમ હૃદય એની મેળે સ્વચ્છ અને ઉજ્જવળ થશે. પાપનું સ્મરણ સરખું કરવાની જરૂર નથી. જેમ જેમ મોટા થશો, પ્રતિષ્ઠાથી મોટા નહીં પણ હૃદયથી મોટા થશો, તેમ તેમ એની મેળે પાપની સૂગ ચડશે અને પાપને ઊભવાને સ્થાન જ નહીં રહે. यो वै भूमा तत्सुखम् । नाल्पे सुखमस्ति । એટલું જાણી લેવું એ જ પાપનાશક મંત્ર છે.

અઘમર્ષણ ઋષિની એ પ્રેરણા લઈ વિધાતાનું વિશ્વકાવ્ય આપણે નિહાળવું જોઈએ. એમાં જ્ઞાનાનંદ છે, સનાતન કાવ્ય છે અને અખૂટ શાંતિ છે. શક્તિ તો છે જ.

* * *

અર્જુનને કર્તવ્યનો મોહ થયો હતો. ક્ષાત્રધર્મનો સામાન્ય ઉપદેશ કરતાં પત્તો ન ખાધો, એટલે ભગવાને આત્માનું સનાતનત્વ, વિભુત્વ, સમત્વ અને નિર્દોષત્વ એક અમર સ્તોત્રમાં અર્જુન આગળ રજૂ કર્યું અને આ વિશ્વ પાછળ રહેલો કાલરૂપી મહાન નિયમ એને સમજાવી દીધો. પણ દર્શન વગર શ્રવણ-મનન અધરું હોય છે; અને અધૂરું રહે છે. તેથી ભગવાને અર્જુનની એ અલૌકિક જિજ્ઞાસા અથવા દર્શનલાલસા તૃપ્ત કરવા ખાતર એને પોતાનું વિશ્વરૂપ બતાવ્યું. વિરાટનું, વિભુનું, વ્યાપક તત્ત્વનું દર્શન થયા પછી જ માણસને પોતાની મહત્તાનો, પોતાની શક્તિનો, પોતાના વારસાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ રીતે વિશ્વરૂપદર્શન એ ગીતાજ્ઞાનનું આવશ્યક અંગ છે.

આપણે અર્જુન નથી, કે શ્રીકૃષ્ણને કહી શકીએ: द्रष्टुमिच्छामि ते रूपम् अैश्वरम् पुरुषोत्तम । પણ ઇતિહાસ, પુરાણ, પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર આદિ સૂક્ષ્મ-વિરાટ શાસ્ત્રોના અધ્યયન દ્વારા આપણે એ વિશ્વસ્વરૂપનું દર્શન આપણી શક્તિ પ્રમાણે અવશ્ય કરી શકીએ છીએ. અર્જુનનું સમાધાન થાય એવું વિશ્વરૂપ એણે જોયું, આપણું સમાધાન થાય અથવા અદમ્ય અસમાધાન આપણા હૃદયમાં જાગે એવું વિશ્વરૂપ આપણે ખગોળવિદ્યા દ્વારા જરૂર કરી શકીએ છીએ. અને એ ખગોળવિદ્યાનુ જ્ઞાન બુદ્ધિને તૃપ્ત કરે, રસિકતાને આનંદ પમાડે, ઔચિત્યને ધન્યતા અનુભવાવે એવું નીવડ્યા વગર રહેવાનું નથી.

પૃથ્વીનો પટ વિશાળ છે; સમુદ્ર એથીયે વિશાળ ને ગંભીર છે. છતાં એ બંનેનું માપ કઢાયું છે. તેથી જ દૂરમાં દૂરની મુસાફરી કરવા નીકળનાર માણસ જ્યાંથી નીકળ્યો ત્યાં જ પાછો આવી પહોંચે છે. આકાશનાં અંતરો

પૃથ્વીના પ્રમાણમાં બહુ જ મોટાં છે. પૃથ્વીની સેવામાં અખંડ ફરનાર એનો ખવાસ ચંદ્રમા આપણી બહુ જ નજીક છે. એટલે કે આપણી પૃથ્વીથી એનું અંતર તો ૨,૪૦,૦૦૦ માઈલ જેટલું પણ નથી. હવે ખગોળવિદ્યામાં લાખ માઈલનો તો કોઈ હિસાબ જ ગણતું નથી. હાથીનો તોલ કરતી વખતે એના કુંભસ્થળ ઉપર બેઠેલાં એક બે મગતરાંનો જેમ કોઈ હિસાબ કરતું નથી; તેમ ખગોળના ગણિતમાં હજાર અને લાખ માઈલનું છે. પૃથ્વીથી સૂરજનું અંતર ૯ કરોડ અને લગભગ ૩૦ લાખ માઈલનું છે. તેર લાખ પૃથ્વીઓ ભેગી કરીએ તો માંડ સૂરજ જેવડો ગોળો થશે.

અને આપણો સૂરજ એ તો આકાશના નવ લખ ગણાતા પણ કરોડોના કરોડો તારાઓમાંનો મધ્યમ કોટિનો એક તારો જ છે. નરી આંખે તો આશરે ૭ હજાર તારાઓ દેખાય છે, પણ દૂરબીન મારફતે એ સંખ્યા દહાડે દહાડે વધતી જાય છે. ગેલિલિયોએ આશરે સવા ત્રણસો વરસ પહેલાં પહેલું દૂરબીન તૈયાર કર્યું તે વખતે દૂરબીનની શક્તિ નરી આંખો કરતાં સો ગણો પ્રકાશ લેવાની હતી. આજે અમેરિકામાં માઉન્ટ વિલ્સનની વેધશાળામાં જે દૂરબીન છે એની શક્તિ નરી આંખો કરતાં અઢી લાખ ગણો વધારે પ્રકાશ લેવાની છે. આ દૂરબીનના કાચનો વ્યાસ સો ઇંચનો છે. બસો ઇંચવાળું બીજું એક દૂરબીન તૈયાર થાય છે. એટલે એની શક્તિ દસ લાખ આંખો જેટલી હશે. દેવોનો દેવ ઇંદ્ર હજાર આંખવાળો ગણાતો. એટલે ઇંદ્ર પણ જેને સહસ્રનેત્ર તરીકે સ્વીકારી શકે એવું દૂરબીન હવે પછી આકાશના દેવોને નિહાળતું ફરશે! પોતાના સ્થાન ઉપર સ્થિર રહ્યા છતાં તે દર ક્ષણે સેંકડો માઈલના વેગે દોડતા તારાઓને, તારાનગરોને અને તારાઓનાં કાંતારોને પહોંચી વળશે. तत् धावतो अन्यान् अत्येति तिष्ठत् ।

તારાઓનું ગણિત લાખ ને કરોડ માઈલથી નથી થતું પણ તેજાબ્દોથી થાય છે. એક સેકંડમાં તેજ (એટલે કે પ્રકાશ) એક લાખ છયાસી હજાર ચારસો વીસ (૧,૮૬,૪૨૦) માઈલના વેગે દોડે છે. પ્રકાશની ગતિ વીજળીની ગતિ જેવી સમજવી. આ વેગે પ્રકાશ એક અબ્દ એટલે કે એક વરસ સુધીની મુસાફરી કરે, એટલે જે પંથ એ કાપે, તે અંતરને એક તેજાબ્દની સંજ્ઞા આપેલી છે. વરસની સેકંડ (૩,૧૫,૩૬,૦૦૦) ત્રણ કરોડ પંદર લાખ અને છત્રીસ હજાર થાય છે અને દર સેકંડે એક લાખ છયાસી હજાર માઈલને વેગે પ્રકાશ દોડે છે. આ બેના ગુણાકારથી જેટલા માઈલનું અંતર આવે છે તે અંતરને તેજાબ્દ કહે છે. તે તેજાબ્દને એકમ ગણીને તારાઓનું અંતર મપાય

છે. સૂરજ તો ઘરનો રહ્યો, એને બાદ કરતાં નજીકમાં નજીકનો તારો ૪·૨૭ તેજાબ્દના અંતરે છે. એ અંતરને માઈલમાં લખવા જઈએ તો ૨૫૦૦૦, ૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ (પચીસ મહાપદ્મ અથવા પચીસ હજાર અબજ) માઈલ લખવું પડે. આકાશમાં મૃગનક્ષત્રની પાછળ દોડનાર વ્યાધ આપણાથી ૮·૬૫ તેજાબ્દના અંતરે છે, અભિજિત છત્રીસ તેજાબ્દ, વૃશ્ચિકના પેટમાં ચળકતો પારિજાત ત્રણસો એંસી તેજાબ્દ, હંસ છસો તેજાબ્દ, મૃગનો પાછળનો જમણો પગ પાંચસો તેજાબ્દ એવાં અંતરે છે! દક્ષિણ તરફ સ્વર્ગદ્વારના રક્ષક જયવિજયને આપણે ત્રિશંકુ પછી ઊગતા જોઈએ છીએ. એમાંનો જય ૪·૩ તેજાબ્દના અંતરે છે, જ્યારે વિજય ત્રણસો તેજાબ્દના અંતરે છે! મૃગનો આગળનો ડાબો પગ, જેને આર્દ્રા પણ કહે છે, તે બસો તેજાબ્દ દૂર છે. આવાં અંતરો સાવ નજીકનાં ગણાય છે. કેટલાક તારાઓનાં અંતરો તો કરોડો તેજાબ્દોથી જ મપાય છે! અને હજી કેટલાય તારાઓ છે કે જેમનાં અંતરો મપાયાં જ નથી; મપાતાં જ નથી.

પૃથ્વીની આસપાસ આપણો એક ચન્દ્ર ફરે છે. ગુરુ તથા શનિની આસપાસ ચારચાર ને સાતસાત ચન્દ્રો ફરે છે. વળી શનિએ તો અસંખ્ય ચન્દ્રોના ચૂરાથી બનેલાં રૂપાળાં કંકણો પણ પહેર્યાં છે. એ જ હિસાબે સૂરજની આસપાસ બુધ, શુક્ર, પૃથ્વી, મંગળ, ગુરુ, શનિ, યુરેનસ, નેપચુન અને પ્લુટો (પ્રાન્તક) આટલા મુખ્ય ગ્રહો ફરે છે. આપણી પૃથ્વી સૂરજથી સવા નવ કરોડ માઈલ દૂર છે; જ્યારે બે વરસ પહેલાં જ શોધાયેલો પ્લુટો (પ્રાન્તક) નામનો ગ્રહ સૂર્યથી પૃથ્વી કરતાં લગભગ ચાળીસ ગણો દૂર છે. પૃથ્વીને સૂરજની આસપાસ ફરતાં એક વરસ જોઈએ છે, શનિને સાડીઓગણત્રીસ વરસ જોઈએ છે, જ્યારે ભાઈ પ્રાન્તકને આપણાં બસો અડતાળીસ વરસ મળે ત્યારે જ એની પરિક્રમા પૂરી થાય! આ બધો સૂર્યમાળાનો હિસાબ થયો. પોતાનું આ નાનકડું કુટુંબ લઈને સૂરજ આકાશમાં દોડે છે. એની દોડવાની ગતિ એને લાયક જ હોવી જોઈએ. એક સેકંડે કેવળ બસો માઈલ! આપણને બધાને સાથે લઈને સૂર્યનારાયણ આ ગતિએ આકાશગંગાના ચક્રમાં ફરે છે. પણ એને પોતાને જે ચક્ર ફરવું છે એ તો એટલું મોટું છે કે આ મંદ (!) ગતિએ દોડતાં એને ૨૦ થી ૩૦ કરોડ વરસ દોડવું પડે છે, ત્યારે એની પરિક્રમા પૂરી થાય છે. અને આવા કરોડો તારાઓ ભેગા થઈને આકાશગંગાનું રથચક્ર આકાશમાં વિચરે છે!!

એમ માનવાનું કારણ નથી કે આકાશગંગામાં વિશ્વનો આખો વિસ્તાર સમાઈ ગયો. આકાશગંગા એ તો તારાઓનું એક મોટું શહેર કહેવાય છે. મુંબઈ કે કલકત્તા જેવાં શહેરોમાં લક્ષાવધિ દીવાઓ હોય છે, આકાશનું એકએક

શહેર તો કરોડો તારાઓથી બનેલું હોય છે. આપણાં મોટાં શહેરો કાંઈ પાસેપાસે નથી હોતાં. મુંબઈ, મદ્રાસ, દિલ્હી, કલકત્તા કેટલાં દૂર દૂર? એવી જ રીતે આકાશમાં બધી આકાશગંગાઓ એકબીજાથી દૂર દૂર જ વસે છે. મુંબઈ એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી દસ કે અગિયાર માઈલ લાંબું હશે. આકાશની આકાશગંગાઓ અથવા તારાનગરો પચાસ હજાર તેજોબ્દની લંબાઈનાં હોય છે! એટલે કે પ્રકાશ એ શહેરને એક છેડેથી બીજે છેડે વીજળીવેગે દોડતો જાય, તો પચાસ હજાર વરસે પહોંચે. સપ્તર્ષિમાં એક એવું તારાનગર છે જેનો પ્રકાશ આપણા સુધી આવતાં સોળ લાખ વરસ થાય છે. સપ્તર્ષિ અને ચિત્રા વચ્ચે બીજું એક તારાનગર છે. એનો જે પ્રકાશ આજે આપણે જોઈ શકીએ છીએ તે પાંચ કરોડ વરસ પહેલાં ત્યાંથી નીકળ્યો હતો. પૂર્વા ભાદ્રપદા અને ઉત્તરા ભાદ્રપદા વચ્ચે જે ચોરસ આકાશભાગ છે, એનો તો હિસાબ મળતો નથી! એમાં નરી આંખે બહુ જ થોડા તારાઓ દેખાય છે. એમાં જે તેજોમેઘ છે, તેમાંથી કરોડો તારાઓનું તારાનગર સહેજે તૈયાર થઈ શકે એમ છે! એવાં એકસો બાસઠ તેજોમેઘોનાં ઝૂમખાં મોટામાં મોટા દૂરબીનથી મહામહેનતે દેખાય છે.

આજની ખગોળવિદ્યા આવા તારાઓનો જન્મ કેમ થાય છે, વિકાસ કેમ થાય છે, એમને ઘડપણ ક્યારે આવ્યું ગણાય ઇત્યાદિ બધી વાતોનો હિસાબ આપણને કરી આપે છે, એટલું જ નહીં પણ એકેએક અનુમાન સિદ્ધ પણ કરી આપે છે.

કહે છે કે આવાં અનંત વિશ્વો જે આકાશમાં સમાયાં છે, તે આકાશને પણ અંત છે! પાણીના પરપોટાની જેમ એ ગોળ છે, એની અંદર પ્રકાશ પણ વાંકો વળીને જ્યાંથી નીકળ્યો ત્યાં પાછો આવી પહોંચે છે એમ આઈન્સ્ટાઈન જેવા ગણિતાચાર્યો આપણને કહે છે. આ આકાશના પરપોટાની બહાર શું છે એ આપણા ધ્યાનમાં પણ ન આવી શકે.

આ બધાંનો સંભવ, એની રચના, એનો વિકાસ અને એનાં પરિવર્તનો જે ન્યાયે થાય છે એ ન્યાય તે ઋતમ્ એ ઋતમ્નું આદ્ય તત્ત્વ તે જ ભગવાન સત્યનારાયણ. એને આપણે નારાયણ કહીએ છીએ, કેમ કે મનુષ્યજાતિના હૃદયમાં વસી એ આ બધી લીલા માણે છે. એ સત્યનારાયણનાં દર્શન થયા પછી પાપ સંભવે જ ક્યાંથી? પણ નરી આંખે અથવા બસો ઇંચ પહોળાઈવાળી મોટી મોટી આંખો પહેરીને જે દર્શન થાય છે તે દર્શનથી કંઈ માણસ શુદ્ધ થવાનો નથી. એ દર્શનની અસર હૃદય પર જેઓ થવા દેશે એ જ પાપમુક્ત થશે અને પાપીઓ પ્રત્યે કરુણા પણ બતાવી શકશે. એ સત્યનારાયણની જે અખંડ તપસ્યા છે તેની સાથે એકરૂપ થવું એ જ આપણું અઘમર્ષણ.

ઓગસ્ટ, ૧૯૩૩

३

दिङ्मूढता*

अकल कला खेलत नर ज्ञानी ।

जैसे ही नाव हिरे–फिरे दसे दिस, ध्रुवतारे पर रहत निशानी ।

ઉપરની ગુજરાતી–હિંદી પંક્તિઓમાં કવિ પોતાનું કલ્પના-જહાજ દશ દિશામાં લઈ જાય છે. પણ મામૂલી જહાજ વધારેમાં વધારે નવ જ દિશાઓમાં જઈ શકે છે. દશ દિશાઓની વાત તો આપણે હમેશાં કરીએ છીએ, પણ એ દિશાઓ કઈ છે અને એનું સ્વરૂપ કેવું છે, એનો વિચાર ભાગ્યે જ કદી કરીએ છીએ.

પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર એ ચાર મુખ્ય દિશાઓ અને આગ્નેય, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને ઈશાન્ય એ ચાર ઉપદિશાઓ મળીને આઠ દિશાઓ થઈ ગઈ. બાકી બે રહી — ઊંચે (ઊર્ધ્વ) અને નીચે (અધર). આઠમાં આ બેને મેળવી દશ દિશાઓ થાય છે. હવે કોઈ પણ જહાજ ધ્રુવતારાની નિશાની રાખીને આઠ દિશાઓમાં તો જઈ શકે જ છે. અને ડૂબે ત્યારે નીચેની દિશા એને પરાણે લેવી પડે છે! જહાજને ઊંચે જતાં કોઈએ કદી નથી જોયું; — કવિએ તો હવાઈ જહાજનું નામ પણ નહોતું સાંભળ્યું.

આ દિશાઓ સાચેસાચ શું છે અને એની વ્યાખ્યા શી છે તે આપણે જરા તપાસી જોઈએ. નાનપણમાં આપણે ગોખ્યું હતું કે જે દિશામાં સૂરજ ઊગે છે તે પૂર્વ દિશા છે; જ્યાં સૂરજ આથમે છે તે પશ્ચિમ છે. પૂર્વ તરફ મોં કરીને ઊભા રહીએ તો જમણા હાથ તરફ દક્ષિણ હોય છે ને ડાબી બાજુ ઉત્તર હોય છે. નિશાળની દીવાલ પર જે નકશા ટાંગવામાં આવતા તે બધા ચોખૂણ હતા. એમાં ઉપરની બાજુ ઉત્તર, નીચેની બાજુ દક્ષિણ, આપણી જમણી તરફ પૂર્વ અને ડાબી બાજુ પશ્ચિમ, એટલી વાતો ધ્યાનમાં આવી ગઈ હતી. અને તેટલાથી અમારી નિશાળની દુનિયા નિશ્ચિંતપણે ચાલતી હતી. પણ એક દિવસ પંચાંગમાં સૂર્યગ્રહણનું ચિત્ર જોયું. એમાં ઉપર ઉત્તર

---

* ભૂ-ગોળ (પૃથ્વી) પર રહેતાં છતાં જેમને ભૂગોળમાં રસ નથી અને ખ-ગોળ (આકાશ) નીચે રહેતાં છતાં જેઓ ખગોળની વાતોથી અકળાય છે તેમને ભલામણ છે કે તેઓ આ લેખ ન વાંચે. દિઙ્મૂઢ રહેવું એ જ એમને માટે સર્જાયેલું છે.

નીચેનો સીધો અર્થ થાય છે — પગની નીચે. હવે અમેરિકાનો માણસ જ્યારે 'નીચે' કહે છે ત્યારે એક દિશા થાય છે, અને આપણે નીચે કહીએ છીએ ત્યારે બીજી જ દિશા થાય છે. કોઈ દડા પર આપણે જો સ્થળેસ્થળે ટાંકણીઓ ખોસીએ તો દરેકના પગની દિશા જુદી થશે. એટલા માટે નીચે શબ્દની વ્યાખ્યા છે — 'પૃથ્વીના પેટમાં જે મધ્યબિન્દુ છે તેની તરફ.' જો આપણે પૃથ્વીના ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં કૂવા ખોદતા જઈએ અને પૃથ્વીના પેટમાં ગરમી ન હોય તો એ કૂવા છેવટે પૃથ્વીના મધ્યબિંદુમાં મળી જશે. જો બે કૂવા એકબીજાની સામે આવી જાય તો એ લાંબો કૂવો મણિ કે મોતીના છેદ જેવો થશે. હવે જો કોઈ કૂવામાં પથ્થર ફેંકવામાં આવે તો તે અંદર પડશે, દૂર દૂર જશે. આપણે કહીશું કે તે નીચે જઈ રહ્યો છે. કૂવાના બીજા છેદથી જોનારા કહેશે કે તે ઉપર ઉપર આવી રહ્યો છે. ખરું જોતાં એ મધ્યબિંદુ સુધી પહોંચીને થોડો આગળ જશે. પથ્થર જ્યારે આગળ વધશે ત્યારે ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ એનો વિરોધ કરશે. એથી કંઈક દૂર જઈને તે પાછો આવશે. ઉપરથી જોવાવાળા લોકો કહેશે કે એ નીચે પડે છે ને નીચેવાળા કહેશે કે એ ઉપર આવે છે.

આ રીતે કેટલાંક આંદોલનો પછી એ પથ્થર પૃથ્વીના મધ્યમાં કોઈ આધાર વિના લટકતો રહેશે. કેમ કે ત્યાંથી તે જે કોઈ દિશા લેશે તે ઉપરની જ હશે. પૃથ્વીના મધ્યમાં જે પથ્થર કોઈ પણ આધાર વિના લટકતો રહેશે તેને ક્યાંય પડવું નથી. કેમ કે એણે પડવાની પરમાવધિ કરી છે.

આ વાતને સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ. કેમ કે જ્યોતિષશાસ્ત્ર સમજવાને એ અત્યંત જરૂરી છે.

જ્યારે આપણી વ્યાખ્યા એમ કહે છે કે 'નીચે' એટલે 'પૃથ્વીના પેટ તરફ' ત્યારે એ બિંદુ સુધી પહોંચ્યા પછી નીચે એવું કોઈ સ્થાન નથી રહેતું. લોકો જ્યારે પૂછે છે કે પૃથ્વી જ્યારે ફરે છે ત્યારે એના ઉપર રહેનારાં મનુષ્ય અને પશુ, ગાડીઓ અને ટ્રેનો, સમુદ્ર અને જહાજ, નીચે કેમ નથી પડતાં? ત્યારે એનો અર્થ એ થાય છે કે તે પૃથ્વીની બહાર કેમ નથી પડી જતાં? આપણી વ્યાખ્યા કહે છે કે ઉપરનો અર્થ છે પૃથ્વીના મધ્યબિંદુથી વિપરીત અને આકાશ તરફ. હવે આ આકાશ પૃથ્વીને બધી બાજુથી ઘેરી રહ્યું છે. એટલે આપણે પૃથ્વીના મધ્યથી ગમે તે દિશામાં જોઈએ તો તે ઉપરની જ બાજુ છે. કોઈ બળતા કોલસામાંથી જ્યારે ઉષ્ણતા નીકળે છે ત્યારે તે વિશ્વતોમુખી હોય છે. આ જ રીતે ઉપરની દિશા પૃથ્વીના પેટથી બધી જ દિશામાં ફેલાય છે. એટલે નીચેનો અર્થ થાય છે એક બિંદુ અને ઉપરનો અર્થ થાય છે એ બિંદુથી દૂર જનારી કોઈ પણ દિશા.

આ રીતે ઉત્તર અને દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ, ઉપર અને નીચે આ મુખ્ય દિશાઓનો અર્થ સ્પષ્ટ જાણ્યા પછી આગ્નેય અને વાયવ્ય, નૈર્ઋત્ય અને ઈશાન્ય એ દિશાઓનો કોઈ ખાસ વિચાર બાકી નથી રહેતો. આ બિચારી દિશાઓ બબ્બે દિશાઓની વચમાં હોવાથી થોડીક આગળ વધતાં જ કાં તો કચરાઈ જાય છે કે વિરલ થઈને ઊડી જાય છે.

ભૂગોળ અને ખગોળ જેને શીખવું છે એને પોતાની વૈજ્ઞાનિક કલ્પના બહુ જ તેજ કરવી પડે છે. ત્યાર પછી જ તેઓ આ શાસ્ત્રોની વાતો સમજી શકે છે. અને ત્યારે અઘરામાં અઘરી વાતો પણ સહેલી થઈ જાય છે.

મે, ૧૯૪૦

૪

ગતિભ્રમ

આપણે દિશાઓની વાતો રોજ કરીએ છીએ પણ આપણને એમનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ નથી હોતો એ આપણે એક વખત જોઈ ગયા. જો આપણે 'નીચે' ઊતરવાને માટે પૃથ્વીની આરપાર છેદ કરીએ તો નીચે જતાં જતાં આપણે પૃથ્વીની બીજી બાજુએ 'ઉપર' જ નીકળીશું. પૃથ્વીની આરપાર જતાં અર્ધા રસ્તા સુધી નીચે જઈએ છીએ એમ ગણાશે અને બાકીનો અર્ધો રસ્તો ઉપર જવાનો ગણાશે. એટલા માટે 'નીચે' એ કોઈ નિશ્ચિત દિશા નથી; તે તો પૃથ્વીની અંદરનું બરાબર મધ્યબિંદુ જ છે.

એ જ રીતે 'ઉપર' એવા અર્થની પણ કોઈ ચોક્કસ દિશા નથી. પૃથ્વીના મધ્યબિંદુથી દૂર કોઈ પણ દિશામાં જાઓ તો તે 'ઉપર' જ ગણાશે.

એ જ રીતે ઉત્તર અને દક્ષિણ પણ છેવટે કોઈ નિશ્ચિત દિશાઓ નથી. એ તો પૃથ્વીની ધરીના બે છેડા છે — માત્ર બે બિંદુઓ જ છે. પૃથ્વીનું ઉત્તર-ધ્રુવનું બિંદુ એ ઉત્તર ખરી પણ ઉત્તર 'દિશા' નહીં. આ બિંદુથી આપણે ગમે તે બાજુ સીધા ચાલીએ તો દક્ષિણમાં જ જઈશું.

દક્ષિણ ધ્રુવની બાબત પણ એમ જ છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમ તો દિશાઓ કહી શકાય ખરી. પણ પૃથ્વીની બહાર અંતરિક્ષમાં તેમનો કશો જ અર્થ નથી. પૂર્વ અને પશ્ચિમ એ તો પૃથ્વીના ભ્રમણની દિશાનાં નામ છે. પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ભ્રમણ કરે છે તેને આપણે પૃથ્વીનું પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફનું ફરવું એમ કહીએ છીએ. માણસ

પૃથ્વીની ગતિની દિશા તરફ જાય છે તે પૂર્વમાં જાય છે એમ આપણે કહીએ છીએ અને પૃથ્વીની ગતિની ઊલટી દિશામાં જાય છે તે પશ્ચિમ તરફ જાય છે એમ કહીએ છીએ. ઉત્તર ધ્રુવ ઉપર ઊભા રહેલા માણસને માટે જ્યાં નજર નાખો ત્યાં દક્ષિણ ને દક્ષિણ દિશા જ હોય છે. ત્યાં પૂર્વ કે પશ્ચિમ એવી કોઈ દિશા જ નથી. માત્ર 'આવર્ત' એટલે કે ભ્રમણ છે. ત્યાં પૂર્વ એટલે દક્ષિણાવર્ત અને પશ્ચિમ એટલે વામાવર્ત.

આ થઈ મુખ્ય દિશાઓની વાત. આગ્નેય, નૈઋર્ત્ય, વાયવ્ય અને ઈશાન્ય એ ઉપદિશાઓ ક્યાંક હોય છે તો ક્યાંક ગુમ થાય છે, અને હંમેશાં ચિત્રવિચિત્ર આકાર ધારણ કરે છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ ઉપર તો તેમનો પણ કશો જ અર્થ નથી.

ઉપરની વિગતો નહી જાણનાર લોકો દસ દિશાઓની વાતો કરતા હોવા છતાં દિઙ્મૂઢ જ રહે છે.

*   *   *

આ જ પ્રમાણે ગતિની દિશા વિષે પણ આપણને ભ્રમ થાય છે. પૃથ્વી ફરે છે, સૂર્ય ફરે છે, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા વગેરે પણ ફરે છે; કોઈ સ્થિરં નથી. જે અનંત આકાશમાં આ બધા ભ્રમણ કરે છે તે આકાશ ક્યાં સુધી ફેલાયેલું છે? તે પણ સ્થિર છે કે કોઈ આગગાડીના ડબાની અંદરના આકાશના જેવું દોડતું હોય છે? આ પણ આપણે કહી શકીએ એમ નથી. આ સ્થિતિમાં ગતિની બાબતમાં મતિભ્રમ થાય તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી અહીં એ ગતિભ્રમં વિષે કાંઈક વિચારીશું.

એક દોરાના છેડા ખેંચવાથી તેની જે તણાયેલી સ્થિતિ થાય છે તેને આપણે સીધી લીટી કહીએ છીએ. પણ શું તે ખરેખર સીધી છે? જો કોઈ બે માણસો એક ખૂબ લાંબી દોરીના બન્ને છેડા પકડીને એકબીજાથી દૂર જાય તો તે દોરી તો સીધી રહેશે પણ પગ તળેની જમીન ટેનિસ–કોર્ટની પેઠે કે પાણીની સપાટી જેવી સીધી જ. હોય તો એ બન્ને માણસો એકબીજાથી એક માઈલ દૂર જાય તોપણ દોરી સીધી જ રહેશે. અને જો તે બરાબર ખેંચાયેલી રહે તો તે જમીનને સમાંતર પણ રહે. આ સ્થિતિમાં કોઈ દોરી કે દોરો હોય તો આપણે કહી શકીશું કે તે સીધો જ છે? ના.

જો આપણે આખી પૃથ્વીનો ટેનિસ–કોર્ટ બનાવીએ અને જ્યાં નજર નાખીએ ત્યાં જમીન સમતળ દેખાય તોપણ તે ખરેખર તેવી છે? ના; તે ટેનિસના દડાના ટુકડાની જેમ ઊપસેલી છે. સંસ્કૃતમાં આવા આકારને 'કૂર્મપૃષ્ઠ' કહે છે. આપણે તાવડાને જમીન ઉપર ઊંધો પાડીએ ત્યારે જે આકાર થાય છે તે 'કૂર્મપૃષ્ઠ'નો આકાર છે.

સમુદ્રની લહેરો શાંત થઈ જાય અને તે તળાવની જેમ સ્થિર બની જાય ત્યારે તેની સપાટીનો થોડોક ભાગ જોઈએ તો તે બરાબર સમતલ દેખાશે. પણ જો તેનું પ્રમાણ વધારીએ, પાંચ પચીસ માઈલના વિસ્તાર ઉપર નજર નાખીએ, તો તે કૂર્મપૃષ્ઠ અથવા ઊંધા તાવડાના આકારનો દેખાશે. એવા શાન્ત સમુદ્ર ઉપર જે વહાણ સીધું ચાલે છે તે ખરી રીતે તો વાંકી ગતિથી જ આગળ વધે છે. જો આખી પૃથ્વી જળમય જ હોત તો વહાણ જ્યાંથી નીકળ્યું ત્યાં જ પાછું આવત. પૃથ્વીનો ઘેરાવો આશરે પચીસ હજાર માઈલનો છે અને તેના ઉપર ફરતું વહાણ માને છે કે પોતે સીધું જાય છે; પણ તે ખરેખર પૃથ્વીના મધ્યબિંદુને સમાંતર એટલે કે ચક્રગતિથી જ ચાલે છે.

હવે સવાલ એવો ઊભો થાય છે કે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા વગેરેનો પ્રકાશ આપણી તરફ સીધી લીટીમાં આવતો દેખાય છે તે પણ ખરેખર સીધો છે કે વાંકો? પચીસ હજાર માઈલના વર્તુળમાં એકાદ માઈલ જેટલો ભાગ સીધો દેખાય તો અબજો માઈલ પણ જ્યાં એક ઇંચ જેટલા જ તુચ્છ છે એવા જ્યોતિષની ગણતરીમાં પ્રકાશનાં કિરણો સીધાં હોઈ શકે? કે પછી તે પણ વાંકાં છે?

સંભવ છે કે તે તો વાંકાં જ છે.

આ પ્રશ્નની બીજી બાજુ એ છે કે આકાશનો આકાર કેવો છે? બંગડીવાળા કેટલીક વખતે એક દોરીમાં પાંચ–પચાસ બંગડીઓ પરોવીને તે દોરીના છેડાની ગાંઠ મારીને બંગડીઓ મજબૂત રીતે બાંધે છે. આમ થાય ત્યારે એ બંગડીઓનો આકાર કેવો થાય છે તે કદી જોયુ છે? દોરીનું તો નાનું કૂંડાળું બને છે, પણ બંગડીઓ તરફ નજર નાખીએ તો જાણે દોરીની ગાંઠમાંથી કાચના ફુવારા ઊડી રહ્યા હોય અને બહાર નીકળીને પોતાનું કૂંડાળું પૂરું કરીને પોતાના ઉગમસ્થાન તરફ પાછા પહોંચતા હોય એવું દેખાશે. તો શું આકાશ પણ એવુ જ છે? આપણે તે વિષે ચોક્કસ કશું કહી શકીએ નહી. પણ આકાશની બાબતમાં પણ જે વસ્તુઓને આપણે સીધી માનીએ છીએ તે ખરી રીતે વર્તુળાકાર હોવાનો સંભવ વિશેષ છે.

આટલી વાત થઈ 'સીધા કે વાંકાપણા'ની. હવે આપણે ગતિની દિશાની પણ તપાસ કરીએ.

ધારો કે એક દોડતી રેલગાડીમાં બે મિત્રો સામસામા બેઠા છે. તેઓ એકબીજા તરફ દડો ફેંકવાની રમત રમે છે. બેમાંનો એક મિત્ર એ ડબ્બાની એંજિન તરફની બાજુએ બેઠો છે અને બીજો પૂંછડા તરફ. જે માણસ

એંજિન તરફ બેઠો છે તે પોતાનો દડો બીજા છેડા તરફ ફેંકે છે. ડબ્બામાં બેઠેલા લોકો કહેશે કે દડો છેડા તરફ જાય છે. પણ ગાડી તો એંજિનની દિશામાં જ જબરદસ્ત વેગથી દોડી રહી છે. તો આ દડો ખરેખર કઈ દિશામાં જાય છે? ગાડી જો પશ્ચિમ તરફ જતી હોય તો ડબ્બામાં બેઠેલા લોકો કહેશે કે દડો પૂર્વ તરફ જઈ રહ્યો છે, જ્યારે બહારથી જોનારા લોકો કહેશે કે ગાડી પશ્ચિમ તરફ જઈ રહી છે અને દડો પણ સહેજ ઓછી ગતિથી પણ એ પશ્ચિમ દિશામાં જ જઈ રહ્યો છે. પૃથ્વીની બહાર જઈને આપણે જોઈએ તો પૃથ્વી પૂર્વ તરફ જઈ રહી છે અને ગાડી પણ પૃથ્વીની સાથે જ પૂર્વ તરફ જઈ રહી છે, માત્ર તેની ગતિ થોડી ઓછી છે. અને ગાડીની અંદરનો દડો ગાડીમાં જ વિશેષ ઝડપથી આગળ વધી રહ્યો છે. તો આમાં કઈ ગતિ ખરી કહેવી અને કઈ ખોટી તે આપણે કેવી રીતે કહી શકીએ?

બીજો દાખલો લઈએ: ચંદ્ર પૃથ્વીની આજુબાજુ વર્તુળાકારે ફરે છે; પરંતુ પૃથ્વી સ્થિર નથી. તે પણ સૂર્યની ચારે બાજુ ચક્રાકારે ફરે છે. તો આ રીતે ફરતી પૃથ્વીની આજુબાજુ ફરતો ચંદ્ર સૂર્યની આસપાસ અંતરિક્ષમાં જે રસ્તે ફરી રહ્યો હશે તે રસ્તાનો આકાર કેવો હશે? '૩' અથવા '૭' નો આંકડો લખતાં લખતાં એક વર્તુળ પૂરું કરીએ ત્યારે જેવો આકાર થાય તેવા આકારનું એક મોટું ગાંઠાળું વર્તુળ બને છે; તેને અંગ્રેજીમાં 'એપિસાઈક્લોઈડ' કહે છે અને આપણે 'ઉપવૃત્તકલ્પ' કહીએ છીએ. ચંદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ચક્રાકાર ફરે છે ત્યારે એ જ ગતિ સૂર્યની આસપાસ ઉપવૃત્ત કલ્પની આકૃતિ ધારણ કરે છે. પણ સૂર્ય પણ ક્યાં સ્થિર છે!

એટલે 'શુદ્ધ' અંતરિક્ષમાં (એવી કોઈ વસ્તુ હોય તો!) જુદી જુદી વસ્તુઓની ગતિ છેવટે કેવી છે તે કહેવું કઠણ છે.

આપણે પૃથ્વી ઉપર રહીએ છીએ. હિંદુસ્તાનમાં આપણે ભૂમધ્યરેખાની પાસે પણ નથી અને ઉત્તર ધ્રુવનીયે પાસે નથી. આકાશના તારા પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ જાય છે, તેમનો માર્ગ વાંકો ઉત્તર તરફ ઢળેલો હોય છે. એકે સીધો માથા ઉપર નથી આવતો. બુધ, મંગળ, શુક્ર વગેરે ગ્રહો કોઈ વખત આકાશમાં આગળ જાય છે, તો કોઈ વખત પાછળ જાય છે; કોઈ વખત તેમની ગતિ વધે છે, તો કોઈ વખત ઘટે છે. (શુક્ર જ્યારે પૃથ્વીની નજીક આવે છે ત્યારે તે આકાશમાં ખૂબ મોટો દેખાય છે પણ પ્રકાશમાં તે મંદ હોય છે, જાણે કે શિવરાત્રિનો ચંદ્ર. તે જ શુક્ર જ્યારે દૂર જાય છે ત્યારે તેનું બિંબ નાનું બને છે. પણ પૂર્ણિમાના ચંદ્રની જેમ તે સકળ કળાયુક્ત બની જાય છે.)

* * *

જેમને આકાશની જ્યોતિઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તેનો પૂરેપૂરો આનંદ મેળવવો છે, તેમણે પોતાની વૈજ્ઞાનિક કલ્પનાશક્તિ વિશાળ કરવી જોઈએ અને પોતાની જાતને જુદી જુદી સ્થિતિઓમાં કલ્પીને જુદી જુદી વખતે કેવાં કેવાં દૃશ્ય હશે તેની કલ્પના કરવી જોઈએ. પ્રેમી લોકો જે રીતે સ્વપ્નાં જુએ છે તેવી જ રીતે વિજ્ઞાનશુદ્ધ સ્વપ્નાં જોવાની શક્તિ તેમણે વધારવી જોઈએ, નહીં તો તેમને પ્રથમ ગતિભ્રમ થશે અને સાથે સાથે એટલો જ મતિભ્રમ પણ થશે. ભક્ત જેવી રીતે માનસપૂજા સાંગોપાંગ કરે છે તેવી જ રીતે જ્યોતિષ-પ્રેમીઓએ માનસિક પ્રયોગો કરવાની પણ ટેવ પાડવી જોઈએ, અને તે વાટે ગણિતશુદ્ધ કલ્પનાવિહાર કરવાની શક્તિ વધારવી જોઈએ. આમ થાય તો જ તેમને જ્યોતિષાનંદ પ્રાપ્ત થશે.

ડિસેંબર, ૧૯૪૦

૫

રવિમાર્ગના વિભાગ

આપણે જાણીએ છીએ કે પૃથ્વી સૂરજની આસપાસ ફરે છે. પૃથ્વીની દૃષ્ટિએ કહી શકાય કે સૂર્ય પોતાની જગ્યાએ સ્થિર છે અને પૃથ્વી ૩૬૫ દિવસોમાં તેની એક પરિક્રમા કરે છે. એ સ્પષ્ટ જાણતા હોવા છતાં આપણે પેલા જૂના વખતની ભાષા છોડી નથી કે જે વખતે આપણે માનતા હતા કે પૃથ્વી સ્થિર છે અને સૂર્ય તથા ગ્રહો, નક્ષત્રો, તારા અને આખું આકાશ પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે. આજે પણ આપણે કહીએ છીએ કે સૂર્ય પૂર્વ દિશામાં ઊગે છે તથા ઊંચેને ઊંચે ચડે છે અને સાંજે પશ્ચિમ તરફ ઢળીને અસ્ત પામે છે; અને રાત્રે પૃથ્વીની નીચેની બાજુની યાત્રા પૂરી કરીને બીજે દિવસે સવારે ફરીથી દર્શન આપવા માટે એ પૂર્વ દિશાએ આવે છે.

આપણે એટલુ તો સમજીએ છીએ કે જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં ‘ઉપર’ અને ‘નીચે’નો કોઈ ભેદ નથી. ‘ઉપર’ અને ‘નીચે’ કેવળ પૃથ્વીના મધ્યબિંદુની અપેક્ષાથી જ કહી શકાય છે. પૃથ્વીની બહાર ગયા પછી જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં ‘ઉપર’ અને ‘નીચે’ એવી કોઈ વસ્તુ જ રહેતી નથી. રાત્રે જે આકાશખંડને આપણે ‘ઉપર’ કહીએ છીએ, તે દિવસે ‘નીચે’ થઈ જાય છે.

આ બધું જાણવા છતાં આપણે ‘ઉપર’ અને ‘નીચે’ની ભાષા છોડી નથી. સૂરજ ઊગતો નથી; પૃથ્વી જ પશ્ચિમમાંથી પૂર્વની બાજુએ ફરે છે; જેઓ એ વાત જાણે છે તેમણે શુદ્ધ ભાષાનો પ્રયોગ કરવો હોય તો કહેવું પડે કે

આકાશમાં ગણિતની દૃષ્ટિથી ૨૭ સમસમાન ભાગો કરવામાં આવ્યા છે તેને 'ગણિત વિભાગ' કહે છે. અને આકાશમાં જે ચમકતાં નક્ષત્રો જોવામાં આવે છે તેના પરથી પાડેલા નાના મોટા વિભાગોને 'નક્ષત્ર વિભાગ' કહે છે. ચંદ્ર રોજ એક એક નક્ષત્રની સાથે રહે છે, અને ૨૭ દિવસમાં આકાશની એક પરિક્રમા પૂરી કરે છે. પરંતુ ૨૭ દિવસ પૃથ્વી તો એક જગ્યા પર સ્થિર રહેતી નથી. તેને પોતાની સૂર્યપ્રદક્ષિણા કરવી જ છે. ૨૭ દિવસમાં પૃથ્વી જેટલી આગળ વધે છે એટલું અંતર પૂરું કરવાને માટે ચંદ્રને બીજા પણ અઢી દિવસ અથવા અઢી નક્ષત્રોની યાત્રા કરવી પડે છે. એથી ચંદ્રનો મહિનો ૨૯॥ દિવસનો થાય છે (અને ચંદ્રનું વર્ષ એ હિસાબે ૩૫૪ દિવસનું થાય છે). હવે જે રીતે પૃથ્વીના ફરવાથી એક દિવસ બને છે, એ રીતે ચંદ્રની એક પૃથ્વી-પરિક્રમાથી મહિનો થાય છે. અંગ્રેજીમાં ચંદ્રને 'મૂન' કહે છે, અને મહિનાને 'મન્થ' કહે છે. સંસ્કૃતમાં પૂર્ણમહિનાને 'પૂર્ણિમા' કહે છે — पूर्णमासे तु पूर्णिमा.

દિવસ અને મહિનાની વ્યુત્પત્તિ આપણને મળી ગઈ. વર્ષની વ્યુત્પત્તિ પણ એવી જ છે. સામાન્ય લોકોની ભાષામાં વાત કરીએ તો વર્ષનો હિસાબ સૂર્યની ઉપર છે. ઉત્તરાયણથી માંડીને ઉત્તરાયણ સુધીનું અથવા દક્ષિણાયનથી માંડીને દક્ષિણાયન સુધીનું એક વર્ષ છે. વર્ષ શબ્દ 'વર્ષા' — વરસાદ પરથી આવ્યો છે. એક વર્ષાકાળથી બીજા વર્ષાકાળ સુધીમાં આખું ઋતુચક્ર પૂરું થાય છે. મૂળ વાત એ છે કે પૃથ્વી જેટલા સમયમાં સૂર્યની એક પ્રદક્ષિણા પૂરી કરે છે એટલા કાળને એક વર્ષ કહે છે. આ એક વર્ષમાં ચંદ્રના ૧૨ માસ બેસે છે, પરંતુ ચંદ્રના બાર માસમાં એક વર્ષ પૂરું નથી થતું. તેથી હિસાબની સરળતા માટે મહિનાના ૩૦ દિવસ મુકરર કરવામાં આવ્યા અને વર્ષ ૩૬૦ દિવસનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. ખરું વર્ષ તો ૩૬૫ દિવસથી સહેજ વધુ સમયનું થાય છે.

આ કારણથી સૂર્યમાર્ગના સમસમાન ૩૬૦ વિભાગો કરવામાં આવ્યા. એક એક વિભાગને એક એક અંશ કહેવામાં આવે છે. એ માર્ગના બાર સમસમાન વિભાગો કરીને એક એકને 'રાશિ'નું નામ આપવામાં આવ્યું. આમ એક એક રાશિમાં હિસાબે સવાબે નક્ષત્ર બેસે છે, અર્થાત્ ત્રીસ ત્રીસ દિવસ બેસે છે. ચંદ્ર એક એક નક્ષત્રમાં એક એક દિવસ રહે છે. સૂર્યને એક વર્ષમાં ૨૭ નક્ષત્ર પૂરાં કરવાનાં હોય છે અર્થાત્ સૂર્ય એક એક નક્ષત્રમાં ૧૩॥ દિવસ રહે છે.

આ બધો હિસાબ પંચાંગ સમજવા માટે તો કામનો છે જ. પરંતુ તેનો ખરો ઉપયોગ આકાશ-નિરીક્ષણ માટે છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા

અને આકાશગંગાનું નિરીક્ષણ કરવાને માટે જે આવશ્યક જ્ઞાન છે, તે પ્રાપ્ત કર્યાં બાદ આકાશ-નિરીક્ષણનો આનંદ કાંઈક જુદો જ મળે છે; કારણ કે તેથી આપણે પહેલેથી જ જાણતા હોઈએ છીએ કે કયા વખતે કયું દૃશ્ય આપણે જોઈ શકીશું.

પંચાંગનું આ પ્રાથમિક જ્ઞાન જેને હોય છે તે રાત્રે ચંદ્રને જોતાં જ સહેલાઈથી કહી શકે છે કે આજે કઈ તિથિ છે, કયું પખવાડિયું છે અને કયો મહિનો છે: પંચાંગ જોવાની કે કોઈને પૂછવાની ખાસ જરૂર જ રહેતી નથી.

ડિસેંબર, ૧૯૪૦

૬

રાત્રિની સમૃદ્ધિ—૧

કુદરતનાં રમણીય અને ભવ્ય દૃશ્યો જોવા માટે આપણે દૂરદૂરની મુસાફરી કરીએ છીએ. કોઈ વાર એ રસ આપણી પાસે જીવનાં જોખમો પણ ખેડાવે છે. પણ જ્યાં છીએ ત્યાં જ આપણી પૃથ્વી કરતાં અનંતગણી તેજસ્વી સૃષ્ટિ આપણે માથે ચળકતી છતાં એનું સૌંદર્ય નિહાળવાની ઘણાખરાને બુદ્ધિ પણ થતી નથી એ કેટલું આશ્ચર્ય! કોહિનૂર જેવા હીરા પોતાની પાસે રાખવા માટે રાજાઓ કેટલા લડ્યા છે, લક્ષ્મીપુત્રોએ કેટલાં કાવતરાં કર્યાં છે! પણ પૃથ્વીના કોઈ પણ રત્ન કરતાં જેમની કાંતિ હજાર ગણી વધારે છે એવા આકાશના તારા પોતાના કરવા આપણે જરાસરખી તસ્દી નથી લેતા એ કેટલું આશ્ચર્ય! જહાજમાં બેઠાં આપણા પગ તળેના સાગરનું ગાંભીર્ય ધ્યાનમાં આણી આપણે પોતે ગંભીર થઈ જઈએ છીએ, અને આપણને ગૂઢાતિગૂઢ વિચાર આવે છે. કોઈ પણ મહાસાગરની ઊંડાઈ જેની આગળ ગોષ્પદ સમાન પણ ન ગણાય એવા અનંતગંભીર આકાશને માથા પર વિસ્તરેલું જોવા છતાં માણસ છીછરો ને છીછરો જ રહી જાય છે એ કેટલું આશ્ચર્ય!

પ્રાચીન કાળમાં આપણને તારાઓનું જ્ઞાન હતું એના કરતાં હજાર ગણું જ્ઞાન છેલ્લાં સો વરસમાં આપણે મેળવ્યું છે. પણ પ્રાચીન કવિઓએ તારાઓ વિષે જેટલું કાવ્ય લખ્યું છે તેનો હજારમો ભાગ પણ આજના કવિઓને સ્ફુર્યો નથી એ કેટલું દુઃખદ આશ્ચર્ય છે!

અથવા આશ્ચર્ય શાનું? માણસની કલ્પનાનાં સર્વોચ્ચ ઉડ્ડયનો જ્યાં થાકી જાય છે ત્યાં તારાસૃષ્ટિની પ્રથમ ઝાંખી શરૂ થાય છે. માણસની કલ્પના-શક્તિ કરતાં તારાઓનું વાસ્તવિક રહસ્ય દરેક રીતે ઊંડું છે. વિશ્વરૂપદર્શનથી અર્જુન જેટલો અસ્વસ્થ થયો એના કરતાં અધિક અસ્વસ્થ થવાનું કારણ ચૂપચાપ સળગતા રાતના તારા આપણને આપી રહ્યા છે. જ્યાં સુધી આપણે તારાઓના વિસ્તારની શોધ કરી ન હતી ત્યાં સુધી આપણને 'અનંત' શબ્દનો ખ્યાલ જ ન હતો. આકાશનું ઊંડાણ, તેમ જ મનુષ્યહૃદયનું ઊંડાણ ખરેખર કાળના ઊંડાણ જેટલુ જ અનંત છે એનો દરરોજ નવો નવો સાક્ષાત્કાર થતો જાય છે. અને આજના જ્ઞાન કરતાં આવતી કાલનું જ્ઞાન એકાએક હજાર ગણું વધતાં છતાં આપણે હજી એ જ્ઞાનસાગરના કિનારા પર જ છીએ એમ કહેવું પડે છે. અને અંતે પ્રતીતિ થાય છે કે અનંતની યથાર્થ કલ્પના કરવા માટે પણ જ્ઞાનની આ શોધ અનંત કાળ સુધી ચલાવવી જોઈશે.

પ્રકાશની ગતિ એક સેકંડે એક લાખ, છ્યાસી હજાર, ચારસો વીસ માઈલની છે. મુંબઈથી ન્યૂયૉર્કનું અંતર જેમ આપણે ઇંચ, આંગળ કે દોરાથી માપતા નથી, માઈલથી માપીએ છીએ, તેમ પ્રકાશની ગતિનો વિચાર કરતી વખતે નાનામાં નાનો એકાંક (યુનિટ) એટલે કે એકમ માઈલનો ન ગણાતાં ઉપર બતાવેલી ગતિએ પ્રકાશ એક વરસ સુધી એટલે કે ત્રણ કરોડ, અગિયાર લાખ, ચાર હજાર સેકંડ સુધી દોડીને જેટલુ અંતર કાપે તેટલા માઈલનો ગણાય છે. આ ૫,૭૯,૮૪૦ કરોડ માઈલનુ અંતર એ તારાઓનું અંતર માપવાનો એક હાથ છે. આ અંતરને — કાલને નહી — તારા જ્યોતિષમાં 'તેજોવત્સર' અથવા 'તેજાબ્દ' કહે છે. આકાશના અનેક તારાઓ આપણે ત્યાંથી કેટલા દૂર છે એ આજના ખગોળશાસ્ત્રીઓ માપી શક્યા છે. દક્ષિણ તરફના જયવિજય-માંનો એક તારો આપણે માટે નજીકમાં નજીકનો ગણાય. એ કેવળ ૪⅓ તેજોવત્સર દૂર છે. જ્યારે આજકાલ સવારે પૂર્વ તરફ પૂર જોશમાં ઊગનાર સ્વાતિનું અંતર ૧૩૬ તેજોવત્સર છે.

એનો અર્થ એ થયો કે સવારે ઊઠતાંવેંત સ્વાતિનો જે તાજગીભર્યો પ્રકાશ આપણને મળે છે તેને સ્વાતિથી નીકળ્યે ૧૩૬ વરસ થયાં છે. સ્વાતિનો ફોટો લઈ જો એમાંથી ત્યાંની કંઈ માહિતી મળી શકતી હોય તો તે નાના ફડનવીસના વખતની અથવા ફ્રાન્સના વિપ્લવના વખતની માહિતી હશે.

રાત્રે ઉત્તર તરફ આપણે ધ્રુવને જોઈએ છીએ એ પ્રકાશ ૬૫ વરસનો વાસી છે. એટલે કે આજે રાત્રે જે પ્રકાશને ધ્રુવ તરીકે આપણે ઓળખીએ છીએ તે ગાંધીજીના જન્મના અરસામાં ત્યાંથી નીકળ્યો હતો, અને દર સેકંડે

૧,૮૬,૪૨૦ માઈલને પ્રચંડ વેગે દોડતો અહીં આવી પહોંચ્યો છે. તારાઓનો પ્રકાશ ઝબૂક ઝબૂક હાંફે છે તે અમસ્તો નહીં!

તારાઓના પ્રકાશમાં જો તારાઓ પરનું આખું દૃશ્ય આપણે જોઈ શકતા હોઈએ તો આપણને સેંકડો, હજારો અને લાખો વરસનો જૂનો ઇતિહાસ પ્રત્યક્ષ — આપણી નજર આગળ ભજવાતો જોવા મળે. પૃથ્વીનું તેજ પણ બીજા ગૃહ કે તારા પર ચંદ્રની પેઠે દેખાતું હોય અને ત્યાંના લોકો એ પ્રકાશમાં અહીંનો આખો ઇતિહાસ જોઈ શકતા હોય તો આપણો જૂનો ઇતિહાસ પણ આજે પ્રત્યક્ષ ભજવાતો એમને દૃષ્ટિગોચર થવો જોઈએ.

આવા અદ્ભુત પ્રકાશની અખૂટ લીલા રોજ ને રોજ આપણને જોવા મળે છે, તો તેને વિષે આપણે સહેજસાજ જાણી લઈએ તો નિર્દોષ આનંદ મેળવવા ઉપરાંત, આપણે ઈશ્વરને જાણી શકતા નથી એ ભાન પણ તાજું કરી શકીએ અને આપણા જીવનવ્યવહારમાં નમ્રતા અને ઉદારતા આણી શકીએ. શિયાળાની દીર્ઘ રાત્રિએ આઠ વાગ્યે અને સવારે ચાર પાંચ વાગ્યે જ્યારે વ્યવહારના કામમાંથી આપણે મુક્ત હોઈએ છીએ ત્યારે જો આકાશ તરફ જોઈશું તો પૃથ્વી પર જેની આપણને કલ્પના પણ ન થાય એવા જાતજાતના આનંદો મળશે.

૬–૧૨–'૩૨

૭

રાત્રિની સમૃદ્ધિ — ૨

અંધારી રાત્રિએ જ્યારે બધા જ તારા પ્રગટ થયેલા હોય છે ત્યારે આકાશ વધારે ઊંડું લાગે છે અને એની શોભા કાંઈક ઓર જ હોય છે. આજકાલ સાંજે ચાંદરણું હોવાથી આકાશના નાના નાના તારા ગળાઈ જાય છે. મોટા મોટા ધીકતા તારા તેટલા જ દેખાય છે. એક રીતે એ સારું છે. અંધારી રાત્રે તારાની સમૃદ્ધિમાં શિખાઉ માણસ મૂંઝાઈ જાય છે. ચાંદરણાએ ગાળી રહેવા દીધેલા મુખ્ય મુખ્ય તારાઓ ઓળખવા સહેલા. આપણે રાત્રે સાડાસાત આઠ વાગ્યે આકાશ નિહાળશું. ખરું જોતાં પૂર્વ દિશા તરફ નવા નવા તારાઓનું સરઘસ આવતું જોવાનો આનંદ વિશેષ હોય છે, છતાં પ્રથમ પશ્ચિમ તરફ જરાક નજર નાખીએ તો ઠીક; કેમ કે ત્યાં શુક્ર અને શનિ બંને આથમવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. આપણે જરાક મોડા પડ્યા તો બંને જણા પશ્ચિમ ક્ષિતિજમાં ડૂબી જવાના. શનિનું આખું નામ શનૈશ્ચર છે, કેમ કે એ

બહુ ધીમો ચાલે છે. એને સૂરજની આસપાસ એક પ્રદક્ષિણા પૂરી કરતાં આપણાં ઓગણત્રીસ વર્ષ જોઈએ છે. થોડાક દિવસ પહેલાં શુક્ર શનિથી બહુ દૂર નીચો હતો, પણ એ ઉતાવળે ચડતો ચડતો શનિની નજીક આવવા લાગ્યો છે. શુક્ર-શનિ ચળકે છે ખૂબ, પણ એ કાંઈ તારા નથી. એ સૂરજની આસપાસ ફરનારા ગ્રહો છે. ગ્રહો તારાની પેઠે ઝબૂકતા નથી, પણ આથમતી વખતે કે ઊગતી વખતે વાતાવરણની અસરને લીધે ઝબૂકતા હોય એવું લાગે છે. એ જ કારણે શુક્ર આથમતી વખતે લાલ દેખાય છે — જાણે મોટો થયેલો મંગળ.

કોઈ પણ ક્ષણે આકાશનો જે ભાગ આપણને દેખાય છે તે જ આકાશ બીજે દિવસે એ જ ઠેકાણે લગભગ ચાર મિનિટ વહેલું આવે છે. જે તારો આજે આઠ વાગ્યે ઊગે કે આથમે તે આવતી કાલે આઠમાં ચાર મિનિટ બાકી હોય ત્યારે જ ઊગતો કે આથમતો હોય. આટલી એક વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવાથી ઘણી વાતો એની મેળે સ્પષ્ટ થશે. આકાશના તારા રોજ પૂર્વમાં ઊગીને પશ્ચિમ તરફ આથમે છે એ એમની ગતિ સાચી નથી. આપણી પૃથ્વી પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ ભમરડાની માફક ફરે છે તેથી આખું આકાશ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ જતુ હોય એમ લાગે છે. છતાં આપણે તો આકાશની વાતો કરતી વખતે આકાશની ગતિનો જે ભાસ થાય છે તે જ જાણે સાચો હોય એવી રીતે બોલીશું. એમાં સગવડ છે.

આજકાલ પશ્ચિમ તરફ શ્રવણ આથમતો જોવાની ખાસ ખૂબી છે. શ્રવણ નક્ષત્ર નિતાન્ત સુંદર છે. આકાશગંગાને કાંઠે એના ત્રણ તારા એક લીટીમાં હોય છે. એમાં વચલો ચળકતો તારો તે પિતૃભક્ત શ્રવણ. એની બે બાજુ ઉપર બે તારા છે તે એનાં માતપિતા. કાવડ લઈને ગંગાને કિનારે આવ્યો ત્યાં દશરથનું બાણ એને વાગ્યું. એ ત્રણ તારાને જ બાણ ગણીએ અને એ કઈ દિશાએથી આવ્યું છે એ તપાસવા જો જમણી તરફ નજર ફેરવીએ તો બરાબર એ ત્રણ તારાની દિશામાં મોટો ચળકતો તારો દેખાશે, એનું નામ અભિજિત. અંગ્રેજીમાં અભિજિતને Vega (વીગા) કહે છે. ખરું જોતાં આપણે એને દશરથ કહેવો જોઈએ. દશરથના બાણથી જ શ્રવણ ગતપ્રાણ થયો હતો ને! શ્રવણને અંગ્રેજીમાં Altair (આલ્ટેઅર) કહે છે.

પશ્ચિમ તરફ જોવાનું છોડી દઈ હવે આપણે જમણી બાજુ ઉત્તર તરફ વળીએ, ત્યાં ધ્રુવ દેખાશે. ધ્રુવ બરાબર ઉત્તર તરફ હંમેશ એ ને એ જ ઠેકાણે હોય છે. નકશાની ચોપડીમાં તમારા શહેરના જે અક્ષાંશ બતાવ્યા હોય તેટલા જ અંશ ધ્રુવનો તારો તમારા ક્ષિતિજથી ઊંચો હોય છે. અગાસી ઉપર એકાદ ગોળ મેજ જેવું કંઈ રાખી એના પૃષ્ઠભાગથી ધ્રુવ કેટલા અંશે

ઊંચો છે એ માપી લેવું અને ગેઝીટિયરમાં આપણા સ્થાનના અક્ષાંશ કેટલા છે એ જોઈ લેવું; બંને બરાબર હોવા જ જોઈએ. ધ્રુવ જો સાંજે ન ઓળખી શકાય તો સવારે પાંચ વાગ્યે ઊઠીને આપણે એના સમાચાર કાઢીશું અત્યારે સાંજે ધ્રુવને માથે એક વાંકોચૂકો /\/\ પોતાના ટાંટિયા ફેલાવીને ઊભો છે એને જોઈશું. એના બન્ને ખભા સરખા ઊંચા નથી. એકાદ આરામખુરશી આપણે બાજુથી જોતા હોઈએ તેવો આ M દેખાય છે. અંગ્રેજીમાં એ નક્ષત્રમંડળને Cassiopia (કેસિયોપિયા) કહે છે; એને Lady's chair પણ કહે છે. આપણે ત્યાં એને માટે જૂનું નામ નથી. એક મિત્ર કહે છે કે ઉત્તર ધ્રુવ તે શેષશાયી ભગવાન વિષ્ણુ, અને કેસિયોપિયા તે લક્ષ્મી છે. બાળશાસ્ત્રી જાંભેકરે એનું નામ પાડયું શર્મિષ્ઠા. આપણે ત્યાં યયાતિ, શર્મિષ્ઠા અને દેવયાનીની વાર્તા છે તેમ ગ્રીક પુરાણોમાં પર્સ્યુસ, એન્ડ્રોમીડા અને કેસિયો-પિયાની વાર્તા છે. પણ કેસિયોપિયાને આપણે શર્મિષ્ઠા ન કહેતાં દેવયાની કહીએ તો શું ખોટું? દેવોનું યાન, વાહન તે આ આરામખુરશી.

દેવયાનીને જોઈને આપણે પૂર્વ તરફ વળીશું, કેમ કે ત્યાં મૃગ નક્ષત્ર ઊગે છે. મૃગ નક્ષત્ર ઓળખવાને જરા કલ્પનાશક્તિ વાપરવી જોઈએ. આકાશ જાણે કાચનો એક મોટો ઘુમ્મટ છે. એના ઉપર એક હરણ દોડે છે. એના ચાર પગની ચાર ખરી આપણે નીચેથી જોઈ શકવાના. ખરીના ચાર તારા છે. મૃગ ઉત્તર તરફ દોડે છે. એના પેટમાં ત્રણ તારાનું એક બાણ છે. મૃગના ચાર પગમાંનો ઉત્તર તરફનો એટલે કે આગળનો જમણો પગ ઠીક ઠીક ચળકે છે. એને જ આર્દ્રા કહે છે. પાછળના પગમાંથી ડાબો એટલે કે નીચલો વધારે ચળકે છે, એને અંગ્રેજીમાં રાયગેલ કહે છે. પાછળના બે પગ વચ્ચે, પણ લગભગ બાણ પાસે, તારાનું એક ઝૂમખું છે. એ દોડનાર હરણનું પૂછડું કલ્પાય. અને આગળના બે પગ વચ્ચે પણ જરા બહાર આડે આવેલું ઝૂમખું તે માથું.

ખરું જોતાં તારાની માહિતી સાથે એની આકૃતિ આપવી જોઈએ. પણ આપણે અહીં આકૃતિ દોર્યા વગર શબ્દો મારફતે જ બધું સમજી લેવાના છીએ. એમાં કહેનાર અને સાંભળનાર બંનેની શક્તિની કસોટી છે.

૨૦-૧૨-'૩૨

બહુ ધીમો ચાલે છે. એને સૂરજની આસપાસ એક પ્રદક્ષિણા પૂરી કરતાં આપણાં ઓગણત્રીસ વર્ષ જોઈએ છે. થોડાક દિવસ પહેલાં શુક્ર શનિથી બહુ દૂર નીચો હતો, પણ એ ઉતાવળે ચડતો ચડતો શનિની નજીક આવવા લાગ્યો છે. શુક્ર-શનિ ચળકે છે ખૂબ, પણ એ કાંઈ તારા નથી. એ સૂરજની આસપાસ ફરનારા ગ્રહો છે. ગ્રહો તારાની પેઠે ઝબૂકતા નથી, પણ આથમતી વખતે કે ઊગતી વખતે વાતાવરણની અસરને લીધે ઝબૂકતા હોય એવું લાગે છે. એ જ કારણે શુક્ર આથમતી વખતે લાલ દેખાય છે — જાણે મોટો થયેલો મંગળ.

કોઈ પણ ક્ષણે આકાશનો જે ભાગ આપણને દેખાય છે તે જ આકાશ બીજે દિવસે એ જ ઠેકાણે લગભગ ચાર મિનિટ વહેલું આવે છે. જે તારો આજે આઠ વાગ્યે ઊગે કે આથમે તે આવતી કાલે આઠમાં ચાર મિનિટ બાકી હોય ત્યારે જ ઊગતો કે આથમતો હોય. આટલી એક વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવાથી ઘણી વાતો એની મેળે સ્પષ્ટ થશે. આકાશના તારા રોજ પૂર્વમાં ઊગીને પશ્ચિમ તરફ આથમે છે એ એમની ગતિ સાચી નથી. આપણી પૃથ્વી પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ ભમરડાની માફક ફરે છે તેથી આખું આકાશ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ જતું હોય એમ લાગે છે. છતાં આપણે તો આકાશની વાતો કરતી વખતે આકાશની ગતિનો જે ભાસ થાય છે તે જ જાણે સાચો હોય એવી રીતે બોલીશું. એમાં સગવડ છે.

આજકાલ પશ્ચિમ તરફ શ્રવણ આથમતો જોવાની ખાસ ખૂબી છે. શ્રવણ નક્ષત્ર નિતાન્ત સુંદર છે. આકાશગંગાને કાંઠે એના ત્રણ તારા એક લીટીમાં હોય છે. એમાં વચલો ચળકતો તારો તે પિતૃભક્ત શ્રવણ. એની બે બાજુ ઉપર બે તારા છે તે એનાં માતપિતા. કાવડ લઈને ગંગાને કિનારે આવ્યો ત્યાં દશરથનું બાણ એને વાગ્યું. એ ત્રણ તારાને જ બાણ ગણીએ અને એ કઈ દિશાએથી આવ્યું છે એ તપાસવા જો જમણી તરફ નજર ફેરવીએ તો બરાબર એ ત્રણ તારાની દિશામાં મોટો ચળકતો તારો દેખાશે, એનું નામ અભિજિત. અંગ્રેજીમાં અભિજિતને Vega (વીગા) કહે છે. ખરું જોતાં આપણે એને દશરથ કહેવો જોઈએ. દશરથના બાણથી જ શ્રવણ ગતપ્રાણ થયો હતો ને! શ્રવણને અંગ્રેજીમાં Altair (આલ્ટેઅર) કહે છે.

પશ્ચિમ તરફ જોવાનું છોડી દઈ હવે આપણે જમણી બાજુ ઉત્તર તરફ વળીએ, ત્યાં ધ્રુવ દેખાશે. ધ્રુવ બરાબર ઉત્તર તરફ હંમેશ એ ને એ જ ઠેકાણે હોય છે. નકશાની ચોપડીમાં તમારા શહેરના જે અક્ષાંશ બતાવ્યા હોય તેટલા જ અંશ ધ્રુવનો તારો તમારા ક્ષિતિજથી ઊંચો હોય છે. અગાસી ઉપર એકાદ ગોળ મેજ જેવું કંઈ રાખી એના પૃષ્ઠભાગથી ધ્રુવ કેટલા અંશે

ઊંચો છે એ માપી લેવું અને ગૅઝીટિયરમાં આપણા સ્થાનના અક્ષાંશ કેટલા છે એ જોઈ લેવું; બંને બરાબર હોવા જ જોઈએ. ધ્રુવ જો સાંજે ન ઓળખી શકાય તો સવારે પાંચ વાગ્યે ઊઠીને આપણે એના સમાચાર કાઢીશું અત્યારે સાંજે ધ્રુવને માથે એક વાંકોચૂકો ⋀⋀ પોતાના ટાંટિયા ફેલાવીને ઊભો છે એને જોઈશું. એના બન્ને ખભા સરખા ઊંચા નથી. એકાદ આરામખુરશી આપણે બાજુથી જોતા હોઈએ તેવો આ M દેખાય છે. અંગ્રેજીમાં એ નક્ષત્રમંડળને Cassiopia (કૅસિયેોપિયા) કહે છે; એને Lady's chair પણ કહે છે. આપણે ત્યાં એને માટે જૂનું નામ નથી. એક મિત્ર કહે છે કે ઉત્તર ધ્રુવ તે શેષશાયી ભગવાન વિષ્ણુ, અને કૅસિયેોપિયા તે લક્ષ્મી છે. બાળશાસ્ત્રી જાંભેકરે એનું નામ પાડ્યું શર્મિષ્ઠા. આપણે ત્યાં યયાતિ, શર્મિષ્ઠા અને દેવયાનીની વાર્તા છે તેમ ગ્રીક પુરાણોમાં પર્સ્યૂસ, ઍન્ડ્રોમીડા અને કૅસિયેો-પિયાની વાર્તા છે. પણ કૅસિયેોપિયાને આપણે શર્મિષ્ઠા ન કહેતાં દેવયાની કહીએ તો શું ખોટું? દેવોનું યાન, વાહન તે આ આરામખુરશી.

દેવયાનીને જોઈને આપણે પૂર્વ તરફ વળીશું, કેમ કે ત્યાં મૃગ નક્ષત્ર ઊગે છે. મૃગ નક્ષત્ર ઓળખવાને જરા કલ્પનાશક્તિ વાપરવી જોઈએ. આકાશ જાણે કાચનો એક મોટો ઘુમ્મટ છે. એના ઉપર એક હરણ દોડે છે. એના ચાર પગની ચાર ખરી આપણે નીચેથી જોઈ શકવાના. ખરીના ચાર તારા છે. મૃગ ઉત્તર તરફ દોડે છે. એના પેટમાં ત્રણ તારાનું એક બાણ છે. મૃગના ચાર પગમાંનો ઉત્તર તરફનો એટલે કે આગળનો જમણો પગ ઠીક ઠીક ચળકે છે. એને જ આર્દ્રા કહે છે. પાછળના પગમાંથી ડાબો એટલે કે નીચલો વધારે ચળકે છે, એને અંગ્રેજીમાં રાયગેલ કહે છે. પાછળના બે પગ વચ્ચે, પણ લગભગ બાણ પાસે, તારાનું એક ઝૂમખું છે. એ દોડનાર હરણનું પૂછડું કલ્પાય. અને આગળના બે પગ વચ્ચે પણ જરા બહાર આડે આવેલું ઝૂમખું તે માથું.

ખરું જોતાં તારાની માહિતી સાથે એની આકૃતિ આપવી જોઈએ. પણ આપણે અહીં આકૃતિ દોર્યા વગર શબ્દો મારફતે જ બધું સમજી લેવાના છીએ. એમાં કહેનાર અને સાંભળનાર બંનેની શક્તિની કસોટી છે.

૨૦–૧૨–’૩૨

. ૮

રાત્રિની સમૃદ્ધિ – ૩

ડિસેંબર અને જાન્યુઆરી વચ્ચેના ટાઢના દિવસો છે. આ લેખ લખી રહ્યો છું ૨૭મીની સવારે પ્રાર્થના પછી પાંચ વાગ્યે. અને વાચકો એનો ઉપયોગ કરશે ચોથી ને સોમવારે સવારે. આ ક્ષણે જે આકાશ હું જોઈ રહ્યો છું એ જ આકાશ તે સોમવારે સવારે સાડાચાર વાગ્યે આપણી આગળ ફેલાયેલું હશે (કેમ કે બધા તારાઓ રોજ ચાર ચાર મિનિટ વહેલા ઊગે છે, એ હિસાબે આઠ દિવસમાં અડધો કલાક ગણાય). પણ વાચકો પાંચ વાગ્યે આકાશને જોશે તોયે બહુ ફેર પડવાનો નથી. ગયે ફેરે કહ્યું હતું તેમ જરા ઉતાવળે પશ્ચિમ દિશા જોઈ લેવી, કેમ કે ત્યાંની જ્યોતિઓ ડૂબવાની તૈયારીમાં હોય છે.

અત્યારે પશ્ચિમ તરફ મૃગ નક્ષત્ર આથમવાની તૈયારીમાં છે. એના પેટના ત્રણ તારાનું બાણ સરસ ચળકે છે. આ મૃગ નક્ષત્રની ડાબી બાજુએ એટલે કે સહેજ દક્ષિણ દિશા તરફ સૌથી ચળકતો તારો વ્યાધનો છે. લગભગ બાણની લીટીમાં એ વ્યાધને જ એક કૂતરાનુ માથું કલ્પી પાશ્ચાત્ય લોકોએ એક સુંદર શ્વાન જોડી કાઢ્યો છે. એ વ્યાધના તારા તળે સહેજ જમણી બાજુ ઝૂકતો એક તારો છે એ કૂતરાનો આગલો પગ. વ્યાધના જ લેવલમાં દક્ષિણ તરફ જઈએ એટલે જે પહેલો ચળકતો તારો જડે છે ત્યાં સુધી કૂતરાની પીઠ છે. એથી જરાક આગળ જઈએ એટલે લેવલ કરતાં સહેજ ઊંચે એક તારો દેખાય છે ત્યાં સુધી કૂતરાનુ પૂછડું ટટાર છે. પૂછડાના કાટખૂણામાં પાછળનો પગ બતાવનાર તારો સહેજે જોઈ શકાય છે. આગલા પગ કરતાં પાછળનો પગ કાંઈક ટૂંકો છે. આ આખા કૂતરા તરફ જોતાં સહેજે કલ્પના થાય છે કે મૃગ પાછળ દોડતાં એ કૂતરું પણ પશ્ચિમ સાગરમાં ભૂસકો મારવાની તૈયારી કરી રહ્યું છે તેથી પાછળનો પગ કંઈક ઊંચો છે અને શિકારના ઉત્સાહને લીધે પૂછડું ટટાર થયું છે.

આ કૂતરાનુ પૂછડું, કૂતરાની પીઠ, હરણનો આર્દ્રાવાળો આગલો પગ એ બધા લગભગ એક હારમાં આવી જાય છે. એ જ હાર આગળ ચલાવીએ તો બ્રહ્મમંડળના બે તારાઓ દેખાય. આપણે લીટીની વાત નથી કરી, પણ હારની કરી છે. લીટી સીધી હોય છે જ્યારે હાર બે થાંભલા વચ્ચે લટકતા તારની પેઠે સહેજ વાંકવાળો હોય છે.

બ્રહ્મમંડળના મુખ્ય તારા પાંચ. એમાંનો સૌથી નીચલો તો આથમી ગયો હશે. આપણી હારમાં આવતા બે તારાઓનો જમણી બાજુનો છેડો સૌથી વધારે ચળકે છે. એનું નામ બ્રહ્મહૃદય છે. અંગ્રેજીમાં એને કૅપેલ્લા કહે છે. વચલા તારાને અંગ્રેજીમાં નાથ કહે છે. આપણે ત્યાંનું એનું નામ અગ્નિ છે (આની લીટી ઉપર સમાંતર લીટીમાં બ્રહ્મમંડળના બીજા બે તારા છે).

હવે આપણે જમણી બાજુ વળીને ઉત્તર ધ્રુવનો તારો જોઈ લઈશું. ઉત્તર ધ્રુવ પકડવો હવે તો બહુ જ સહેલો છે. બ્રહ્મમંડળની હારવાળી લીટી બ્રહ્મહૃદયથી પણ આગળ ખેંચીએ તો એ ચૂપચાપ ધ્રુવ સુધી પહોંચી જાય છે. પણ ધ્રુવને પકડવાની એથીયે સરસ યુક્તિ છે. ઉત્તર તરફ મોઢું રાખીને જરાક ઊંચે જોઈશું તો પૂર્વરાત્રે જ્યાં દેવયાની પોતાની ખુરશી ગોઠવીને બેઠી હતી એ જ ઠેકાણે સપ્તર્ષિ પતંગની પેઠે આકાશમાં ઊડતા દેખાશે; ચાર તારાની એક ચોકડી અને એની પાછળ ત્રણ તારાનું પૂછડું. જ્યાં પૂછડું ચોકડીને અડવા જાય છે ત્યાંનો તારો પ્રમાણમાં ઝાંખો છે. એ જરા દુ:ખની વાત ખરી. એનું નામ અત્રિ. ચોકડીના આગેવાન ઊભા બે તારાઓની લીટી જો નીચે ખેંચીએ તો એ લગભગ ધ્રુવને અડવા જાય છે.

ધ્રુવ તારો ચોવીસે કલાક એ ને એ ઠેકાણે હોય છે એમ કહી શકાય, અને એથી જ એને ધ્રુવ કહે છે. (હોકાયંત્ર હમેશાં એ જ તારાની નજીક પોતાનો એક છેડો તાકે છે.) આ સપ્તર્ષિઓ ધ્રુવની આસપાસ ગોળગોળ ફરે છે, પણ આગેવાન બે તારાની ધ્રુવ સાથેની લીટી બગડવા દેતા નથી., આગેવાન બે તારાઓમાં ઉપલો પુલહ અને નીચલો ક્રતુને નામે ઓળખાય છે. સપ્તર્ષિના પૂછડાના ત્રણ તારામાંથી વચલો તારો તે વસિષ્ઠ. વસિષ્ઠની નીચે લગભગ અડોઅડ એક નાનકડો તારો છે એને અરુંધતીનું નામ આપ્યા વગર છૂટકો છે? હિંદુઓ પરણે ત્યારે પતિ પોતાની પત્નીને એ અરુંધતીનું દર્શન કરાવે એવો નિયમ છે. બંનેના જ્યોતિષના જ્ઞાનની અને આંખના તેજની એમાં ઠીક કસોટી થાય છે. આજકાલનાં પતિપત્ની શું કરતાં હશે? કોણ જાણે.

હવે આપણે સ્વાતિ અને ચિત્રાના બે મોટા તારાઓની શોધે નીકળીશું. સપ્તર્ષિના પૂછડાનો વળાંક જો આગળ જવા દઈએ તો ખૂબ ચળકતો તારો સ્વાતિ આપણને જડશે. એને અંગ્રેજીમાં આર્કટ્યૂરસ કહે છે. સ્વાતિની દક્ષિણે આપણો મુક્તાહાર લંબાવીશું તો રૂપાળી ચિત્રા ચળકતી દેખાશે. અત્યારે ચિત્રા અને સ્વાતિ બંને આકાશમાં ખૂબ ઊંચે ચડ્યા છે. આ બંને તારાઓ ઊગે છે ત્યારે એકસામટા ઊગે છે, પણ આથમતી વખતે ચિત્રા વહેલી આથમે છે, સ્વાતિ ત્યાર પછી આથમે છે. આકાશના તારાઓ પરસ્પર અંતર અને દિશા કાયમ રાખે છે, છતાં એકસાથે ઊગેલા તારાઓ એક જ ક્ષણે કેમ

આથમતા નથી એનું રહસ્ય આગળ જતાં આપણે જોઈશું. અત્યારે તો બીજા બે મોટા તારાઓ પૂર્વ ક્ષિતિજ ઉપર ઊગી રહ્યા છે તેમનું દર્શન કરી લઈશું.

પૂર્વ તરફ મોઢું કરીને ઊભા રહીશું તો ડાબી બાજુ લગભગ ઈશાન ખૂણે અભિજિત ઊગે છે. અંગ્રેજીમાં આને વીગા કહે છે. આપણે એનું બીજું નવું નામ પાડ્યું છે દશરથ. ગયે ફેરે સાંજે આપણે આકાશદર્શન કર્યું હતું ત્યારે અભિજિત આથમતો હતો. આજકાલ સવારે એને ઊગતો જોઈએ છીએ.

પૂર્વ તરફનું મોઢું કાયમ રાખી આપણે કાંઈક જમણી બાજુ જોઈશું તો ત્યાં કાંઈક લાલાશ પડતો તારો અભિજિત જેટલો જ ઊંચો આવેલો દેખાશે. એનું નામ પારિજાત છે. પારિજાતના ફૂલના પેટમાં પરવાળા જેવી જે લાલાશ હોય છે તેવી જ લાલાશ આ આકાશના પારિજાતમાં પણ છે. સોમવારને દિવસે ચંદ્ર વિશાખા નક્ષત્રમાં હશે તેથી પારિજાતની ઘણીખરી શોભા મારી જવાની છે, પણ એનો ઇલાજ નથી. ચારેક દિવસ પછી ફરી એ જ પારિજાતને જોવાથી ચંદ્રને અભાવે એ ખૂબ ખીલશે. આ પારિજાતની આસપાસ ઉપરનીચે બે ઝીણા તારાઓ છે. મૃગના બાણ જેટલા કે શ્રવણના બાણ જેટલા એ સીધી લીટીમાં નથી, જરાક વાંકા છે; પણ તેથી કાંઈ ઓછા શોભતા નથી. આ ત્રણ મળી જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર થાય છે.

દક્ષિણ તરફ ત્રિશંકુ અને એનો પુરોહિત આજકાલ સરસ ચળકે છે. બન્ને મળીને સધર્ન ક્રોસ થાય છે. પણ અત્યારે એની વાત છોડી દઈએ. જયવિજય બરાબર ઉપર આવ્યા પછી તેમની સાથે જ ત્રિશંકુને ઓળખીશું.

૩–૧–'૩૩

૯

દેવોનું કાવ્ય — ૧

૧

સાબરમતી જેલમાં દક્ષિણોત્તર સૂઈ જઈને આકાશ જોવાની કેટલી મજા આવે છે! જાણે હોજમાં તરતા પડયા છીએ. જેલની દીવાલો એ હોજનો કિનારો છે. પગના અંગૂઠા તરફ નજર સામે અચળ ધ્રુવ વિરાજમાન છે; ત્યાંથી જમણી બાજુએ શીંગડાના બનાવેલા ખડિયા જેવો ધ્રુવમત્સ્ય ઊભો છે; અને સપ્તર્ષિ તો પોતાના ચક્કરમાં ઉપર સુધી પહોંચી નીચે ભૂસકવાની તૈયારીમાં છે.

પણ રહો! સપ્તર્ષિ હજી ઘણો વખત ત્યાં જ રહેશે; પણ પેલા ગુરુ શુક્ર આથમે છે એમને જલદી જલદી પ્રણામ કરીએ. કેવી સુંદર જોડી! જાણે મોતીને મળવા હીરો આવ્યો છે, અથવા નહીં; સુરગુરુ અને અસુરગુરુ દૂર દૂરના પેંતરા છોડી દઈ છેલ્લી કુસ્તીમાં બાથ ભીડવા તૈયાર થાય છે. અંતે વિજય કોનો થશે એ વિષે હવે શંકા રહી નથી. કાલે કે પરમ દિવસે એમની યુતિ થવી જોઈએ. યુતિ વખતે શુક્રાચાર્ય ગુરુ કરતાં ઊંચા આવેલા દેખાશે. પણ એનો વિજય ક્ષણિક છે. ગુરુ પોતાનુ સ્થાન છોડે એમ નથી. ભીમ અને જરાસંધના મલ્લયુદ્ધ જેવું આ યુદ્ધ જોવા એક તરફ બ્રહ્મહૃદય ચિત્ત દઈને ઊભું છે અને બીજી તરફ અસ્ત થયેલા મૃગને છોડી દઈને આર્દ્રાનામધારી રુદ્ર લાલ આંખે નિહાળી રહ્યો છે.

બ્રહ્મમંડળ આખું દેખાવું જોઈએ, પણ અઢાર લીમડાનાં પાંદડાં આડે આવ્યાં છે એટલે 'કૅપેલ્લા'ને પડખેનાં ઘેટાંનાં એ બચ્ચાં જ દેખાય છે.

બ્રહ્મમંડળ એ મારે મન તો હમેશાં ખીચડીનું વાસણ જ છે. આથમે છે ત્યારે અંદર કડછી નાખીને અંદરની બધી જ ખીચડી જાણે બહાર કઢાય છે.

આથમ્યા; એ બધા જ આથમ્યા. રુદ્ર, ગુરુ, શુક્ર, કોઈ રહ્યું નથી. હવે પશ્ચિમ આકાશમાં પુનર્વસુની એકલી હોડી તરે છે. પુનર્વસુના ચાર તારાનો પલંગ બનાવવા કરતાં હું તો પ્રશ્વનથી શરૂ થતી છ તારાની હોડી જેવી કમાન છે તેને જ વધારે સુંદર ગણું છું. અને 'કૅસ્ટર'ને 'પોલોક્સ'ને એ હોડીનું પાછળનુ સુકાન કલ્પું છું. એ હોડી દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કરે છે. હોડીમાં ચડવાની વ્યાધની ઉમેદવારી નિષ્ફળ જવાની છે. મૃગની પાછળ દોડવું ને

પુનર્વસુની હોડીમાં ચડવાની આશા રાખવી આ બે લોભ રાખવાથી બીચારો ત્યાં ને ત્યાં જ રહ્યો છે. એકેમાં સફળ થયો નથી. બાવાના બેઉ બગડ્યા.

* * *

પેલાનું સાચું નામ કયું? પુષ્ય કે તિષ્ય ? લંકાનો મહાવંશ વાંચું છું ત્યારે તિષ્ય નામ ગમે છે; પણ આકાશમાં જોઉં છુ ત્યારે લાગે છે કે એ તિષ્ય તો નથી જ. પણ પુષ્યને બદલે પુષ્પ હોવું જોઈએ. પુનર્વસુની નૌકામાં બેઠેલી કોઈ અપ્સરાએ ઉપર ઉછાળેલું અને ત્યાગને લીધે ખંડિત થયેલું એ મ્લાન પુષ્પ છે.

હવે આપણે આશ્લેષાને વટાવીને મઘા તરફ આવીએ. મઘા એટલે સિંહ રાશિનો પ્રારંભ. આકાશમાં તો કેમે કરીને સિંહની આકૃતિ બનતી નથી, પણ વેદનું વચન* યાદ આવે છે. સંસ્કૃતમાં ત્યારે શું એ સિંહનું પરાક્રમ હશે? આપણા સપ્તર્ષિઓએ હમેશને માટે મઘા નક્ષત્રમાં રહેવાનું કેમ પસંદ કર્યું હશે? મઘાના પાણીમાં નાહવાની સગવડ જોઈને?

પણ આટલી વારમાં સપ્તર્ષિ ઊતરવા માંડ્યા અને જેલના નવના ટકોરા થયા. કહે છે કે મઘાનો યોગતારો ખલાસીઓને માટે બહુ મહત્ત્વનો છે. આકાશના ચાર રાજામાનો તે એક છે. મઘા એટલે દાતરડું એ તો હવે મગજમાં ઠસી જ ગયું છે. એના હાથાને છેડે બે દોરીઓ બાંધી છે. બંનેને છેડે એકએક ફૂમતું છે. એક પશ્ચિમ તરફ ઊડે છે અને બીજું જાણે દક્ષિણ–પશ્ચિમ તરફ ઊડે છે. અને એ બે ફૂમતાં વચ્ચે બરાબર સીધી લીટીમાં એક ઝાંખો તારો પોતાનું અસ્તિત્વ પ્રગટ કરવું કે ન કરવું એની શંકામાં ઊભો છે.

ચાલો હવે આપણે બંને ફાલ્ગુનીઓનો પરામર્ષ લઈએ. એ ચોરસ તો ન જ કહેવાય. ઉત્તરા ફાલ્ગુનીની પેલી ચળકતી તારા રૂપગર્વિતા થઈ, જો સ્થાન પરથી ખસી ન હોત તો એ ખાસો ચતુષ્કોણ થયો હોત. પણ જાણે પોતે બરાબર સ્થાન પર છે ને પોતાની સખીઓનો જ વાંક છે એમ ટગરટગર તે આપણા તરફ જોયા કરે છે. સ્ત્રીઓ સાથે દલીલ શી ? એનું અંગ્રેજી નામ ‘ડેનેબોલા’ મૂળે ગ્રીક કે અરબી?

હસ્તને જોવા માટે માથાને તાણ આપવા કરતાં ક્રમભંગનો દોષ વહોરી લઈને આપણે પ્રથમ સ્વાતિને જ જોઈ લઈએ. તેને મેં પહેલવહેલી નવસારીમાં જોઈ હતી. ત્યાંના પ્રદર્શન આગળના મેદાનમાં ચળકતી હતી. તે દિવસથી એણે મારી સાથે કેટલીયે મુસાફરી કરી છે. એ કાશ્મીરમાં પણ આવી હતી; અને લંકામાં પણ એણે મને દર્શન દીધાં હતાં.

---

* मघासु गावो हन्यन्ते.

ચિત્રા તો મારું જન્મનક્ષત્ર. ક્ષણેક્ષણે રંગ બદલવાની સ્વાતિની કળા ચિત્રામાં નથી. એને તો એક જ તેજ હમેશને માટે ધારણ કરવું છે.

જ્યાં સુધી જ્યોતિષના ગોલમિતિ ગણિતનો ખ્યાલ ન આવે ત્યાં સુધી આ કોયડાનો ઉકેલ જડતો નથી: ચિત્રા ને સ્વાતિ સાથે જ ઊગતાં છતાં ચિત્રા જલદી આથમી કેમ જતી હશે? ખરું જોતાં ધ્રુવથી ચિત્રા વધુ દૂર હોવાથી એને જ આકાશનો વધુ માર્ગ કાપવો પડે.

પણ સ્વાતિ તળે લટકતા આ કિરીટનું શું કરીશું? એના સાત તારાઓમાં કોહિનૂર જરાક આગળ બેસાડ્યો છે એ ઘડનારની કુશળતા બતાવે છે. છેક માથા પર રહે એના કરતાં સહેજ કપાળ તરફ ઝૂકે તો વધારે ઉઠાવદાર દેખાય જ. આ કિરીટને કોને માથે મૂકી દઈશું? જેને માથે મૂકીએ તે આકાશની રાણી થાય. અત્યારે પાસે ઉમેદવાર તો બે જ છે: ચિત્રા અને સ્વાતિ. સ્વાતિ કહેશે કે તેજ તો મારું જ કહેવાય. હું નમ્રતાથી એને કહીશ, માટે જ મુકુટ વિના તારું ચાલી શકે એમ છે. હું તો એ મુકુટ મારી ચિત્રાને જ આપું.

પણ હવે દિશા ફેરવીને ઉત્તર તરફ માથું કરીને ચિત્રાનું સીધું દર્શન કરીએ એ જ બરાબર છે. હસ્તની આટલી સુંદર અને સ્પષ્ટ આકૃતિ હોવા છતાં પેલા બંગાળીએ 'ભગોલચિત્ર'માં કેવી ભમરાળી આકૃતિ ચીતરી છે? પેલો નીચે અંગૂઠો છે: ઉપર તર્જની, મધ્યમા અને અનામિકા છે; અને કનિષ્ઠિકાએ જેમતેમ સ્થાન મેળવ્યું છે. ચિત્રલેખાએ તેજોરસમાં પોતાની પાંચે આંગળીઓ બોળીને આકાશના ફલક ઉપર પોતાનો પંજો મુદ્રિત કર્યો અને તે હસ્ત થયો. હસ્ત ઉપરથી એનું હાથિયો નામ પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી થતું; પણ પશ્ચિમના લોકોએ એને કાગડો શી રીતે બનાવ્યો એ તો કલ્પનાની બહારની વાત છે.

સાવ દક્ષિણમાં ત્રિશંકુ સ્વર્ગે ચડવાની મથામણ કરે છે; પણ એનાં ભાગ્ય જ ઓછાં; એને તો દૂરથી જ સ્વર્ગની ઝાંખી કરી નીચે ઊતરવું પડે છે. સ્વર્ગના દ્વારપાળ જયવિજય એમને દિલાસો આપે છે. પણ અત્યારે તો તાજેતરમાં જુવાન થયેલો પીપળો એ બંનેની આડે આવે છે એટલે આપણે એમને છોડીને વિશાખાને બારણે પહોંચી જઈએ.

વિશાખાનું જો જૂનું નામ રાધા જ હોય તો એ કોણે ફેરવ્યું? શા માટે ફેરવ્યું? કયા વૃક્ષની એ બે શાખાઓ છે? એ બધુ કોણ કહી શકે?

* * *

થોભો, થોભો! આ દીવાલ પરથી વૃશ્ચિક ઉપર આવે છે. અનુરાધા તો પૂરી ઉપર આવી. વૃશ્ચિકના પેટમાંથી પ્રવાલ જેવો ચળકતો પારિજાત પણ ડોકિયું કરે છે. પણ ઊગતા વૃશ્ચિકનું દર્શન કોણ કરે? એને તો સવારે

દસખોલીવાળા મકાન ઉપર આડો પડેલો જ જોવાની મજા. એટલે અત્યારે તો આ દેવોનું વિસ્તરેલું સુંદર કાવ્ય અહીં જ સમાપ્ત કરી કાવ્યાનંદમાં નિમગ્ન થઈશું અને નિદ્રાદેવીને કહીશું કે પોતાના સ્વભાવને અનુસરી એ ચૂપચાપ ગમે ત્યારે ઘેરો ઘાલે. નિદ્રાદેવીને છડેચોક આવતાં આટલી શરમ શાની? એનું સામ્રાજ્ય તો હકનું છે.' પણ નહીં; ઉઘાડી રીતે એ નહીં જ આવે. એનો બધો આનંદ આપણને છેતરવામાં જ છે!

* * *

ત્યારે શું આ બધા તારાઓ આકાશના દેવો હશે? મને લાગે છે કે એ દેવોનાં આસન છે. કોઈનાં મોટાં તો કોઈનાં નાનાં. દેવો કોઈ કાળે સૂએ નહીં એટલે એમને પથારીની શી જરૂર? આસન ઉપર બેઠાં બેઠાં પરમાત્માના વૈભવનું ગાન કરતા હશે અને અનંત કાળની ગણના કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હશે.

રાત શી રીતે વીતી ગઈ તેની ખબરે ન પડી. અને અત્યારે તો વૃશ્ચિક દસખોલી પર આથમવા આવ્યો છે. હળ જમીન ખોદતું હોય એવું એનું માથું ત્રાંસું છે અને એનું પેટ જ્યેષ્ઠાનું બનેલું છે.

ત્રણત્રણ તારાની શોભા આપણને ત્રણ ઠેકાણે મળે છે: મૃગના પેટમાં ઇશુત્રિકાંડવાળા બાણની; વૃશ્ચિકના પેટમાં જ્યેષ્ઠાની; અને આ માથે આવેલી આકાશગંગાને કિનારે માબાપની કાવડ લઈને ઊભેલા શ્રવણની. શ્રવણ કેવો નાક સામે આકાશમાં લટકે છે! અને ઉપર જરા ઉત્તર તરફ નજર ફેંકીએ એટલે અભિજિત તૈયાર છે જ. અભિજિત એ જ દશરથ એમ મને કેમ થાય છે? શ્રવણ નક્ષત્ર એનું બાણ છે એવા ખ્યાલથી? પરંતુ અહીં એ કલ્પનાને જવા દઈએ. એને માટે તો રામાયણમાં પુરાવો ખોળવો પડશે. પણ પેલો પાટલવર્ણી પારિજાત, પેલી આથમતી સ્વાતિ અને આ દશરથ રાજા અભિજિત ત્રણનો કેવો સુંદર અને વિશાળ ત્રિકોણ થાય છે! આ અભિજિતની જમણી બાજુએ શૌરી—હર્ક્યુલિસ પથરાયો છે, જ્યારે ડાબી બાજુએ આકાશગંગામાં ચાંચ બોળતું હંસ પક્ષી છે.

પણ એને ઊડવા દઈ આપણે ફક્ત સત્તાવીસ કે ઓગણત્રીસ દિવસની આકાશની પ્રદક્ષિણા કરનાર ચંદ્રનું અને છેક ઓગણત્રીસ વર્ષે પોતાની પ્રદક્ષિણા પૂરી કરનાર શનીચરનું દર્શન કરીએ. શનિની કાળાશ કૃષ્ણપક્ષમાં ચંદ્ર સાથે કેટલી ભળી જાય છે!

હવે તો વૃશ્ચિકનો ફક્ત ડંખ જ દેખાય છે. પણ એનો ડોળ તો જુઓ! ડંખના એ બે તારા જ્યાં ભોંકાયા ત્યાં તો વેદના જ વ્યાપી રહેવાની. પૂર્વાષાઢા અને ઉત્તરાષાઢા એ ડંખનો માર બચાવવા જુઓ કેવી પોતાની જાતને બચાવે છે.

પેલો અટૂલો અલ્ફર્દ આગ્નેય દિશામાં ઊગ્યો. એનું એકાકીપણું એ જ એની ખૂબી છે. પૂર્વા ભાદ્રપદાની લીટીમાં દૂર દક્ષિણમાં જઈને બેઠો છે. એ રિસાયો છે કે તપ કરે છે એ કોણ કહી શકે? અન્તે ધ્રુવને જ પૂછવું પડશે.

પૂર્વા ભાદ્રપદાને માથે ઉપર ચડાવેલા બે હાથ જેવા બે તારા દેખાય છે એ આથમતી વખતે જ મજાના લાગે છે. અત્યારે એનો આકાર ગળણી જેવો પણ નહીં કહી શકાય. પૂર્વા ભાદ્રપદા અને ઉત્તરા મળીને સુંદર ચોરસ થાય છે. એને 'સ્કવેઅર ઑફ પેગેસસ' કહે છે એટલું જાણતા છતાં એ પેગેસસ ઘોડાની વાર્તા મને યાદ નથી એ કેટલી દુઃખની વાત? આ ચારમાંથી ત્રણને જ લઈને પાંખવાળા ઘોડાનું બનેલું ચિત્ર માત્ર હજી યાદ છે.

અટૂલાથી પણ દૂર દેખાતો પેલો દક્ષિણ તરફનો તારો કોણ છે? યમુના કે યામમત્સ્ય? અત્યારે એનો નિર્ણય કરવા નહીં બેસીએ. અગસ્ત્યની હારમાં એ ઊભો થશે ત્યારે એની વાત.

હવે પહેલાંની પેઠે દક્ષિણ તરફ માથું કરીને વિષ્ણુનું ધ્યાન ધરતા ધ્રુવને ફરી નમસ્કાર કરીએ.

હીરાલાલભાઈ કહે છે કે ધ્રુવ તે જ વિષ્ણુ અને કેસિયોપિયા તે લક્ષ્મી. પણ મેં કેસિયોપિયાને દેવયાની બનાવી છે એનું શું? દેવો જેના ઉપર બેસીને ફરે છે એવી એ આરામખુરશી દેવયાનીને નામે જ પ્રસિદ્ધ થવી જોઈએ.

સપ્તર્ષિના તો હવે ફક્ત ત્રણ જ તારા દેખાય છે. એ ચિત્રશિખંડીનો પિચ્છભાર છે. સપ્તર્ષિને મોર બનાવનારની કલ્પનાશક્તિ ભારે હોવી જોઈએ.

સ્વાતિ હમણાં લીમડાનાં પાંદડાંમાં અલોપ થશે. જ્યાં સુધી 'એન્ડ્રોમીડા' ઉપર આવે નહીં ત્યાં સુધી 'શૌરી'નુ ધ્યાન ધરીને જ બેસવું જોઈએ. આ શૌરી — 'હર્ક્યુલિસ' — મોટો કે 'ઓરાયન' મોટો? એમ તો આ શૌરીનું કશું મહત્ત્વ નથી. પણ આપણો સૂરજ દોડતો દોડતો એ શૌરી તરફ જાય છે એવું જ્યોતિર્ધરોએ નક્કી કર્યું ત્યારથી એનું મહત્ત્વ વધ્યું છે. ચંદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ફરે, પૃથ્વી સૂરજની આસપાસ ફરે, સૂરજ શૌરી ઉપરથી નક્કી થાય એવા કોઈ અજ્ઞાત તારાની આસપાસ ફરે! આમ ક્યાં સુધી ચાલવાનું? પેલી સંસ્કૃત કહેવત યાદ આવે છે: तिमिंगिल-गिलोप्यस्ति तद्‌गिलोप्यस्ति राघव ।* ભગવાને ટૂંકામાં કહી દીધું કે: नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ।

૧૯–૫–'૩૦

* તિમી એ મોટાં વહાણો ગળી જનાર એક માછલી. એને ખાઈ જાય તે તિમિંગિલ. એને ખાનાર તિમિંગિલગિલ પણ હોય છે. અને તેને ગળી જાય એવી રાઘવ નામની માછલી પણ હોય છે.

ઘણી વાર છે એવું જોયા પછી એક બાજુએ આનંદ થાય છે કે પ્રિયજનને થોડોક વખત વધારે મળાશે અને બીજી તરફથી વિદાયની વસમી ઘડી લંબાતી જોઈ એ તાણ સહન નથી થતી. હવે એ ગાડી જાય અને છૂટા પડવાના છીએ તો ઝટ પડીએ તો સારું એવું થાય છે. બીજાં કામો પણ નથી હોતાં એમ નહીં, એટલે ઊભા રહેતાં આનંદ અને અકળામણ એકીસાથે અનુભવાય છે. બરાબર એ જ જાતની લાગણી ધનુષ્ય લાંબો વખત સુધી ટક્યાથી મનમાં ઉદ્ભૂત થઈ અને બીજી તરફ પ્રાર્થનાનો સમય થઈ રહ્યો હતો તે ન ચૂકવાની ઇંતેજારી પણ ખરી.

ઇંદ્રધનુષ્ય માણસને કેમ ગાંડા બનાવી દેતુ હશે? સાત રંગ તો ગમે ત્યાં જોવા મળે છે, અને વર્તુળ તો આખા ક્ષિતિજ ઉપર હમેશાં પડેલું જ છે; પછી આ ઇંદ્રધનુષ્યમાં એટલું આકર્ષણ, એટલું કાવ્ય, એટલી માદકતા ક્યાંથી આવી હશે? એને જોઈને અથવા જોવાને બધા જ કેમ બાળક બનતા હશે?

પ્રાર્થનામાં આ બધા આનંદ સાથે ઈશ્વરનું સ્મરણ વણી દીધું અને આનંદ સાથે પ્રસન્ન-શાંતિ અનુભવી.

૨૦–૫–'૩૦

૩

ચંદ્રની શોભા રાતે એટલી બધી હોય છે કે દહાડે એને ધ્યાનપૂર્વક જોવાનું મન જ નથી થતું. અને જો એના તરફ નજર ગઈ તો અકસ્માત્ વિલાસ-ચતુર પણ ગરીબ થયેલા ચારુદત્તનું સ્મરણ કરાવે છે. આજે સવારના નવ વાગ્યે પરિક્ષીણ ચંદ્રલેખા નજરે પડી. દીવાલની બાજુએ હુ સૂતો હતો એટલે સૂર્યનાં ઉગ્ર કિરણની આંખ ઉપર અસર થતી ન હતી. ટૉલ્સ્ટૉયની કેળવણીની મીમાંસાનું ચિંતન કરતાં કરતાં ચંદ્રલેખાએ ધ્યાન ખેંચ્યું. ચંદ્ર નજરને ફિક્કો ન લાગ્યો. ખટાશથી ઉજ્જ્વલ કરેલા ત્રાંબાનો રંગ અને તેના ચળકાટની શોભા કરતાં ચંદ્રલેખાની શોભા વધારે હતી. તેમાંયે જે કોર સાવ સૂરજ બાજુની હતી એના લાવણ્યની તો રાતનો ચંદ્ર પણ અદેખાઈ કરે. ચંદ્ર આના કરતાં નાનો હોત તોયે ન શોભત અને મોટો હોત તોયે ન શોભત. એનાં બે બાજુનાં શીંગડાંની અણીઓ સહેજ અસ્પષ્ટ હોવાને લીધે રસિક જનોનાં મર્મવચન જેવી લાગતી હતી. આવા ચંદ્રખંડને ભાંગેલા ઈંડાની ઉપમા કોઈ આપે તો અન્નાહારી હિંદુને રસક્ષતિ જેવું લાગે. ચંદ્રલેખા આના કરતાં પાતળી હોત તો ઉતારેલા નખની ઉપમા આપી શકાત. એ પણ આપણા લોકો અભદ્ર જ ગણે કેમ કે ઊતરેલા

વાળ કે નખ શબની પેઠે અસ્પૃશ્ય જ ગણાયા છે. આવો વિચાર કરતો હતો એટલામાં મને સ્મરણ થયું કે નાનપણમાં મારે માટે સોનાની કલ્લી કરાવવા માટે સોનું ખરીદ્યું હતું. એને ચંદ્ર જેવો જ કુલડીનો આકાર હતો. માત્ર અંદરની બાજુએ એ ખરબચડી હતી. પણ બહારના ચળકાટમાં ચંદ્ર કરતાં જરાયે ઊતરતી શોભા ન હતી. ચંદ્ર જોઈને આજે એનું કેટલે વર્ષે સ્મરણ થયું! છેલ્લાં ત્રીસ વરસમાં એ સોનાનું સ્મરણ થયાનું યાદ નથી.

ત્યારે શું સાચેસાચ આપણે કશું ભૂલી જ જતા નથી? જોયેલું અનુભવેલું બધું ક્યાંક દટાયેલું રહે છે ને પ્રસંગ આવ્યે પાપપુણ્યની પેઠે ઊભું થાય છે! તો તો સ્વર્ગમાં કોઈ સ્વતંત્ર ચિત્રગુપ્ત કે એના ચોપડા હોવાની જરૂર નથી. દરેકનું ચિત્ત એ જ ચિત્રગુપ્તનો ચોપડો. ચંદ્રને જોઈને જો પાંત્રીસ ચાલીસ વરસ પહેલાંની વાત યાદ આવી તો સરજનહાર આગળ ઊભા થઈશું ત્યારે શું શું યાદ નહીં આવે!

દહાડે દૂરબીન લઈને કોઈએ ચંદ્રનો પૃષ્ઠભાગ તપાસ્યો છે? એના ખાડાટેકરા અને સમુદ્ર દહાડે કેવાં દેખાતાં હશે? નાનપણમાં બેલગામની સરદાર્સ હાઈસ્કૂલમાં ભણતો હતો ત્યારે એક મોટું દૂરબીન વાપરવાને મળતું. કેટલીયે રાતો હાઈસ્કૂલના બાંકડા ઉપર સૂઈને ગાળી છે. ત્યારે ચંદ્રબિંબ દહાડે નિહાળવાનું કેમ ન સૂઝ્યું? જેલમાં આજે દૂરબીન ક્યાંથી આણીએ? હે રજનિનાથ! હવે તારી ઉપાસના આ ભવે તો શક્ય નથી. એટલે ભક્તિથી કેવળ એક નમસ્કાર પાઠવું છું તેટલાથી સંતોષ માનજે, તારાનાથ!

આખી રાત તારાઓએ ચમક્યા કર્યું. કેટલી સુંદરતા! જેમ દેવો મરતા નથી, અપ્સરાઓનું લાવણ્ય મ્લાન થતું નથી તેમ તારાઓની તાજગી પણ વાસી થતી નથી.

* * *

એ ગ્રહો વચ્ચે કેટલું બધું અંતર! અને એ પણ બદલાતું! તારાઓ વચ્ચે તો એથીયે કેટલું બધું અંતર! પૃથ્વી અને સૂરજ વચ્ચે જ ૯ કરોડ ૨૦ લાખ માઈલનું અંતર છે. અંતર એટલે નર્યું પોલાણ. જ્યાં ત્યાં પોલાણ જ ભરેલું છે. અને છતાં મૂરખ લોકો આ વિશ્વને જડ કહે છે! આ અનંત આકાશમાં જડ વસ્તુ એટલી બધી ઓછી છે કે કરોડો માઈલ ખોજતા ફરીએ ત્યારે એકાદ કટકો જડી આવે. સહરાના હજારો માઈલના રણમાં પાંચ દસ નાળિયેરનાં છૂટાંછવાયાં ઝાડ મળવાથી કોઈ એને જંગલ કે મહાકાંતાર કહેતું નથી; એવી જ રીતે આ વિશ્વને પણ કોઈ જડ કહી ન શકે. વિશ્વ એટલે સનાતન શાંતિનું અનંત પોલાણ. એ પોલાણનો વિસ્તાર બરાબર ધ્યાનમાં

ડૂબી ગઈ એમ આપણે જોયા જ કરીએ છીએ અને કોણ કેટલી ટકી રહે છે એ જોઈને એક એકની કદર કરીએ છીએ. અને જ્યારે સૂરજ ઊગ્યા ત્યાં શુક્ર પોતાનું મોઢું ઊજળું રાખે છે ત્યારે એની બહાદુરી વિષે અસાધારણ આદર ઉત્પન્ન થાય છે.

સૂર્યાસ્ત પછી એથી બરાબર ઊલટો આનંદ હોય છે. સૂર્ય ગયો એટલે આકાશ ચાંલ્લા વગરના વિધવાના કપાળ જેવું થાય છે. વાદળાં ન હોય અને સંધ્યાની રક્તિમા ઓછી થઈ ગઈ હોય એટલે આકાશ તરફ જોવાનુંયે મન ન થાય. (આજે અમાસની રાત છે એટલે ચંદ્રનું સ્મરણ ક્યાંથી જ થાય? સૂરજ ગયો એની સાથે ચંદ્ર પણ ગયો. दर्श. सूर्येन्दुसंगम.) પછી આતુરતાથી આપણે દેવોના આ દરબારમાં કોણ કોણ પ્રવેશ કરે છે એની રાહ જોઈએ છીએ. આ સ્વર્ગના દેવો ક્યાંકથી આવીને પોતાને સ્થળે નથી વિરાજમાન થતા પણ જ્યાં છે ત્યાં જ છતા થાય છે. એમનું સવારના અલોપ થવું અને સાંજના છતા થવું એ જોઈને જ જૂના લોકોને તિરસ્કરિણી વિદ્યાનો ખ્યાલ આવ્યો હશે.

ગમે તે સાંજ હોય. શુક્ર ગેરહાજર ન હોય તો પહેલવહેલું દર્શન દેવાનું માન એનું જ. ત્યાર પછી જ બીજાઓનું પ્રાગટ્ય થાય. નાનપણમાં કોકે કહેલું કે સાંજે એક જ તારા દેખાય એ અશુભ છે એટલે તરત બીજાની શોધમાં આંખો દોડ્યા જ કરે. પરિણામે જ્યાં તારા નથી ત્યાં પણ દેખાયાનો ભાસ થાય. આજે શુક્ર સામે પુનર્વસુના પ્રથમનું દર્શન સૌથી પહેલું થવું જોઈતું હતું પણ એ વાદળાંમાં ઢંકાયો હતો. માથે એક તારા દેખાતી હતી. એ મઘાની છે કે ફાલ્ગુનીની એનો નિર્ણય ન થાય. તારાના તેજથી એમને ઓળખવા અશક્ય નથી પણ સાંજે એ કસોટી કામ નથી આવતી. સૂર્યના તેજમાં પણ તારાઓને ઝાંખા પાડવાની શક્તિ હોય એટલે નજર જરા પૂર્વ તરફ દોડાવી. ત્યાં સ્વાતિએ દર્શન દીધાં. ચિત્રા કહે હું હાજર છું હો! પણ હસ્ત દેખાય નહીં. ચિત્રા-સ્વાતિ જોયા પછી પેલી તારા મઘાના દાતરડાની એ વિષે શંકા ન રહી. થોડા જ વખતમાં ફાલ્ગુની (ડેનેબોલા)એ ચિત્રા-સ્વાતિ સાથેનો પોતાનો સુંદર ત્રિકોણ પૂરો કર્યો. આ તારકત્રયીનો આનંદ નિહાળતો હતો એવામાં મઘાની ત્રણ તારાઓએ એક કાટખૂણ-ત્રિકોણ કરી બતાવ્યો. મઘામાં એવા બે કાટખૂણા પાસે પાસે પડેલા હોય છે. અથવા બે કાટખૂણા એકબીજા ઉપર પડેલા હોય છે એમ કહીએ તો ચાલે.

હવે તો ફાલ્ગુનીના ચોરસમાંથી કર્ણની બે તારાઓ દેખાવા લાગી અને હસ્તની બે આંગળીઓ પ્રગટ થઈ છે. હવે તો અંગૂઠો પણ કલ્પનાથી હું જોઈ શકું છું. સ્વાતિ પૂછે છે કે કિરીટ પરનો પેલો કોહિનૂર જોયો?

કોહિનૂર જોતાં જોતાં જાણે પારિજાતના ઝાડને ફૂલનો બહાર આવ્યો હોય તેમ આકાશમાં કેટલીયે તારાઓ એકસામટી દેખાવા લાગી. કોઈ પરદેશી સામ્રાજ્યનો અસ્ત થાય અને પછી દેશના કર્તૃત્વવાન લોકો પોતપોતાના પરાક્રમનો પરિચય અનાયાસે બતાવતા જાય તેમ અસંખ્ય તારાઓ જ્યાં જુઓ ત્યાં ચળકવા લાગી. સપ્તર્ષિ આવ્યા. હસ્ત આવ્યો. પુનર્વસુની હોડીનો પૃષ્ઠવંશ દેખાવા લાગ્યો. હવે કંઈ બેસી રહેવાય! આંખોએ કહ્યું, પગે માન્યું અને અમે દર્શને ઊપડ્યા. એ પેલો દક્ષિણ તરફનો પીપળો, જે આખો દિવસ પોતાનાં પાંદડાં દ્વારા બોલાવી બોલાવી આનંદ દે છે. એ હવે વેરી થયો છે. એ ન હોત તો સ્વર્ગના દ્વારપાળ સમા બંને જયવિજય બરાબર દેખાત. પણ પીપળની ઘટા બહુ ભારે નથી એટલે બેમાંથી એકે તો દર્શન દીધાં. ત્રિશંકુના ત્રણ તારાઓ છાપરા ઉપર મોભનાં નળિયાં બેસે એવી રીતે બરાક ઉપર બેઠા છે. અને બે હાથ ઊંચે ફેલાવ્યા હોય એમ એમના ઉપર બે તારાઓ ચળકે છે.

* * *

હવામાંથી કોઈ નવી સુગંધ આવે એટલે માણસની સ્મરણશક્તિ એ જ જાતની સુગંધ ક્યારે અનુભવી હતી એ તરત શોધીને એ સંસ્કારને તાજો કરે છે તેમ આ તારા વિષે પણ થાય છે. સપ્તર્ષિને જોઉં એટલે શ્રીનગર (કાશ્મીર)ના નારાયણમઠમાં બેસીને હું તારાઓ જોતો હતો એ આનંદ જાગ્રત થાય છે. ત્યાં તો સપ્તર્ષિનું પૂંછડું બરાબર અમારે માથે આવી પહોંચતું. જે જય-વિજય ને ત્રિશંકુ હું મહામુસીબતે અહીં જોઉં છું અને દખલગીરી માટે પીપળા ઉપર ચિડાઉં છું એ જયવિજય બેલગામમાં તો કેટલાયે ઊંચા હોય છે અને કન્યાકુમારી કે સિલોનમાં તો પૂછવું જ શું? આખું દક્ષિણ આકાશ જાણે માથે ચડી બેઠું હોય એવું તે વખતે લાગતુ હતું અને મુંબઈથી સિલોન જતા કેરંબા બોટમાં જે જે તારાઓ જોયા હતા એની તો વાત જ શી કરવી? જ્યાં જુઓ ત્યાં કાળું કાળું મેશ પાણી અને ઉપર એટલું જ કાળું પણ નિર્મળ આકાશ અને એ આકાશ ઉપર આકાશગંગાની યાત્રાએ આવેલી તારાઓ. ઉપર આકાશગંગાનો પટો અને નીચે સમુદ્રમાં અમારા જહાજે સમુદ્ર ઉપર ખેડેલી ચળકતી લીટી. કેટલું મજાનું સામ્ય હતું!

હવે પુનર્વસુને આથમવા દઈએ; નહીં તો માબાપની કાવડ લઈ ઉપર આવતાં શ્રવણને મુશ્કેલી પડશે. અને વૃશ્ચિકનો ડંખ ત્યાં દૂર પાંદડાંમાં સપડાયો છે એ પણ બહાર નહીં નીકળે. તારાઓ જોતા હોઈએ એટલે એ આનંદ લખવાનું મન થાય છે અને લખતા હોઈએ એટલો વખત દર્શનનો

આનંદ ખોયાનું દુઃખ થાય છે. નજર જ બહુ લાંબ છે એટલે બંને કામ એકસામટાં થઈ શકે છે જ્યાં આનંદ લેતી વખતે વાણી મૌન રહે એ જ ઉત્તમ. આનંદની શોભા વાણીની દખલ પણ સહન ન કરે અને લખવાની વખતે આંખો નાગ નજર હોય તોય નવો આનંદ નથી લઈ શકતી. આંખો અંતર્મુખ થાય છે ત્યારે જ શબ્દોનું સ્ફુરણ વધે છે. એટલે દર્શન અને લેખન બંને વ્યાપાર વેણીની પેઠે ગૂંથાય છે. કેમ કે એમાં કલ્પનાશક્તિની ત્રીજી લટ હોય છે.

૨૭-૫-'૩૦

૫

બે અમાસ લાગલગાટ આવ્યા પછી ચંદ્રદર્શન તો પડવાને દિવસે જ થાય, અને તે પ્રમાણે થયું પણ ખરું.

શુક્ર, ચંદ્ર અને ગુરુ જ્યારે પાસે પાસે હોય છે ત્યારે આકાશપ્રેમી આંખોની મીઠી ઉત્થાનગતિનો પાર નથી રહેતો. ઘડીકમાં શુક્ર તરફ નજર જાય છે; એટલામાં ચંદ્ર પોતાના આકર્ષણ વતી ખેંચીને એ નજર પોતાના તરફ લઈ જાય છે. અને ઘરડો કૃષ્ણચંદ્ર ક્યાં અને કિશોર બાળચંદ્ર ક્યાં એની શોધમાં પડ્યા હોઈએ એટલામાં જાણે ભારે અવિવેક થયો હોય એવા પશ્ચાત્તાપથી નજર ગુરુ મહારાજ તરફ દોડે છે અને એમની સેવામાં ચોંટે છે. શુક્ર અને ચંદ્ર આગળ ગુરુનું તેજ તો ફિક્કું હોય છે; પણ તે જ કારણે એનું મુરબ્બીપણું, એનું મોટાપણું વધારે વ્યક્ત થાય છે. ચંદ્ર અને શુક્રના તેજને લીધે ગુરુનો તેજોવધ નથી થતો. કોઈ ઘરડો વીર યુવાનોને ઉછેરી મોટા કરતો હોય અને પછી એ યુવાનો ગુરુથી ન થઈ શકે એવાં પરાક્રમની કૃતિઓ કરી બતાવતા હોય ત્યારે એ ખોટો નથી પડતો, પણ એક જાતની કૃતાર્થતા અનુભવે છે. એના જમાનામાં એણે બધું કરી બતાવી વિજયનું શ્રીફળ મેળવ્યું છે. હવે એના શિષ્યો પરાક્રમ બતાવતા હોય ત્યારે એને આનંદ જ થાય ને? હવે એ અખાડામાં હરીફ તરીકે નથી ઊતરતો; પણ કેવળ પરીક્ષક તરીકે, જૂના જાણકાર તરીકે તટસ્થ રહીને બધું નિહાળે છે. ગુરુના તેજમાં એ તટસ્થ નજરની પ્રસન્નતા હોય છે, એટલે મુરબ્બીપણું તો એનું જ.

અને આકાશમાં ગુરુ પોતાનું સ્થાન પણ ઝટઝટ નથી ફેરવતો. શુક્ર તો ઊંચોનીચો થયાં જ કરે છે, અને રાત્રિપતિ ચંદ્રને તો રોજ એક એક ઘરની પરોણાગત લેવાની હોય છે એટલે વણજારાની પેઠે — અથવા સારું કહીએ તો માનપત્રો ઉઘરાવતા રાષ્ટ્રપતિની પેઠે એ જતો હોય છે. બીજે દિવસે શુક્ર

અને ગુરુ સાથે ચંદ્રે કાટખૂણો કર્યો હતો, પણ ત્રીજને દિવસે એ બધું તદ્દન બદલાયું. આકર્ણ ખેંચેલા ધનુષ્યમાંથી તેજસ્વી બાણ છૂટે તેવી રીતે ચંદ્રથી દૂર પશ્ચિમ તરફ ચળકતો શુક્ર દેખાતો હતો. જાણે પશ્ચિમમાં કોઈ અસુર અલોપ થયો છે એની પાછળ જ એ બાણ દોડતું ન હોય! પણ આ કલ્પનામાં ભૂલ છે. શુક્ર બાણ બને તોયે એ અસુરનો ગોર અસુરોનો ઘાત કરવા પ્રવૃત્ત ન થાય. પણ એવા કલ્પનાના ગોટાળા પુરાણકારોએ હમેશાં કર્યા છે; માટે ગુનેગાર હોઈએ તોયે એમાં પુરાણકારોના અનુયાયી જ છીએ. કૃષ્ણચંદ્રે પોતે જ નથી કહ્યું કે 'પૂર્વજોએ કરેલું જૂનું કર્મ જ કરજે!'

પણ હવે તો સવાર થઈ. વાજિનીવતી ઉષા કહે છે, હવે ઊઠો, કામે વળગો. પણ હંસ લોભી નજરે કહે છે, 'તમારા દર્શનમાં મારી હાજરી પૂરીને જ ઊઠોને!' અભિજિત કહે છે, 'ત્યાં શ્રવણ છે એની પણ નોંધ લેતા જાઓ.' અને સારસ કહે છે કે 'કલાક પહેલાં યમુના અને યામમત્સ્ય દેખાતા હતા તેમનો પણ નામોચ્ચાર કરો એટલે જૂનું ઉધરાણું રહે નહીં.'

ભીની વાદળી કોઈ સ્લેટ પરના દાખલાઓ ભૂંસી નાખતી હોય તેમ નવજલમીનાં વાદળાંઓ નીલ આકાશ પર દોડતાં દોડતાં કહે છે: હવે રાતનો ખેલ ખલાસ. દિનકર સવિતાનારાયણનું સ્વાગત કરવાને, એનું ઉપસ્થાન ગાવાને તૈયાર થાઓ; હાથમાં અર્ઘ્ય લો; ભગવાન આવે છે. પૂર્વ દિશાના મુખ પરની લાવણ્ય-કાન્તિ જોયા પછી ભગવાનનાં દર્શન થયાં જ સમજવાં જોઈએ.

૨-૯-'૩૦

૧૦

તારાઓનું સખ્ય

"આમ ઉપર શું જુઓ છો ?" એક ગામડિયા છોકરાએ મને પૂછ્યું. "આકાશના તારાઓ જોઉં છું." મેં જવાબ વાળ્યો.

"એમાં તે શું જોવાનું હોય ? તારાઓ તો છે જ. હરણિયું, હાથિયો, વીંછુડો ને એવા બધા તારાઓ રોજ ઊગે છે ને આથમે છે. એ જોઈને શું મળવાનું હતું ? નકામી ડોક તાણી તાણીને હેરાન શાના થાઓ છો !"

આ ગામડિયા છોકરાને તારાના આનંદની શી ખબર હોય ! જાનવરો પણ રાત્રે તારાઓ જોતાં હશે. પણ એમને કંઈ એમાં ઉત્સાહ જેવું લાગતું હશે ? એને માટે તો સંસ્કારિતા જોઈએ છે. તારાઓનું ભવ્ય દર્શન, તારાઓનું કાવ્ય, તારાની શાન્તિ અને એમનો આધ્યાત્મિક સંદેશ એ તો આ ગામડિયા માટે ક્યાંથી હોય ?

* * *

થોડા દિવસ ગયા. હું શહેરમાં પાછો ગયો, ત્યારે એ જ છોકરાને ઘરના નોકર તરીકે લઈ ગયો. છોકરો અમારે ત્યાં જ રહે. અમારી સાથે જમે, ઘરના છોકરાઓ સાથે રમે અને મારી ઓરડી બહાર સૂએ. તુકારામનો ઉપદેશ મારે હૈયે હસેલો; दया करणे जे पुत्रासी । तेचि दासा आणि दासी ॥ જે દયાભાવ પોતાના દીકરા પ્રત્યે હોય તે જ ઘરના નોકરો પ્રત્યે રાખવો ઘટે છે. એટલે છોકરાને ઘર જેવું લાગે એવો પ્રયત્ન હું કરતો હતો. પંદર દિવસ ગયા હશે અને છોકરો મૂંઝાતો આવીને મને કહે: "મારે અહીં નથી રહેવું, મને જવા દો!" મને આશ્ચર્ય થયું. મેં પૂછ્યું, "કેમ ? શું થયું ? ખાવાનું નથી ભાવતું ? કોઈ કનડે છે ?" "ના" કહીને છોકરો મૂગો જ રહ્યો. બહુ પૂછતાં તેણે કહ્યું: "અહીં બધું સુખ છે, પણ ઢોરો પાછળ દોડવાની મજા અહીં નથી, અને રાત્રે સૂઉં છું ત્યારે માથે તારાઓ નથી દેખાતા." મેં એને પૂછ્યું: "પણ તું જ મને કહેતો હતો ને કે તારાઓ જોવાની ગરજ શી ?" "એ ખરું; પણ તારા હોવા તો જોઈએ જ, એના વગર ગમે નહીં." છોકરાને મજાની ઉપમા સૂઝી એટલે આંખો દીપાવીને કહે: "જેમ તંબૂરા વગર ગવાય નહીં તેમ તારાઓના ચંદરવા વિના સુવાય નહીં. રોજ જોઉં છું કે રાત્રે જાગ આવે ત્યારે તારા દેખાતા નથી, અને મૂંઝાઉં છું. જેમતેમ પંદર દિવસ કાઢ્યા. હવે મને જવા દો!"

મને તો આવું કોઈ દિવસ થયું ન હતું. હું તારા જોઉં, એના ઉદય અને અસ્ત નોંધી રાખું. દરેક તારો આજના કરતાં આવતી કાલે લગભગ ચાર મિનિટ વહેલો ઊગવાનો એ મેં મારી મેળે તારવી કાઢ્યું હતું. મોટા મોટા તારાઓ જે આજે નવ વાગ્યે ઊગે છે તે મહિના પછી સાંજે સાત વાગ્યે જ દેખા દેશે એમ લોકોને સમજાવતો. પણ તારાઓનું દર્શન એ કંઈ મારે માટે હવાપાણી, ઊંઘ કે ખોરાક જેવું થયું ન હતું. જ્યારે એ અબોધ છોકરાને તારાઓ પ્રત્યેની ભક્તિ પોતાની મા પ્રત્યેની પ્રીતિ જેવી જ હતી. મા તો છે જ, એની પૂજા થોડી જ કરવાની હોય! પણ મા ન હોય ત્યારે આખું બ્રહ્માંડ સૂનું સૂનું લાગે. ત્યારે ખરો કવિ કોણ? એ અબોધ પ્રાકૃતિક બાળક કે સંસ્કારના ભાનથી ભારે થયેલો મારા જેવો તારાપ્રેમી?

* * *

કોઈ આપણને પૂછે કે "તમારા ઘરમાં કોણ કોણ છે?" તો આપણે એમ નથી કહેતા કે "ઘરમાં માણસો છે." આપણે તો એ પ્રશ્ન સાથે કૌટુમ્બિક જીવનનું ભાન જાગ્રત થવાથી કહીએ છીએ, "મારા બાપા છે, મારી બા છે, વિમલા ને કમલા છે, હું છું;—અને મીની અને મોતિયો છે."

કોઈ પૂછે કે "તમારો બગીચો કેવો છે?" તો તમે એમ નથી કહેતા કે "બગીચામાં છોડ છે, પાંદડાં છે, અને ફૂલો છે." પણ તમે કહો છો કે "મોટા ગુલાબના ચાર છોડ છે. એક ખૂણે ચંપો છે, અને બીજે ખૂણે પારિજાત છે. મોગરાના છોડ તો હમણાં જ વાવ્યા છે; અને ગુલછડીને ધોળાં ધોળાં ફૂલ બેસવાની તૈયારી છે."

ત્યારે જો તમને કોઈ પૂછે કે આકાશમાં તમે શું શું જુઓ છો? ત્યારે શું તમે એવો જ જવાબ આપવાના કે "આકાશમાં દહાડે સૂરજ હોય છે અને રાત્રે ચાંદો અને તારા હોય છે?" નવલખ તારાની નામાવળી કોઈ આપણી પાસે માગતું નથી, પણ સવારસાંજ બારે માસ જે તારાઓ ફરી ફરી દર્શન દે છે, જેમને સાક્ષી રાખી આપણાં બધાં સગાંવહાલાંઓ પરણે છે, જેમને જોઈને ખેડૂતો વાવણી અને લણણી કરે છે, જેમના હિસાબથી મુસાફરો રાત્રે દિશા નક્કી કરે છે, જેમની મદદથી અજાણ્યા મુલકમાં પણ મોટી મોટી ફોજો અચૂક રસ્તો કાઢે છે, અને જેમના પરથી રાત્રે કેટલા વાગ્યા છે એ પણ આપણે થોડીક મહેનતથી નક્કી કરી શકીએ છીએ તે મોટા મોટા તારાઓનાં વીસ પચીસ નામોની પણ આપણને ખબર ન હોય! સપ્તર્ષિ, વીછુડો, હરણું, કૃત્તિકા, ચિત્રા, સ્વાતિ, હાથિયો, શ્રવણ વગેરે વેદકાળથી આપણને જગાડતા તારાઓની આકૃતિઓ અને એમનાં સ્થાન આપણે ઓળખી ન શકીએ?

સંગીત સાંભળવામાં જે આનંદ છે, બુદ્ધિબળ અજમાવવામાં જે એકાગ્રતા કેળવાય છે, મોટી નવલકથાનું અટપટું કથાનક જાળવવામાં જે તલ્લીનતા અનુભવાય છે તે બધું આ તારાનિરીક્ષણમાં આપણને સહેજે મળે છે. આંખોને માટે એના કરતાં વધારે પૌષ્ટિક ખોરાક નથી. થોડાક તારાઓને પણ જે ઓળખી ન શકે તે માણસ સંસ્કારી નથી, અને પેલો મારો ગામડિયો છોકરો કહેશે કે એવો માણસ ગામડિયો પણ નથી!

ઢોરો શું કહેશે એ આપણે જાણતા નથી. વખતે એમ જ કહી બેસશે —

આવ ભાઈ હરખા!
આપણે બે સરખા!!

જાન્યુઆરી, ૧૯૩૬

૧૧

કરાંચી જતાં

[એક કાગળમાંથી]

સવારે ચાર વાગ્યે જાગ્યો. સ્ટીમર ડોલતી ડોલતી આગળ વધતી હતી. અહીં ક્યાંય જમીન નજરે પડતી નથી. ઉપર આકાશ ને નીચે પાણી. માણસનો પાણી પર કેવડો વિશ્વાસ કે જમીન નજર બહાર થયા છતાં દિવસ અને રાત એ દરિયો ખેડતો જઈ શકે છે! સંસ્કૃતમાં પાણીને જીવન કહે છે. તરસ ટાણે જે પેટમાં જાય છે તે જીવન, અને તોફાન ટાણે જેના પેટમાં આપણને જવું પડે છે તે મરણ, એવા પાણીને માટે આપણા પૂર્વજોએ બે જુદા શબ્દો કલ્પ્યા નથી.

પ્રાર્થના માટે સાથીઓને ઉઠાડું કે નહીં એનો વિચાર થોડો વખત મનમાં ચાલ્યો. પછી મન સાથે નક્કી કર્યું કે જહાજના પારણામાં પોઢેલા આ બાળકોને જગાડવા કરતાં બધા વતી આપણે એકલા એકલા જ હળવેથી પ્રાર્થના કરી લઈએ એ સારું. પણ તો પછી તે સામુદાયિક પ્રાર્થના કેમ ગણાય? મનમાં થયું કે ચાલો પાસેના કૅનવાસના જાડા પડદા ઊંચા કરીને જોઉં કે તારાઓ કોઈ જાગે છે કે નહીં. અનુરાધાએ કહ્યું કે 'અમે હમણાં જ ઊઠ્યાં છીએ. કૃષ્ણચંદ્ર પધારવાની તૈયારી છે. એટલામાં એ શીંગડાં ઊંચાં કરીને ચંદ્ર બોલ્યો, 'તૈયારીને કાંઈ શીંગડાં ઊગવાનું બાકી નથી રહ્યું. આ જુઓ હું આવ્યો જ છું.' એણે ડાબા હાથમાં પારિજાત ધારણ કર્યો હોવાથી એ વિશેષ રૂપાળો લાગતો હતો.

જોતજોતામાં અભિજિતે ક્ષિતિજ ઉપરથી માથું ઊંચું કર્યું અને પછી સ્વાતિ, અભિજિત અને પારિજાત આ ત્રિકોણનો મોટો પિરામિડ પૂર્વ ક્ષિતિજ પર ઊભો થયો.

ચંદ્ર કાંઈક ઉપર આવ્યો અને અમારા જહાજથી માંડીને ચંદ્રના પગ સુધી એક સોનેરી પટો પાણી પર ચળકવા લાગ્યો. મને થયું કે ચંદ્રલોકમાં જવા માટે કેટલો સહેલો અને સરળ રસ્તો! જહાજમાંથી ઊતરી પડીએ અને ચાલવા માંડીએ એટલી જ વાર! પણ પાશ્ચાત્ય લોકો તો કહે છે કે ચંદ્રલોક પર ગાંડા લોકોની જ વસ્તી છે. એટલે ફરી વિચાર થયો કે આટલી મહેનતને અંતે જો ત્યાં પોતાના જ ન્યાત-ભાઈઓ મળવાના હોય તો એ તકલીફ શા માટે ઉઠાવીએ?

* * *

મને આકાશનાં વાદળાં બહુ ગમે છે. નાનું હોય કે મોટું, ધોળું હોય કે કાળું, મને આનંદ પમાડવાનું જ. પણ રાતનાં વાદળાં મને બિલકુલ ગમતાં નથી. એમનો આકાર ને રંગ બંને આકર્ષક હોય છે, પણ તારાઓની વચ્ચેથી ભૂતની પેઠે — અથવા મારાઓની પેઠે લપાતાં-છુપાતાં તેઓ જાય છે એ જ મને ગમતું નથી.

ઉષ:કાળ પહેલાં આકાશ કેટલું રમણીય દેખાતું હતું! ચાંદરણામાં સમુદ્રનાં મોજાંઓ — મોજાંઓ શાનાં? નાજુક વિચિમાલા, અથવા સાગર બાપાએ હળવું સરખું સ્મિત કરવાથી એના મોં પર પડેલી કરચલીઓ — બરાબર ગણી લેવાય એટલાં સ્પષ્ટ હતાં. પણ આ વિઘ્નસંતોષી વાદળાઓએ વચ્ચે આવીને બધું બગાડી મૂક્યું.

અમે પૂર જોસમાં ધપતા હતા. ઉગમણી બાજુએ, એટલે કે અમારી જમણી બાજુએ જમીન દેખાય છે કે કેવળ ભ્રમ છે એની વિમાસણમાં હું હતો એટલામાં એકાએક દીવા દેખાવા લાગ્યા. મારી ખાતરી થઈ કે અમે શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકાની નજીક પહોંચ્યા છીએ. થોડે અંતરે દીવાઓનું બીજું ઝુંડ ચમકતું હતું. એમાં એક દીવાદાંડીનો પ્રકાશ કોઈ વૃદ્ધની સ્મૃતિની પેઠે વચમાં વચમાં સ્પષ્ટ થતો હતો. ત્યાર પછી એક મિલના ભૂંગળામાંથી ધુમાડાની એક શાંત નદી ક્ષિતિજ સાથે સમાંતર વહેવા લાગી.

આકાશના તારાઓ જોયા અને તારું સ્મરણ થયું. સવારની ઉષા સાથે તારી શી દોસ્તી છે, કોણ જાણે? આપણે મળ્યા તે પહેલાં જ ઓરડીમાં મેં પૂર્વ દિશાને અનસૂયા એ નામ બક્ષ્યું છે. 'જીવનનો આનંદ' એ ચોપડીમાં 'અનસૂયા પ્રાચી' એ નોંધ જોઈ લેજે.

* * *

૩૦-૧૨-'૩૭

૧૨

મજાની કલ્પના*

સવારે આકાશ કેવું દેખાય છે તેનું વર્ણન આજે રાત્રે કાકી કરતાં હતાં: "હું સવારે દૂધ લેવા જતી હતી ત્યારે આકાશમાં બહુ સરસ દેખાવ હતો. નરહરિભાઈના ઘરથી ચંદ્રશંકરભાઈના ઘર સુધી એક દરિયો દેખાતો હતો. દરિયામાં વહાણો હતાં અને બાજુ પર કાંઠે એક બાઈ છોકરાને લઈને વહાણની રાહ જોઈ બેઠી હોય એવી દેખાતી હતી." આટલું સુંદર વર્ણન સાંભળી મને વાલ્મીકિ યાદ આવ્યો ને મેં વર્ષાવર્ણનમાંથી આકાશવર્ણનનો એક શ્લોક સંભળાવ્યો:

> क्वचित् प्रकाश क्वचिद्अप्रकाशं, क्वचित्प्रकीर्णांबु-धर विभाति ।
> क्वचित् क्वचित् पर्वत-सनिरुद्धं, रूप यथा शात-महार्णवस्य ॥

કાકી તરત જ કહે: "અહો આમાં તો માના પ્રેમળ હૃદયનું વર્ણન છે. મા ઘડીકમાં રુએ, ઘડીકમાં રાજી થાય, બાળકને ખુશ જોઈને રીઝે — એ બધું આકાશના જેવું જ છે." કવિત્વનો આ ચમકારો આહ્લાદક હતો. પહેલાં એક દિવસ કાકીએ આકાશનું વર્ણન કરેલું: "સવારે જાણે ઋષિઓ સંધ્યાપૂજા કરતા હોય એવું આકાશ લાગે છે; બપોરે બ્રાહ્મણો યજ્ઞયાગ કરતા હોય એવું લાગે છે, અને સંધ્યા તો સાધુસંતોની." કાકાસાહેબ કહે, "આ ભવ્ય Imageryમાં (કલ્પના-ચિત્રમાં) આખા હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું Evolution (વિકાસ-તત્ત્વ) સમાયેલું છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસની શરૂઆત ઋષિમુનિઓથી થઈ, બ્રાહ્મણોનો — યજ્ઞયાગનો — જમાનો પછી આવ્યો, સંતોનો કાળ એ સંધ્યા હતી; અને અત્યારે આપણી પર ઘોર તમિસ્રા ફરી વળી છે."

માર્ચ, ૧૯૨૫

---

* ચંદ્રશંકરભાઈ શુક્લની નોંધપોથીમાંનું આ એક પાનું છે. આશ્રમવાસી કાકાસાહેબના ઘરનું વાતાવરણ કેવું હતું એનો ખ્યાલ એ આપે છે એટલે એમની રજાથી એ અહીં મૂક્યું છે.

૧૩

આકાશદર્શન – ૧

[૧૯૨૫ની સાલમાં આશ્રમમાં હસ્તલિખિત આશ્રમ-સમાચાર સાપ્તાહિક નીકળતું. તેમાં તે તે વખતનું આકાશદર્શન લખી વિદ્યાર્થીઓને મુખ્ય મુખ્ય નક્ષત્રોનો પરિચય કરાવવાનું ધાર્યું હતું. આ આકાશદર્શનમાં કોક કોક વાર પ્રભુદાસ ગાંધી પણ લખતા. રાત્રીના તારા જોવામાં જેમને રસ પડતો તેવાઓનું એક બંધુમંડળ જામ્યું હતું. એ તારામંડળ નામે ઓળખાતું. આગળ જતાં વિદ્યાપીઠમાં અને જુદી જુદી જેલોમાં પણ તારામંડળ સ્થપાયાં હતાં. આજે પણ એ મંડળના સદસ્યો એક-બીજાને અથવા મંડળના પ્રમુખને કાગળો લખે છે ત્યારે કોક કોક વાર આકાશની દિવ્યજ્યોતિની સુંદરતાના અનુભવની આપ-લે કરે છે.]

૧

હીરા પાસે મોતી

હમણાં સવારે સાડા છએ બુધ, ગુરુ અને શુક્ર, ટાઢમાં સૂર્યની રાહ જોતા એકબીજાની સોડે બેઠેલા દેખાય છે. આજે સવારે શુક્ર ને ગુરુની યુતિ અપૂર્વ હતી. હીરા પાસે મોતી. શુક્ર ને બુધની ગતિ ઘણા વેગે થાય છે. સાત દિવસમાં એ બંને સૂર્ય સાથે મકર રાશિમાં પહોંચશે. બુધનાં દર્શન, પંચાંગ જાણે, પાછાં ક્યારે થશે !

સવારે શનિ અને સાંજે મંગળ માથા ઉપર ચળકે છે. તે જોઈ લેવા.

સમીસાંજ સાથે જ પુનર્વસુ ઊગે છે, તેના નમવા પરથી પરોઢ જણાય છે.

ઉત્તર તરફ સપ્તર્ષિ બરાબર માથે આવે છે, ને . ˙ . . ˙ ˙ આવી હારમાં માથા ઉપર પ્રાર્થના કરવા ગોઠવાય છે ત્યારે ચાર વાગ્યાનો વખત થાય છે.

દક્ષિણના દ્વારપાળ જય અને વિજય તથા ત્રિશંકુ અને અગસ્ત્ય જોઈ કસરત વખતે એ તરફ જ દોડવા જવાનું મન થાય છે.

૨૧–૧–'૨૫

૨

દિવ્ય ષટ્કોણ

આજકાલ ચંદ્રે ચાંદનીનું પૂર વહેવડાવ્યું છે. એ જ્યોત્સ્નાસાગરમાં 'ગણ્યા ગણાય નહીં' એવા બધા તારા ડૂબી ગયા છે, એટલે બાકી રહેલાં

સુંદર સુંદર નક્ષત્રો પારખવાનો ઠીક લાગ આવ્યો છે. એ દિવસથી ચાંદારાજા પોતાના મુખ્ય મંત્રીઓ સાથે ભારે સંતલસ કરતા દેખાય છે. ગઈ કાલે રાતે તો એ ચળકતા તારાઓના ષટ્કોણમંડળમાં બેઠા હતા. પૂર્વમાં પુનર્વસુનું ધ્રુવ તરફનું જોડકું, જમણે પ્રશ્વન અને ચાંદાની અદેખાઈ કરતો વ્યાધ, અને પશ્ચિમ તરફ ઉત્તરે વ્યાધથી સહેજ ઝાંખો બ્રહ્મહૃદય, પછી રોહિણી અને છઠ્ઠો મૃગનો છેલ્લો પગ, એ ષટ્કોણના ૭ ખૂણાઓ અથવા સ્થાનો છે. આ ષટ્કોણની આગળ કૃત્તિકાનો પેલો ચળકતો ઝૂમખો દેખાય છે. રવિવારે થનારા ગ્રહણની ચિંતામાં પડી સૌ દેવો રાજાની ચોકી કરતા જણાય છે.

૪–૨–'૨૫

૩

ચંદ્રસૂર્યનાં નક્ષત્ર

આકાશમાં જે રસ્તે સૂર્યચંદ્ર ફરતા દેખાય છે તે ચક્રના ૨૭ ભાગ કરેલા છે. દરેકમાં એકાદ નક્ષત્ર કે સમૂહ પસંદ કરી તે વિભાગને તે નક્ષત્રનું નામ આપેલું હોય છે. ચંદ્ર, એક મહિનામાં આખું ચક્ર પૂરું કરે છે. એટલે એક નક્ષત્રમાં એક દિવસ રહે છે. સૂર્ય એ જ ચક્ર એક વર્ષમાં પૂરું કરે છે. એટલે સૂર્ય $\frac{૩૬૫}{૨૭}$ = ૧૪ દિવસ એક એક નક્ષત્રમાં રહે છે. સૂર્ય જે નક્ષત્રમાં રહે છે તે નક્ષત્ર આપણને દેખાતું નથી. આજકાલ સૂર્ય પૂર્વા ભાદ્રપદા અને ઉત્તરા ભાદ્રપદા વચ્ચે છે. એટલે સવારે શ્રવણ દેખાય, સાંજરે અશ્વિની દેખાય. આજે બુધવારે ચંદ્ર ઉત્તરા ફાલ્ગુનીમાં અથવા એની આસપાસ હોવો જોઈએ એટલે એ સપ્તર્ષિ અને હસ્ત વચ્ચે દેખાશે.

૧૧–૩–'૨૫

૪

તિથિ કઈ?

આજે તિથિ કઈ એ તો ચંદ્રને જોઈને જ કહેતાં આવડવું જોઈએ. અષ્ટમીનો ચંદ્ર જુઓ બરાબર અરધોઅરધ ભાખરી જેવો દેખાય છે. અને બરાબર મધ્યરાત્રે ઊગે છે. પૂર્વ તરફ મોં કરીને ઊભા રહીએ તો જમણી બાજુ પારિજાત અને ડાબી બાજુ અભિજિત સામટા ઊગે છે એ આપણા વિદ્યાર્થીઓમાંથી કોણે જોયું છે? મધરાતે જેઓ ઊઠે તેને જ એ જોવાની મજા મળે. ચાર વાગ્યે પારિજાત વીંછીના પેટમાં પરવાળા જેવો ચળકે છે અને અભિજિત શ્રવણની લીટીમાં ઊભેલો દેખાય છે.

૧૮–૩–'૨૫

૫

હંસ અને ક્રાન્તિતેજ

મૃગને બાણ મારનાર વ્યાધ જો શંકર ગણાય તો શ્રવણને બાણ મારનાર અભિજિત દશરથ કેમ નહીં? સવારે પૂર્વ તરફ આકાશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી આકાશગંગા પથરાયેલી હોય છે. અને તેમાં હંસ પોતાની પાંખો ફેલાવી ચાંચ બોળે છે. એ આજકાલની ખાસ મજા છે.

સાંજરે સૂર્યાસ્ત પછી પશ્ચિમ તરફ સંધ્યાનો પ્રકાશ લાંબા વખત સુધી દેખાય છે. તે નીકળી ગયા પછી પણ બરોબર પશ્ચિમે પ્રકાશનો એક ઊંચો ત્રાંસો પટો દેખાય છે તે શાનો છે એ કોઈ જાણતું નથી. એને ક્રાન્તિતેજ કહે છે.

૨૫–૩–'૨૫

૬

દેવયાની

આજકાલ મજા તો દેવયાની (કેસિયોપિયા)ના ઉદયની છે. જેને હું દેવયાની કહું છું તે ધ્રુવવિષ્ણુની લક્ષ્મી છે. અને સપ્તર્ષિનું પૂંછડું તો કોઈ હાથીએ લક્ષ્મી ઉપર અભિષેક કરવા પોતાની સૂંઢ ઊંચી કરી હોય તેમ દેખાય છે.

૮–૪–'૨૫

૭

અભિજિતની રાત

આકાશદર્શન હવે મોંઘું થયુ છે. ચંદ્ર સાથે પારિજાતની મજા જોવાને ઊઠીએ ત્યારે અદેખાં વાદળાં વચમાં અંતરપટ રાખે. ચિત્રા, સ્વાતિ, અને શનિના ત્રિકોણ વચ્ચે ચંદ્રની શોભા ઓર જ છે એમ એમને ખબર ન હતી એટલે જ તે વખતે તેઓ વચમાં ન આવ્યાં. કહે છે કે ગુરુ અને ચંદ્ર જ્યારે પાસે આવે છે ત્યારે કેટલાક માણસની બુદ્ધિ બહુ તેજ થાય છે. મૃગલાને વીંછીનો ડંખ લાગ્યો એટલે બિચારું અલોપ થયું છે. આખી રાત ઉજાગરો કરીએ તોયે દેખા દે નહીં લોક કહે છે મૃગ નક્ષત્ર બેઠું છે. હવે ચૌદ દિવસ સુધી સૂર્યનારાયણ એ ઘાયલ મૃગની સાથે જ ફરવાના. અને સૂર્યસ્નાનથી એને સાજું કરવાના.

આજકાલની રાત તો અભિજિતની કહેવાય.

૧૧–૬–'૨૫

૮
મંદારમાળા

વાદળાં કંઈક ઓછાં હશે. ચંદ્રમાએ પોતાના તેજનો ધીમે ધીમે સંકોચ કરી ઘણા નાના નાના તારાઓને આગળ આવવાની તક આપી છે. આજકાલની મુખ્ય શોભા તો સપ્તર્ષિથી માંડીને સ્વાતિ, ચિત્રા ને હસ્ત સુધી ફેલાયેલી દિવ્ય રત્નમાળાની છે.

* * *

હરિહરભાઈએ શુદ્ધ સાયણ પંચાંગ પ્રગટ કરીને આવતા વર્ષ માટે ખૂબ સગવડ કરી રાખી છે.

૧૮–૯–'૨૫

૯
સપ્તર્ષિઓની છબીઓ

સપ્તર્ષિઓની શોભા જોવી હોય તો આ જ દિવસોમાં. સપ્તર્ષિ ઊગતા હોય છે ત્યારે નાગે ફેણ માંડી હોય તેમ માથું ઊંચું કરીને ઊગે છે સહેજ ઉપર ગયા એટલે આ સપ્તર્ષિ નથી પણ ધ્રુવબાળ લાંબી પૂંછડીવાળો એક પતંગ ઉડાડતો હોય એમ દેખાય છે. બરાબર મધ્ય આકાશમાં આવે છે ત્યારે કોઈ બાહોશ ખલાસી કે તારાની પેઠે પગ બરોબર પાછળ છોડીને તરતા હોય એમ લાગે છે. ત્યાંથી જરાક ઢળી પડે એટલે મત્તગજેન્દ્રની સૂંઢનો આકાર ધારણ કરે છે. એથી આગળ વધે એટલે સિંગલબાર પર કોઈ ખેલાડી ગ્રાંડ સર્કલ કરતો હોય એવો આભાસ થાય છે. અને જ્યારે આથમતી વખતે ચોકડી અલોપ થઈ જાય અને ત્રણ તારાનું પૂંછડું જ ઉપર રહે છે ત્યારે કોઈ ખારવો માથું નીચું કરીને સમુદ્રમાં ડૂબી જતો હોય અને એના ઢીલા છોડેલા પગ જરાક વાંકા થયા હોય એવું ચિત્ર તૈયાર થાય છે.

૨૫–૯–'૨૫

૧૦
વિદ્યારંભ

આકાશમાં ચંદ્રની કળા ખીલતી જાય છે તેમ તેમ નાનાં નાનાં નક્ષત્રો અદૃશ્ય થતાં જાય છે. સ્વાતિ, ચિત્રા અને શનિના ત્રિકોણમાંથી પસાર થઈને ચંદ્ર ગઈ કાલે શનિનો પડોશી થઈ બેઠો હતો. આવતે અઠવાડિયે ચંદ્ર અને

ગુરુનો સુંદર યોગ જોવા મળશે. એ યોગ વિદ્યારંભ માટે બહુ શુભ ગણાવો જોઈએ, કેમ કે ચંદ્ર મનનો અને બૃહસ્પતિ બુદ્ધિનો અધિષ્ઠાતા છે.

સૂર્ય હવે આર્દ્રા નક્ષત્રમાં ગયો છે, ભીની આર્દ્રામાં વરસાદની હેલી ન થાય તો જ નવાઈ. આજકાલ વાદળાંનો ઉઘાડ હોય છે ત્યારે કોક વાર સૂર્યાસ્ત પછી પશ્ચિમમાં એક ગ્રહ દેખાય છે. — સવિતાનો અનુચર બુધ હોવાનો ઘણો સંભવ છે.

૨–૭–’૨૫

૧૧

જાણે વાલ્મીકિનું કાવ્ય

આકાશમાં કાંઈ સૂર્ય, ચંદ્ર અને ગ્રહનક્ષત્રો જ જોવાનાં નથી હોતાં. નક્ષત્રમંડળના પ્રમાણમાં આપણી પૃથ્વી તો બિંદુમાત્ર છે છતાં આપણી પૃથ્વીની આસપાસનાં વરાળનાં વાદળાં આખા ખગોળને આપણા પૂરતુ ઢાંકી દઈ શકે છે. એ વાદળાંની શોભા ચોમાસા પછી ખીલે છે એ ખરું, પણ આજકાલ સંધ્યા સમયે વાદળાં પાછળ અર્ધ ઢંકાયેલા સૂર્યની શોભા વાલ્મીકિના કાવ્ય જેવી ઉજ્જ્વળ હોય છે. રાત્રે આકાશમાં જ્યારે વાદળાંનાં મોજાં ફેલાય છે ત્યારે ચંદ્ર એવો તો શોભે છે કે જાણે સમુદ્રમાં તરતુ કોઈ સોનાનું વહાણ.

આપણી હથેળીમાંથી જેમ પાંચ આંગળી ફેલાય છે અથવા મોરની કળા જેમ વિસ્તરેલી હોય છે તેવાં જ વાદળાં કોઈ વખતે ઉત્તર દિશામાં ફેલાય છે. પછી દક્ષિણ પણ એના જવાબમાં એવી જ શોભા બતાવે છે.

૯–૭–’૨૫

૧૨

ઉંદરબિલાડી

પૂર્ણિમાને દિવસે જેમ ચંદ્ર અને સૂરજ ઉંદરબિલાડી રમે છે તેમ અભિજિત અને અગસ્ત્યનું હમેશને માટે છે આજકાલ અગસ્ત્યનો લોપ છે તેથી અભિજિતનું રાજ્ય ચાલે છે. અગસ્ત્ય સાથે મૃગનો પણ લોપ થાય. અભિજિત સાથે એક તરફ માબાપની કાવડ ઉપાડીને શ્રવણ ચાલતો હોય છે, ત્યારે બીજી બાજુ વૃશ્ચિક પોતાના ડંખનું સનાતન પ્રશ્નચિહ્ન ધરીને ઊભો રહે છે.

આજકાલની મોટી મજા તો સપ્તર્ષિ અને દેવયાનીની છે. પિતાનો અક્કેક હાથ પકડી બે બાળકો જેમ ઉંદરબિલાડી રમતાં હોય, તેમ સપ્તર્ષિ અને દેવયાની (લક્ષ્મી) ધ્રુવની આસપાસ ફરે છે. દેવયાનીને ગ્રીક લોકો ‘કેસિયોપિયા’ કહેતા. અંગ્રેજીમાં એને ‘લેડીઝ ચેઅર’ પણ કહે છે.

દેવયાની વધારેમાં વધારે ઊંચી હોય ત્યારે જ શોભે છે. વ્યાધનું ફતરું આથમવા આવે ત્યારે શોભે છે. વૃશ્ચિક દક્ષિણમાં આડો પડ્યો હોય ત્યારે શોભે છે. ચિત્રા અને સ્વાતિ સાથે સાથે ઊગતાં હોય ત્યારે શોભે છે. અને મઘાનું દાતરડું બરાબર માથે ચડ્યું હોય ત્યારે જોવાની મજા હોય છે. અને દક્ષિણ તરફ અગસ્ત્ય, યમુના અને યામમત્સ્ય ક્ષિતિજ સાથે સમાંતર થઈ જાય છે ત્યારે ત્રાજવાની દાંડી જેવું તેનું અદ્‌ભુત દર્શન વિસ્મય પમાડે છે.

૧૫-૭-'૨૫

૧૩
શર્મિષ્ઠા કે દેવયાની

જ્યાં દહાડે સૂર્યદર્શન પણ અનિયમિત થાય છે ત્યાં રાત્રે નક્ષત્રદર્શન મુશ્કેલ થાય તો આશ્ચર્ય નથી. મનુષ્ય, તથા પશુપક્ષી સૌના અન્નદાતા મેઘરાજ સામે તકરાર પણ કેમ થઈ શકે? તારકાદર્શન જેટલું દોહ્યલું થયું છે તેટલું જ ઓળખીતાને ઉત્કંઠિત કરનારું પણ થયું છે. સાંજે જે દિવસે શુક્ર દેખાય તે રાત ખૂબ પ્રસન્નતામાં જાય છે. ઉત્તર તરફ મોઢું રાખીને ઊભા રહીએ અને ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ જોયા કરીએ. સ્વાતિના આથમ્યા પછી અભિજિત આથમવા જાય છે. માથા પર હંસ પોતાની બે પાંખો આકાશગંગાના બે કાંઠા પર પહોંચાડીને ચાંચ પાણીમાં ડુબાડતો દેખાય છે. એની પાસે જ આરામખુરશી જેવી 'કેસિયોપિયા' ઊંચે ઊંચે ચડતી જાય છે. જ્યોતિષના આપણા નવા ગ્રંથો જોતાં મારા ધ્યાનમાં આવ્યું છે કે 'કેસિયોપિયા'નું નામ દેવયાની નથી પણ શર્મિષ્ઠા છે. આ નામો જૂનાં નથી. બાળશાસ્ત્રી જાંભેકરે તે પાડેલાં છે. 'પર્સીઉસ' રાજકુમાર સાથે જેમનાં નામ આવે છે એ બે કન્યાઓ 'એંડ્રોમીડા' અને 'કેસિયોપિયા' એ બે પરથી બાળશાસ્ત્રીને સૂઝ્યું કે પર્સીઉસને બદલે યયાતિ, એંડ્રોમીડાને બદલે દેવયાની, અને કેસિયોપિયાને બદલે શર્મિષ્ઠા નામ રાખીએ તો ચાલે. મને થાય છે કે હિમાલયમાં 'ઝંપાન' નામનું વાહન હોય છે એના જેવી જ કેસિયોપિયા દેખાય છે. એને જો દેવ-યાન અથવા 'દેવયાની' કહીએ તો વધારે શોભે, એટલે હું તો એને દેવયાની જ કહેવાનો.

એને આપણે ધ્રુવની લગ્ગી કહીએ તો ઝઘડો જ મટ્યો. હંસ અને લગ્ગી વચ્ચે થઈને જરાક વધારે ઉપર જોઈએ એટલે પૂર્વા અને ઉત્તરા ભાદ્રપદાનો મોટો ચોરસ નજરે પડે છે. આને જ પાશ્ચાત્ય લોકો 'પેગેસસ' કહે છે.

૨૭ નક્ષત્રોનો પરિચય ધીમે ધીમે કરવો હોય તો આ વખત અનુકૂળ છે. અશ્વિની, ભરણી, કૃત્તિકા, રોહિણી તો બરાબર દેખાય એમ છે. થોડા દિવસ પછી સવારના મૃગ પણ દેખાતો થશે. અથવા આજકાલ દેખાતો હોય તોપણ નવાઈ નથી, કેમ કે સૂર્યનારાયણ પુષ્ય નક્ષત્રમાં ગયા છે.

૨૨-૭-'૨૫

૧૪

મૃગ અને મહાદેવ

સવારે મૃગ નક્ષત્ર હવે સરસ દેખાય છે. મૃગ નક્ષત્ર એટલે આકાશની છત ઉપરથી દોડતું હરણિયું. આપણે નીચેથી એનું પેટ જોઈ શકીએ. ચાર બાજુના તારા એ એના ચાર પગ. ઉત્તર તરફના બે પગ વચ્ચે ઉત્તર તરફ એક બાજુ પર ઝૂકેલો એક નાનકડો ઝાંખો તારાપુંજ છે તે એનું માથું. પાછળના બે પગ વચ્ચે બીજો ઝાંખો તારાપુંજ છે તે એનું પૂંછડું. પેટમાં એક લીટીમાં આવેલા ચળકતા ત્રણ તારા (ઇષુત્રિકાંડ) છે તે વ્યાધે મારેલું, હરણના પેટને ચીરી નાખતું બાણ. એ ત્રણ તારાની લીટીની દક્ષિણ કે પૂર્વ તરફ જઈએ એટલે ગગનમંડળના રાજા સમો વ્યાધ દેખાય છે. હરણનું વર્ણન કાલિદાસના શબ્દમા કરવું હોય તો નીચલી લીટી કામમાં આવે:

'पश्चार्धेन प्रविष्ट शर-पतन-भयात् भूयसा पूर्वकायम्'

શાકુંતલની શરૂઆતમાં કાલિદાસે વ્યાધને મહાદેવ કલ્પી કહ્યું છે:

'मृगानुसारिण साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम्'

આમાં 'સાક્ષાત્' શબ્દ આકાશ તરફ હાથ કરીને બોલવાનો હોય છે.

ઇષુત્રિકાંડની લીટી બીજી તરફ ખેંચીએ તો રોહિણીના યોગતારા તરફ જાય છે. માત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવાનું રહ્યું કે આકાશની લીટીઓ માથા પર ન હોય ત્યારે વાંકી હોય છે બીજી એક કલ્પના પ્રમાણે મૃગ નક્ષત્ર એ કાલપુરુષ છે, પ્રજાપતિ છે. અને ઇષુ-ત્રિકાંડ એના ગળામાંનું જનોઈ છે.

૬-૮-'૨૫

૧૫

જો ચુનરીમેં ઝલક કિનારી

ગયા શનિવારે સાંજે એક અદ્‌ભુત દૃશ્ય જોવા મળ્યું. સૂર્ય વાદળાં પાછળ ઢંકાયો હતો વાદળાંની કિનાર સોનાની જેમ ચળકતી હતી. વાદળું મેશ જેવું સાવ કાળું હતું એટલે સોનેરી કિનાર ખાસ ખીલી નીકળતી. પણ અદ્‌ભુતતા તો એ હતી કે કિનારના અમુક ભાગમાં લાલ, પીળો અને

પોપટિયો રંગ એવા તો ખીલ્યા હતા કે ઇંદ્રધનુષ પણ લજ્જિત થાય. કેટલાયે વખત સુધી એ શોભા દેખાતી હતી. જોકે ક્ષણે ક્ષણે એમાં ફેરફાર થયાં જ કરતા હતા. તે જ રાતે પ્રાર્થના પછી ગુરુ અને શુક્ર સામસામા ઊગેલા દેખાતા હતા. સુર-ગુરુ પૂર્વમાં હતા, જ્યારે અસુરગુરુ પાશ્ચાત્ય પ્રદેશમાં ચળકતા હતા.

સાંજનું મુખ્ય આકર્ષણ દક્ષિણ તરફ પથરાયેલો વીંછી છે. જ્યારે સવારનું આકર્ષણ મૃગ પાછળ આવનાર વ્યાધ અને પુનર્વસુ છે. મૃગની એક બાજુ બ્રહ્મમંડળનો પંચકોણ દેખાય છે, તેમાં ચળકતો યોગતારો બ્રહ્મ-હૃદયને નામે ઓળખાય છે, તે ખાસ જોવા લાયક છે.

૧૩–૮–'૨૫

૧૬

બે ત્રણ હાર

સાંજે પ્રાર્થના પછી શુક્ર, ચિત્રા, શનિ, ચંદ્ર, પારિજાત અને ગુરુ, એ બધાંનો હાર ખૂબ સરસ દેખાય છે. ઉત્તર તરફનો બીજો હાર સ્વાતિ, અભિ-જિત, શ્રવણ અને હંસનો હોય છે. 'કેસિયોપિયા' ઊગતી હોય છે ત્યારે બહુ વિચિત્ર દેખાય છે. સાંજની મુખ્ય શોભા તો આકાશગંગાની હતી, તેમાં હંસ, શ્રવણ, ગુરુ અને છેક છેડા પર ધનુરાશિ, એની શોભા છે. પણ ચાંદરણું વધ્યું એટલે આકાશગંગા ઝાંખી પડી છે. સવારે દક્ષિણ તરફ યામ-મત્સ્ય એકલો એકલો ચળકે છે. એથી દૂર ડાબી બાજુ જરાક નીચે યમુના પણ અટૂલો જ છે. અગસ્ત્ય ઉપર આવે ત્યારે એમનો હાર બરાબર જામે.

૨૭–૮–'૨૫

૧૭

ડાહ્યો બુધ

પહેલી તારીખથી પૂર્વ તરફ બુધનો ઉદય થયો છે. બુધ તો સૂર્યનારાયણનો અંતેવાસી અથવા પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી છે. સૂર્યથી બહુ દૂર કોઈ કાળે જાય જ નહીં. જેમ ચંદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ફરતાં પોતાની પૂંઠ પૃથ્વીને બતાવે જ નહીં, તેમ બુધ પણ સૂર્યને પોતાની પૂંઠ બતાવતો નથી. જરાક જરાક જમણું કે ડાબું પડખું બતાવે ખરો. એ સૂર્યથી બહુ નજીક હોવાથી એટલે કે ફક્ત ૩ કરોડ ૬૦ લાખ માઈલ દૂર હોવાથી આપણા ૮૮ દિવસની અંદર સૂર્યની પ્રદક્ષિણા એટલે કે પોતાનું વર્ષ પૂરું કરે છે. બુધ ઉપર દિવસરાત્રિનું ચક્ર તો હોતું જ નથી. અમુક ભાગમાં હંમેશાં મધરાત, અમુક ભાગમાં ચિરસંધ્યા, અને અમુક ભાગ તો હંમેશાં તડકો સહન કરવાથી ફાટી ગયેલો! ડાહ્યા

બુધનું મગજ ફાટી ગયું છે એ સાંભળતાં કેવું લાગે છે! દૂરબીનમાંથી જોતાં આપણને ચંદ્રની પેઠે એની કળાઓ દેખાય છે. બુધ દોડનાર પણ જબ્બર છે. આપણી પૃથ્વી દર સેકંડે ૧૮ માઈલ દોડે છે. જ્યારે બુધ ૨૯ માઈલ — રોજના ૨૫ લાખ માઈલ — દોડે છે!

૧૦-૯-'૨૫

૧૮

સુંદર અવસર

હવે રાત્રે વાદળાં ઓછાં રહે છે અને રાત પણ અંધારી છે એટલે તારાઓનો પરિચય કરાવવાનો સુંદરમાં સુંદર અવસર છે. સૂર્ય છે હસ્ત નક્ષત્રમાં. એટલે ત્રિશંકુ આજકાલ દેખાય નહીં. સાંજે સૂર્યાસ્ત સાથે જ ચિત્રા લગભગ આથમી જવાની અને ફાલ્ગુની નક્ષત્ર સવારના પહોરમાં ઢંકાઈ જવાનું. આ દિવસોમાં સપ્તર્ષિના બેહાલ થાય છે. સૂર્યાસ્ત વખતે એમનું પૂંછડું જ ફક્ત દેખાય છે અને સવારે ફક્ત એમની ફેણ.

બાકીના બધા તારા સવારે કે સાંજે સરસ દેખાય છે. બે ભાદ્રપદાના ચાર તારા માથા ઉપર આવે ત્યારે ભવ્ય લાગે છે.. પરમ દિવસે ચંદ્રની કોર તળે બુધ લટકતો હતો. યામમત્સ્ય અથવા મત્સ્યમુખ પોતાના વિભાગમાં અટૂલો છે. એ પૂર્વા ભાદ્રપદાની લીટીમાં દક્ષિણ દિશા તરફ હોય છે. સવાર પડવા આવે ત્યારે એ બહુ નીચે ઊતરે છે અને એની જ હારમાં યમુના અથવા નદીમુખ અને અગસ્ત્ય આવી જાય છે. આ ત્રણેની લાંબી લીટી જ્યોતિષશાસ્ત્રીઓને હંમેશાં આકર્ષતી આવી છે.

૧૭-૮-'૨૫

૧૯

એકાકી અલ્ફાર્ડ

સવારે પાંચ વાગ્યાની આસપાસ એક નવા અટૂલા તારાની ઓળખાણ કરવા જેવી છે. સવારે પુનર્વસુ ઠીક ઠીક ઉપર આવ્યા પછી મઘામાંથી નીચલા બે તારા સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ બે તારા સાંધીને એ રેષા કંઈક દક્ષિણ તરફ દૂર ખેંચીએ એટલે એક તારો અમસ્તો જ આપણા તરફ જોતો હોય એવો દેખાય છે. એને અલ્ફાર્ડ કહે છે. એ ઝાઝો ચળકતો છે એવું નથી. પણ આકાશના એટલા વિભાગમાં જાણે કોઈ તપસ્વી એકલો જ કુટી બાંધીને રહેતો હોય એવો એ લાગે છે. પુનર્વસુ પાસેનો પ્રશ્વન અને મઘાની યોગતારા રેગ્યુલસ સાથે આ અલ્ફાર્ડ બરાબર કાટખૂણો કરે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

સવારે અગસ્ત્ય તો ઠીકઠીક ઉપર આવે છે. હવે ત્રિશંકુની રાહ જોવી જોઈએ. સાંજે આઠ વાગ્યા પછી વૃશ્ચિકના પૂંછડામાંથી નીકળતી આકાશગંગા હંસને નવડાવતી આગળ જાય છે. એ દૃશ્ય સુંદર હોય છે. સ્વાતિનો ઉદય અને અસ્ત બન્ને ખાસ આકર્ષક હોય છે. આજ કાલ સાંજે એ આથમે છે ત્યારે પારિજાતની પેઠે લાલ દેખાય છે. સ્વાતિ ઊગે છે ત્યારે વ્યાધ જેવી ભૂરાશ એનામાં હોય છે. આજકાલ સાંજે સ્વાતિનું તેજ અને સવારે વ્યાધની કાંતિ એ જ સૌથી વધારે આકર્ષક છે.

૨૪–૯–'૨૫

૨૦

પ્રથમ શ્રેણીના તારાઓ

હવે પછી આકાશગંગા બરાબર પથરાઈ રહે છે. તેના તારાનાં ઝૂમખાંમાંથી ત્રણ તારાનો સમદ્વિભુજ ત્રિકોણ પ્રાર્થના વખતે આપણા માથા પર બરાબર તરી આવેલો હોય છે. તે ત્રિકોણનુ શિરોબિંદુ તે શ્રવણ. પાયાના બેમાંનો વધારે ચળકતો તારો તે વીણામંડળનો યોગતારો અભિજિત અને બાકી રહ્યો તે મોતી ચરંતા હંસની ચાંચ, આ ત્રણે પહેલા વર્ગના તારા છે.

નરી આંખે દેખાતા તારાના ૭ વર્ગ પાડવામાં આવે છે. આંખે ઊડીને બાઝે તેવા તેજસ્વી તે પહેલા વર્ગના. સપ્તર્ષિની સોડે આવેલો અરુંધતી તારો છઠ્ઠા વર્ગનો ગણાય છે. પહેલા વર્ગના તારા બહુ ઓછા છે. હાલ તેમાંના ૭ સાંજે, અને નવ સવારે પાંચેક વાગ્યે દેખાય છે. સાંજના છમાં હંસ, અભિજિત ને શ્રવણ ઉપરાંત દક્ષિણે વીંછીમાંનો પારિજાત, પશ્ચિમ ક્ષિતિજનો રાજા સ્વાતિ અને છઠ્ઠો સ્વાતિની બરાબર સામે પૂર્વમાં યામમત્સ્ય જે અમદાવાદની ધૂણીમાં ઢંકાઈ ઝાંખો દેખાય છે તે.

સવારે ચંદ્રના પ્રકાશમાં બાકીના નવ તારા તરી આવે છે. તેમાં વ્યાધ અને અગસ્ત્ય ઉપરાંત માથા પર બે મૃગના તારા, રોહિણી, રોહિણીની ઉત્તર બાજુ બ્રહ્મહૃદય, પુનર્વસુના બે ચળકતા તારા અને મઘા એ નવ. આ પંદર તારા અને ગુરુ, શુક્ર, બે ગ્રહ એટલાની ઓળખાણ આ વેળા પૂરતી છે.

૮–૧૦–'૨૫

૨૧

અશ્વિની નક્ષત્ર

આ વેળા અશ્વિની નક્ષત્રનાં દર્શન કરીએ. શરદપૂનમનો ચંદ્ર આ અશ્વિનીમાં આવી ગયા પછી મોડી રાતે અશ્વિનીનાં દર્શન થતાં, પણ હવે તો સમીસાંજના જ ઈશાન તરફ ક્ષિતિજથી આઠેક અંશે એ નક્ષત્ર ચળકતુ

હોય છે. તેમાં ત્રણ તારા છે: બે છે દેવોના વૈદ્ય અશ્વિનીકુમારો અને ત્રીજો પાંચમા વર્ગનો આછો તારો, જે અશ્વિનીકુમારની લીટી સાથે પહોળે ખૂણે નજીકમાં જ છે. આ તારા પરથી કેશવાળવાળી અશ્વની ડોક કલ્પી શકાય છે એટલે એ નક્ષત્રને અશ્વ અથવા અશ્વિની કહે છે.

અશ્વિની મેષ રાશિમાં છે. રાશિ બાર અને નક્ષત્ર સત્તાવીસ; એટલે દરેક રાશિમાં સવાબે નક્ષત્ર આવ્યાં. મેષ રાશિનાં બીજા નક્ષત્ર ભરણી અને થોડે અંશે કૃત્તિકા. ભરણીના પણ ત્રણ તારા છે; પણ ચોથા પાંચમા વર્ગના હોવાથી તે નક્ષત્ર સહેજે દેખાતું નથી. કૃત્તિકા ૭ તારાનુ ઝૂમખું છે; પણ તે નિહાળવાની મજા તો દેવદિવાળી પછી. ઘોડાનુ મોઢું મેંઢાના મોઢા જેવુય કલ્પી શકાય. માટે અશ્વિનીવાળી રાશિને મેષ કહી.

અશ્વિની નક્ષત્ર માથે ચઢે છે ત્યાં સુધી તો પાણીદાર ઘોડો જાણે ચાલ્યો. પણ સવારે આથમતાં ઊંધી ડોકે તે ઘોડા જેવો લાગતો મટી જાય છે. ત્યારે તો એના ચળકતા બે તારા જ જોવાની મજા રહે છે.

આકાશમાં અશ્વિની શોધવી હોય તો લગભગ માથે આવેલા ભાદ્રપદના મોટા ચોરસની નીચે અથવા માથે ચડતી દેવયાનીની પૂર્વ તરફ એના જ હારમાં જોવું આ બે તારાસમૂહો અશ્વિનીને ઠીક ઓપ પૂરે છે.

છેલ્લા પત્રમાં દર્શાવેલા બધા પ્રથમ વર્ગના તારા તો હજુ દેખાય છે: સાંજે અભિજિત, શ્રવણ, હંસ, પારિજાત અને યામમત્સ્ય. સવારે અગસ્ત્ય, વ્યાધ, મૃગશીર્ષના બે, પુનર્વસુના બે, રોહિણીનો યોગતારો, બ્રહ્મહૃદય અને મઘાનો યોગતારો, ફક્ત સ્વાતિ સૂર્યતેજમાં ઢંકાઈ ગયો.

આવતી વેળા અગસ્ત્ય ઋષિનાં દર્શન કરીશું.

૨૯–૧૦–'૨૫

૨૨

ગુરુ-શુક્ર યુતિ

બે ચાર માસ પહેલાં ગુરુ પૂર્વમાં અને શુક્ર પશ્ચિમમાં એકબીજાની સ્પર્ધા કરી રહ્યા હતા. ત્યાંથી શુક્ર સૂર્ય પાછળ પડતો પડતો એનાથી ચડાય ત્યાં સુધી ઊંચે ચડ્યો છે. ગુરુ આગળ વધતો વધતો યામ્યોત્તર થઈ પશ્ચિમે ઢળવા લાગ્યો છે. એટલે હવે ગુરુશુક્ર આપણને એક લીટીમાં દેખાવાના. એ સંયોગને ગુરુ–શુક્ર યુતિ કહે છે.

જ્યારે બે ગ્રહો દૂર હતા ત્યારે કોણ વધારે ચળકે છે તે પ્રશ્ન થઈ પડતો. સંધ્યાના તેજે શુક્ર થોડો તેજોહીન થતો તો ગુરુ પૂર્વક્ષિતિજનાં કાળાં વાદળાંની ભૂમિકા પર ખૂબ ચળકતો હતો. બન્ને જ્યારે પાસે આવ્યા છે

અને શુદ્ધ સ્પર્ધા કરી શકે તેમ છે ત્યારે જણાય છે કે ગુરુ શુક્રથી અર્ધો પણ તેજસ્વી નથી.

શનિને છેલ્લો આપણે શુક્ર નીચે જોયો હતો. ત્યાં તો હમણાં બુધ આવે છે.

૨૬-૧૧-'૨૫

૨૩

ભીની આર્દ્રા

રાત મોટી, એટલે આકાશદર્શન માટે વધારે અનુકૂળ છે. એક વૃશ્ચિક રાશિ બાદ કરીએ તો જોવા લાયક બધા જ તારા આજકાલ મળે છે. ગયા શનિવારે રાત્રે કે રવિની સવારે બે વિશાખા વચ્ચે જરાક ત્રાંસી ચંદ્રની કોર અને નીચે શનિમંગળની જોડી કોણે જોઈ લીધી હતી?

આર્દ્રાનો તારો કયો એમાં મતભેદ છે. કેટલાક તો મૃગના, ઉત્તર તરફના, આકાશગંગામાં મૂકેલા, એક પગને જ આર્દ્રા ગણે છે. આર્દ્રા ને રુદ્રનો સંબંધ જોડવામાં આવે છે. સૂરજ આર્દ્રા નક્ષત્રમાં જાય છે ત્યારે વરસાદ પૂર જોસમાં વરસે છે. તેથી જ એને આર્દ્રા કહે છે. આર્દ્રા એટલે ભીનું નક્ષત્ર.

વ્યાધ, એણે મારેલું ઇષુત્રિકાંડ બાણ અને રોહિણીનો યોગતારો એ ત્રણે લગભગ એક લીટીમાં હોય છે.

૧૭-૧૨-'૨૫

૨૪

બધાની હાજરી — દિગ્વિજય

હમણાં જોવા જેવા બધા જ તારાઓ સાંજે સવારે મળીને જોઈ શકાય છે. માત્ર, સાંજે પૂર્વથી ન જોતાં પશ્ચિમથી શરૂ કરવું, જેથી કોઈ આપણી આંખમાંથી છટકી ન જવા પામે. પ્રથમ દક્ષિણ દિશા જોઈએ. ત્યાં જોવાના તારા તે 'ગ્રસ' અથવા 'બક' 'ફોમલહોટ' અથવા યામ-મત્સ્ય, 'આચરનાર' યા યમુના, 'કેનોપસ' અથવા અગસ્ત્ય, 'સધર્નક્રોસ' અથવા ત્રિશંકુ, અને 'પોઇન્ટર્સ' અથવા જયવિજય. આટલા જોયા એટલે દક્ષિણ દિશા જીતી કહેવાય.

ઉત્તરની જીત હંમેશાં સહેલી જ છે. સાંજથી શરૂઆત કરીએ તો પ્રથમ બ્રહ્મહૃદય (કેપેલ્લા); પછી પુનર્વસુના બે 'કેસ્ટર અને પોલોક્સ', પછી સપ્તર્ષિ, કિરીટમંડળ, શૌરી અને વીણામંડળ. છેલ્લે હંસ અને

દેવયાની યયાતિ. ધ્રુવમત્સ્ય તો ગણાય જ નહીં કેમ કે એ તો રાત પડી કે હાજર જ હોય.

ગ્રહોમાં આજકાલ રજા પર કોઈ નથી. તેમાં બુધની શોભા વિશેષ છે.

૭–૧–'૨૬

૨૫

શુક્ર અને અવળો પ્રશ્ન

પોણા પાંચ વાગ્યે દક્ષિણ તરફ આકાશદર્શન કરવા હું ઊભો. ત્યાં મેં શું જોયું? છેક દક્ષિણે ત્રિશંકુ તો આથમી ગયો છે. છતાં જયવિજય ચોકી કરે છે. ત્યાંથી દૃષ્ટિ જરા આગળ અને ઉપર ચલાવી તે નરતુરંગ વટાવી હસ્ત ઉપર ઠરી. હસ્ત પાસે ચિત્રા તો હોય જ. ત્યાંથી આગળ જતાં માથા પર સ્વાતિ નક્ષત્ર દેખાયું. એથી આગળ જવું ન હતુ એટલે મેં અભિજિત તરફ નજર ફેંકી. માબાપને લઈને આકાશગંગાને કિનારે ઊભેલા શ્રવણને એનું બાણ વાગે છે. શ્રવણના ત્રણ તારાઓ અને અભિજિત એક જ લીટીમાં લગભગ આવે છે. આજે તો શુક્ર પણ એ જ લીટીમાં હતો અને થોડા દિવસ રહેશે. શુક્ર એટલે ધોળો, તેજસ્વી. પણ સવારે ઊગતી વખતે આપણા વાતાવરણને લીધે એ લાલચોળ દેખાય છે. મને થયું કે દશરથે ધનુષ્ય આકર્ણ ખેંચીને બાણ ફેંક્યું તે શ્રવણને વીંધીને શુક્રને વાગ્યું, અને તે પણ એની ફૂટેલી આંખમાં; તેથી જ એનું મોઢું આમ લોહી-લોહાણ થયું છે. શુક્રે મંગળનું સ્મરણ કરાવ્યું. તે ભાઈસાહેબ હંમેશાં લાલ હોય છે. પાસે પાસે હોવાથી મંગળ અને વૃશ્ચિકનો પારિજાત એ બે વચ્ચે સરખામણી સરસ થઈ શકે છે. આજકાલ વૃશ્ચિકનું દર્શન ભવ્ય હોય છે. એની પૂંછડી એટલે અવળું પ્રશ્નચિહ્ન. એ પ્રશ્નનો જવાબ કોણ આપી શકે? જ્યાં સવળા પ્રશ્નો પણ અઘરા હોય છે, ત્યાં અવળા પ્રશ્નની વાત જ શી? વૃશ્ચિકને માથે હાલ શનૈશ્ચર વિરાજે છે. વિશાખાનો દરવાજો વટાવીને શનૈશ્ચર હાલ અનુરાધા પાસે આવ્યા છે. સવારે ઊઠીને જુએ તેને માટે ચિત્રા, સ્વાતિ અને શનિ એ ત્રણનો ત્રિકોણ જોવા લાયક બન્યો છે. આટલામાં તો ગુરુરાજ બૃહસ્પતિ પધાર્યા છે એટલે તેમને નમસ્કાર કરી આપણે નિત્યકર્મ શરૂ કરીએ.

૧૮–૩–'૨૬

૧૪

દેવોનું કાવ્ય – ૨

આ જ નામની પહેલી લેખમાળામાં મેં જે લખેલું તે, રાત્રિની સમૃદ્ધિ જોઈને મને થયેલો આનંદ મારી 'વાસરી' (ડાયરી) માટે શબ્દબદ્ધ કરતો હતો તે હતુ. એ પ્રવૃત્તિ મારા નિજાનંદની, આત્મનેપદી અને 'સ્વાન્તઃસુખાય' હતી; જ્યારે આ નવી લેખમાળા પરસ્મૈપદી લખાણ છે. મને થયું કે આ વખતે અધ્યાપનશક્તિનો જરા ઉપયોગ કરું અને માત્ર સૂચનાઓ જ આપીને અટકું.

પણ મારે કમનસીબે વાચકો પુસ્તકી આંખે જ બધુ જુએ છે. એનો ઉપાય શો?

૧

સન ૧૯૩૨ માં ગાંધીજીએ યરોડા જેલમાં આકાશનાં નક્ષત્રોનું કંઈક અધ્યયન કર્યું અને આકાશદર્શન કરતાં કરતાં તેમના મનમાં જે વિચારો આવ્યા તે એક બે પત્રોમાં એમણે વ્યક્ત કર્યા. એ પત્રોમાં ગાંધીજીએ જે લખ્યુ છે તેનો સાર આ છે:

"સત્યના પૂજારીના રસને અંત જ ન હોય. જે જ્ઞાનથી હુ સત્યદેવની વધારે પાસે જાઉં એમ લાગે તેની પાછળ જવામાં ઘડપણ આડે નથી આવ્યુ. જ્યાં સહેજે ઈશ્વર છે તેનુ નિરીક્ષણ, હુ કેમ ન કરું? ઈશ્વરની મહાન લીલા નીરખવાની આ તક કેમ જવા દેવાય?

* * *

"આકાશ એટલે અવકાશ. આપણાં શરીરમાં અવકાશ ન હોય તો આપણે એક ક્ષણ પણ ન જીવી શકીએ. જેમ શરીરને વિષે તેમ જ જગતને વિષે સમજવું. પૃથ્વી અનંત આકાશથી વીંટળાયેલી છે. તેની ધરી ૭,૯૦૦ માઈલ લાંબી છે. પણ આકાશ પોલું છે. આ અનંત આકાશમાં પૃથ્વી એક રજકણસમાન છે, ને તે રજકણ ઉપર આપણે તો રજકણનુ પણ એક એવું તુચ્છ રજકણ છીએ કે તેની ગણતરી જ ન થઈ શકે. આમ શરીરરૂપે આપણે શૂન્ય છીએ એમ કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ

કે અલ્પોક્તિ નથી. આપણું શરીર તુચ્છ છે. તેનો મોહ શો? તે પડે તો શોક શો?

* * *

"આ શરીર આમ તુચ્છ હોવા છતાં તેની મોટી કિંમત છે; કેમ કે તે આત્માનું, અને સમજીએ તો પરમાત્માનું — સત્યનારાયણનુ — નિવાસ-સ્થાન છે.

"આ વિચાર જો આપણા હૃદયમાં ઘર કરે તો આપણે શરીરને વિકારનુ ભાજન બનાવવાનુ ભૂલી જઈએ. પણ જો આકાશની સાથે આપણે ઓતપ્રોત થઈએ અને તેનો મહિમા સમજી આપણી અધિકાધિક તુચ્છતા સમજી લઈએ તો આપણો બધો મદ ઊતરી જાય. . . . આકાશમાં સૂર્યનારાયણ એક દિવસને સારુ પણ પોતાની અતંદ્રિત તપશ્ચર્યા બંધ કરે તો આપણો નાશ થાય તેમ જ ચંદ્ર પોતાનાં શીત કિરણો ખેંચી લે તોપણ આપણા એ જ હાલ થાય અને અનુમાનથી આપણે કહી શકીએ છીએ કે રાત્રિના આકાશમાં જે અસંખ્ય તારાગણ આપણે જોઈએ છીએ તે બધાને આ જગતને નિભાવવામાં સ્થાન છે. એમ આપણો આ વિશ્વમાં બધા જીવોની સાથે, બધા દેખાવોની સાથે બહુ ગાઢ સંબંધ છે, ને એકબીજાના આશ્રયે આપણે ટકીએ છીએ. એટલે આપણે આપણા આશ્રયદાતા આકાશમાં વિચરતા દિવ્ય ગણોનો થોડોઘણો પરિચય કરવો જ જોઈએ.

* * *

"એમાં તો શંકા જ નથી કે આકાશ અને આપણી વચ્ચે જેટલા અંતરાય આપણે મૂકીએ છીએ તેટલે અંશે આપણે શરીરને, મનને અને આત્માને હાનિ પહોંચાડીએ છીએ. આપણે સ્વાભાવિક રીતે રહેતા હોઈએ તો ચોવીસે કલાક આકાશ નીચે જ રહીએ તેમ ન થઈ શકે તો જેટલો સમય તેમ કરી શકાય તેટલો સમય રહીએ. આકાશદર્શન એટલે તારાદર્શન તો રાત્રિના જ થાય. અને વધારે સારામાં સારું તે સૂતા થઈ શકે છે. એટલે આ દર્શનનો જે પૂરો લાભ ઉઠાવવા માગે તેણે તો સીધા આકાશ નીચે જ સૂવું જોઈએ. આસપાસ ઊંચાં મકાનો કે ઝાડો હોય તો તે વિઘ્ન કરે છે.

* * *

"આકાશ નિહાળતાં આંખને શાંતિ થાય છે. ફેફસાંને શુદ્ધ હવા મળે છે. . . . જેમ જેમ આપણે આ ઈશ્વરના ચમત્કારનું ધ્યાન કરીએ છીએ

તેમ તેમ આત્માનો વિકાસ જ થાય. જેને રોજ મેલા વિચારો, અને રાત્રિના સ્વપ્નાં આવતાં હોય તે બહાર સૂઈ આકાશદર્શનમાં લીન થવાનો પ્રયત્ન કરી જુએ. તેને તુરત નિર્દોષ નિદ્રાનો અનુભવ થશે. આકાશમાં રહેલા ગણો કેમ જાણે ઈશ્વરનુ મૂકસ્તવન કરતા ન હોય, એમ આપણે જ્યારે એ મહાદર્શનમાં ઓતપ્રોત થઈએ ત્યારે આપણે સાંભળતા. જણાઈએ છીએ. જેને આંખ હોય તે આ નિત્યનવો નાચ જુએ. જેને કાન છે તે આ અસંખ્ય ગંધર્વોનુ મૂકગાન સાંભળે.

* * *

"(સાંજની) પ્રાર્થના પછી તુરત આકાશદર્શન કરવું એ સારું છે. તેમાં ૨૦ મિનિટથી વધારે એક સાથે દેવાની જરૂર નથી. સમજે તે આને પ્રાર્થનાનો વિભાગ જ ગણશે. બહાર સૂવાવાળા એકલા જેટલો સમય ધ્યાન ધરવું હોય તેટલો સમય ધરે. થોડા જ વખતમાં તે જ ધ્યાનમાં તેઓ ઊંઘી જશે. રાતના જાગી જાય તો વળી ફરી થોડું દર્શન કરીએ. આકાશ પ્રતિક્ષણ ફરતુ દેખાય છે, તેથી ક્ષણે ક્ષણે દર્શન બદલાયાં જ કરે છે.

* * *

"મારે સારુ આ નક્ષત્રો ઈશ્વરની સાથે અનુસંધાન કરવાનું એક સાધન થઈ પડયું છે. આશ્રમવાસીને પણ તેમ થાઓ.

* * *

"જેવુ આકાશ સ્વચ્છ છે તેવાં આપણે સ્વચ્છ થઈએ. જેવા તારા તેજસ્વી છે તેવાં આપણે તેજસ્વી થઈએ. તેઓ જેમ ઈશ્વરનુ મૂકસ્તવન કરતા લાગે છે તેમ આપણે કરીએ. તેઓ જેમ પોતાનો માર્ગ એક ક્ષણને સારુ પણ છોડતા નથી તેમ આપણે આપણુ કર્તવ્ય ન છોડીએ."*

ગાંધીજીએ ઉપરના પત્રમાં જે આકાશદર્શનની ભલામણ કરી છે તેની કંઈક ઓળખાણ (યથાસંભવ દર મહિને) કરાવવાનો અમારો ઇરાદો છે. એક બે મહિનાઓ સુધી પ્રારંભિક સામાન્ય વાતો લખી વાચકોમાં આ વિષે રુચિ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. આગળ જતાં કરોડો તારાઓ આખી રાત પોતાની મંગળ અને અથાક દૃષ્ટિએ આપણને નિહાળ્યા જ કરે છે તેમાંથી મુખ્ય મુખ્ય જ્યોતિઓની અને તેમનાથી બનતી કાવ્યમય આકૃતિઓની ઓળખાણ કરાવવામાં આવશે.

---

* જુઓ 'આશ્રમજીવન', પૃષ્ટ ૩૫ થી ૫૧.

જો વાચકો પાસે જ્યોતિષના કોઈ ગ્રંથ હોય તો તેમનો ઉપયોગ કરવા તૈયાર રાખે. અહીં જ્યોતિષથી મતલબ છે આકાશની તારિકાઓ, ગ્રહો વગેરે જ્યોતિ; તેમનું દર્શન અને ગણિત. ફલજ્યોતિષ સાથે અમારે અહીં કંઈ નિસ્બત નથી. ફલજ્યોતિષ વિષે પણ યોગ્ય સમયે લખવામાં આવશે. પણ તે આપણાં આ દર્શન, અધ્યયન અને રસાસ્વાદનો વિષય નહીં બને. આપણે તો દૈવની પરખ નથી કરવી, પણ દેવોના અજરામર દિવ્ય કાવ્યનો રસાસ્વાદ લેવો છે. જેને માટે વેદોએ પણ આજ્ઞા કરી છે:

'देवस्य काव्यं पश्य. न जजार न म्रीयते.।'

ઓકટોબર, ૧૯૩૮

૨

કેટલાયે લોકો પૂછે છે, 'આ તારાઓ જોવાથી લાભ શો છે?'

'સંગીત સાંભળવાથી અને કવિતા વાંચવાથી આપણને શું મળે છે?' એવો પ્રશ્ન જો કોઈ કરે તો તેને શો જવાબ આપવો? પાસાદાર અને રંગીન પથ્થરો માટે આટલી ભારે કિંમત આપી લોકો શા માટે ખરીદે છે? અને તેમને જોઈ શા માટે આટલા ખુશ થાય છે? આવું જો કોઈ પૂછે તો આપણે તેને શો જવાબ આપીશું? ખરેખર, દર સાંજે નવી નવી રીતે દર્શન આપતા આ તારાઓ અને ગ્રહો દેવોનુ એક અપ્રતિમ અને ચિરન્તન કાવ્ય જ છે. એમને જોવાથી આપણને સાત્વિક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, અપાર શાંતિ મળે છે અને જેમનામાં યોગ્યતા છે તેમને આમાંથી અદ્‌ભુત પ્રેરણા પણ મળે છે. તેમનું અધ્યયન કરવાથી જીવનના આનંદની સાથે જીવનની એક ફિલસૂફી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. છ આસ્તિક દર્શનોમાં તારકાદર્શનને ઉમેરી આપણે સાત દર્શનો પણ ગણાવીએ!

તારકાદર્શન અને તેમના અધ્યયનથી વ્યાવહારિક લાભ પણ કંઈ ઓછા નથી. રાત્રે આપણે જલ અથવા સ્થલ-ઉપર ગમે ત્યાં હોઈએ, આપણે કયાં છીએ, કઈ દિશામાં આપણે જવું છે અને રાતના કેટલા વાગ્યા છે એ બતાવનાર આ એક ઘડિયાળ છે. ફરક એટલો જ કે સાધારણ ઘડિયાળોને આપણા ખિસ્સામા રાખવાં પડે છે ત્યારે આ સનાતન ઘડિયાળના ખિસ્સામાં આપણે બધાને રહેવું પડે છે! સ્થલ-કાળસૂચક આ અજબ ઘડિયાળ આપણા અસંખ્ય વડવાઓને પોતાના ખિસ્સામાં રાખતી આવી છે. અને આપણા અનંત વંશજોને પોતાના ખિસ્સામાં એટલી જ સહેલાઈથી રાખશે. કંઈ ખબર નથી કે આ વિરાટ ઘડિયાળને કોણે ચાલુ કરી અને ક્યારે એને

ચાવી આપવામાં આવી. લાખો, કરોડો અને અબજો વર્ષોનો તો એની આગળ કંઈ હિસાબ જ નથી. લાખો, કરોડો અને અબજો માઈલોનો હિસાબ તો એના પ્રાથમિક ગણિતમાં આવે છે. જ્યારે આપણા ગામના જ્યોતિષી આપણી જન્મપત્રી બનાવી આપે છે ત્યારે તેઓ આ વિરાટ ઘડિયાળના અનંત કાળમાં આપણો જન્મ ક્યારે થયો તેની ક્ષણ ટાંકી આપે છે. આપણે આપણા કાળનો આરંભ વિક્રમ, શાલિવાહન, ક્રાઈસ્ટ અથવા યુધિષ્ઠિરથી ગણીએ છીએ. પણ એ જ શકકર્તાઓનો જન્મકાળ આપણે ક્યા કાળારંભથી ગણીશું? અનંત કાળમાં કોઈ વિશિષ્ટ ક્ષણલવને આપણે કઈ રીતે ઓળખીએ? તે માટે તો આકાશના ગ્રહ નક્ષત્રોની સ્થિતિનો જ સહારો લેવો પડશે.

રાતના અમુક વખતે કેટલા વાગ્યા છે એ જોવાની અને સમજવાની જરૂર પાંચ પ્રકારનાં માણસોને રહે જ છે. જ્યારે ઘડિયાળો ન હતી અને સંતરી ઘંટા વગાડતો ન હતો ત્યારે લોકો આકાશ તરફ જોઈને જ સમયનો નિશ્ચય કરતા હતા શાકુંતલમાં કણ્વ ઋષિનો શિષ્ય રાતના કેટલા વાગ્યા છે તે જાણવા આકાશની આ ઘડિયાળને જ પૂછે છે.

(૧) મોડી રાત સુધી વાંચનાર અને સવારે બ્રાહ્મમુહૂર્તે વહેલા ઊઠનાર વિદ્યાર્થી તારાઓ પરથી વખત ઓળખવાની જરૂર સમજે છે. (૨) સવારે ઊઠી પોતાને ખેતરે જનાર ખેડૂત તારાઓને જ સમય પૂછે છે (૩) ભરતી-ઓટ જોઈ દરિયામાં વહાણ લઈ જનાર ખલાસીને તો નક્ષત્રવિદ્યા વિના એક પળ પણ ચાલી શકે નહીં. (૪) ગરમ દેશોમાં અથવા ઉનાળામાં રાતની ઠંડકમાં પ્રવાસ કરનાર મુસાફરોને તારાઓ વડે જ દિશાદર્શન અને કાળજ્ઞાન થાય છે. (૫) રાતના પોતાના લશ્કરને કૂચ કરાવનાર સેનાપતિ માટે તો આ તારાઓ જ ભોમિયાનું કામ કરે છે.

આપણી બધી ધાર્મિક ક્રિયાઓ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારાઓના હિસાબે જ કરવામાં આવે છે. જ્યારે સૂર્યગ્રહણ થાય છે અથવા આકાશમાં ક્યાંથી ધૂમકેતુ દેખાય છે ત્યારે તેટલા સમય માટે બધા લોકો નક્ષત્રવિદ્યાના રસિયા અથવા અભ્યાસી બની જાય છે

આ વિદ્યાના અનંત લાભો છે અને આ છેલ્લાં સો વર્ષમાં તો આ વિદ્યાનો એટલો બધો વિકાસ થયો છે કે બધી વાતોનો વિચાર કર્યા પછી મોંમાંથી ઉદ્‌ગાર નીકળે છે કે આજ સુધી અનંતતા એ આપણે માટે માત્ર શબ્દ જ હતો. આપણને તેનો વાસ્તવિક ખ્યાલ ન હતો હવે આપણે સમજ્યા છીએ કે અનંતતાનો ખ્યાલ કરવો એ કેટલું દુષ્કર છે.

સામાન્ય માણસે સૌથી પહેલાં પૃથ્વીની ગતિ, દિવસ રાત્રિનું સ્વરૂપ અને અક્ષાંશ રેખાંશ વગેરે પ્રાથમિક બાબતો વિષે જાણવું જોઈએ અને ત્યાર પછી જ્યોતિષનો કોઈ પણ ગ્રંથ વાંચતાં પહેલાં અથવા કોઈની મદદ લેતાં પહેલાં પોતાની કુદરતી જિજ્ઞાસાને આધારે સવાર સાંજ આકાશ તરફ જોતા રહેવું જોઈએ. જોતાં જોતાં સૌથી પહેલા તારાઓના ઉદય અને અસ્ત તરફ ધ્યાન જશે સાથે એ વાત પણ સમજાશે કે કેટલાક તારા બહુ મોટા હોય છે. જો શુક્લપક્ષની પૂર્વરાત્રિ હશે અથવા કૃષ્ણપક્ષની પાછલી રાત હશે તો જણાશે કે ચંદ્ર દરરોજ પોતાનું સ્થાન આ તારાઓની વચ્ચે બદલતો રહે છે. એ ભાઈસાહેબ દરરોજ અડતાળીસ મિનિટ મોડા ઊગે છે, અને કૃષ્ણપક્ષ હોય તો દરરોજ ક્ષીણ થતા જાય છે અને એ જ ચંદ્ર શુક્લપક્ષ બેસતાં જાડો થતો જાય છે. પણ તારાઓમાં જોતાં દરરોજ એક નક્ષત્ર આગળ જ દોડે છે. કારણ કે નક્ષત્રોનો ક્રમ પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ ગણાય છે.

કેટલાક દિવસો સુધી દરરોજ જોવાથી આપણને સમજાશે કે આજે ઊગનાર તારો કાલે તે જ જગ્યાએ લગભગ ચાર મિનિટ વહેલો ઊગે છે અને દરરોજની પોતાની ગણતરી પ્રમાણે પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીનો પોતાનો માર્ગ વટાવતો જાય છે,

નવા શીખનાર માટે દક્ષિણ બાજુએથી જોવાની શરૂઆત કરવી સારી નથી. તેમણે શરૂઆતમાં પશ્ચિમ બાજુએ જોવું જોઈએ કારણ કે ત્યાંના તારા જલદી આથમી જાય છે. પશ્ચિમને પોતાની કરી લીધા પછી પોતાની દૃષ્ટિ પૂર્વ બાજુએ લઈ જવી જોઈએ અને ત્યાં મરજી પ્રમાણે તારાઓનો ઉદય નિહાળવો જોઈએ.

જો ઉત્તર દિશા બરાબર હાથ આવી જાય તો ત્યાં પોતાનું સ્થાન કદીયે ન છોડનાર સુનીતિ-કુમાર ધ્રુવ દેખાશે અને તેની ચારે બાજુએ ભ્રમણ કરનારા કેટલાક તારાઓના સમૂહ દેખાશે. અંગ્રેજી એમ (M) ના જેવો પણ બહુ જ વાંકો એક તારાસમૂહ પણ દેખાશે. અને જો સવારે ચાર પાંચ વાગ્યે ઊઠી જોવામાં આવે તો તે Mની પાછળ પાછળ આવનાર સાત તારાઓ એક પતંગ અને તેની પૂંછડી જેવા જમણી બાજુએથી ઊંચે આવેલા દેખાશે.

દક્ષિણ બાજુએ ઉપર જોવાથી તો અનેક કોહિનૂરોથી શોભતી ગોવલકોંડાની ખાણ જણાશે. આપણી કલ્પના અહીં પણ અનેક આકૃતિઓની રચના કરી શકે છે. કોઈને પૂછ્યા વિના આપણી કલ્પનાને દોડવા દેવી જોઈએ. વેદકાળના ઋષિઓ, ઇજિપ્ત અને એબિસિનિયાના હબસીઓ, ખાલ્ડિયાના જ્યોતિષીઓ અને ચીનના મંડારિનો (પંડિતો) જ્યારે આકાશ તરફ જોતા હતા ત્યારે તેમને

શીખવનાર કોણ હતું? આશ્ચર્ય પામી તેમણે જોયું, જોઈને કલ્પના દોડાવી અને ધીરે ધીરે નક્ષત્રવિદ્યા વિકાસ પામી. આપણે પણ તે જ ઋષિઓનું અને અરબ મુસાફરોનું અનુકરણ કરવું જોઈએ. આમ પોતાની નક્ષત્રવિદ્યાનો ઠીક ઠીક પ્રારંભ થયા પછી બીજાઓની મદદ લેવી જોઈએ. વાચકો પોતાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને જાગ્રત કરી સવાર-સાંજ રાતના આઠ વાગ્યે તથા મળસકે પાંચ વાગ્યે કેવળ દસ દસ મિનિટ આપશે તો તેમને અમૂલ્ય રત્નલાભ થશે. થોડોક સમય અને થોડુંક ધ્યાન અપાય તો પછી એથી કંઈ વિશેષ આપવું પડશે નહીં. બાકીનું બધું મફત જ મળી શકશે.

નવેમ્બર, ૧૯૩૮

૩

ધ્રુવનો તારો ગમે ત્યાંથી જુઓ, તે ઉત્તર બાજુએ એક જ જગ્યાએ સ્થિર અને અચલ જેવો દેખાય છે. આપણે જે સ્થળે હોઈએ તે સ્થળના જે અક્ષાંશ હોય તેટલા જ અંશ ક્ષિતિજથી ઊંચે એ નજરે પડે છે. હિંદુસ્તાનના અક્ષાંશ ૬ અને ૩૬ વચ્ચે છે. કન્યાકુમારીથી જો જોવામાં આવે તો ધ્રુવનો તારો લગભગ ક્ષિતિજ ઉપર જ જણાશે; અને જેમ જેમ આપણે ઉત્તર તરફ આગળ વધીશું તેમ તેમ તે ઊંચે ચઢેલો જણાશે.

હવે આપણે એક છત્રી લઈએ અને તેને ઉઘાડી એવી રીતે પકડીએ કે તેની દાંડીનો છેડો બરાબર ધ્રુવની સીધી લીટીમાં હોય. પછી તેને ધીરે ધીરે પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ ફેરવીએ તો આકાશની ગતિ સારી રીતે આપણા સમજવામાં આવશે છત્રી જો બાર સળિયાની હશે તો તો બે સળિયા વચ્ચેનું એ ગતિનું અંતર ૨ કલાક જેટલુ હોય છે એ માપ પણ હાથ આવી જશે. ૨૪ કલાકમાં આખું આકાશ એક પરિક્રમા પૂરી કરે છે. જો હવે આપણે આ છત્રીને આકાશનો ઉત્તર ગોળાર્ધ માનીએ અને ૨૪ કલાકમાં તેની પરિક્રમા પૂરી કરીએ તો બરાબર આપણા આકાશનું અનુકરણ થશે; અને વધુમાં જો છત્રીમાં અંદરની બાજુ મુખ્ય મુખ્ય તારાઓનાં સફેદ ટપકાં કરી દઈએ તો આકાશના તારાઓની ગતિનો પણ આપણને ખ્યાલ આવશે. (સ્વદેશી છત્રીઓ બનાવનારાઓ જો તેના અંદરના ભાગમાં ધોળા રંગથી તારાઓનાં ચિત્ર બનાવી દે તો તારાપ્રેમી લોકોમાં આવી છત્રીઓની ખપત સારી થાય).

આપણે આપણા દેશમાં સહેલાઈથી જોઈ શકીએ છીએ કે જે તારાઓ બરાબર પૂર્વમાં ઊગે છે તે આપણા માથા ઉપર આવતા નથી, પણ દક્ષિણ તરફ ઝૂકેલા હોય છે. ૨૧મી માર્ચે અને ૨૨મી સપ્ટેમ્બરે જ્યારે દિવસ અને રાત સમાન હોય છે અને સૂર્ય બરાબર પૂર્વમાં ઊગે છે ત્યારે મધ્યાહ્નને

આપણો પડછાયો બરાબર પગ તળે આવતો નથી, પણ ઉત્તર તરફ ઝૂકેલો હોય છે. કારણ કે સૂરજ દક્ષિણ તરફ ઝૂકેલો હોય છે.

આકાશનું જે બિન્દુ બરાબર આપણા માથા ઉપર હોય છે તેને 'ખ-સ્વસ્તિક' કહે છે. માર્ચની ૨૧મી અને સપ્ટેમ્બરની ૨૨મી (આ દિવસોને 'વસન્તસંપાત' અને 'શરદસંપાત' કહે છે)ના મધ્યાહ્‌ને સૂર્ય ખ-સ્વસ્તિકથી દક્ષિણ બાજુએ, આપણા સ્થળના અક્ષાંશ જેટલો જ ઝૂકેલો હોય છે.

વાચકો જરાયે ગભરાય નહીં. અમે તેમને જ્યોતિષશાસ્ત્રના ચક્રવ્યૂહમાં ફસાવવા માગતા નથી. રાત્રે અને મળસકે આકાશનુ જે દિવ્ય અને ભવ્ય પારિજાતકના ઝાડ જેવું વિકસેલું સહેજે દેખાય છે તેનો આનંદ માણવા માટે જેટલી સામગ્રીની જરૂર હશે તેટલી જ અહીં યથાસમયે આપીશું.

મૃગ નક્ષત્ર સાંજે પૂર્વમાં ઊગેલુ જણાશે. તેના ચાર પગ અને તેના પેટમા પેસી ગયેલુ ત્રણ તારાઓનું એક તીર સ્પષ્ટ દેખાય છે. આજકાલ આ જ મૃગ નિશાદેવીના રથને જોડવામાં આવે છે સાંજથી લગભગ ઉષ.કાલ સુધી મૃગ નક્ષત્ર રાત્રિનો રથ ખેંચે છે. અને લગભગ ચાર વાગ્યે સવારે તે પશ્ચિમમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. આથી જ આ રાત્રિઓને 'મૃગ-નીતા-રાત્રય ' કહે છે.

આ મૃગનો પીછો પકડનાર એક ઉજ્જવલ તારો ઊગે છે. એનું નામ વ્યાધ કે લુબ્ધક છે. મૃગના પેટમાં ઘૂસનાર જે ત્રણ નક્ષત્રોનુ બાણ છે તેના જ સીધાણમાં આ લુબ્ધક દેખાશે. અંગ્રેજીમાં એને 'સિરિયસ' કહે છે. આ તારો આપણી પૃથ્વીથી એટલો બધો દૂર છે કે તેનો પ્રકાશ પૃથ્વી સુધી પહોચતાં આઠ વર્ષથી પણ વધારે સમય લાગે છે આપણા સૂર્ય કરતાં, તેનો પ્રકાશ છવ્વીસ ગણો છે.

આ લુબ્ધકની આસપાસ પાંચ એવા તારાઓનું જૂથ છે કે જેને આ સાથે મેળવી દેવાથી એક કૂતરાના જેવી આકૃતિ બની જાય છે. તેને 'દિવ્ય શ્વાન' પણ કહેવામાં આવે છે. 'દિવ્ય શ્વાન'ની આકૃતિ આજકાલ ચાર વાગ્યે જોવા મળશે. પશ્ચિમમાં જોવી જોઈએ. પણ જ્યારે મૃગ પશ્ચિમ ક્ષિતિજ પર અદૃશ્ય થવાની તૈયારીમાં હોય છે ત્યારે આ કૂતરાનો વેગ જોવા જેવો હોય છે. ઈર્ષ્યાથી પોતાની પૂછડી સીધી ટટાર કરી મૃગની પાછળ જાણે ઝાપટે છે. એ કૂતરાનું માથું લુબ્ધકનો તારો જ છે. તેની નીચેનો તારો તે તેનો આગલો પગ. તેનો પાછલો પગ દક્ષિણ તરફ હોય છે અને ઘણો ટૂંકો હોય છે. તેની સમકોણે, લગભગ એટલી જ લાંબી તેની પૂછડી જણાશે.

જ્યારે આ કૂતરો પૂર્વમાં ઊગે છે ત્યારે બિચારો એવો દીન દેખાય છે જાણે ફાંસીએ ચડવા જતો હોય; પણ જેમ જેમ ઉપર ઊંચે ચડે છે તેમ તેમ તેનું જોમ અને તેની શોભા વધે છે.

કહે છે કે મૃગવ્યાધ અથવા લુબ્ધકનો રંગ જૂના વખતમાં મંગળના જેવો લાલ હતો. આજકાલ તે તદ્દન ઉજ્જવલ ધોળો જ છે. આ વિષે અથર્વવેદમાં કહ્યું છે:

अप्सु ते जन्म दिवि ते सधस्थं समुद्रे अन्तः महिमा ते पृथिव्याम्।
शुनो दिव्यस्य यत् म तेन ते हविषा विधेम॥

'સર્વોદય', જાન્યુઆરી ૧૯૩૮

૪

આજકાલ સવારના ચારથી સાડાપાંચ–છ વાગતાં સુધીમાં આકાશ તરફ જોવાની વિશેષ મજા આવે છે. પૂર્વ બાજુમાં મોં રાખી કંઈક જમણી બાજુએ જોઈએ તો ત્યાં ત્રિશંકુ દેખાશે. યુરોપિયન લોકો તેને 'સધર્ન ક્રૉસ' કહે છે. ક્રૉસની ઊભી અને આડી લીટી બરાબર સમકોણ નથી. છતાં પણ એ સધર્ન ક્રૉસને ઓળખી કાઢવો મુશ્કેલ નથી.

જો સંદેહ રહેતો હોય તો તેની તરફ આંગળી ચીંધનાર જયવિજયની વાંકી લીટી જોઈ લેવી જોઈએ. સ્વર્ગના આ જયવિજય દ્વારપાળો બતાવે છે કે જુઓ પેલો ત્રિશંકુ નીચે પડે છે અને પેલો રાજાનો પુરોહિત તેને કહી રહ્યો છે કે પડશો નહીં.

આ સધર્ન ક્રૉસ ઊગતાં પહેલાં તે જગ્યાએ એક બીજો ક્રૉસ ઊગે છે. તેને અંગ્રેજીમાં ફૉલ્સ (નકલી) ક્રૉસ અથવા કૅરેના કહે છે. આજકાલ સવારે પાંચ વાગ્યે સાચો ક્રૉસ એટલો તો સરલ દેખાય છે કે વધારે જમણી બાજુએ કૅરેનાને શોધવાની જરૂર જ રહેતી નથી. અસલને મૂકી આપણે નકલ પાછળ શા માટે જઈએ? અને મધરાતે ઊઠીને એ કૅરેનાને જોવાની તકલીફ પણ કોણ લે? સાડાપાંચ વાગ્યે અથવા ત્યાર પછી જ્યારે આપણે પૂર્વ તરફ જોઈએ છીએ ત્યારે આજકાલ સૌથી ઉપર વિશાખાના બે તારા, તેની નીચે લટકતો મંગળ, તે પછી અનુરાધા નક્ષત્ર, તેની નીચે પેટમાં પારિજાત સાથે જ્યેષ્ઠાના ત્રણ તારા અને તે પછી મૂળ—આટલાં નક્ષત્રો દેખાય છે. જૂના વખતમાં વિશાખાને રાધા કહેતા, તેથી તેના પછી આવનાર નક્ષત્રનું નામ અનુરાધા પડ્યું. વાચક મંગળને અનુરાધાના પેટમાં પેસી ગયેલો જ જોશે.

આ અનુરાધા અને તે પછી આવનાર બે નક્ષત્રો જ્યેષ્ઠા અને મૂળ મળી વૃશ્ચિક રાશિ થાય છે. સ્વચ્છ આકાશમાં આ મોટો વૃશ્ચિક સહેલાઈથી ઓળખી શકાય છે. અનુરાધાના ચાર તારા આડા હોય છે. આ વીંછીનું માથું છે. જ્યેષ્ઠાના ઊભા ત્રણ તારા તે વીંછીનું પેટ છે, અને ત્યાર પછી અવળા પ્રશ્નચિહ્નની અથવા ઊંધા 'ટ'ની આકૃતિવાળું મૂળ નક્ષત્ર વીંછીનો ડંખ છે. આ ડંખને છેડે જે બે તારા છે તે ઘણા સુંદર દેખાય છે.

આ વૃશ્ચિકની ઉત્તર બાજુએ (આપણી ડાબી બાજુએ) આજકાલ શુક્રનો તારો ઘણો તેજસ્વી પ્રકાશે છે. આજકાલ શુક્રનું તેજ એટલુ બધું હોય છે કે તેના પ્રકાશમાં આપણે આપણો પડછાયો પણ જોઈ શકીએ શુક્રનું ચાંદરણું અથવા જ્યોત્સ્ના કવિઓમાં મશહૂર છે.

હું આ નોંધ લખી રહ્યો છું ત્યારે શુક્રની પાછળ પાછળ મસ્તક ઊંચું કરનાર બુધ દેખાય છે. પણ વાચકોના હાથમાં 'સર્વોદય' પહોંચતા પહેલાં તો બુધ અસ્ત થઈ જશે અર્થાત્ બુધ દર્શન આપે તે પહેલાં તો ઉષા પ્રસન્નતાથી હસવા લાગશે અને સૂર્ય પણ આકાશ પર પોતાનો અધિકાર જમાવી દેશે.

'સર્વોદય', ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૯

૫

આજકાલના દિવસો તારાદર્શન માટે તેમ જ નક્ષત્રવિદ્યા શીખવા માટે ઘણા અનુકૂળ છે. સાંજે પશ્ચિમ તરફ ચંદ્રકળા વધતી જાય છે અને ચંદ્ર રોજ એક એક નક્ષત્રમાં પદાર્પણ કરતો જાય છે. પંચાંગમાં જોવાથી ચંદ્ર કયા નક્ષત્રમાં અને કઈ રાશિમાં કયે સ્થાને છે તે જણાય છે. પંચાંગમાં તો રાશિચક્રને ગણિતશાસ્ત્રની બાર રાશિઓમાં વહેંચવામાં આવે છે તથા એ જ ચક્રના પાછા સત્તાવીસ નક્ષત્રોમાં સરખા ભાગ પાડવામાં આવે છે.

હવે આકાશમાં જે નક્ષત્રો દેખાય છે તે તો ગણિતને હિસાબે એકસરખા અંતરે નથી હોતાં તથા સીધી લીટીમાં પણ નથી હોતાં. કોઈ નક્ષત્ર ઉત્તર તરફ ઝૂકે છે તો કોઈ દક્ષિણ તરફ ઢળે છે. આમ નક્ષત્રમાર્ગ ચાળીસ અંશ પહોળો છે એમ મનાય છે.

આકાશનો ગણિતવિભાગ જુદો અને નક્ષત્રવિભાગ જુદો છતાં નિરયન (જૂનું ગ્રહ-લાઘવીય) પંચાંગનો ગણિતવિભાગ તારા વિભાગો સાથે ઘણો મળતો આવે છે. એટલે ચંદ્ર અને બુધ, શુક્ર આદિ ગ્રહોની સ્થિતિ જોવાને માટે જૂનું પંચાંગ જ અનુકૂળ ગણાય છે.

હવે જુદા જુદાં નક્ષત્રોના ઉદય-અસ્તની વાત કરીએ તેની સાથે ક્ષિતિજ પર એમના ઉદય-અસ્ત ચોક્કસ કઈ જગ્યાએ દેખાશે એ કહેવું ઉપયોગી થશે. પરંતુ નક્ષત્રોના ઉદય-અસ્તનાં સ્થાન દરેક અંશને માટે કંઈક જુદાં જુદાં હોય છે. હિંદુસ્તાનનો વિસ્તાર ઉત્તર ગોળાર્ધમાં ૭ અક્ષાંશથી છત્રીસ અક્ષાંશ સુધી છે. આ હિસાબે વર્ધા એકવીસ અંશ પર હોવાથી હિંદુસ્તાનની બરાબર મધ્યમાં છે. 'સર્વોદય'માં વર્ધાનો ગણતરી હિસાબ આપીએ તો હિંદુસ્તાનમાં ગમે તે જગ્યાએ થોડોઘણો ફેરફાર કરવાથી હિસાબ મળી રહેશે.

પૃથ્વી પર અક્ષાંશ રેખાંશ હોય છે તેમ આકાશમાં પણ હોય છે. પણ આપણે એમનો ઉપયોગ નહીં કરીએ. વહેવારમાં દરેક નક્ષત્ર કે તારાની 'આલ્ટિટ્યુડ'— ક્ષિતિજથી ઊંચાઈ — જાણી લઈએ તો એ વધારે ઉપયોગી થાય છે. પણ આપણે એની પાછળ પણ નહીં પડીએ. વાચકો પાસે આપણે આટલા પુરુષાર્થની આશા થોડી જ રાખીએ છીએ! એક મોટું કાર્ડબોર્ડ અથવા લાકડાનું પાટિયું લઈને તેના પર એક મોટું વર્તુળ દોરવું અને એ વર્તુળ પર ઘડિયાળની જેમ એકથી બાર અંક લખવા. મિનિટના આંકા પણ પાડીને એ વર્તુળના સાઠ ભાગ કરવા. આ વર્તુળના કેન્દ્ર પર (ઘડિયાળના કાંટા ચોડવામાં આવે છે તે જગ્યાએ) એક સ્ક્રૂ ઊંચો ઊભો કરવો. પછી મેદાનમાં જઈને એક મેજ પર આ પાટિયાને બારનો આંકડો ઉત્તર તરફ ધ્રુવની નીચે આવે એવી રીતે ગોઠવો, છના આંકડા આગળથી કેન્દ્રમાંના સ્ક્રૂના માથા પર જુઓ. એની સામે ધ્રુવનો તારો આવે તો જાણી લેવું કે આપાણું વર્તુળ બરાબર ગોઠવાયું છે.

પછી નવના આંકડા આગળથી કેન્દ્રના ખીલા તરફ જુઓ. ત્રણના આંકડા આગળ બરાબર પૂર્વ દિશા આવશે. આથી ઊલટું ત્રણના આંકડા આગળથી કેન્દ્રને છેદીને નવના આંકડા તરફ જોઈશું તો પશ્ચિમ બિન્દુ મળશે.

એ જ રીતે બારના આંકડા આગળ ઊભા રહીને કેન્દ્રને છેદીને છના આંકડાની સીધમાં ક્ષિતિજ તરફ જોઈએ તો દક્ષિણ બિન્દુ મળશે.

આ જ હિસાબે ઘડિયાળનો એક મોટો ચંદો બનાવીને મેદાનમાં મેજ પર બેસાડી દઈએ અને વચ્ચે એક ખીલો ચોડીએ તો ક્ષિતિજના કોઈ પણ સ્થાનને આપણે નિશ્ચયપૂર્વક બતાવી શકીએ. આપણે એમ કહીએ કે અભિજિત પૂર્વ તરફ દોઢ વાગ્યાને સ્થાને ઊગે છે તો એનો અર્થ એવો નથી કે તે રાત્રે દોઢ વાગ્યે ઊગશે. પણ એનો અર્થ એ છે કે બરાબર ઉત્તર-પૂર્વ તરફ આપણે તેને ઊગેલો જોઈ શકીશું. આપાણા મેજ પરના ઘડિયાળના ચંદા પર સાડાસાતના આંકડા આગળથી આપણે વચ્ચેના સ્તંભ સામે જોઈશું તો દોઢના સ્થાને ક્યાંક ડાબીજમણી બાજુએ અભિજિતને ઊગેલો જોઈશું. તે કેટલા વાગ્યે ઊગશે એ તો સ્વતંત્ર રીતે જોવું જોઈશે અને તેમાં પણ જે તારીખનો ઉદય લખ્યો હોય તેમાં રોજ લગભગ ચાર ચાર મિનિટનો ફરક પડતો જશે. બધાં નક્ષત્રોને આજના કરતાં આવતી કાલે લગભગ ચાર મિનિટ વહેલા ઊગવાની આદત છે અને એ હિસાબે તેઓ ચાર મિનિટ વહેલાં આથમી પણ જાય છે.

જે નક્ષત્રો ઉત્તર ધ્રુવની તદ્દન નજીક હોય છે તેઓ તો ત્રણસો ને સાઠ દિવસ ક્ષિતિજ ઉપર જ રહે છે. એમને માટે ઉદય અસ્ત છે જ નહીં.

'સર્વોદય', માર્ચ ૧૯૩૯

૧૫

આકાશદર્શન – ૨

૧

રાજા ગમે તે સ્થાન પર હોય અને ગમે તે પોશાકમાં હોય, પણ તે રાજા છે. એના રાજત્વમાં કાંઈ ફરક નથી પડતો. પણ રાજા જ્યારે પોતાના દરબારમાં રાજત્વના ચિહ્ન સાથે પૂરા ઐશ્વર્યથી બેસે છે ત્યારે એની શોભા કાંઈ ઓર જ હોય છે.

આ જ ન્યાય રાતના આકાશને પણ લાગુ પડે છે. આકાશની સુંદરતા અખંડ છે. આકાશને ધ્યાનથી જોનાર કોઈ પણ માણસ રાત્રિના આકાશના કેફથી મુક્ત રહી શકે નહીં. પણ આકાશનો વૈભવ જે આ દિવસોમાં—અથવા આ રાતોમાં પ્રગટ થાય છે તે તો આકાશને પણ ચકિત કરવાવાળો હોય છે. વર્ષાકાળ સમાપ્ત થઈ ગયો છે, આકાશે પોતાની બધી આર્દ્રતા છોડી દીધી છે, વાદળ પણ હવે ધૂળિયાં નથી દેખાતાં. પૂર્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી મનુષ્યનું હૃદય જેવું નિર્મળ અને પારદર્શક થઈ જાય છે તેવું આજકાલનું આકાશ છે. સંધ્યાનો દરબાર પૂરો થતાં જ આ નિર્મળ પ્રસન્નતા બધે છવાઈ જાય છે અને તેના ઉપર ઉજ્જવલ તારા બેસી જાય છે.

આવા આસમાનમાં પણ એક ભાગ એવો છે કે જ્યાં વધારેમાં વધારે તારા એકઠા થઈ ગયા છે. આ હીરાની ખાણને આજકાલના ખગોળશાસ્ત્રી 'સ્વર્ગીય ગોવલકોંડા' કહે છે. વચમાં સનાતન મૃગ નક્ષત્ર અને એની આજુબાજુ રોહિણીનું ગાડું, બ્રહ્મમંડળનું દેગડું, પુનર્વસુનું નાવડું અને વ્યાધનો કૂતરો વિરાજમાન છે. રાતના લગભગ આઠ નવ વાગ્યે મૃગ નક્ષત્ર નીકળે છે ત્યારે મૃગના ચાર પગ અને એના પેટમાં ઘૂસેલું તીર એકદમ ધ્યાન ખેંચે છે. આ તીર જાણે આકાશની વિષુવરેખા (મધ્યરેખા) દોરવા માટે જ આકાશમાં ઊંચે ચડે છે.

જ્યારે મૃગ નીકળે છે ત્યારે માથા ઉપર આકાશના સ્વસ્તિક જેવો ભાદ્રપદનો ચોરસ ફેલાયેલો દેખાય છે. પૂર્વા ભાદ્રપદાના બે તારા પશ્ચિમની તરફ હોય છે અને ઉત્તરના બાકીના બે તારા એની પછી આવતા હોવાથી પૂર્વ તરફ હોય છે. એની પાસે શર્મિષ્ઠા, યયાતિ અને દેવયાની પોતાનું પૌરાણિક નાટક ભજવે છે.

મૃગ બરાબર ઉપર ચડે છે ત્યારે વ્યાધનો કૂતરો પોતાનું માથું બરાબર ઊંચું કરે છે. પણ એ બિચારાની દશા તે વખતે ઈર્ષાપાત્ર નથી હોતી. જાણે ફાંસી પર લટક્યો હોય એવો દેખાય છે.

વ્યાધ બરાબર ઉપર આવી જાય તે પછી દક્ષિણ દિશામાં ભગવાન અગસ્તિ દર્શન દે છે. વ્યાધ અને અગસ્તિ બન્ને લગભગ સરખા અને ખૂબ પ્રકાશિત તારા છે, એટલે તરત ઓળખા શકાશે.

આજકાલ સાંજના સૂર્યાસ્ત પછી તરત પશ્ચિમ દિશામાં જે ઉજ્જ્વળ જ્યોતિ દેખાય છે તે કોઈ તારો નથી, પણ એ તો આપણા ચિરપરિચિત અસુર-ગુરુ શુક્ર છે. શુક્ર હવે ઘણા દિવસો સુધી સાંજના પશ્ચિમમાં જ દેખાશે અને જ્યારે અજવાળિયામાં ચન્દ્ર પશ્ચિમ તરફ આવશે ત્યારે એ બંને જોડાજોડ આવી જઈને એક ભારે કાવ્ય બનશે. ૧૨મી ડિસેમ્બરથી આ શોભાની શરૂઆત થઈ ગઈ હશે.

તેની ઉપર જ બીજા પણ બે તેજસ્વી ગ્રહો જણાશે. મંગળ તો લાલ હોવાથી સહેલાઈથી ઓળખાઈ જશે અને તેની જોડ બેઠેલ અત્યંત તેજસ્વી ગુરુને પણ ઓળખવો મુશ્કેલ નહીં પડે. આજકાલ તો તે લગભગ અડોઅડ આવી જઈને તેમની સુંદર યુતિ બની ગઈ છે. એમની પછી તરત જ ઉપર આવી પડતો શનિ ધીમે ધીમે યાત્રા કરતો દેખાશે. વળી સૂર્યોદય પહેલાં તો પૂર્વમાં બુધ પણ દર્શન દે છે. આમ હમણાં હમણાં મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર અને શનિ બધા જ ગ્રહો આપણને દર્શન દેતા રહે છે.

હવે મૃગ-વ્યાધની તદ્દન દક્ષિણમાં ભગવાન અગસ્તિ ઘણા ઊંચા આવી ગયા છે. આજકાલ રાતના દસ સાડાદસ વાગ્યે દક્ષિણ તરફ મોં કરીને જો આપણે ઊભા રહીએ તો અગ્નિ ખૂણા તરફ અગસ્તિ, આપણી સામે યમુના અને જમણી બાજુ નૈઋર્ત્ય ખૂણામાં યામમત્સ્ય — આ ત્રણ તારા ક્ષિતિજની સમાન્તર એક મોટી દાંડી બનાવીને પડેલા દેખાય છે. આમાં અગસ્તિ સૌથી વધારે પ્રકાશિત છે, યમુના એનાથી કંઈક ઓછા પ્રકાશિત છે, અને એનાથી થોડા દૂર અને મંદ પ્રકાશિત યામમત્સ્ય છે. આટલી મોટી ત્રાજવાની દાંડી આ વિશ્વમાં બીજી એકે નથી. મધ્યસ્થ યમુનાએ અગસ્તિ કંઈક ઉજ્જ્વળ હોવાને કારણે એને પોતાની સહેજ નજદીક રાખ્યો છે અને યામમત્સ્ય પ્રકાશમાં ઝાંખો હોવાને કારણે એને થોડો દૂર રાખીને સમતુલા સાધી છે.

વાચકે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, આ વિરાટ દાંડી ક્ષિતિજની સાથે થોડા વખત માટે જ સમાંતર રહે છે. પછીથી તે પશ્ચિમ તરફ ઝૂકી જાય છે. યામમત્સ્ય ઉપરથી ઊતરીને પશ્ચિમ ક્ષિતિજમાં ડૂબી જાય છે. અને

અગસ્તિ ઉપર ચડીને પોતાની સુંદર ઝૂંપડીને પોતાની પાછળ પાછળ ખેંચી લાવે છે. આ ઝૂંપડીનું દર્શન સારી રીતે કરવા માટે આજકાલ રાતના લગભગ બે વાગ્યે ઊઠવું પડશે. જો વાર કરશો તો આ ઝૂંપડી આકાશમાં ઊડીને જાણે અગસ્તિના માથા પર પડવાની તૈયારીમાં છે એવું દૃશ્ય જોઈને તમે ગભરાઈ જશો. આ ઝૂંપડીની પછી કૅરેના અથવા માયાવી ક્રૉસ આવે છે.

૨૫ નવેમ્બર, ૧૯૩૯

૨

આ સાથે જે નકશો આપેલો છે તેમાં આકાશનું બ્રહ્મહૃદય, રોહિણી, બાણરાજ (મૃગ નક્ષત્રનો એક પગ) વ્યાધ, પ્રશ્વન્ અને પુનર્વસુ એ ૭ તારાઓનો જે દિવ્ય ષટ્કોણ બને છે તે દર્શાવ્યો છે. એ ચિત્ર કેમ જોવું તે સમજીએ.

પૃથ્વીના કોઈ પણ દેશના નકશામાં ઉપર ઉત્તર અને નીચે દક્ષિણ, વાચકના જમણા હાથ તરફ પૂર્વ અને ડાબી બાજુ પશ્ચિમ દિશા હોય છે.

આકાશના નકશા જેથી ઊલટા હોય છે, એ વાત આ નકશાને આપણે માથે છતની પેઠે પકડી રાખીને જોવાથી સમજાશે. જે દિશાની તરફ મોં કરીને આપણે આકાશ જોતા હોઈએ તે દિશાને નકશામાં નીચેની બાજુ રાખીને પછી આકાશમધ્યની પર ખેંચીને માથે નકશા પકડી આપણે આકાશ જોવું જોઈએ.

નકશામાંની આ આકૃતિ આકાશમાં કેવી સ્વયં દેખાશે તે પણ સમજી લેવું જોઈએ. ફેબ્રુઆરીની શરૂઆતમાં રાતના ૧૧–૧૨ અને ૧૧–૩૦ની વચ્ચે આકાશમાં તારાઓની જે સ્થિતિ હતી તે આ નકશામાં આપેલી છે. તેથી તેનો ઉપયોગ કરતી વખતે આપણે થોડી ગણતરી કરી લેવી પડશે. એ ગણતરી આ મુજબ છે. દરેક તારો આકાશમાં રોજ ચાર મિનિટ વહેલો ઊગે છે. એટલે કે આકાશમાં જે તારો જે સ્થળે આજે દેખાય છે તે જ સ્થળે તે કાલે ચાર મિનિટ વહેલો દેખાશે. આ હિસાબે ૧૩મી ફેબ્રુઆરીના અંતે ને માર્ચની રાતે લગભગ ૮–૯ વાગ્યે આ નકશામાંની સ્થિતિ વાચકો જોશે.

આ થઈ સમયની વાત. હવે શ્રી પહેલી દક્ષિણ તરફ નજર કરીને વાચક ત્યાં પ્રકાશી રહેલા અત્યંત તેજસ્વી અગસ્તિને પ્રણામ કરે. પુરાણ કાળના આપણા અગસ્તિ ઋષિએ જ્યારે વિંધ્ય અને સાતપુડાના પહાડ ઓળંગવાનો પ્રથમ પ્રયાસ કર્યો ત્યારે આ જ તારો એમની સાથે રહ્યા કરતો હતો; જે પરથી તેને 'અગસ્તિ'નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

આ અગસ્તિ મુનિ આસ્તે આસ્તે નૈર્ઋત્ય તરફ ગતિ કરતા રહે છે અને એમની ઝૂંપડી (કે પછી આશ્રમ કહો) એમની પાછળ પાછળ ફરતી જાય છે. ઉત્તરોત્તર ઝાંખા પ્રકાશનો એ એક પંચકોણ છે. ઝૂંપડીની અંદર બે દીવાઓની વચ્ચે એક પરથી ચળકતો તારો દીવાનું કામ કરે છે. અગસ્તિ અને એમની ઝૂંપડી શ્રી પહેલાં જોવા એટલા માટે કહ્યું કે થોડી વાર પછી ઝૂંપડી એના એ ઠેકાણા પર નહીં હોય.

દક્ષિણની આ ઝૂંપડી જોઈ લઈને આપણે પશ્ચિમ તરફ વળીએ. જેમ સમય પશ્ચિમ તરફ જોઈશું તો ત્યાં આકાશના મોટા ચતુષ્કોણ પુરેપુરો જોવામાં આવશે. એનાથી ઉપર અશ્વિનીના બે કે ત્રણ તારાઓ અને કૃત્તિકાના છ તારાનો એક નાનો અને નયનમનોહર ગુચ્છ દેખાઈ આવશે.

અશ્વિની અને કૃત્તિકાની વચ્ચે, પરંતુ કંઈક ઉત્તર તરફ ઝૂકેલો એક બીજો બિલકુલ નાનો અને ઝાંખો ત્રિકોણ દેખાશે. એ છે ભરણી નક્ષત્ર, જે પર પિતરોનું શ્રાદ્ધ થાય છે.

કૃત્તિકા ઉપર રોહિણીનો કંઈક તિરછો V ઊડી રહ્યો છે. એ V ના પ્રારંભમાં જે તારો છે તે એના પાંચ તારાઓમાં સૌથી મોટો છે. એ આખા V ને રોહિણી કહે છે. અને એના ઉજ્જવળ તારાને રોહિણીનો યોગતારો કહે છે. રોહિણીનો Λ આકાર જોઈ પ્રાચીન લોકોએ એને વલ્મીક (રાફડા)ની ઉપમા આપી છે. કેટલાક લોકોએ એમાં ગાડીની બેઠકની કલ્પના કરી છે. 'रोहिणी शकटाकारा।'

અહીંથી આપણે શરૂઆતમાં જેની વાત કરી તે દિવ્ય ષટ્કોણનો પ્રારંભ થાય છે. જમણી તરફ બ્રહ્મહૃદય અને ડાબી બાજુ મૃગનો પાછલો પગ બાણરાજ; બાણરાજની ઉપર આકાશનો સૌથી મોટો તારો વ્યાધ; એ બધા આસાનીથી જોઈ શકાય છે. વ્યાધ અને રોહિણીના યોગતારાની વચ્ચે મૃગના પેટમાં ખૂસેલું ઇષુત્રિકાંડ બાણ જોઈ શકાય છે.

વ્યાધની જમણી બાજુ અથવા ઉત્તર તરફ પ્રશ્વન્ મળશે. પ્રશ્વન્ આકાશની પુનર્વસુની નાવડીનો શિરોભાગ (મોરો) છે. પ્રશ્વનથી માંડી છ તારાઓની જે ગોળ રેખા થાય છે તે એ નાવડીનું પડખું છે. અહી આગળ પુનર્વસુના બે તારા છે ને નીચે બ્રહ્મમંડળની ઉપરનો યોગતારો (બ્રહ્મહૃદય) આ ષટ્કોણને પૂરો કરી દે છે.

આપણે ગમે ત્યાં ઊભા હોઈએ, ત્યાં આકાશનુ જે બિન્દુ બરાબર આપણા માથા પર આવી રહે તેને આપણી પરિભાષામાં ખ-સ્વસ્તિક કહે છે. ખ-સ્વસ્તિક કોઈ તારો નથી, કેવળ એક કાલ્પનિક બિન્દુ છે અને તે આપણા માથા પર જ રહેવા બંધાયેલું છે.

હવે આપણે ઉત્તર તરફ મોં ફેરવી નકશામાં જ્યાં ઉત્તર લખ્યું છે એ છેડાને નીચે રાખીએ, તો આપણી સામે, કંઈક ડાબી તરફ આકાશમાં કેટલાક તારાની એક M જેવી આકૃતિ બનેલી દેખાશે. એનો આકાર જોતાં જ આપણે એની એક ઝૂલતી આરામખુરશી બનાવી શકીએ. એના પર બેસીને એને પોતાનું યાન બનાવીને દેવો આરામ કરી શકે છે. આ દેવયાનીને અંગ્રેજીમાં કેસિયોપિયા કહે છે.

[વાચકોને જ્યોતિષના બીજા દેશી ગ્રંથોમાં કેસિયોપિયાનું નામ 'દેવયાની' નહીં મળે, શર્મિષ્ઠા મળશે. આ નામ પુરાણું નથી. મહારાષ્ટ્રના જ્યોતિષી શ્રી બાળશાસ્ત્રી જાંભેકરે કેટલાંયે અંગ્રેજી નામોનાં પ્રતિયોગી દેશી નામ યોજી દીધાં છે. પરસ્યુસ, ઍંડ્રોમિડા, અને કેસિયોપિયાની કથા સાંભળીને એમણે યયાતિ, દેવયાની અને શર્મિષ્ઠાનાં નામ યોજ્યાં. આપણી પૌરાણિક

વાર્તામાં શર્મિષ્ઠાનું મહત્ત્વ બહુ નથી. કવિઓનું ધ્યાન દેવયાની તરફ વધુ ગયું છે આકાશમાં કૅસિયોપિયાનું નક્ષત્રમંડળ એટલું સ્પષ્ટ અને સુંદર છે કે એને દેવયાની કહેવું જોઈએ. અને એ દેવ-યાન (દેવોનું વાહન) તો છે જ.]

દેવયાની અને સપ્તર્ષિ આકાશમાં હમેશાં ઉત્તર ધ્રુવની સામસામે રહે છે. દેવયાની જ્યારે ઉપર ચડે છે ત્યારે સપ્તર્ષિ ક્ષિતિજની નીચે ડૂબી જાય છે. વાચકો જોશે કે આ દિવસોમાં દેવયાનીની આરામખુરશી ધીમે ધીમે પાછળ હઠે છે અને સપ્તર્ષિ એ જ ક્રમથી પોતાનું શિર ઊંચું કરતા આવે છે.

આ વખતે આટલી વાતો પૂરતી છે. આ નીચે એ બધા તારા ને નક્ષત્રોનાં અંગ્રેજી નામ પણ આપ્યાં છે. જ્યોતિષનાં અંગ્રેજી પુસ્તકો અને નકશા જેમની પાસે હોય તેઓ એ નામોનો લાભ ઉઠાવી શકશે. આપેલા નકશાની મદદથી વાચકો આકાશદર્શન કરતા જાય.

અગસ્તિ – Canopus
ભાદ્રપદા – Pegasus
અશ્વિની – Hamul (Aries મેષ)
ભરણી – Musca
કૃત્તિકા – Pleiades
રોહિણી યોગતારા – Aldeberon
મૃગ – Orion
બાણરાજ – Rigel
આર્દ્રા – Betelgeuse
વ્યાધ – Sirius
પ્રશ્વન્ – Procyon
પુનર્વસુ – Castor and Pollox
બ્રહ્મહૃદય – Capella
ખ-સ્વસ્તિક – Zenith [માથા પરનું બિંદુ]
ધ્રુવ – Pole Star
સપ્તર્ષિ – Great Bear
ધ્રુવમત્સ્ય – Little Bear
દ્વાપર ધ્રુવ – Tuban
વસિષ્ઠ – Mizar
અરુંધતી – Alcor અથવા Saidak
શર્મિષ્ઠા – Andromeda
દેવયાની – Cassiopeia
મઘા – Leo સિંહની છાતી
મઘા (યોગતારા) – Regulus
ફાલ્ગુનીયોગતારા – Denebola
એકાકી – Alfard
વરેણ્યકેશા – Coma Berenices
ફેરેના – False Cross
યમુના – Achernar
યામમત્સ્ય – Fomalhaut
હસ્ત – Corvus
ચિત્રા – Spica
સ્વાતિ – Arcturus
જ્યેષ્ઠા (યોગતારા) – Antares
શ્રવણ – Altair
હંસ – Cygnus
હંસપુચ્છ – Deneb

ડિસેમ્બર, ૧૯૩૯

૩

ગયે વર્ષે આકાશની જ્યોતિઓ વિષે હું લખતો જ ગયો પણ વાચકો તરફથી કાંઈ ખાસ જિજ્ઞાસા બતાવવામાં ન આવી. કેટલાક લોકોએ એ માની લીધું કે વર્ષો પહેલાં મે ગુજરાતીમાં 'દેવોનુ કાવ્ય' શીર્ષક જે લેખમાળા લખી હતી તેનો જ આ અનુવાદ છે. એટલા માટે પણ થોડા લોકોએ તે ન વાંચ્યું. કેટલાક એવા વાચકો હતા જેમને ન દેવોની જરૂર હતી ન કાવ્ય-વિવેચનની. એમણે લેખોનું શીર્ષક જોઈને જ લેખો તરફથી મોં ફેરવી લીધુ. શીર્ષક બદલતાં જ ખબર પડી કે આ તો આપણા પ્રસન્ન-વદન ચિર-સાથી તારાઓની વાતો છે. ત્યારથી તેઓ હોંસે હોંસે વાંચે છે આકાશદર્શન સીધું અને સરળ નામ છે. દેવોનું કાવ્ય વક્રોક્તિ હતી. દેવો ભલેને પરોક્ષપ્રિય હોય, આદમીને સીધી વાત જ ગમે છે હવે લોકો વાંચવા લાગ્યા છે અને નકશા પણ જોવા લાગ્યા છે. પત્ર લખીને પૂછે છે પણ ખરા. હવે મારો વિચાર છે કે આકાશના કેટલાક અત્યંત આકર્ષક તારા-સમૂહોની મુખ્ય આકૃતિઓ બતાવી દઉં અને તે કેવી રીતે ઓળખવી તે પણ કહી દઉં. હિંદુસ્તાન, અરબસ્તાન, ખાલ્ડિયા, મિસર દેશ, યૂનાન, રોમ, ચીન, અમેરિકા—બધા દેશોના આપણા પૂર્વજોએ નક્ષત્રવિદ્યામાં રસ લીધો છે અને પોતાનો આનંદ કેટલીયે રીતે વ્યક્ત કર્યો છે. જો આ અનેક તારાપ્રેમી જ્યોતિષીઓ-નો વૃત્તાન્ત આપણે સાંભળીએ તો ખાતરી થશે કે બીજા વિજ્ઞાનવીરોની તપસ્યા કરતાં એમની તપસ્યા કોઈ રીતે ઊતરતી ન ગણાય

જ્યોતિષશાસ્ત્ર પાછલાં પચીસ વર્ષોમાં એટલું વધ્યુ છે કે એણે અનંતનો વિસ્તાર પણ આપણે માટે અનેકગણો વધારી દીધો છે. પહેલાં આપણે એક જ વિશ્વની વાત કરતા હતા. જ્યોતિષશાસ્ત્રે જોયું છે કે જેમ કોઈ એક દેશમાં અનેક નગર હોય છે અથવા કોઈ એક મહાસાગરમાં ઘણા ટાપુઓ હોય છે, અથવા સહરા જેવા વેરાન મરુ પ્રદેશોમાં જેમ ઓએસિસ—રણોદ્યાન હોય છે તેવી જ રીતે અનંત આકાશમાં એક પછી એક એવાં અનંત વિશ્વ મળી આવ્યાં છે. એક એક વિશ્વમાં લક્ષાવધિ તારા હોય છે. અને એક એક તારાની સાથે જો એની ગ્રહમાળાઓ હોય તો એમની કલ્પના જ નથી થઈ શકતી. આ તારાઓ અને તારકનગરોનાં તથા આ વિશ્વનાં અંતર પણ આપણે પૃથ્વી પર બેઠાં બેઠાં માપી શકીએ છીએ. એટલુ જ નહીં પણ આ તારાઓના પેટમાં કયા કયા વાયુઓ છે અને એમની ઉષ્ણતા કેટલી છે તેનો પણ અંદાજ આપણે કરી શકીએ છીએ. આ સૌ કેવી રીતે કરવામાં આવે છે તેનું પણ થોડું વર્ણન કરવું પડશે.

આજકાલના દિવસ — એટલે રાત્રિઓ — તારા-નિરીક્ષણ માટે અત્યંત અનુકૂળ છે. આજકાલ આકાશ સ્વચ્છ હોય છે. રાતમાં કલાક વધારે હોય છે, તારાઓના તેજમાં પણ વધારે ખુમારી આવે છે, અને સાંજનો અર્ધો કલાક અને સવારનો અર્ધો કલાક મળીને આપણે લગભગ બધું જ આકાશ જોઈ શકીએ છીએ. એથી વાચક આ લેખોની રાહ જોયા વગર પોતાના મનથી આકાશના આ દિવ્ય ગણોની સાથે પોતાનો પરિચય વધારે અને પોતાના મનથી જ જુદી જુદી આકૃતિઓ બનાવે. તેમને ખબર પડશે કે જે આકૃતિઓ એમણે પોતાના મનથી નક્કી કરી હશે તે જ અનેક દેશોનાં પ્રાચીનોએ પણ કરી છે.

*　　　　*　　　　*

આ મહિનામાં આપણે બધા જ ગ્રહો જોઈ શકીશું. સાંજે પશ્ચિમમાં શુક્રનો અપ્રતિમ પ્રકાશ ધ્યાન ખેંચે જ છે; એના ઉપર ગુરુ વિરાજમાન છે. ગુરુના ઉપર મંગળ અને મંગળના ઉપર શનિ. આ ચારેને આ પ્રમાણે જોઈને એ વિચાર આવે જ છે કે આ જરા જમણી ડાબી બાજુ જોઈને એક સીધી લીટીમાં આવી જાય તો કેવું સરસ થાય! જો ભગવાન એમને 'એક કતાર'નો હુકમ કરે તો તેઓ તરત એક સીધી રેખામાં આવી જાય. પણ ભગવાન આપણી આંખોની તૃપ્તિને માટે થોડા જ આ ગ્રહોની કવાયત લઈ રહ્યા છે?

આ વરસે ફેબ્રુઆરીની છઠ્ઠી તારીખ પછી બુધ પણ સૂર્યાસ્તને અન્તે તરત જ પશ્ચિમે દેખાશે. પણ થોડા જ દિવસમાં તે સૂર્યની પાછળ પાછળ જશે. દિવસે દિવસે બુધ પશ્ચિમમાં વધારે વખત રહેશે અને સૂર્યાસ્ત પછી તે ઉત્તરોત્તર ઉપર આવેલો જણાશે. પરિણામે એનો અસ્ત પણ સૂર્યાસ્ત પછી મોડો થશે. લગભગ એક મહિના સુધી બુધ ઊંચો જ ચડતો જશે. એક મહિના પછી તે ધીરે ધીરે નીચે આવતો દેખાશે અને ફરી એનો પશ્ચિમમાં સૂર્યાસ્તની સાથે જ અસ્ત થઈ જશે. પંદર દિવસની રજા લીધા પછી તે ફરી માર્ચ મહિનાના ત્રીજા અઠવાડિયામાં પૂર્વમાં દેખાશે. આ રીતે એ સૂર્યનો અંતેવાસી કોઈ વખત પૂર્વમાં અને કોઈ વખત પશ્ચિમમાં દર્શન આપતો રહે છે. તે કદી સૂર્યથી ઘણો દૂર જઈ શકતો નથી. આ કારણથી મધ્યરાત્રિએ બુધનું દર્શન થવું અસંભવ છે.

શુક્રની પણ આ જ હાલત છે પણ ફરક એટલો જ કે સૂર્યથી જરા વધારે દૂર હોવાથી તે આકાશમાં બુધના કરતાં કંઈક વધારે ઊંચો ચડી શકે છે અને સવારસાંજ આકાશમાં વધારે વખત સુધી દર્શન દઈ શકે છે.

શનિ અને ગુરુ બંને ધીમી ચાલ ચાલનારા છે. શનિનુ તો નામ જ શનૈશ્ચર–મંદગામી છે. પૃથ્વી સૂર્યની પ્રદક્ષિણા ફરવામાં એક વરસ લે છે તો શનિચર ૨૯ વર્ષમા પોતાની પરિક્રમા પૂરી કરી શકે છે.

શનિચર પછી બીજા પણ ત્રણ ગ્રહ છે. પણ તેમને આપણે દૂરબીન વડે જ જોઈ શકીએ છીએ. નરી આંખોથી એમાંથી કોઈ દેખાય તોપણ અસંખ્ય તારાઓમાંથી એમને ઓળખી લેવા અશકય છે. આ બધા ગ્રહોને પરિક્રમા માટે જેટલો સમય લાગે છે તે ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે બુધને સૂર્યની એક પરિક્રમા માટે ૮૮ દિવસ જોઈએ. છે. શુક્ર લગભગ એક વર્ષમાં પોતાની પરિક્રમા પૂરી કરે છે. મંગળનુ વર્ષ ૬૮૭ દિવસનુ છે. ગુરુનુ એક વર્ષ આપણા ૧૨ વર્ષ બરાબર છે અને શનિનું, ઉપર કહ્યું છે તેમ, ૨૯½ વર્ષનું છે. એ પછીના ગ્રહ જેમ દૂર રહે છે તેમ તેમનાં વર્ષ પણ ૮૪, ૧૬૫ અને ૨૫૦ વર્ષનાં છે. આ પ્રમાણે આપણા સૂર્યની આજુબાજુ ઘૂમનારા ૯ ગ્રહ છે. છેલ્લો ગ્રહ ૧૯૩૦ માં જડચો. એનું નામ પ્લૂટો અથવા ‘પ્રાંતક’ છે. પશ્ચિમનાં પુરાણોમાં પ્લૂટો યમરાજનું નામ છે. યમરાજને ‘અંતક’ પણ કહે છે. આ ગ્રહને પ્રાંતક કહેવાથી બે વાતો ધ્યાનમાં આવે છે. એક તો એ કે એ સૂર્યમાળાની સરહદ ઉપર છે, અને બીજી એ કે પશ્ચિમના લોકોએ એને ‘અંતક’ એટલે ‘યમરાજ’ નામ આપ્યુ છે. બુધથી લઈને પ્રાંતક સુધી ગ્રહોની વસ્તી છે, તે પછી ઘણે દૂર સુધી અંધારું જ અંધારું છે, કેવળ પોલુ આકાશ જ આકાશ છે.

*　　*　　*

ખગોળની સામાન્ય વાતો જાણનારાને ખબર છે કે આપણો ચંદ્ર કદી પૃથ્વી તરફથી મોં ફેરવતો નથી. તે પૃથ્વીની આજુબાજુ હંમેશાં ફરતો રહે છે પણ તેણે કદીયે પૃથ્વીને પોતાની પૂંઠ નથી બતાવી.

એ જ રીતે બુધ અને શુક્ર પણ હમેશાં પોતાનુ મોં સૂર્યની તરફ રાખીને પોતાની વફાદારી જાહેર કરતા રહે છે. દૂરબીનથી બુધ અને શુક્ર બંનેની ચંદ્રના જેવી કળાઓ દેખાય છે. શુક્ર જ્યારે પૃથ્વીની પાસે આવે છે ત્યારે તેનો આકાર મોટો થાય છે પણ કળા નાની હોય છે. જ્યારે તે આપણાથી દૂર જાય છે ત્યારે તેનું બિંબ પૂર્ણિમાના જેવું પૂર્ણ હોવા છતાં પણ અંતર વધવાને લીધે એ નાનો દેખાય છે.

૧–૨–’૪૦

૪

વાચકો સૂર્યોદય થયા પછી જ ઊઠનારા — સૂર્યવંશી નહીં હોય એવો વિશ્વાસ રાખીશું. રાત્રે ઉજાગરો કરીને સિનેમા જોવા અને પોતાની આંખો

બગાડવી અને કેટલીક વખત પોતાની ચિત્તવૃત્તિ ઉશ્કેરી મૂકીને તેને મેલી કરવી તે બધું તેમને પસંદ નહીં હોય. એને બદલે સંધ્યાનો વિવિધરંગી વૈભવ, રાતની શાંત, તેજસ્વી જ્યોતિઓની સમૃદ્ધિ અને પ્રાતઃકાળમાં બ્રાહ્મમુહૂર્ત પછીની પૂર્વની પુણ્ય શોભા તથા એ શોભાને હજમ કરી તેનાથી વધી જનારી ઉષાનુ તેજ,એ બધું જોવાનો તેમને રસ હશે એવી આશા રાખીશું.

હમણાં હમણાં એક દુ.ખી વ્યક્તિને સલાહ આપતાં ગાંધીજીએ જે લખ્યું છે તે નીચે ઉતાર્યું છે. ગાંધીજી લખે છે:

"કામુક સાહિત્ય, સિનેમા ઔર કામોત્તેજક ચિત્ર, જો આજકલ અખબારોંકે પન્ને ભ્રષ્ટ કરતે હૈં, દેખના છોડ દીજિએ....ઔર રાતકો કિસી સાદી-સી જ્યોતિષકી પુસ્તકકે સહારે થોડા આકાશદર્શન કીજિએ. આપકી આંખોંકે આગે વહ નજારા આયેગા જો દુનિયાકે કિસી સિનેમામેં ન મિલ સકેગા. સંભવ હૈ, કિસી દિન આપકો અસંખ્ય તારાગણોંકી જગમગાહટમેં ઈશ્વર સાક્ષાત્ દિખાઈ દે જાય ઔર આપ અપનેકો ઇસ દિવ્ય દૃશ્યકે સાથ એકતાર કર લેં તો આપકો બ્રહ્માણ્ડકા સુકોમલ શાન્તિપ્રદ સંગીત ભી સુનાયી દેને લગેગા. રોજ રાતકો ઐસા કરકે દેખિએ, આપકી દૃષ્ટિ ઔર હૃદય દોનોં શુદ્ધ હો જાવેંગે." ('હરિજનસેવક' ૩–૨–'૪૦.)

વાચકો જો ચાર વાગ્યે ઊઠીને પૂર્વ તરફ જુએ તો આખી ઉંમરમાં કદી ન ભુલાય એવુ દૃશ્ય દેખાશે. એ સહેજ મોડા ઊઠશે તોપણ કશી મુશ્કેલી નથી. પણ ઉષા આવીને બધા તારાને પહોંચી વળે તે પહેલાં તારાની 'રંગવલ્લી' જોવી જોઈએ.

પૂર્વ તરફ મોં રાખીને વાચક સૌથી પહેલાં દક્ષિણ અને ઉત્તર બન્ને તરફ ધ્યાનથી જુએ. મુસલમાન ભક્તો નમાઝ પઢતી વખતે જેમ જમણી અને ડાબી બાજુ તરફ જુએ છે તેવી રીતે આપણે જોઈએ. ઉત્તરમાં સપ્તર્ષિ અને ધ્રુવમત્સ્ય તો છે જ. જમણી બાજુ એટલે કે દક્ષિણમાં ત્રિશંકુ આથમી રહ્યો છે અને જયવિજય પોતાની શોભા બતાવતા ક્ષિતિજની સાથે લગભગ સમાંતર ચમકી રહ્યા છે અને તેમની આધાર-રેખા ઉપર અનેક તારા જ્યાં જગા મળી ત્યાં ઊભા છે, એવું દૃશ્ય નજરે પડશે. ત્યાંથી આગળ વધતાં વૃશ્ચિકનો ઊંચો વિસ્તાર એકદમ ધ્યાન ખેંચશે. અનુરાધા નક્ષત્રનું બનેલું તેનું માથું, પારિજાતની લાલીમાથી સુશોભિત જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રનું બનેલુ તેનુ પેટ, અને મૂળ નક્ષત્રનો બનેલો એનો ડંખ એ બધાં એક વખત ઓળખ્યા પછી કદી પણ ભુલાશે નહીં.

સીધા પૂર્વમાં તમને જૂનો પરિચિત શ્રવણ પોતાનાં માતાપિતાની કાવડ સાથે નજરે પડશે. એનું દર્શન કેટલાક મહિના પહેલાં આપણને પશ્ચિમ બાજુએ થયું હતું. હવે તે સવારમાં પૂર્વ બાજુએ દેખાય છે.

જયવિજય પાસેથી જે આકાશગંગા વહે છે તે વૃશ્ચિકના ડંખને ભીંજવીને બે સમાંતર પ્રવાહમાં પૂર્વ તરફ આવે છે અને આગળ વધતાં દશરથ (અભિજિત)ને વચ્ચે લઈને, હંસને પોતાના પ્રવાહમાં તરતું મૂકીને દેવયાની (લક્ષ્મી)નાં ચરણ પખાળતી આગળ બ્રહ્મમંડળ તરફ વહે છે.

શ્રવણ તથા દશરથ જોવા માટે આ દિવસો ઉત્તમ છે. દશરથ આકાશગંગાની પેલી બાજુએ ઊંચે ઊભો છે અને શ્રવણ આ બાજુએ આપણા ક્ષિતિજની નજીક નદીકિનારે આવી પહોંચ્યો છે. આવો, એ બન્નેને આપણે પ્રણામ કરીએ

આ વખતે વાચકોએ હંસનો ખાસ પરિચય કરવાનો છે હંસનો આકાર થોડોઘણો કનકવા જેવો છે. એમાં સૌથી તેજસ્વી તારો તે હંસનું પૂછડું છે. તેના પછી જે ત્રણ તારા આવે છે તેમાંનો વચલો તારો હંસનું પેટ ગણાય. બન્ને બાજુના બે તારા હંસની પાંખો ગણો. આગળ જતાં એક ઝાંખો તારો હંસની પાતળી ડોક, અને એની આગળ એવો જ બીજો ઝાંખો તારો હંસની ચાંચ અને છે પશ્ચિમમાં આપણે હંસને જોયો ત્યારે તે ક્ષિતિજ તરફ ડૂબવા દોડતો હતો. અત્યારે તે પૂર્વની ક્ષિતિજમાંથી નીકળીને પૂર્વનો રસ્તો લઈ રહ્યો છે. વાચકો-હંસને પૂર્વ તથા ઈશાનની વચ્ચે આકાશગંગામાં જોઈ શકશે.

એમ તો હંસ સુદર નક્ષત્ર છે. પરંતુ આજકાલ એનું મહત્ત્વ ઘણું વધી ગયું છે. એનું કારણ એ છે કે હંસ નક્ષત્રના પેટમાં વૈજ્ઞાનિકોને મોટા દૂરબીનની મદદથી એક અદ્‌ભુત વિશ્વ નજરે પડ્યું છે. હંસના પૂછડામાં જે ઉજ્જવળ તારો છે તેનું સ્થાન પ્રથમ કોટિના તારાઓમાં છે. તેનુ તેજ આપણા સૂર્યના તેજ કરતાં દસ ગણું વધારે છે. તે એટલો દૂર છે કે તેનો પ્રકાશ આપણા સુધી આવી પહોંચતાં છસો બાવન વર્ષ થાય છે. એટલે કે હંસનાં જે પ્રકાશ-કિરણો આપણે રાત્રે જોઈએ છીએ તે ત્યાંથી જ્ઞાનેશ્વરના દિવસોમાં નીકળેલાં.

ગ્રીક પુરાણોમાં લખ્યું છે કે ઑર્ફિયસ એક અપ્રતિમ ગાયક હતો. તે પોતાની વીણા વગાડીને ચેતન અચેતન સૌને મોહિત કરતો. જ્યારે તેની પ્રિયા સર્પદંશથી યમલોક સિધાવી ત્યારે તે પણ તેની પાછળ પાછળ ગયો અને ત્યાં યમરાજને પોતાના સંગીતથી મુગ્ધ કરીને પોતાની પ્રિયાને પાછો મનુષ્ય-લોકમાં લઈ નીકળ્યો. પણ યમરાજની શરતનું પાલન ન કરી શકવાથી

યમલોકની હદ ઉપર જ તેણે તેને ફરી ગુમાવી. તે ઑર્ફિયસ હંસ બનીને આકાશગંગામાં સ્નાન કરી રહ્યો છે અને તેની વીણા, જેને આપણે અભિજિત કહીએ છીએ, તેની પાસે પડી છે.

૧-૩-'૪૦

૫

આજ સુધી આપણે જે આકાશદર્શન કરી ગયા તે પર થોડી ચર્ચા કરી લઈએ. પૃથ્વી પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ ફરતી હોવાથી આખું આકાશ અને એમાં પ્રકાશમાન ગ્રહો, તારાઓ આદિ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ ગતિ કરતા જણાય છે. ચોવીસ કલાકમાં આકાશનું આ જે એક આવર્તન પૂરું થાય છે તેની કાલ્પનિક ધરી ઉત્તર ધ્રુવથી નીકળી, પૃથ્વીના પેટને ચીરતી મધ્યબિંદુમાંથી પસાર થઈ દક્ષિણ ધ્રુવ સુધી જાય છે. આપણે હિંદુસ્તાનવાસીઓ દક્ષિણ ધ્રુવ અને એની આસપાસનો આકાશપ્રદેશ નથી દેખી શકતા; અને ઉત્તર ધ્રુવ તથા એની આસપાસનો પ્રદેશ આપણી આંખથી કદી તિરોહિત નથી થતો. એ કારણે જ કદાચ ઉત્તર દિશાને આપણે શુભ માની હોય અને દક્ષિણ દિશાને યમરાજની અશુભ દિશા માની હોય.

દક્ષિણ દિશામાં અગસ્તિ, એની ઝૂંપડી અને એની નીચેની બાજુ કેરિના, એની બાદ ત્રિશંકુ અને જયવિજય, ઇત્યાદિ તારા આપણે જોઈ ગયા છીએ. આકાશનો મોટો વીંછી પણ દખ્ખણનો જ નિવાસી છે.

ઉત્તર તરફ ધ્રુવ, ધ્રુવમત્સ્ય, સપ્તર્ષિ અને એની વચ્ચેનો કાલીય ઇત્યાદિ નક્ષત્રપુંજો ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે જ. ધ્રુવની એક તરફ સપ્તર્ષિ અને બીજી તરફ દેવયાની (કેસિયોપિયા) મુખ્ય છે.

આ મુજબ ઉત્તરનું અને દક્ષિણનું આકાશ જોઈ આપણે જ્યારે વચ્ચે આવીએ છીએ ત્યારે આકાશમાં ખાંગા પૈડાંની વર્તુલરેખા જેવો એક રસ્તો દેખાઈ આવે છે જે પર સૂર્ય ચંદ્ર તથા બધા ગ્રહો ઘૂમતા નજરે પડે છે. આ આકાશી રસ્તાને રાશિચક્ર કહેવામાં આવે છે. એના બાર વિભાગ બનાવી દરેક વિભાગમાં આવેલાં પ્રધાન નક્ષત્રોની આકૃતિ અનુસાર એમને રાશિનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે.

આ રાશિઓમાં વૃષભ, સિંહ, કન્યા, તુલા, વૃશ્ચિક અને મીન — એટલી રાશિઓની આકૃતિઓ ધ્યાનમાં આવી શકે છે. બાકીની રાશિઓની આકૃતિઓ પરાણે ઊભી કરેલી છે.

ચંદ્રમા પણ આ આકાશી રસ્તા પરથી જ જાય છે; પણ એને રસ્તાની સીમા સાચવીને ચાલવાની આદત નથી. ક્યારેક રસ્તાના એક છેડે ચાલશે, તો ક્યારેક વળી બીજે છેડે પહોંચશે. આ આકાશી ચક્ર ચંદ્રમા સત્તાવીસ દિવસે પૂરું કરતો હોવાથી આપણા વેદકાલીન પૂર્વજોએ બાર રાશિઓને બદલે આકાશી રસ્તાના સત્તાવીશ વિભાગો બનાવ્યા અને તે દરેક વિભાગને નક્ષત્રનું નામ આપ્યું. બાળકોના શિક્ષણમાં ઇંગ્લંડનાં 'કાઉન્ટી'ઓનાં નામોની વેઠ ગોખાવવા કરતાં આ સત્તાવીસ નક્ષત્રોનાં જ નામ કંઠસ્થ કરાવી જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં એમને પ્રવેશ કરાવ્યો હોય તો વધુ સારું. આપણી પ્રાચીન શિક્ષાપ્રણાલીમાં એ પદ્ધતિ હતી જ. રવિ સોમ વગેરે સાત વારનાં નામ, અને ચૈત્ર, વૈશાખ વગેરે મહિનાનાં નામ પછી તરત નક્ષત્રોનાં નામ કંઠસ્થ કરાવાતાં. આજે તો ખેદની વાત એ છે કે આપણા દેશના મોટા મોટા જ્યોતિષીઓ પણ આકાશમાં આ સત્તાવીસ નક્ષત્રો દેખાડવાને અસમર્થ નીવડે છે. જ્યારે અંગ્રેજોનું રાજ્ય અહીં કાયમ થયું ત્યારે કેટલાક ગોરા વિદ્વાનોએ આપણું જ્યોતિષશાસ્ત્ર શીખવા ઇચ્છ્યું. તપાસ કરતાં એમને માલૂમ પડ્યું કે આકાશમાં સત્તાવીસ નક્ષત્રો બતાવી શકે એવા જ્યોતિષી પણ આ દેશમાં બહુ ઓછા છે.

એ સત્તાવીસમાંનાં નીચેનાં નક્ષત્રો આસાનીથી ઓળખી શકાય છે: કૃત્તિકા, રોહિણી, મૃગ, પુનર્વસુ, મઘા, ફાલ્ગુની, હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતિ, વિશાખા, અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા, મૂલ, શ્રવણ અને ભાદ્રપદા.

આ નક્ષત્રોની પિછાન એટલા માટે જરૂરી છે કે ચંદ્ર અને ગ્રહો અમુક વખતે આકાશમાં ક્યાં છે એ આકાશમાં બતાવવા માટે એમનું સ્થાન બહુ ઉપયોગી નીવડે છે. સ્થાનનિર્દેશની દૃષ્ટિએ અશ્વિની, ભરણી અને આર્દ્રા એ નક્ષત્રો પણ બહુ કામનાં છે. શ્રવણ નક્ષત્ર સાથે અભિજિત આપવાનો પણ ક્યાંક ક્યાંક રિવાજ છે આ અભિજિતને જ આપણે 'દશરથ'નુ નામ આપ્યું છે.

વાચક ચારેક આના ખરચીને નવી સાલનું પંચાંગ મેળવશે તો નક્ષત્રો અને રાશિઓ સાથે ૮ અથવા ૧૫ દિવસની આકાશની સ્થિતિ બતાવતી કુંડળીઓ પણ તેમાં મળશે. આવતે મહિને આ ચર્ચા આગળ ચલાવીએ એ દરમ્યાન ઉપર બતાવ્યું છે તેટલું જોઈ રાખશો તો ઉપયોગી નીવડશે.

૧–૪–'૪૦

૬

સપ્તર્ષિ, સ્વાતિ, ચિત્રા અને હસ્તથી થનારા હાર સાથે હવે પાઠકોનો પરિચય થઈ ગયો હશે. આ હારને આપણે મંદારમાલા કહીએ છીએ. સપ્તર્ષિના પહેલા ચાર તારા અને હસ્તના પાંચ તારા આ હારની બંને બાજુના 'હૂક' છે. સપ્તર્ષિના છેલ્લા ત્રણ તારા, સ્વાતિ અને ચિત્રા આ હારની વચ્ચેનાં રત્ન (કૌસ્તુભ) છે.

હવે સપ્તર્ષિના છેલ્લા તારા મરીચિ અને સ્વાતિની નીચે એક નાનુંશું નક્ષત્ર છે, જેનો આકાર અંગ્રેજી ᗝ ના જેવો જણાય છે. આ ᗝ ને જ કિરીટ અથવા મુકુટ કહે છે. આ મુકુટને માથે જે કાંઈક વિશેષ તેજસ્વી તારો છે તેને અલ્ફેકા અથવા કોહિનૂર કહે છે. આકાશમાં ઉત્તરની બાજુ ધ્રુવના બે તારા અને દક્ષિણની તરફ બિચ્છુના શિર (અનુરાધા નક્ષત્ર)ની વચમાં આ કિરીટ અને એના ઉપર બેસાડેલો કોહિનૂર દેખાય છે. ધ્રુવમત્સ્ય અને અનુરાધાની વચમાં જે અંતર છે તેની બરાબર વચમાં કોહિનૂર છે.

કન્યા રાશિને પણ ઓળખવી જોઈએ. જ્યારે કન્યા ઊગે છે ત્યારે શિર નીચે અને પગ ઉપર કરેલા અંગ્રેજી અક્ષર Y ના જેવી કંઈક વાંકી ઊગે છે. ચિત્રા નક્ષત્ર તે કન્યાનું શિર. એની ઉપર જે નાનકડો તારો છે તે એનું વક્ષ છે. એની આગળ આપણી જમણી બાજુ જે તારો દેખાય છે તે કન્યાનો હાથ છે જેમાં તેણે એક ફળ લીધું છે. વક્ષની ઉપર વધવાથી નાભિનો તારો આવે છે. ત્યાંથી એના બે પગ બે જગ્યાએ ફેલાયેલા છે. કન્યાની નાભિ અને કન્યાના હાથનું ફળ અંને આકાશની મધ્યરેખા, જેને વિષુવવૃત્ત કહે છે એ ઉપર છે. આ ફળનું નામ છે, અપાંવત્સ. નાભિની આગળ જે પગ ઉત્તર તરફ જાય છે તેનું નામ છે આપ. આપ અને અપાંવત્સનો ઉલ્લેખ વેદમાં આવે છે. આ જ કન્યા શબરીના નામથી રામાયણમાં આવે છે અને ઋષિઓની પાછળ પાછળ રામદર્શન કરીને સ્વર્ગમાં ચાલી જાય છે. મહાભારતમાં આ જ કન્યા પાંડવમાતા પૃથા બને છે. કેટલાક લોકો એને દ્રૌપદી પણ કહે છે. સાવિત્રી પણ તે જ છે. કારણ કે તે સૂર્યના માર્ગમાં છે. દાનવોના હાથમાંથી અમૃતનો કળશ છીનવી લેનાર મોહિની પણ એ જ છે.

સપ્તર્ષિના જે છેલ્લા ત્રણ તારા છે, એમાંથી વચલો વસિષ્ઠ અને છેલ્લા મરીચિની સમકોણ આપણે પશ્ચિમ તરફ જઈએ તો ત્યાં બે તારા લગભગ એમને સમાન્તર મળે છે. એમને સારમેય યુગલ કહે છે. એ સ્વર્ગના કૂતરા છે. મરીચિથી સારમેયનું જેટલું અંતર છે તેથી બમણા આપણે આગળ વધીએ તો આપણને ઉત્તરા ફાલ્ગુનીનો મોટો યોગતારો મળશે. એને અંગ્રેજીમાં

ડેનેબોલા કહે છે અને કૂતરાને કેનિસ વેનેટિસી કહે છે. આ સારમેય (કૂતરા) અને ઉત્તરા ફાલ્ગુની (ડેનેબોલા)ની વચ્ચે એક બહુ જ સુંદર નક્ષત્રપુંજ છે: ચાંદની રાતમાં એને જોવો પણ કઠણ છે.

નાનકડા દૂરબીનથી જ્યારે આપણે એને જોઈએ છીએ ત્યારે એનાં સૌંદર્યથી આશ્ચર્યચકિત થઈ જવાય છે. અંધારી રાતે આ નક્ષત્રપુંજ કરોળિયાના જાળા જેવો દેખાય છે. આપણા પૂર્વજોએ એને ગણપતિ અથવા ગણપતિની શુંડા કહ્યો છે.

આ બે કૂતરાઓ અને કરોળિયાના જાળા વિષે વેદમાં એક કથા છે. કાલકુંજ નામના અસુરો હતા. એમણે સ્વર્ગમાં જવા માટે એક યજ્ઞવેદી બનાવી. ઇન્દ્રને વિશ્વાસ આવ્યો કે એ કાલકુંજ જરૂર સ્વર્ગમાં પહોંચી જશે. એણે બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને કહ્યું કે હું પણ એક ઈંટ વેદીમાં લગાવી દઈશ. તે ઈંટ ચિત્રા નક્ષત્ર હતી. જ્યારે વેદી પૂરી થવા આવી ત્યારે બ્રાહ્મણે ઝઘડો કર્યો અને પોતાની ઈંટ પાછી ખેંચી લીધી.

વેદી તૂટી ગઈ અને એમાંથી બે કૂતરા નીકળીને આકાશમાં પહોંચ્યા. આ છે આપણું સારમેય યુગલ. ચિત્રાને લઈ લેવાથી ઉપરનો જે ભાગ પડી ગયો તે જ નાના નાના ટુકડા થઈને સારમેય અને ઉત્તરા ફાલ્ગુનીની વચમાં શોભા આપવા લાગ્યો. આ કરોળિયાનું જાળું બની ગયું. જો ઇંદ્રે દગો ન દીધો હોત તો ચિત્રાના આધારે દેવ અને દાનવ સ્વર્ગમાં પહોંચી ગયા હોત.

આ જાળા વિષે મિસર દેશમાં એક સુંદર કથા છે. એક રાજાની રાણીનું નામ વરેણ્યકેશા હતું. રાણીના વાળ સુવર્ણરંગી હતા. દેશ દેશના લોકો રાણીના વાળ જોવા આવતા અને રાજાને આજીજી કરીને દર્શન પામતા. એક દિવસ રાજા ક્યાંક યુદ્ધમાં ગયો અને રાણી ચિંતા કરવા લાગી. એણે મંદિરના જ્યોતિષીઓને પૂછ્યું. પુરોહિતે કહ્યું: 'આ યુદ્ધમાં રાજાને જાનનો ભય છે. તમે દેવતાઓને સંતુષ્ટ કરો.' રાણીએ પોતાના સોનાના વાળ મંદિરમાં ચઢાવવાની માનતા રાખી. દેવતાઓને સંતોષ થયો અને રાજા વિજયી થઈને પાછો આવ્યો રાણીએ પોતાના વચન પ્રમાણે પોતાના વાળ ઉતારીને મંદિરમાં ચઢાવી દીધા ત્યાંથી કોઈએ એની ચોરી કરી. વિજયી રાજાએ આવીને જોયું કે રાણીનું શિર બોડું થઈ ગયુ છે ગુસ્સામાં આવીને એણે પૂછ્યું: 'વાળ ક્યાં છે?' લોકોએ કહ્યું: 'પુરોહિતજીની સલાહથી રાણીસાહેબે પોતાના વાળ મંદિરને ભેટ કર્યા છે.' રાજાએ પુરોહિતને કહ્યું: 'દુનિયાભરના લોકો રાણીના વાળ જોવા આવશે. હવે હું એમને શું બતાવીશ? રાણીના વાળ લાવો નહીં તો હું તમારું માથું ઉડાવી દઈશ.' પુરોહિત ચતુર હતો. એણે કહ્યું:

'મહારાજ, આજ સુધી આપ નાના રાજા હતા. હવે પોતાના સૌથી મોટા શત્રુનો નાશ કરીને આપ વિશ્વસમ્રાટ બની ગયા છો. હવે આખી દુનિયા રાણીના વાળ જોવા આવશે. આપ રજા પણ કેટલા લોકોને આપશો? આ બધી મુશ્કેલીનો ખ્યાલ લાવીને જ મેં રાણીના વાળ આકાશમાં રાખી દીધા છે.' સાંજ થતાં જ પુરોહિત રાજાને મેદાનમાં લઈ ગયો અને જેને આપણે કરોળિયાનું જાળું કહીએ છીએ તે તારાઓનો પુંજ તેને બતાવ્યો. રાજા પુરોહિત ઉપર ખૂબ જ ખુશ થઈ ગયો અને કહેવા લાગ્યો: 'પુરોહિત હોય તો આવો જ અનાગત-વિધાતા હજો.' ત્યારથી આ નક્ષત્ર વરેણ્યકેશાના નામથી ઓળખાય છે. અંગ્રેજીમાં એને કોમા બેરિનિસી યાને બેરિનિસી રાણીના વાળ – કહે છે. એ જ ઉપરથી આપણે એનું નામ રાખ્યું છે વરેણ્ય-કેશા જેનો અર્થ છે – જેના વાળ લોભાવનારા છે એવી રાણી.

મે, ૧૯૪૦

જીવનનો આનંદ

ખંડ ૩જો

નિવૃત્તિમાં નિરીક્ષણ

૧

સમુદ્રકિનારે

સમુદ્રકિનારે સવારસાંજ નિયમિત ફરું છું. આજકાલ સમુદ્રની વિશેષ શોભા તો એની ઓટની છે. પાણી પાછળ હટતાં હટતાં લગભગ દૃષ્ટિના ક્ષેત્રની બહાર જાય છે, એટલે પૂનમની ભરતી અને આજકાલની ઓટ વચ્ચે આસુ અડધા માઈલનું અંતર હોય છે, એમ કહું તો તેમાં અલ્પોક્તિ જ થાય.

મેં એક નવી શોધ કરી છે: મોજાંઓ રેતીમાં ભાત પાડે છે, તે તિથિ પરત્વે જુદી જુદી હોય છે, ઋતુ પરત્વે પણ ભિન્નતા આવતી હશે. એનું મુખ્ય કારણ તો મોજાં પર અસર પાડનાર પવન. ખરું જોતાં એ બહારવટિયાને કાયદો હોય જ શાનો ? પ્રાકૃતિક ભૂગોળમાં લખેલુ હોય છે કે, સવારે જમીન જલદી ગરમ થવાથી જમીન પરની હવા પાતળી થઈ આકાશમાં જાય છે, અને સમુદ્ર પરની ઠંડી હવા જમીન તરફ ધસી આવે છે. પણ અહીં તો રોજ સવારે પવન ઉત્તર તરફથી દક્ષિણ તરફ વહ્યા જ કરે છે. એટલે એ પ્રાકૃતિક ભૂગોળના નિયમને એક કાટખૂણે કાપે છે. પ્રાકૃતિક ભૂગોળના નિયમ પ્રમાણે, સાંજે જમીન જલદી ઠંડી થાય છે, અને સમુદ્ર પોતાની ઉષ્ણતા ઝટ છોડતો નથી; તેથી પવન જમીનથી સમુદ્ર તરફ જવો જોઈએ. પણ અહીંનો પવન તો રોજ સાંજે આ નિયમની સામો થાય છે, અને પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ વહે છે! અંગ્રેજ મહાકવિ મિલ્ટનનો સેતાન કહે છે કે, આપણો ધંધો તો ઈશ્વરની યોજના અને ઇચ્છા જાણી લઈ એથી ઊંધું ચાલવાનો છે; ઈશ્વર ધારે એથી ઊલટું કરવું અને કરાવવું એમાં જ આપણી કૃતકૃત્યતા રહેલી છે. અહીંનો પવન પણ મિલ્ટનના એ સેતાનની નિશાળમાં ભણેલો લાગે છે.

*　　　*　　　*

ઉનાળો, ચોમાસું અને શિયાળો એમ વરસના જેમ ત્રણ ભાગ પડે છે, તેમ દિવસના પણ ત્રણ ભાગ પડે છે. માત્ર ક્રમ જુદો. દિવસના આઠ વાગ્યાથી સાંજના છ વાગ્યા સુધી ઉનાળો ગણાય, સાંજના છ વાગ્યાથી રાતના બેત્રણ વાગ્યા સુધી શિયાળો ગણાય, અને ત્યાર પછીનો સવારનો ઝાકળનો વખત એ ચોમાસું. સમુદ્રવેલા પરનાં રેતીનાં મોજાંઓમાં પણ આવું જ કંઈક દેખાય છે. એક દિવસે રેતીમાં લગભગ એક હાથ પહોળાં એવાં મોજાંઓની ભાત પડેલી અને એ મોટાં મોજાંની પહોળાઈની અંદર ત્રણ ત્રણ આંગળાંવાળાં નાનાં નાનાં મોજાંઓ હતાં. બીજે દિવસે એ બધું તૂટી ગયું અને ગુજરાત કાઠિયાવાડનાં

મોટાં મોટાં ખેતરોમાં જેમ સીધા લાંબા દૂર દૂર સુધી ચાસ દેખાય છે, તેવી ભાત પડી ગઈ. ત્રીજે દિવસે એ રંગ પણ બદલાયો અને ખેડા જિલ્લામાં દિવાળી પર ગારથી લીંપે અને ઓકળી પાડે તેવી ભાત દૃષ્ટિ પહોંચે ત્યાં સુધી બનેલી હોય. એની મજા જોવા માટે જ દૂર સુધી દોડવાનું મન થાય. પણ તેમ કરતાં પગ વતી આવી ભાત તોડી નાખીએ એ કેટલું અરસિક કામ છે, એમ પણ મનમાં આવે છે. જ્યાં જ્યાં સમુદ્રનું વહેણ બદલાય છે, ત્યાં ત્યાં ભાત પણ બદલાય છે. કોક કોક ઠેકાણે ભઠ્ઠીમાંથી રાખ પડી હોય એવી સ્લેટના રંગની વાદળી રેતી દેખાય, કોક કોક ઠેકાણે મોટા કાંકરા હોય. આ સપાટ મેદાનમાં વચ્ચે એક બે ઠેકાણે ખેતરના ક્યારા જેવડા ખાડાઓ હોય છે, અને તેમાં પાણી રહી જાય છે. પણ તે કેટલું ઊંડું? માંડ ત્રણ ઇંચ; ના, બે જ ઇંચ હશે. પણ એનો ઉપયોગ ભારે થાય છે. એ ખાડાની પેલી પાર ઊભા રહીએ એટલે કિનારા પરનાં તાડ અને નાળિયેરીનાં ઝાડ અને આકાશનાં વાદળાં એ પાણીમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. જાણે બોરડી ગામે પોતાને માટે એક અરીસો જ પગ પાસે મૂક્યો હોય!

* * *

આવા વિશાળ પટ પર જ્યારે પાણી નથી હોતું ત્યારે ત્યાં રેતીમાંની કીટ-સૃષ્ટિ ઊભરાય છે. જુવાર બાજરીના દાણા જેવડાં અસંખ્ય ઈંડાંઓ આખો પટ ભરી મેલે છે, અસંખ્ય પગ તળે ચગદાઈ જાય; તોયે અસંખ્ય તો રહેવાનાં! અનંતમાંથી અનંત કાઢી લઈએ તોયે બાકી અનંત જ રહે છે એમ ગણિતશાસ્ત્ર કહે છે. पूर्णस्य पूर्ण आदाय पूर्ण अेव अवशिष्यते।—એમ જાણીને આપણા ઋષિઓ પણ શાંત થયા. આખી સૃષ્ટિમાં જીવન અને મરણ વચ્ચે આ સનાતન શરત ચાલુ જ છે. જેમ ભરતી અને ઓટ, દિવસ અને રાત્રિ કોઈ કોઈનાથી હાર્યાં નથી, તેમ જીવન અને મરણ સરખાં જ ચાલુ છે. એક વગર બીજું સંભવે નહીં; બન્ને એક જ વસ્તુનાં બે પાસાં છે. જેમ પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે તત્ત્વતઃ ભેદ નથી, તેમ જીવન અને મરણ વચ્ચે પણ ભેદ નથી જ. મરણમાંથી જીવન નીપજે છે અને જીવનમાંથી મરણ. અને અમરત્વ તો આ બંનેથી જુદું છે, પર છે.

* * *

અમારા બગીચામાં મોગરાનાં ફૂલો ઊગે છે. વનમાળા સવારે ઊઠી કે, એનું પહેલું કામ ફૂલ વીણવાનું. સવારની પ્રાર્થના પહેલાં ફૂલો વીણીને બધાને એક બે એક બે આપવાં એ એનો આનંદ. હું એને ફૂલબાળા કહું છું. ફૂલો વીણતાં એને કેટલી મજા પડતી હશે! અને અમને બધાંને ફૂલોને વીણતી વનમાળાને જોઈને બમણી મજા પડે છે. ફૂલોની મધુર સુગંધ

ઊતાંવેંત મળે એ કેટલું સૌભાગ્ય! ફૂલોને પણ શું અમારા જેટલો જ આનંદ થતો હશે? બટકણી વસ્તુ તોડવામાં આપણને આનંદ આવે છે. એ વસ્તુને પણ તૂટી જતાં આનંદ આવતો હશે? નથી જ એમ કેમ કહેવાય? જો પ્રાથમિક જીવોને પોતાના શરીરના બે કકડા કરી પોતાનો વિસ્તાર કરવામાં આનંદ આવે છે, જો ઉંમર લાયક કન્યાને માબાપનો આશરો છોડી પતિ સાથે સંબંધ બાંધવામાં આનંદ આવે છે, તો ફળોને પણ ઝાડ પરથી ખરી પડી માટીમાં દટાઈ જવામાં જીવનના સાર્થક્યનો આનંદ મળતો હોવો જોઈએ. ફૂલોને પણ ઝાડથી પોતે સ્વરૂપતઃ તદ્દન ભિન્ન છે એમ જોઈ ખરી પડવામાં આનંદ કેમ આવતો નહીં હોય? પોતાને ઠેકાણે પોતાનું જીવન નિરર્થક છે, એમ જોયા પછી ખરી પડવું એમાં જ સમાધાન છે. નહીં તો અકળામણ જ રહેવાની.

પણ ખરી પડવું એ જુદી વાત છે, અને તોડવું એ જુદી વાત છે. કુદરતની રગેરગમાં જેમ જીવનનું તત્ત્વ પણ ભરેલું છે અને મરણનું તત્ત્વ પણ ભરેલું છે, તેમ જ હિંસાનું ને અહિંસાનુ તત્ત્વ પણ કુદરતની રગેરગમાં વ્યાપેલું છે. હિંસા અને અહિંસામાંથી કોઈ પણ દેહધારી છૂટયું નથી. બીજાને મારીને પોતે જીવવું એમાં પોતા પ્રત્યે અહિંસા અને બીજા પ્રત્યે હિંસા છે, જ્યારે આપભોગથી બીજાને ઉગારવા એમાં બીજા પ્રત્યે અહિંસા છે. પહેલા પક્ષમાં હૃદયધર્મનો સંકોચ છે, બીજામાં એનો વિકાસ છે. હિંસા-અહિંસાના દ્વંદ્વનો આ બીજી રીતે ઉપયોગ કરવાથી આત્મૈક્ય એટલે કે અમરત્વ મળે છે.

* * *

સમુદ્રનાં મોજાંઓ કેટલાય સમુદ્ર-કીટોને પોષે છે અને કેટલાયને મારે છે. ભરતીને કિનારે કરચલાના તૂટેલા હાથ-પગ એટલા બધા પડેલા હોય છે કે, ભારતીય યુદ્ધ, રુસો-જાપાન યુદ્ધ, યુરોપનું મહાયુદ્ધ, અને હવે પછી થનાર જગદ્વ્યાપી યુદ્ધ, આ બધાને સરવાળે જેટલી મનુષ્યહાનિ થાય તેના કરતાં આ ઊતરતી ન હોય. સાગરનાં મોજાંઓ તો તટસ્થ હોઈ એમને કશાનો હર્ષશોક નથી. સ્થૂળ નજરે જોતાં જાણે એમની પ્રવૃત્તિ અકારણ, તેમ જ નિર્હેતુક અને શૂન્યવાદી છે. પણ એની પાછળ પણ મહાન વિકાસનું તત્ત્વ રહેલું છે. અને એ વિકાસમાંથી જ અમર-આશાવાદી મોક્ષધર્મ પોતાનો રસ્તો શોધે છે. પ્રેમ જેમ મોતને તિરસ્કારે છે, તેમ મોક્ષધર્મ કાળને અવગણે છે. અતિદીર્ઘ કાળ પણ મોક્ષધર્મની વિસાતમાં નથી.

* * *

એક દિવસ અમે સમુદ્રમાં ખીલેલા તરવડના વનમાં જઈ ચડ્યા. પથરા, ખડક, રેતી, કાદવ અને ઝાડનાં મૂળિયાં, એની એ વિવિધ ભૂમિમાં જીવોની

એટલી બધી વસ્તી છે કે, એના પ્રમાણમાં જાવા બેટની ગીચ મનુષ્ય વસ્તી પણ કાંઈ જ નથી. એમાં અમે એક વિચિત્ર પ્રાણી જોયું. ભાતના ઓસામણના રંગનો એક લાંબો કૃમિ tapeworm કાદવમાં લંબાયમાન પડ્યો હતો. જાણે ગુંદરનો તાર. મેં લાકડી વતી એને ઊંચકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મને થયું કે એ વચમાંથી તૂટ્યો. પણ નહીં; એનો એક છેડો જમીનથી છૂટી ગયો અને એ લાકડી ઉપરથી લપસી ફરી પાણીમાં પડ્યો. એનો બીજો છેડો એક દરની અંદર ભરાઈ જતો હતો. થોડા વખત સુધી એ આખો સૂત્રકીટ દરમાં જ જતો હતો. એટલામાં એના શરીરના અમુક ભાગની મરજી બદલાઈ. એ છેડો દરથી દૂર જવા લાગ્યો, અને બીજો છેડો અંદર ઘૂસવા માગતો હતો !, પરિણામે વચલા ભાગ પર તાણ પડી. એ તાણ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. તાણ અસહ્ય થઈ ત્યારે દરમાંનો ભાગ બહાર આવવા રાજી થયો. તેથી તાણ મટી અને બહારનો છેડો ખુશી થઈને દોડવા લાગ્યો. એટલામાં અંદરનો છેડો ફરી અંદર ખેંચવા લાગ્યો. આ ઉપરથી મને એક મહત્ત્વનો વિચાર સૂઝ્યો, અથવા મેં કલ્પના બાંધી એમ કહી શકાય. મારા નિરીક્ષણ વિષે મને શંકા નથી; પણ મેં કરેલો એનો અર્થ જો સાચો હોય તો, એ પરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, એ એક શરીરમાં ઇચ્છા કે સંકલ્પ-શક્તિની એકરૂપતા હજી જામી નથી. 'Unity of consciousness' પણ પૂરતી ન હોય. 'Unity of purpose and will' ક્યાંથી જ હોય ?

વિકસિત જીવોમાં ચેતનાશક્તિ શરીર પૂરતી તો એકરૂપ હોય છે. બધી ઇંદ્રિયો પણ એકમતે એકબીજાની વહારે ધાય છે. પણ હૃદયની ઊર્મિઓમાં— વૃત્તિઓમાં conscious and unconscious self માં—હજી એકતા ક્યાં આવી છે? તેથી જ 'Philip drunk' અને 'Philip sober' એ ભિન્ન વ્યક્તિઓ એક જ શરીરમાં વાસ કરે છે.

ન્યાત, રાષ્ટ્ર કે માનવી સમાજ પણ એક વિરાટ દેહ જ છે. પણ એમાં હજી હૃદય, લાગણી કે આદર્શની એકતા ઉદ્‌ભવી નથી. જે કાંઈ થોડો વિકાસ થાય છે તે પણ કાયમ ટકતો નથી. આમાંથી જ અંતે કે અનંતે વિશ્વાત્મૈક્ય પ્રગટ થવાનું છે. વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્ય આખરે કાળની મદદથી જ કાળને પરાસ્ત કરશે. દરેક સચેતનના જીવનની જેટલી ઘડીઓ એ સાર્થક્યની દિશામાં વહે છે, તેટલી ઉપયુક્ત છે, અને જેટલી એ સાર્થક્યથી પરાઙ્‌મુખ છે તેટલી વિફળ છે.

* * *

સમુદ્રને કાંઠે મરજાદવેલ ઊગે છે આ ખારી વનસ્પતિ છે વિચિત્ર. સમુદ્રનું પાણી વધારેમાં વધારે વધીને ક્યાં સુધી પહોંચી શકે છે, એ એને ખબર હોય છે. બસ, એ જ સરહદ ઉપર મરજાદવેલ પોતાની છાવણી નાખે છે. તેથી જ લોકોએ એનું નામ સમુદ્ર-મરજાદ એમ પાડયું છે બહારવટિયા અથવા આફ્રિદી લોકો જેમ બે રાજની સરહદ ઉપર જ ફાવી શકે છે, તેમ આ સમુદ્ર-મરજાદ ખારી અને મીઠી જમીન વચ્ચે જ જીવી શકતી હશે. માછલાં કે ઢોર કોઈના એ કામની નથી. માણસને એનો ઉપયોગ કોક દિવસ સૂઝવાનો ખરો.

* * *

તરવડના વનમાં જીવતાં શંખલાં ઘણાં છે તરવડના ઝાડનાં મૂળિયાં વાંકાંચૂકાં ફેલાયાં હોય અને વચ્ચે અલ્પસ્વલ્પ કોટરો બની ગયાં હોય ત્યાં આ શંખલાંઓ સંખ્યાબંધ રહે છે. આસપાસ કોઈ નથી એમ જાણીને (કોઈ એટલે બેપગા માણસ કે બગલાઓ) એ જ્યારે ચાલે છે, ત્યારે એ શંખલાની પાઘડી જોવા લાયક હોય છે, જાણે 'रंक चले शिर छत्र धराओ'

આ શંખલાની આ વિવરનગરીમાં આપણે નાના થઈને રહી જઈએ તો કેવું, એવો એક વિચાર આવ્યો. ભરતી આવે અને આખું તરુવરનું વન પાણીમાં ડૂબી જાય ત્યારે આપણી કેવી દશા થશે, એનો વિચાર કરતાં શેક્સપિયરના 'ટેમ્પેસ્ટ'માંની નીચલી લીટીઓ યાદ આવી :

Full fathom five thy father lies;
Of his bones are coral made;
Those are pearls that were his eyes;
Nothing of him, that doth fade;
But doth suffer a sea-change;
Into something rich and strange;
Sea-nymphs hourly ring his knell;
Hark, now I hear them, dingdong, bell.

બોરડી, ૧૩–૪–'૨૭

૨

ઉષાદૂત

સવારે પાંચ વાગ્યે ઊઠું અને વિચાર કરું કે બીજું કોઈ કેમ જાગતું નથી એટલામાં આંબાના ઝાડ પરથી એક પક્ષી બોલે છે ચી ... કુ, ચી ... કુ. કોયલ પણ આટલી વહેલી ઊઠતી નથી. આ 'ચીકુ' પક્ષીનું ગાયન ખાસું અડધા કલાક સુધી ચાલે છે. એક વાર બોલે ચી ... કુ, ચી ... કુ, પછી આઠ સેકંડ થોભે અને ફરી બોલે ચી ... કુ, ચી ... કુ. આ પ્રદેશમાં ચીકુનાં ઝાડ ખૂબ વાવેલાં છે. ઘોલવડનાં ચીકુ મુંબઈમાં ખૂબ વખણાય છે. એ ચીકુની ખબર જાણે જાહેર કરવાની હોય તેમ આ પક્ષી સવારથી ફેરી બોલે છે ચી ... કુ, ચી ... કુ.

લાંબા વખત સુધી ચીકુનું ગાન કર્યા પછી એણે પોતાનો રાગ ફેરવ્યો. હવે બોલવા લાગ્યું ચિક્ ... તુ; ચિક્ ... તુ. આ ફેરફાર એણે કેમ કર્યો તેની ખબર ન પડી પણ એ ગાયન ઝાઝું ચાલ્યું નહીં. ફરી એણે ચાર પાંચ વાર ચી ... કુનું જ રટણ ચલાવ્યું અને બધે પ્રકાશ થતો જોઈને દક્ષિણ તરફ એ ચાલી ગયું.

ત્રણ દિવસ થયાં એ ને એ જ પક્ષી એ જ વખતે અને એ જ ઝાડ પર બેસી ચીકુમાહાત્મ્ય ગાય છે અને ઊડી જાય છે. આખો દિવસ એનો અવાજ સાંભળવાને કાન તત્પર રાખું છું પણ ક્યાંયે સંભળાતો નથી. સંભવ છે કે એનું પ્રભાતગીત જુદું હોય અને મધ્યાહ્નગીત જુદું હોય.

બોરડી, ૧૫-૪-'૨૭

૩

ક્રિયા કે કૃતિ ?

સમુદ્રકિનારે જાતજાતની છીપો અને શંખલાઓ પડ્યાં છે. એમનો આકાર, એમનો રંગ, એમના પરની ચિત્રવિચિત્ર ભાત, એમનું પ્રમાણ અને એમના પરનો શણગાર એ બધું એટલું તો ચેતોહારી હોય છે કે તાજમહાલ જેવી કલાકૃતિ જોતાં જેમ ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે અને અસ્વસ્થ પણ થાય છે તેમ અહીં પણ થાય છે. સ્થાપત્યનો સર્વાંગસુંદર નમૂનો તૈયાર કર્યા પછી એના રક્ષણ અને પ્રદર્શન માટે આપણને કેટલી તૈયારી કરવી પડે છે! એક કલાત્મક વસ્તુ નિર્માણ કરી કે આપણને ધન્ય ધન્ય થઈ જાય છે. આપણું નામ અમર થઈ ગયું એમ આપણે માનીએ છીએ. અહીં કોઈ પણ મંદિરના ઉત્કૃષ્ટ શિખર કરતાં પણ વધારે રમણીય એવા શંખલાઓનો ભાવ પણ કુદરત પૂછતી નથી. તુચ્છ કીટકના શરીરની આસપાસ એ તૈયાર થાય છે, વધે છે અને સમુદ્ર પોતાની મોજાંરૂપી સાવરણીથી એવાં અસંખ્ય શિખરો રોજ વાળી નાખે છે. એનો ભૂકો થાય, રેતી તળે એ દટાઈ જાય, ચૂનાની ભઠ્ઠીમાં એ શેકાઈ અને પિલાઈ જાય અથવા અરસિક માણસને હાથે એનાં બટન બની જાય તોયે સમુદ્રને કે કુદરતને એની ફિકર નથી.

કુદરતમાં અકળ એવી અક્કલ છે, યોજના છે, સૌંદર્ય છે, પ્રમાણ છે, ઔચિત્ય છે. પણ એ બધી વસ્તુઓનું એને મહત્ત્વ નથી. નિસર્ગની સર્ગશક્તિ અમર્યાદ છે, અનંત છે, એને ત્યાં શાની કિંમત હોય? કિંમત એટલે સરખામણી. જે વસ્તુને અંત જ નથી એની સરખામણી એની સાથે જ થઈ શકે ને?

કલા પાછળ ગાંડા થયેલા આપણે કુદરતની મૂંગી બેફિકરીમાંથી કંઈક પાઠ શીખવો જોઈએ. મૃત્તિકાની નિતાન્ત મનોહર મૂર્તિઓ તૈયાર કરી પૂજા પછી એને પાણીમા પધરાવનાર આપણા કલાધર પૂર્વજો એ પાઠ શીખ્યા હતા. મહત્ત્વ ક્રિયાને છે, કૃતિને નથી. પાંડિત્ય પુસ્તક વાંચવામાં છે, પુસ્તક-સંગ્રહમાં નથી. શૌર્ય તલવાર વાપરવામાં છે, કેડે લટકાવવામાં નથી

બોરડી, ૧૬–૫–'૨૭

૪

સમુદ્રની માસી

ઠાકોરભાઈએ મરજાદવેલનું નવું નામ આજે કહ્યું. એમના તરફ 'મરજાદવેલને સમુદ્રની માસી કહે છે.' સમુદ્ર આવડો જબરો; ધારે તો કલ્પાંત આણી શકે; છતાં એ સહસા માસીને ઓળંગીને જતો નથી. એ તો માસી! એની આમન્યા રાખવી જ જોઈએ.

હું માનતો હતો કે મરજાદવેલને ફળફૂલ બેસતાં નથી. પણ આજે એક ઠેકાણે એનાં સરસ જાંબુડા રંગનાં ફૂલ જોયાં. એ નિર્ગંધ ખરાં પણ સુરંગી છે. એનો આકાર કંઈક તળાવનિવાસી નારીવેલનાં ફૂલ જેવો ગણાય.

બોરડી, ૧૭-૪-'૨૭

૫

તાડ પાછળનો ચંદ્ર

રવિવારે સાંજે હીરાલાલભાઈને જોડે લઈ ફરવા ગયો હતો. પવન કાંઈ વિશેષ આગ્રહભર્યો વહેતો હતો. લાંબા વખત સુધી અમારી વાતો ચાલી અને પછી અમે બન્ને અંતર્મુખ થઈ સ્તબ્ધ બેઠા. મિત્રોના સહવાસમાં સંભાષણનો આનંદ અપૂર્વ હોય છે પણ એવા સંભાષણ પછીના મૌનનો આનંદ તો એકાગ્ર ધ્યાન જેટલો હોય છે. સાવ એકલા હોઈએ ત્યારે આ જાતનો એકાંત અથવા આનંદ જડતો નથી.

આખરે અમે ઊઠ્યા. રેતીના જે ઢગલા પાછળ અમે બેઠા હતા તેના પરથી ચાંદરણાનો ધોધ આવ્યો. અને અમે શીતળ પ્રકાશમાં ભીંજાઈ ગયા. પૂર્વ તરફની સહ્યાદ્રિની કન્યકાઓ ઉપર પણ સોનાનો કોરો વરસાદ વરસતો હતો. ચંદ્ર ખૂબ ઉપર ચડ્યો હતો. પૂર્વમાં પાતળું ધૂમસ છવાયું હતું, તેથી જ ત્યાંની ત્રણે ટેકરીઓ આખા દિવસનો તાપ ઉતારવા સોનાના વરસાદમાં સંધ્યાસ્નાન કરતી હોય એમ લાગતું. એ આનંદમાં અમે ચાલવા લાગ્યા. ઊંચાં અને પાતળાં તાડનાં ઝાડ અને ઠીંગણાં ને ભીમકાય સુરમુલાનાં ઝાડો સાવ કાળાં કાળાં ભૂતો ઊભાં હોય તેવાં દેખાતાં હતાં. એની છાયા-રેખાઓ

મનમાં વિવિધ ભાવો પેદા કરતી હતી. સિલૂએટ (Silhouette) ચિત્રોને શું કહીશું? તિમિરચિત્રો કે કૃષ્ણાકૃતિ?

થોડાક આગળ ચાલ્યા અને એક વિરલ-પર્ણ તાલવૃક્ષ આવ્યું. એની ઊંચાઈ જેટલો જ ચંદ્ર ચડેલો. તાડનાં પાંદડાંના આરાઓ જે નાભિમાં ભેગા થતા ત્યાં જ બરાબર ચંદ્ર હતો. બરાબર વચ્ચે તાડનો પાતળો છેડો, એની આસપાસ ચંદ્રનું ચળકતું બિંબ. તાડની પાંચ ડાળીઓથી એ ચંદ્ર-બિંબના પાંચ વિભાગ થયા હતા, જાણે ભૂચંપકની પાંચ પાંદડીઓ. અને ચંદ્રને ફરતાં તાડનાં પાંદડાંઓનું વલય. એટલું બધું આહ્લાદક અને પાવક લાગતું હતું કે આપણી યોગ્યતા કે ભાગ્ય કરતાં પણ એ ચડે છે એમ થતું હતું. તાડનું મોટું પર્ણચક્ર મોઢા આગળ પકડીને ચંદ્ર હસતો હતો અને અમે એના એ હાસ્યનું આકંઠ અથવા આનેત્ર પાન કરતા હતા.

આગળ ચાલતાં દરેક તાડના પાંદડા પાછળ ચંદ્રને ઊભો કરી અમે નિહાળ્યો પણ પેલી શોભા ન આવે. ફક્ત એક નાળિયેરીએ પોતાનાં પાંદડાંના ઉઝરડા ચંદ્રના ગાલ ઉપર ખેંચી બતાવ્યા એની મજા પડી. જ્યારે અમારી ને ચંદ્રની વચ્ચે સરુનું પાતળું ઉપવન આવ્યું ત્યારે થયું કે, જાણે મોટો આગિયો જંગલમાં લપાતો લપાતો ઊડે છે.

ચંદ્રપ્રકાશ તળે સમુદ્રવેલાની રેતી ચાંદી જેવી ચળકતી હતી. અને એક કોયલ અંધારું થયાં છતાં ટહુકયા જ કરતી હતી!

બોરડી, ૧૮–૪–'૨૭

સંધ્યાપ્રાચી

સૂર્યાસ્ત અને સાગર બન્ને પશ્ચિમ તરફ હોવાથી એ બાજુએ જ ધ્યાન જાય છે. પૂર્વ પાસે અખૂટ ધીરજ હોવાથી પોતાના તરફ દુર્લક્ષ થયું છે, પોતાની અવગણના થઈ છે, એવા ખ્યાલથી એ ખંડિતા નથી થતી. એ 'સ્વાત્મનિ તુષ્ટ' હોય છે. પશ્ચિમને બધાનું અનુરંજન કરી બધા તરફથી આરાધના મેળવવાની ઇચ્છા હોય છે એટલે દરજ્જે એ પરાવલંબી. સંપૂર્ણ વિશ્વને આનંદિત કરતાં છતાં એનો આનંદ પારકાના હાથમાં જ રહેલો હોય છે. એને ચાહનાર હંમેશ કોઈ ને કોઈ મળતું હોવાથી પોતાની આશ્રિત દશા એના ધ્યાનમાં નથી આવતી. જો એને એ સ્થિતિનું ભાન થાય તો એ ઝૂરીને સુકાઈ જાય. ખરી વાત એ છે કે આશ્રિત દશા કોઈને એટલી સાલતી નથી પણ એનું ભાન સાલે છે. પશ્ચિમને થાય છે કે પોતે તાપતપ્ત દુનિયાને આનંદ આપનાર રાણી છે. જે દિવસે એને જણાશે કે પોતે આરાધનાની તરસી ભિખારણ છે તે દિવસે એનો ઉલ્લાસ વિલીન થશે, અને કાં તો એ સાવ સુકાઈ જશે અથવા ગંભીરતા ધારણ કરશે.

સંધ્યા વિષે જો પૂર્વ દિશાના મનમાં મત્સર હોત તો એના મોઢા પર લીલાશ છાઈ જાત પણ તેમ નથી બનતુ. સંધ્યા સમયે પણ એની મુખમુદ્રા પર મુદિતાની લાલાશ જ પ્રગટ થાય છે.

ત્રણ દિવસ પહેલાં સહેજે પૂર્વ તરફ જોતાં વસંતકાળને શોભે એવો ઉજ્જવળ જાંબુડો રંગ ખીલેલો દેખાયો. કેટલાંય વર્ષો થયાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ઉભય સંધ્યાનું ઉપસ્થાન શ્રદ્ધાપૂર્વક કરતો આવ્યો છું, પણ આટલી સાત્ત્વિક પ્રસન્નતા આ પહેલાં ક્યાંય જોઈ હોય એવું યાદ નથી આવતુ. જેમ જોઉં તેમ રંગ વધતો જાય. ઊંડાણ વધે પણ પ્રસન્નતા ઓછી ન થાય. એનું કારણ પાછળથી સમજાયું. પૂર્ણિમાનો પ્રફુલ્લ ચન્દ્ર ટેકરી છોડીને આકાશમાં પહોંચ્યો હતો. એના કાંચનવર્ણને લીધે જાંબુડા રંગને રાજવૈભવ મળ્યો હતો.

બોરડી, ૧૯–૪–'૨૭

૭

રેતીમાં ઘાસ

સવારે પશ્ચિમ તરફ લાંબી લીટી જેવાં વાદળાં ભેગાં થયાં હતાં તેથી આખી સમુદ્રવેલા, ઓટને લીધે ખસી જતાં મોજાં અને પશ્ચિમ તરફનું આકાશ બધું એકરૂપ થયું હતુ. આમાં કઈ રેષા ક્ષિતિજની ગણાય એ નક્કી કરવું લગભગ અશક્ય હતું. એક બે કલાક પછી જ્યારે વાદળાં કંઈક ઓછાં થયાં અને મોજાં ક્ષિતિજ સુધી જઈ પહોંચ્યાં અને ત્યાં ફૂટી ફૂટી દાંત કાઢવા લાગ્યાં ત્યારે જમીનઆસમાન વચ્ચેનો ભેદ કંઈક સ્પષ્ટ થયો.

રેતીના પટમાં જ્યાં ત્રણ ચાર દિવસથી ખરબચડાં મોજાંને લીધે નાના નાના ખાડા થયા છે ત્યાં આજે ચાર ચાર આંગળ લીલું ઘાસ ઊગેલું જોયું. કસ્તૂરી રંગના પટમાં ફીકું લીલું પણ તાજું ઘાસ દૂરથી વિશેષ આકર્ષક લાગતું. આ ઘાસનું બીજ અહીં ક્યાંથી આવ્યું? સહરાના રણમાં જેમ ઝાડના ઝૂમખાનું રણોદ્યાન (Oasis) શોભે તેમ આ ઘાસનો ક્યારો શોભતો હતો. આટલા જ ભાગમાં ઘાસનાં બીજ શી રીતે આવી ઊગ્યાં હશે? ખારા પાણીમાં એ કેમ જીવતુ હશે? અહીંની જ માટી કંઈ વિશેષ જાતની હશે? આ ઘાસ અહીં કેટલા દિવસ સુધી ટકશે? મોટી ભરતી સાથે એનું ઉન્મૂલન થશે કે ધીમે ધીમે અંગ્રેજી રાજ્યની પેઠે આ ક્ષુદ્ર તૃણ પોતાનાં મૂળિયાં જમાવી અહીં એક બેટ ઉત્પન્ન કરશે?

બોરડી, ૨૦-૪-'૨૭

૮

कथं न ज्ञेयं अस्माभिः ?

અહીં આવ્યો ત્યારે સમુદ્રની ભવ્યતા અને એના શંખલાની સુંદરતા જોઈ ખૂબ આનંદ થયો. બન્ને પોતપોતાના એ ગુણોથી ઈશ્વરનું સ્મરણ કરાવતા હતા. મારી અંદરનો ભૌતિકશાસ્ત્રી વિરામ પામ્યો હતો અને ભક્ત ઊંઘમાંથી ઊઠવા માંડ્યો હતો. એ કહે—સંગ્રહબુદ્ધિ શા કામની? તારે ક્યાં પ્રયોગ કરવા છે કે ગુણધર્મના જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરવો છે? પરમાત્માનું વિસ્મરણ થાય એ જ્ઞાન લઈને તુ શું કરીશ? જેમ 'कामी स्वता पश्यति' તેમ ભક્તે તો દરેક વસ્તુમાં ઈશ્વરને જ જોવો જોઈએ. ઈટલીમાં જેમ એક વખતે બધા રસ્તાઓ રાજધાની રોમ તરફ જ જતા તેમ આપણું તમામ જ્ઞાન અને આપણું દરેક કર્મ ઈશ્વર તરફ લઈ જનારું જ હોવું જોઈએ.

પણ એક દિવસે પંડિતજી આવ્યા. તેઓ શંખલા વીણવા લાગ્યા. હું તો હંમેશનો છાત્રદેવ રહ્યો. મને પણ થયુ કે આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ માટે

ચાલો આપણે પણ થોડાંક શંખલાઓ વીણીએ. માયા પ્રવેશ કરે છે ત્યારે પરોપકારનું રૂપ ધારણ કરીને જ આપણી આગળ ઊભી થાય છે. માયા જો માયાવી ન હોય તો બીજું કોણ હોઈ શકે? માયાની શરૂઆત હંમેશ મીઠી હોય છે. પણ એનાં પરિણામ માઠાં આવે છે. માયાની શરૂઆત નંદનવન જેવી હોય છે. એનું અવભૃથ સ્નાન નરકકુંડમાં હોય છે.

શંખલા વીણવાનો છંદ વધ્યો. લાંબા બોરના આકારના કોડી જેવા ચળકતા અને મજાની ભાતના શંખલા તો કોણ જાણે ક્યાંથી કિનારા પર ઊભરાવા જ લાગ્યા. આની તો સુંદર માળા થાય, ચિત્રો મઢાવવાનું ચોકઠું થાય. ચાલો ખૂબ વીણીએ. શંખલા વીણતો જાઉં અને શાળાના છોકરાઓ કેવા રાજી થશે એવા વિચાર કરતો જાઉં. કેટલાક મોટા, કેટલાક નાના, કેટલાક બહુ જ નાના. નાનાથી શરૂ કરી મોટા સુધી જઈ ત્યાંથી ધીરે ધીરે આકાર નાનો કરતાં ફરી નાના સુધી પહોંચીએ તો એવી માળા શેષાકૃતિ થશે. પહેલો અર્ધ તે વર્ધમાન શુક્લપક્ષ, બીજો અર્ધ તે ક્ષીયમાન કૃષ્ણપક્ષ. એવી માળા કેવી શોભશે? શંખલા જમીન પર ગોઠવી એ આકૃતિનો આનંદ પણ લીધો. કિંમતમાં ભલે નજીવી હોય પણ શોભામાં એ મોતીના હાર કરતાં ઊતરતી ન જ ગણાય.

ગઈ કાલે સવારે તરવડના વનમાં શંખલાને ઘેર એમને મળવા ગયો. શીંગડાવાળો અને લાખિયા રંગનો એક સાધારણ મોટો શંખ ત્યાં પડ્યો હતો. એનાં શીંગડાં તો જાણે બ્રહ્મદેશની કારીગરી. અંદર જીવડો નહોતો. એના પેટમાં ડોકિયું પણ મેં કરી જોયું ને પછી એને ગંગાબહેનના હાથમાં સોંપી દીધો. આગલે દિવસે એવો શંખ મળ્યો હતો તેની સાથે આની જોડી થશે એવો વિચાર પણ મનમાં આવ્યો. થોડા જ વખતમાં ગંગાબહેને કહ્યું, આમાં તો જીવડો છે. જુઓ, એના પગ કેવા બહાર આવે છે! જોઉં તો સાચે જ એના પગ દેખાતા હતા. મેં પહેલાં જોયેલું ત્યારે અંદરનું જીવડું મારી ઝેરી નજર ચૂકવવા પોતાનો સંકોચ કરી સાવ અંદર ભરાઈ ગયું હતું. એને શું લાગ્યું હશે? કે ચાંચ વતી હું એને ખાઈ જઈશ? બગલાની કુદરતી ભૂખ કરતાં માણસની કળાદૃષ્ટિ વધારે આંધળી ને ક્રૂર હોય છે.

મેં એ શંખલો હતો ત્યાં પાછો મૂકી દીધો. જમીન પર મૂકતાં આખા શરીરમાં એક ક્ષણને માટે ધ્રુજારી આવી ગઈ. ઘણી વાર એકાદ આફતમાંથી બચીએ છીએ ત્યારે આખા શરીરમાં 'હાશ છૂટચા'ની એક કંપારી ચમકી જાય છે. પાછા ફરતાં મનમાં વિચાર આવ્યો, અત્યાર સુધી જેટલા શંખલા મેં ખાલી સમજીને વિગત-કીટ ધારીને વીણ્યા છે તે શું સાચે જ ત્યજાયેલાં ઘરો હશે, કે અંદર જીવડાં હોવા છતાં મેં એમને આણ્યા છે? મનની ખાતરી

ન થઈ. ઘણાખરા શંખલા તો રેતીથી પુરાયેલા જ જોઈને મેં લીધા છે, પણ કેટલાક તો ખાલી સમજીને પણ વીણેલા. બસ, હવે પછી એકે શંખલો વીણવો નથી. શંખલા વીણવાની દુર્બુદ્ધિ મને ક્યાંથી સૂઝી ? પેલી કોળીની સ્ત્રીઓ કાદવમાંથી છીપો વીણી કાઢે છે અને તેને ઉકાળી અંદરનું માંસ ખાય છે તેમના પ્રત્યે મને તિરસ્કાર છૂટતો નથી. 'જીવો જીવસ્ય જીવનમ્' એ કુદરતનો ન્યાય છે. અહિંસા, દયા એ આત્માનો ધર્મ છે. એનો વિકાસ હજી થવાનો છે. જેમ બાળક ઉપર આપણે નથી ચિડાતા, તેમને સમજાવવાના પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેમ માંસાહારી કે મત્સ્યાહારી પ્રત્યે પણ આપણે ચિડાવું ન જોઈએ. માછલાંની મૃત્યુની બીક અને બગલાની ભૂખ બન્ને પ્રત્યે આપણો તટસ્થ સમભાવ હોવો જોઈએ પણ એમાંથી પ્રાણીના દુઃખ પ્રત્યે બેદરકારી ન જ પેદા થવી જોઈએ.

ભૂખને લીધે કોઈ હિંસા કરતુ હોય તો તે સમજાય એવી વસ્તુ છે. પણ વિનોદ ખાતર કે સૌંદર્યના આસ્વાદ ખાતર જીવો વિષે બેદરકાર થવું, કળાને નામે નીતિધર્મને ગૂંગળાવી મારવો એ અધમતા છે. કળા તો યોગીની હોય; ભોગીની નહીં.

મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે શંખલાનું હવે નામ ન લેવું પણ તરત જ વિચાર આવ્યો કે આમ બીજે છેડે જવાની જરૂર નથી. જે શંખલાને જ્યાં ત્યાં કાણાં પડચાં છે અથવા જે રેતીથી ભરાઈ ગયો છે, અથવા લાંબા વખત સુધી સૂકી રેતીમાં દટાઈ ગયો છે, એવા શંખલા સુંદર હોય તો જરૂર નારાયણ મલકાનીને મોકલી શકીએ. લાગણીની ઉત્કટતા યોગ્ય છે પણ એનો આંધળો અતિરેક સારો નથી. હા, એટલું ખરું; ભૂલ થતી લાગતી હોય અથવા સંશય હોય ત્યાં ધર્મ્ય લાગણી તરફ ઢળી પડવું એ વધારે સારું.

એક વિચાર મનમાં આવ્યો કે આપણે હવે નિવૃત્તમાર્ગી પીઢ માણસ થયા. શંખલા વીણવાનું છોડી જ દઈએ તો ? જેમને એ જાતનો ઉત્સાહ છે તેવા યુવાનો ભલે એ પ્રવૃત્તિ આદરે. પણ એ પણ બરાબર નથી. વીણવામાં આપણે જેટલી ધર્મબુદ્ધિ વાપરી શકીએ તેટલી ઉત્સાહી યુવાનો ન વાપરે, એટલે જે કામ જે માણસ અત્યંત યોગ્ય રીતે કરી શકે એણે જ એ કરવું જોઈએ. લોકસંગ્રહનો અર્થ કંઈક એવો જ નહીં હોય ? પણ આપણે પોતાને અધિકારી બનાવી શંખલા વીણવાની જવાબદારી માથે લીધી એટલે શું બીજા પોતાને અનધિકારી સમજી વીણવાનું છોડી દેવાના હતા ?

ઉત્તમચંદની વાત જુદી છે. તેઓ જૈન છે, સાવચેતીની પરાકાષ્ઠા કરવા બંધાયેલા છે.

બોરડી, ૨૩–૪–'૨૭

૯

ઉદાવરણની પ્રજા

બે દિવસ થયાં સમુદ્રને કાંઠે વિચિત્ર માછલાંનાં શબ આવી પડેલાં હોય છે. સરેસ અથવા વાસી લાહી જેવાં લબલબ એમનાં શરીર, મોટા પતરાળા કરતાં પણ મોટાં; જાણે કાચબાની ઢાલ. બરફની કોથળી જેવા શરીરવાળા આ પ્રાણીને અવયવો તો હોતા જ નથી. બસ એને એક પેટ હોય છે. એના શરીર પર પંચકોણી કે સપ્તકોણી પાંદડીઓ જાણે દબાવીને ઉઠાવેલી હોય એવી દેખાય છે. એને જોતાંવેંત સૂગ ચડે. મરી ગયા પછી જ ભરતી સાથે આ શબો કિનારા પર આવીને પડે છે. એ દિવસમાં મેં આવાં આઠ દશ જોયાં. લોકો કહે છે કે પાણીમાં એના શરીર સાથે સ્પર્શ થાય એટલે બેહદ ખજવાળ થાય છે. આ પ્રાણીઓ સમુદ્ર તળે કેવું જીવન ગાળતાં હશે! એમને પણ આનંદ, દુઃખ, ભીતિ, થાક, ઉત્સાહ બધું હોતુ હશે. પોતાનો ખોરાક જોઈને એને કેટલો રસ છૂટતો હશે. ઇંદ્રિયશૂન્ય એ પ્રાણી ખોરાક જુએ શી રીતે? એ તો ફક્ત ખોરાક અનુભવે. પણ એને આંખો ન જ હોય એમ કેમ કહેવાય? અંગ્રેજીમાં જેને 'હાયડ્રોઝુવા' કહે છે એ જાતિનાં આ પ્રાણી હોવાં જોઈએ. 'જેલી ફિશ' એ નામ તો એને માટે અન્વર્થક જ છે. પ્રથમ મેં માન્યુ કે આ 'મેડુસા' હશે પણ મેં મેડુસાનાં જેટલાં ચિત્રો જોયાં છે તે બધાંને ખોરાક પકડવાની આંગળીઓ હોય છે. આ જાનવરને આંગળી તો હતી જ નહી. કાં તો એને નહી જ હોય અથવા કોવાઈને પડી ગઈ હશે. કેટલાંક શબોનો આકાર આકૃતિશૂન્ય હતો. એમાં જીભ જેવા કે આંચળ જેવા કેટલાક ભાગ દેખાતા. પણ એ પ્રાણી રેતીમાં દબાયેલુ હોવાથી એનું ઝાઝું નિરીક્ષણ કરવાનું મન ન થયું.

આપણા પૂર્વજોએ જ્યારે ચોર્યાશીલક્ષ યોનિની ગણતરી કરી ત્યારે દરિયાની ઓલાદની પૂરતી ગણતરી નહીં કરી હોય. જ્યારથી મદ્રાસની જળચરી (Acquarium)માં જાતજાતનાં સુંદર અને વિચિત્ર માછલાં જોયાં ત્યારથી ખાતરી થઈ કે વાતાવરણ કરતાં ઉદાવરણની પ્રજા સંખ્યામાં અને વિવિધતામાં વધારે છે જ. અને તે કેમ ન હોય? જમીન કરતાં પાણી ચારગણું વધારે છે ને? જેનુ નામ જ જીવન તેમાં જીવનસૃષ્ટિ ફાલે જ. પણ આપણે તો હવા પર જીવનારા રહ્યા. હવાઈ કિલ્લા જેટલા બાંધીએ તેટલા ઓછા.

બોરડી, ૨૯–૪–'૨૭

૧૦

રણ કે સરોવર

ધટના નિયમિત થઈ એટલે શું એની અદ્દ્ભુતતા મટી ગઈ? ૭ કલાક પહેલાં ક્યાંય પાણી દેખાતું ન હતું. ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી સીધો સમુદ્રકિનારો ફેલાયો છે. પશ્ચિમ તરફ જ્યાં આકાશ નમ્ર થઈ ધરતીને સ્પર્શ કરે છે ત્યાં સુધી—ક્ષિતિજ સુધી—પાણીનુ નામ ન મળે, એકે મોજું ન દેખાય. આ જ ક્ષણે આ સ્થાનને નવેસર જોનારને થાય કે આ કોઈ રણનો ભાગ હશે. વરસાદ પડીને ભીનો થયો લાગે છે; અથવા એને એમ થાય આ કોઈ જબ્બર કળણ છે, માત્ર એમાં ઘાસ નથી એટલું જ. દૃષ્ટિ પહોંચે ત્યાં સુધી સપાટ સીધી જમીન જોઈ કેટલો આનંદ થાય છે! આટલી સપાટ ભૂમિ તૈયાર કરાવવાનું એન્જિનિયરને સોંપીએ તો એને અનહદ મહેનત કરવી પડે. પણ આ તો કુદરતની કારીગરી. ઊંચા ઊંચા પહાડોમાં ભવ્યતા હોય છે, જ્યારે આવા સમતત* પ્રદેશોમાં વિશાળતા, વિસ્તીર્ણતા હોય છે. આ વિશાળતાનુ પાન કરવામાં મગ્ન હોઈએ એટલામાં દૂર ક્ષિતિજ ઉપર વહાણ જેવું કંઈક દેખાય છે જમીન પર વળી વહાણ કેવું? એટલામાં દક્ષિણથી ઉત્તર સુધી ફેલાયેલી એક ભૂખરી લીટી ધીમે ધીમે જાડી થવા લાગી. એના પર વચમાં વચમાં ધોળી લહેરો દેખાવા લાગી. પાણીનુ કટક આવ્યું. સેનાપતિના હુકમ પ્રમાણે એક-કતાર મોજાંઓ આગળ ધસવા લાગ્યાં. આવ્યું, આવ્યું, પાણી આગળ આવ્યુ. અર્ધો પટ એણે વ્યાપી નાખ્યો. સૂરજ ચડતો જાય, તાપ વધતો જાય અને મોજાંનો ઉન્માદ પણ વધવા માંડે. શું આ મોજાં ઈશ્વરનું સોંપેલુ કંઈ અસાધારણ કાર્ય કરવા માટે ચાલતાં આવે છે? યમદૂત જેવાં નહી પણ દેવદૂત જેવાં તો જરૂર લાગે છે. જંગલમાં વરુનાં ટોળાં ફલંગ ભરતાં કૂદતાં આવે તેમ મોજાંઓ વધવા લાગ્યાં. જ્યાં નીરવ ભીનું રણ હતુ ત્યાં ઊછળતાં ગરજતાં મોજાંઓનો સાગર ફેલાઈ ગયો. ભરતી પૂરજોસમાં આવી. મોજાંઓ આવે છે અને કાંઠા પર અથડાય છે. જરાક તાકીને મોજાં તરફ કલાક, અડધા કલાક સુધી જોયા કરો, તરત મનમાં સ્ફુરી આવે છે કે આ મોજાં જડ નથી પણ સચેતન છે. એમનો પણ સ્વભાવધર્મ છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં પાણી જ પાણી. તરવડનાં ઝાડ પાણીમાં ડોલવા લાગ્યાં. જાણે હમણાં ડૂબી જાય છે. મૂરજાદવેલ

* સમ-તત = streched evenly. દાખલા તરીકે ગંગામુખ આગળનો સુંદરવનનો પ્રદેશ સમતત કહેવાતો.

ઘણે દિવસે ભાણેજ મળવા આવ્યો છે એમ જોઈ સ્નેહભીની થઈ છે; અને મોજાંઓનો મદ તો ઊતરે જ નહી. હાથીની પેઠે દોડે, અને કિનારા પર વપ્રક્રીડા અનુભવે. કેટલુ અદ્‌ભુત દૃશ્ય. જમીન પર ઢોળાવ હોય, નીચાણ હોય અને પાણી નદીરૂપે વહેતું હોય ત્યારે એનુ આશ્ચર્ય નથી લાગતું. નીચાણ તરફ વહેવું એ પાણીનો સ્વભાવધર્મ છે. પણ સપાટ ભૂમિ પર જ્યાં પાણી ન હતું, ત્યાં વરસાદ કે રેલ વગર પાણી દોડતું આવે અને પાણીનું જાડું પડ જમીન પર પથરાતું જાય એ કેટલું આશ્ચર્ય? જ્યાં હમણાં જ આપણે દોડતા, ફરતા હતા ત્યાં પગ ન ઠરી શકે એવી સ્થિતિ શી રીતે થઈ હશે? આટલા ટૂંકા વખતમાં આવડો મોટો વિપર્યાસ! જ્યાં હવામાં હાથ હલાવતા અમે ફરતા હતા ત્યાં ઊછળતાં મોજાંઓ વચ્ચે હાથનાં હલેસાં ચલાવી તરવાનો આનંદ લૂંટીએ છીએ. જાણે ઘોડા પર બેસી સહેલ કરવા ઊપડયા છીએ. આ ભરતીની ક્ષણે જો કોઈ માણસ નવેસર આવીને જુએ તો એને થાય કે ખારા પાણીનું આ છલકતું સરોવર હજારો વરસથી અહીં આમ ને આમ જ ફેલાયેલું હશે. પણ જરાક ઊભા રહેવાની તસ્દી લઈએ અને જોઈએ તો આવડા મોટા મહાયુદ્ધ જેવા આક્રમણનો પણ અંત છે. પોતાની લીલા જેમ ફેલાવી, તેમ પાછી ખેંચવાનો વખત આવ્યો લાગે છે. ઈશ્વરનું કાર્ય જાણે સમાપ્ત થયુ. ઈશ્વરે જાણે પોતાની પ્રાણશક્તિ પાછી ખેંચી લીધી. હવે એક એક મોજું કિનારા તરફ દોડતું આવતાં છતાં પાણી પાછાં વળ્યાં છે એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે. ચાલ્યું, પાણી ખસવા લાગ્યું. દરિયાની પેલી પાર શું મોટો ખાડો પડ્યો કે એને પૂરવા આ બધું પાણી દોડતુ જાય છે? અગ્રેસર મોજાંઓ પાછાં ફરતાં જોઈ પાછળથી આવેલાં મોજાંઓ અધવચ્ચે જ વિરસ થાય છે અને દોડતાં દોડતાં જ હસી પડે છે. સાગરના પાણીની ગણતરી કોણ કરે! એ શી રીતે મપાય? આટલાં પાણી આવ્યાં કેમ અને જાય છે કેમ? શું એને કોઈ પૂછનાર નથી? અથવા પૂછનાર છે તેથી જ આટલા નિયમથી આવે છે ને જાય છે? જેમ જેમ વધારે વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ આ બધા બનાવની અદ્‌ભુતતા મન પર વધુ ને વધુ ઠસે છે. ભરતી અને ઓટ એ શી ગીજ છે, એનો શો ઉપયોગ છે, એ ન હોત તો સમુદ્રનું શું થાત, સમુદ્રજીવી પ્રાણીઓના જીવનમાં શા શા ફેરફાર થાત, ચંદ્ર ને સૂર્યનું આકર્ષણ અને સાગરનુ પૃથ્વીના પડથી છૂટાપણું વગેરે વાદો છે તો બરાબર, પણ આની પાછળ ઉદ્દેશ શો એ જાણવા તરફ જ મન વધારે દોડે છે. પણ એ જિજ્ઞાસા હજી તૃપ્ત થઈ નથી.

જેટલી વાર સમુદ્રમાં ભરતીઓટ જોઈએ છીએ તેટલી વાર એ સરખી જ રીતે અદ્‌ભુત લાગે છે અને ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં જ્યાં ત્યાં એ જ્ઞાનમય પ્રભુ વિરાજે છે એની પ્રતીતિ થાય છે.

सर्वम् समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः । એમ કહીને હૃદય એને પ્રણામ કરે છે. સૃષ્ટિ મહાન છે તો સરજનહાર કેવો હશે? એને કોણ ઓળખે? એને પોતાને પણ ઓળખવાની દરકાર હશે ખરી?

બોરડી, ૧-૫-'૨૭

૧૧

પગલાંની લિપિ

ઈશ્વરે માણસને દૃષ્ટિ આગળ રાખી છે, પાછળ નથી રાખી, તેથી માણસ આગળ જોઈ શકે છે પણ પોતાનાં કર્મોનાં પરિણામ પાછળ કેવાં થાય છે એ તરફ એનું ધ્યાન નથી રહેતું. માણસે કરેલી મોટરમાં પણ આગળ અજવાળું અને પાછળ ગંધાતો ધુમાડો હોય છે. આમ હોવા છતાં કુદરતે માણસ પાછળ એનાં પગલાં પાડી રાખવાની વ્યવસ્થા કરેલી છે જ. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે ખૂનની વાત છાની રહી શકતી નથી. પણ એ નિયમ તો દુનિયાની દરેક વસ્તુને લાગુ પડે છે. કુદરતના પેટમાં કશું માતુ જ નથી. એ કહી દે છે. આઠ દસ હજાર વર્ષ પછી પણ કહ્યા વગર એનાથી રહેવાતું નથી. સમુદ્રના ઉદરમાં કેવા શંખલા હોય છે એ બહારની દુનિયાને બતાવ્યા વગર મોજાંઓથી રહેવાતું જ નથી. હજારો વરસ પહેલાનાં પ્રાણી, તુચ્છ ગણાતાં પ્રાણી, કેવાં હતાં એનો ઇતિહાસ પૃથ્વીના પેટમાં પથરાનાં કે કોલસાનાં પડ વચ્ચે સાચવેલો જડે છે. જેટલી ઘટનાઓ કુદરતમાં થાય છે તે બધી કુદરત ક્યાંક ને ક્યાંક નોંધી રાખે છે અને ઉપર લખે છે દા. પોતે. સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી, તારા, પશુપક્ષી, ઝાડપાન, પહાડો અને નદીઓ, શહેરો ને ગામડાંઓ, નદીના પટ ને સમુદ્રનાં તળિયાં દરેક જણ પોતાનો ઇતિહાસ બોલે છે. અને માણસ? માણસ દંભી છે, ઠગ છે, કળાબાજ છે, ડોળ કરવાની એની શક્તિ અસાધારણ છે. છતાં એ પણ પોતાનો ઇતિહાસ ઉઘાડો પાડ્યા વિના રહેતો નથી. માથા પરના વાળ, કપાળ પરની કરચલીઓ, ગાલ પરના ખીલ અને આંખ પરની કાળાશ, સુકાઈ ગયેલા હોઠ અને ચંચળ કે જડ આંખ, ખસી ગયેલાં દાંત તળેનાં અવાળુ ને ફાટી ગયેલો અવાજ દરેક વસ્તુ જીવનનો ઇતિહાસ જાહેર કરે છે. જે સમજી શકે તે સમજી શકે છે. માણસની ભાષા અને એનું લખાણ, અક્ષરનો આકાર અને લીટીઓનો ચડાવ કે ઢોળાવ, દરેકમાંથી એનો સ્વભાવ સ્પષ્ટ થાય છે. માણસ જ્યારે ગાફેલ હોય છે ત્યારે એનો રૂઢ સ્વભાવ જાગ્રત હોય છે. માણસ ઇરાદાપૂર્વક બોલે છે ત્યારે એનો અનુભવ અને એના સંસ્કારો બોલે છે. પણ જ્યારે એનાથી બોલાઈ જવાય છે, ત્યારે એની

જિંદગીની મૂડી ઉઘાડી પડે છે. માણસ આગળ ચાલે છે, એનાં પગલાં પાછળ પડે છે. સમુદ્રકિનારે મોજાંઓ પોતાનો ઇતિહાસ રેતીમાં લખી રાખે છે. થોડીક ટેવ પછી પવન કેમ વાતો હતો અથવા આજે કઈ તિથિની ભરતી હતી એ રેતીનાં મોજાં પરથી માણસ જો વરતી શકે તો તેમાં નવાઈ નથી.

રેતીના પટ પર લોકોનાં પગલાં પડેલાં તપાસવાનો મને છંદ લાગ્યો છે. કેટલાક વરણાગી લોકો, પોતાના પોશાકની અને પોતાના રુઆબની આસપાસના લોકો પર કેવી છાપ પડે છે એ તીરછી આંખે ચૂપચાપ જોઈ લે છે. છાપ બરાબર પડવા માટે બિચારા કેટલી કૃત્રિમતા કેળવે છે. પણ એ બાપડાને ખબર નથી હોતી કે એમનો સાચો સ્વભાવ કેવો છે, એ સંસ્કારી છે કે અસંસ્કારી છે એની છાપ એમના પગ રેતી પર પાડી બતાવે છે. ઈમાનદાર મજૂરોના પગ જુદી રીતે પડે છે અને આળસુ ઉજળિયાત લોકોના પગ જુદા પડે છે એ એમના અંગૂઠા પરથી તપાસી લેજો. જેને ખૂબ ચાલવાની ટેવ છે, એની એડીઓ જુદી દેખાય છે, અને જેઓ ચાલવાનો ડોળ જ કરે છે તેમની એડી જુદી હોય છે. ફૅશનેબલ સ્ત્રીપુરુષો અને છોકરાછોકરીઓ ચાલ્યાં ગયાં હોય તો એમનાં પગલાં પણ એમના બધા ચાળાની ચાડી ખાય છે પોતાનું નારીપણું સમાજ પર વધારે ઠસાવવા માટે ઝીણી પાતળી એડીવાળા બૂટ તેઓ પહેરે છે તેથી તો ઘણું સહેલું થાય છે. ડોસાઓની લાકડી એક રીતે બોલે છે, જ્યારે રમતિયાળ છોકરાઓની લાકડીની છાપ જુદી હોય છે.

આજે દૂર સુધી ફરીને પાછા આવતાં 'હાયપરબોલા' (Hyperbola)ના આકારની નિશાનીઓ દૂર સુધી મેં જોઈ. શાની હશે એની કેમે કરીને કલ્પના ન થાય. ઘડીકમાં લંબવર્તુળ થાય, ઘડીકમાં કંઈક અણીદાર થાય, પણ એનો વાંક અત્યંત સ્વાભાવિક અને એ છાપ સરખે આંતરે પડતી હતી. આ છાપ શાથી પડી હશે? મેં મારી લાકડી વતી એવી છાપો પાડવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. પણ પેલી છાપ જેમ સમભદ્ર હતી તેવી મારી ન આવે. ક્યાંક ને ક્યાંક અજજુવકું કે વેલાંટી જેવો ઝુકાવ આવે હું ફરી વિચાર કરવા લાગ્યો અને તપાસવા લાગ્યો. જોયુ તો દરેક વક્ર છાપ વચ્ચે બૂટની નિશાની પડેલી. એક બે ઠેકાણે એ લીટી ઉપર જ બૂટની છાપ પડીને તેટલી લીટી ભૂંસાઈ ગયેલી. લીટીનો વક્ર કોણ જ્યાં વિશાળ હોય, ત્યાં લીટી જાડી થતી-અને જ્યાં લઘુ હોય ત્યાં પાતળી થતી. બૂટની છાપ તપાસતાં ખાતરી થઈ, કે એ પગ નાના બાળકનો છે અને ઘણે ભાગે એ છોકરીનો હોવો જોઈએ. એની એડી અણિયાળી ન હતી પણ ચાલવાની ઢબ જ બતાવતી હતી કે લેડી શુથી ચાલવાનું અનુકરણ કરવાનો એમાં પ્રયત્ન છે. આનો અને પેલી લીટીનો સંબંધ હોવો જ જોઈએ. એટલામાં ધ્યાનમાં

આવ્યું કે બૂટ પરથી બાળકીની ઉંમરની જેટલી કલ્પના કરીએ એના પ્રમાણમાં કદમ દૂર દૂર પડ્યાં છે. આટલો મસાલો ભેગો થયો અને તરત જ એમાંથી અનુમાન સળગી ઊઠ્યું કે છોકરી સ્કિપિંગ રોપ લઈને રમતી હોવી જોઈએ. દોરીના બે છેડા હાથમાં પકડી માથા પરથી પગ સુધી દોરીનું ચક્કર ચલાવતી ચલાવતી એ ચાલતી હોવી જોઈએ.

* * *

પરમ દિવસે એક ઠેકાણે એક મોટું હાડકું પડેલું હતું અને એની આસપાસ કૂતરાનાં પગલાં પડ્યાં હતાં. નિહાળીને જોતાં ખાતરી થઈ કે કૂતરાં બે હોવાં જોઈએ. એકના નખ ટૂંકા હતા, બીજાના જરા લાંબા હતા. જેના નખ ટૂંકા હતા એના પગ તળેના તળિયાના ડાઘા ચપટા હતા એટલે એ કૂતરું નાનું હોવું જોઈએ. હાડકા માટે બંને દોડતાં આવ્યાં હશે, જરાક લડ્યાં હશે અને સમુદ્રનાં માછલાંઓએ હાડકા પર કરડવા જેવું કશું રાખ્યું નથી એનો અનુભવ થયા પછી નકામો લડ્યાનો પશ્ચાત્તાપ કરી મિત્ર થઈને પાછાં ગયાં હશે.

ગઈ કાલે સવારે એક ગાય અને વાછરડીનાં પગલાં રેતીમાં પડ્યાં હતાં. વાછરડી ગાયની પાછળ પાછળ ચાલતી હશે એ અનુમાન તો સહેજે થાય છે, પણ પગલાં બતાવતાં હતાં કે ગાય સીધી ચાલતી હતી જ્યારે વાછરડી ઘડીકમાં જમણી બાજુ ચાલે અને ઘડીકમાં ડાબી બાજુ ચાલે. આમ કેમ હશે? કલ્પના બાંધી કે ચાલતાં ચાલતાં ધાવી શકાય તો ધાવી લેવું એવો મનસૂબો વાછરડીએ કર્યો હોવો જોઈએ.

માણસનાં પગલાંમાં એક મોટો ભેદ દેખાય છે. કેટલાકનો શરીરનો આખો ભાગ પગની અંદરની બાજુ પડે છે, કેટલાકનો બહારની બાજુ. એનુ કારણ હજી શોધી શક્યો નથી. જોકે શક જાય છે કે કદાવર લોકોનો ભાર અંદર પડતો હશે અને ઠીંગણા લોકોનો ભાર બહારની બાજુ. અત્યારે તો એ ખાલી કલ્પના છે. રેતીના પટને લીધે ઘણા લોકોને તપાસવાની તક મળી છે. કંઈ પણ નિયમો ધીરે ધીરે બાંધી શકાશે ખરા. કેટલાક લોકો અમુક દૂર સુધી ફરવા જઈ પાછા ફરે છે. એ વખતે પાછા ફરવાનો નિશ્ચય તરત કર્યો છે કે થોડોક વખત અનિશ્ચિત દશામાં રહી પછી નિશ્ચય કર્યો છે એ પણ પગલાં બતાવી દે છે. એકલા એકલા ફરનારા લોકો ઘણે ભાગે જેવા ગયા તેવા જ પાછા ફરે છે. આ નિયમ સાર્વત્રિક નથી. પણ જેઓ ફરતી વખતે મનમાં વિચાર કરતા જાય છે, અંતર્મુખ હોય છે તેમને માટે આ નિયમ હોવો જોઈએ. મોટું ટોળું હોય તો સીધું નથી ચાલતુ. શંખલાની હારમાં જેઓ ચાલે છે તેઓ ઠેકાણે ઠેકાણે થોભેલા દેખાય છે. મારાં પોતાનાં જ પગલાં પાછા વળતાં તપાસી કેટલાંય અનુમાનો બાંધી શક્યો છું. અને કોઈક વાર મારી પેઠે

પગલાંનું નિરીક્ષણ કરનાર કોઈ પાગલ મારી પાછળ આવે અને કંઈક અનુમાન બાંધે તો એને ભુલાવામાં નાખવા માટે નિયમવિરુદ્ધ પણ થોડોક ચાલ્યો છું. પગીઓએ અને ચોરોએ આવી રીતે પોતાનું શાસ્ત્ર નક્કી કરેલું હોવું જોઈએ. વચમાં મનમાં વિચાર આવ્યો કે જોડા કે ચંપલ ઊંધા પહેરીને એટલે કે આંગળી તરફ એડી કરીને ચાલવાનો પ્રયત્ન જો થઈ શકે તો પગેરું કાઢનારની દિશાભૂલ કરી શકાય કે નહી? પ્રયોગ કર્યા વગર એ કહી ન શકાય. પગના પડતા ખૂણા ઉપરથી એ યુક્તિ પણ વરતી શકાય એમ લાગે છે.

કુદરત આખી પોતાના હસ્તાક્ષર જ્યાં ત્યાં નોંધી રાખે છે. માણસનાં પગલાં એની પાછળ રહી જાય છે. દરેક માણસનો સ્વભાવ એના વંશજોમાં અને એના સમાજમાં કાયમનો નોંધાયેલો હોય છે. માણસ છાનું કે જાહેર જે કંઈ કરે છે તેની અસર આખા સમાજ પર થાય છે. આખું વિશ્વ સંકળાયેલું છે.

ત્યારે આકાશના તારાઓ એ કોનાં પગલાં હશે? એ કોનો ઇતિહાસ હશે? કવિઓ કહેશે કે એ પરમાત્માનાં છે. પણ તેમ ન માની શકાય કેમ કે:

दिवि सूर्य-सहस्रस्य भवेत्युगपदुत्थिता ।
यदि भा सदृशी सा स्याद् भासस्तस्य महात्मन. ॥

૩-૫-'૨૮

૧૨

સાર્વભૌમ ભરતીઓટ

દરેક મોજું કિનારા સુધી આવે છે અને પાછું જાય છે. આ એક જાતની ભરતી અને ઓટ જ છે. તે ક્ષણજીવી છે. મોટી ભરતીઓટ બાર બાર કલાકે આવે છે. એ પણ એક જાતનું મોટું મોજું જ ગણાય. બાર કલાકની ભરતીઓટ જેનું મોજું છે એવી ભરતીઓટ તે કઈ? અખાત્રીજની ભરતી જો વરસની સૌથી મોટી ભરતી તો સૌથી મોળી ભરતી ક્યારે આવે છે?

આપણે શ્વાસ લઈએ છીએ અને છોડીએ છીએ એ પણ એક જાતની ભરતીઓટ જ છે. હૃદયના ધબકારા થાય છે અને એની સાથે લોહી આખા શરીરમાં ફરી વળે છે એ પણ એક જાતની ભરતીઓટ જ છે. બાલ્યકાળ, જુવાની અને ઘડપણ એ પણ મોટી ભરતીઓટ છે. આવી રીતે ભરતીઓટનો ક્રમ વિશાળનો વિશાળતર થઈ આખા વિશ્વને પહોંચી શકે છે. જ્યાં ત્યાં ભરતી-ઓટ જ છે. રાષ્ટ્રોને ભરતીઓટ થાય છે. સંસ્કૃતિઓને ભરતીઓટ થાય છે. ધાર્મિકતામાં પણ ભરતીઓટ હોય છે. દરેક ઓટ પછી ભરતીને પ્રેરણા

આપનાર તે આપણા રામચંદ્ર ને કૃષ્ણચંદ્ર જેવા અવતારી પુરુષો. સમુદ્રની ભરતીઓટને પ્રેરણા આપનાર ચંદ્ર ઉપરથી જ શું રામ અને કૃષ્ણને ચંદ્રની ઉપમા આપી હશે? બંનેનું દર્શન આહ્‌લાદક હતું એ ઉપરથી એમને ચંદ્રની ઉપમા મળેલી એમ કવિઓ કહે છે. અને કવિઓ કહે છે તે સાચું હોવું જ જોઈએ. પણ આમ પણ કેમ ન હોય કે ધર્મની ઓટ અટકાવનાર અને નવી ભરતીને ગતિ દેનાર એ બન્ને ધર્મચંદ્ર હતા એ ઉપરથી જ એમને ચંદ્રની ઉપમા આપી હશે.' એ કારણ અત્યાર સુધી ભલે અપાયું ન હોય પણ આજથી તો ધર્મસાગરના ચંદ્ર તરીકે જ એમનું નામ રામચંદ્ર અને કૃષ્ણચંદ્ર પડ્યું છે એમ આપણે તો માનવાના.

જળને ઠેકાણે સ્થળ અને સ્થળને ઠેકાણે જળ કરી શકે તે 'અઘટિત–ઘટના–પટીયસી' એવી ઈશ્વરની માયા કહેવાય છે. એ માયાનું અહીં આપણને રોજ દર્શન થાય છે; તોય .આપણે કેમ ભક્તિનમ્ર થતા નથી? અદ્‌ભુત વસ્તુ રોજની થઈ એટલે શું એ નિઃસાર થઈ? મારા જીવનમાં ત્રણ વસ્તુઓએ પોતાના ગાંભીર્યથી વધારેમાં વધારે અસર કરી છેઃ હિમાલયના ઉત્તુંગ પહાડો, કૃષ્ણરાત્રિનું રત્નજડિત ઊંડું આકાશ, અને વિશ્વાત્માનું અખંડસ્તોત્ર ગાતો મહાર્ણવ. ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં અથવા બે હજાર વર્ષ પહેલાં હશે (હજારનો અહીં હિસાબ નથી) બુદ્ધ ભગવાનના ભિક્ષુઓ તથાગતનો સંદેશો દેશદેશાન્તર પહોંચાડી આ જ સમુદ્રકિનારે આવ્યા હશે. સોપારાથી માંડીને કાન્હેરી સુધી, ત્યાંથી ધારાપુરી સુધી અને થાણા જિલ્લાના અને પૂના જિલ્લાની સરહદ પર આવેલા નાણાઘાટ, લેણ્યાદ્રિ, જુન્નર વગેરે સ્થાનો સુધી, કાર્લે અને ભાજેના પ્રાચીન પહાડો સુધી અને આ તરફ નાશિકની પાંડવગુફાઓ સુધી શાંતિસાગર જેવા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ વિહાર કરતા હશે તે વખતનો ભારત-સમાજ જુદો હતો. તે વખતના સવાલો જુદા હતા. તે વખતની કાર્યપ્રણાલી જુદી હતી. પણ તે વખતનો સાગર તો આ ને આ જ. આવી જ રીતે ઘૂઘવતો હશે. હશે શું, હતો જ. અને 'દૃશ્યજાત બધું નશ્વર છે, કર્મ જ એક સાચું છે. જેનો સંયોગ છે તેનો વિયોગ થવાનો જ. જે સંયોગવિયોગથી પર થયા, તેમને માટે જ શાશ્વત નિર્વાણસુખ છે' એમ આજની પેઠે તે દિવસે પણ મહાસાગર બોલતો હતો. એ જમાનો બદલાયો. મહાસાગરનું નામ પણ બદલાયું. પણ એનો સંદેશો બદલાયો નથી. ભરતીઓટથી જે પર થાય તેને જ શાશ્વત શાન્તિ મળવાની છે. તે જ બુદ્ધ છે. તે જ સુગત છે. એ ગયો એ ગયો. ભરતી પાછી આવશે. ઓટ પાછી આવશે. એ પાછો આવવાનો નથી. એ સુગત છે.

બોરડી, ૭–૫–'૨૭

૧૩

સહકારીઓ

વાદળાં અને સમુદ્ર બન્ને વિશાળ છે. બન્નેનો સહયોગ છે. એકબીજાને ભાવયન્ત. તેઓ સનાતન યજ્ઞ ચલાવે છે. વાદળાંઓ વરસીને દુનિયાને પાણી આપે છે અને પાણીનાં મોજાંઓ તપ તપીને વાદળાંને પુષ્ટ કરે છે. છતાં દરેકનો સ્વભાવધર્મ જુદો તે જુદો જ. જો કોઈ વાદળાંને કહે કે સમુદ્ર જોડે સહકાર કરવા તમે સમુદ્રની અંદર આવી રહી જાઓ તો તે શું બનવાજોગ છે? તેથી શું દુનિયાને લાભ થશે? વાદળાંનું વાદળાપણું માત્ર મટી જશે અને સમુદ્રને કશો જ લાભ ન થાય. દરેક પોતાને ઠેકાણે જ યોગ્ય છે. પોતાનો સ્વભાવધર્મ સાચવીને જ બીજાને મદદ કરી શકે છે. વિવેક ખાતર એકબીજાનું થોડુંક અનુકરણ ભલે કરે. સમુદ્ર કોક કોક વખતે શાંત પડીને ભલે વાદળાંનું પ્રતિબિંબ દેખાડે અથવા તો ક્ષુબ્ધ થઈને ભલે વાદળાંનો રંગ ધારણ કરે અને વાદળાંઓ પણ ભલે કોઈક કોઈક વાર સમુદ્રનાં મોજાં જેવો આકાર બતાવે પણ બન્ને જુદાં તે જુદાં જ. અને જુદાં છે માટે જ સહકાર કરી શકે છે એકની પાસે છે તે બીજા પાસે નથી એવી સ્થિતિ હોય અને તેથી બન્નેને એકબીજાની જરૂર હોય ત્યારે જ પરસ્પર પોષક સહકાર થઈ શકે છે. કુદરતમાં સર્વત્ર એ જ નિયમ છે. માણસ સમજે તો મનુષ્યસમાજ માટે પણ એ જ નિયમ કરી શકે છે. પણ તેમ કર્યા પછી યુદ્ધો શા રીતે થાય?

બોરડી, ૮–૫–'૨૭

૧૪

પથારીની આસપાસ

[એક પત્ર]

ચાલુ વર્ષની શરૂઆતમાં જ હું ચિંચવડ આવી ગયો છું. ત્રણ સપ્તાહ પૂરાં થયાં; હજી જે સંસ્થાનો હું મહેમાન છું તે જોવા પણ ગયો નથી. પથારીમાં પડ્યો પડ્યો, ચોવીસે કલાક ચારે બાજુનાં બારીબારણાં ખુલ્લાં રાખી મહારાષ્ટ્રની — શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીના આનંદવનભુવનની — શુદ્ધ અને પવિત્ર હવા સેવું છું. અહીંના જ ચોખા, અહીંનો જ ઘઉંનો લોટ, વજ્ર જેવા કઠણ પથરામાંથી નીકળતું સાકર જેવું પાણી અને કાઠિયાવાડી 'તાંબુ'નું દૂધ, આટલા ખોરાક ઉપર મારું વજન સારી પેઠે વધતું જાય છે. બેશક, એમાં શામળભાઈની પ્રેમાળ સેવા અને ડાંગના જંગલના મધનો ફાળો તો છે જ.

છાપાં કે મારા કાગળો મને આપવામાં આવતાં નથી. આસપાસની હવામાંથી જેટલી મળે તેટલી જ માહિતીથી મારે સંતુષ્ટ રહેવું પડે છે. પણ આસપાસની હવા કાંઈ ઓછું નથી આણતી. પથારીમાં પડ્યો પડ્યો મારી સામે દૂર આકાશ સાથે વાતો કરતો સિંહગઢ હું જોઉં છું. ત્યાંથી પવન આવે એટલે તે ફરી ફરી તાનાજીની વીરકહાણી સંભળાવે છે. પેલી ઊંચી કરાડ જેના ઉપર થઈને તાનાજી સિંહગઢ ચડ્યો, પેલી નાનકડી તાનાજીની સમાધિ જેની આગળ ઊભા રહી શ્રી શિવાજી મહારાજે કેટલીયે વાર આંસુ ઢાળ્યાં હશે. અને રાજારામની સમાધિ ! એ તો એક સ્વતંત્ર જ પ્રકરણ છે. દિલ્હીના શહેનશાહ ઔરંગઝેબે આ ખડતલ મરાઠાઓને જીતવા માટે ઓગણીસ વર્ષ ફાંફાં માર્યાં, અને તે પણ ક્યારે ? શિવાજી અને સંભાજીના સ્વર્ગવાસ થયા પછી. દિલ્હીના ખજાનાના પૈસા અને બાદ-શાહી ફોજનુ લોહી મહારાષ્ટ્રમાં ધોધબંધ રેડાયાં પણ એ બધુ મહારાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્યવૃક્ષને ખાતર તરીકે જ કામમાં આવ્યું. એ વખતનુ મહારાષ્ટ્રનું શૌર્ય રાજારામને ચરણે ધરેલું હતુ. મહારાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય માટે રાજારામે જેટલાં કષ્ટ વેઠ્યાં છે, જેટલું ખમ્યુ છે, તેટલુ બીજા કોઈ પણ રાજાએ ખમ્યું નથી. રાજારામ તો તિતિક્ષા અને શ્રદ્ધાની મૂર્તિ હતા. આજે તેમનાં હાડકાં તાનાજીની નિધનભૂમિ પાસે જ આરામ લે છે.

અરે, પરમ દિવસે જ લોકમાન્યની વાણી એ સિંહગઢ ઉપર અમે સાંભળી હતી. 'પડોશી મુસલમાની રાષ્ટ્રોની મદદથી આપણે સ્વરાજ્ય

મેળવી શકીશું એ ખ્યાલ ભૂલભરેલો છે. આપ મૂઆ વિના સ્વર્ગે નહીં જવાય. આપણે હિંદુસ્તાનના બધા લોકો એક થઈશું ત્યારે જ સ્વરાજ મળશે.' એ તે વખતે સાંભળેલી તિલક-વાણી હજી પણ પેલો દક્ષિણ તરફનો વાયુ સંભળાવે છે.

* * *

અને દક્ષિણ તરફ કંઈ એકલો સિંહગઢ જ નથી. એ પેલો મહાકાય પ્રચંડગઢ પણ કહે છે: 'તારા પૂર્વજોના પરાક્રમનો હું પણ એક સાક્ષી અહીં ઊભો છું.' બન્નેનું ધ્યાન ધરવા જાઉં તો પેલાં અદેખાં વાદળાં વચમાં આવીને પૂછે છે: 'અરે પામર પ્રાણી! ગુલામો વળી સિંહગઢ અને પ્રચંડ-ગઢનાં ધ્યાન ધરતા હશે?' સાંજે કેસરિયો રંગ ધારણ કરી એ જ વાદળાં કહે છે. 'મહારાષ્ટ્રનું નિશાન ત્યાગ અને બલિદાન સૂચવતા ભગવા રંગનું હતું. એ રાષ્ટ્રીય સદ્‌ગુણ જ્યારે તારા અને તારા દેશભાઈઓના હૃદયમાં ફરી સ્થિર થશે ત્યારે જ સિંહગઢનાં દર્શન કરવાને તમે લાયક થશો. છે આજે એ ત્યાગ અને વૈરાગ્ય આજના મહારાષ્ટ્રીઓમાં? શ્રી સમર્થે અમથો એ રંગ પસંદ કર્યો નહોતો. મહારાષ્ટ્રની બુદ્ધિ અને મહારાષ્ટ્રનું સાહસ જ્યારે ત્યાગ અને વૈરાગ્યના ઝંડા તળે એકત્ર થશે ત્યારે જ સ્વરાજ્યના દિવસો મહારાષ્ટ્ર માણી શકશે.' આટલું કહી એ વાદળાંઓ બન્ને ગઢ ઉપર જઈ બેઠાં—જાણે મોટાં મોટાં ગરુડ પક્ષીઓ પોતાના પહાડી માળા ઉપર બેસી ઈંડાં સેવતાં ન હોય. હવે મારી દૃષ્ટિ આગળ શું રહ્યું? ખડકીનું રણક્ષેત્ર, અને ગણેશખિંડમાં આવેલો નામદાર ગવર્નરનો બંગલો. ઘડી પહેલાં જ સિંહગઢ જોયા પછી ગણેશખિંડના સ્મરણથી હૃદય ખિન્ન થઈ જાય છે. શું પ્રતિયોગી સહકારિતાની ભૂખડી દૃષ્ટિ એ સ્થાનનું જ ધ્યાન ધરે છે?

ઉદ્વિગ્ન દૃષ્ટિ જમણી તરફ ફેરવવાથી મોરયા ગોસાવીનું ચિંચવડ દેખાય છે. ચિંચવડ અહીંથી એક ગાઉ પણ નહીં હોય છતાં મારી વચ્ચે અને ચિંચવડ વચ્ચે વીસ વર્ષનું અંતર છે. ૧૯૦૫માં એ સ્થાન જોવા હું ગયો હતો. એ વખતનાં એ મંદિર અને નદીના ઘાટ દૃષ્ટિ આગળ છે પણ આજનું ચિંચવડ કેવું છે, એ હુ અહીં પડચો શું જાણું?

મોરયા ગોસાવી કરીને એક મોટા સાધુ પુરુષ ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા. લોકોની માન્યતા એવી છે કે, એ શ્રી ગણેશના અવતાર હતા. એ ગોસાવીના કુળમાં લાગલગાટ ત્રણ કે સાત સત્પુરુષો થઈ ગયા એમ કહેવાય છે.

* * *

મુળશીપેટા પણ અહીંથી બહુ દૂર નથી. મુળશીપેટાની કહાણી શું કહે છે? એ કરુણ કહાણી સાંભળતાં પણ હૈયું વલોવાઈ જાય છે. મુળશીપેટા

કહે છે કે, મહારાષ્ટ્રમાં ગરીબોની દાઝ વચ્ચે અને રાજદ્વારી બુદ્ધિ વચ્ચે છૂટાછેડા થયા છે. સાચા મહારાષ્ટ્રને આજે કોઈ આગેવાન જ નથી. ખેડૂત મહારાષ્ટ્ર — સ્વતંત્ર સરદારોનું પરતંત્ર મહારાષ્ટ્ર થવા માગે છે કે કેમ ? એ સવાલ જ અસહ્ય થઈ જાય છે. આનો જવાબ કોણ આપે ? દિવસમાં સો સો વખત દોડતી રેલવે ? કે તાતા કંપનીના હાથ તળે કામ કરતા મજૂરો ? કે પૂના–મુંબઈ રોડ ઉપર દોડતી હડકાઈ મોટરો ? અથવા દિવસ-રાત ધડધડ, ધડધડ, ચાલ્યા કરતી બળદગાડીઓ ? પૂનેથી મુંબઈ અને મુંબઈથી પૂને ફરતી આગગાડીઓને મધરાતે પણ વિસામો ન મળે, તેમ ન મળે વિસામો પેલી ચૂનાની ભઠ્ઠીઓને. એક રાતે વાયવ્ય ખૂણાથી પવન વાવા લાગ્યો. મેં આશા બાંધી કે સંતશિરોમણિ તુકારામ મહારાજના દેહુની કંઈક વાતો એ આણશે. કંઈ નહીં તો પાંચ અભંગો ગાઈ સંભળાવશે. પણ એણે તો ભઠ્ઠીનો ધુમાડો આણ્યો. આખી ઓરડી ધુમાડાથી ભરાઈ ગઈ અને જાણે આ મહેમાનગીરી કાચી ન રહે એટલા માટે ધુમાડા ઉપર ધૂમસે પોતાની પથારી પાથરી. એ બોજાથી દબાઈ ગયેલો ધુમાડો મારી ઓરડીમાં એવો તો ભરાઈ ગયો, જાણે ધોળી મીંદડીનાં ધોળાં બચ્ચાં. શ્વાસ લેવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. છાતી ઉપર ઓથાર ચંપાતો હોય, એવો બોજો જણાવા લાગ્યો. મનમાં થયું, નીચલી ઓરડીમાં જઈને બેસું તો કંઈક આરામ મળશે. પણ પંદર દિવસ સુધી ઓરડી બહાર ન જવાનું ડૉક્ટરી વ્રત હતું !

* * *

અહીંથી દેહુ બહુ પાસે છે. દેહુની હવામાં જ જાણે ભક્તિ ભરેલી છે. એ પેલો ભંડારા પર્વત, જેના ઉપર બેસી તુકારામ મહારાજે એના વિઠ્ઠલ આગળ પોતાનું હૃદય ઠાલવ્યું હતું. દેહુ પાસે ઇંદ્રાયણી નદીનો એક ઊંડો ધરો છે. એનો કાંઠો એ તુકારામ મહારાજની ભજનભૂમિ. એક ખૂણામાં આવેલા નાનકડા દેહુ ગામમાંથી તુકારામ મહારાજે પોતાની અભંગવાણીની એવી તો રેલ રેલાવી કે ત્રણસો વરસ થયાં હજી પણ મહારાષ્ટ્રની હૃદય-ભૂમિ એથી ભીની છે. એક અભંગ યાદ આવ્યો :

> देव होसी तरी आणिकाते करिसी;
> सदेह येविशी करणें न लगे।
> दुष्ट होसी तरी आणिकातें करिसी,
> सदेह येविशी करणें न लगे।
> तुका म्हणे जे दर्पणी विवले,
> तें तया बागले निश्चयेसी।

તું દેવ હઈશ તો બીજાને દેવ બનાવીશ. એમાં શંકા કરવાની જરૂર નથી. તું દુષ્ટ હઈશ તો બીજાને દુષ્ટ બનાવીશ. એમાં પણ શંકા નથી. તુકારામ કહે છે, જે બિંબ દર્પણમાં પડ્યું તે ત્યાં અચૂક ચોંટ્યું જ સમજજે.

પણ આજકાલ દેહુ તરફનો પવન વાતો જ નથી. બાળના પતંગે ગઈ કાલે જ કહ્યું કે હવે તો આળંદીનો પવન શરૂ થયો છે. અને આળંદી પણ કેટલું દૂર છે? બહુ બહુ તો નવ માઈલ.

આળંદી એ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું સ્થાન. મહારાષ્ટ્રના પ્રતિભાવાન આદિકવિ અને શ્રેષ્ઠ સંતાનના ધામ તરીકે આળંદી મહારાષ્ટ્રનાં તીર્થોમાં બહુ ઊંચું સ્થાન ભોગવે છે. ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ અને ‘અમૃતાનુભવ’ જેવા અદ્વિતીય ગ્રંથો લખી મહારાષ્ટ્રમાં ઉજ્જવળ સંતપરંપરા ચાલુ કરી, પોતાની ઉંમરને બાવીસમે વરસે સ્વેચ્છાપૂર્વક જ્ઞાનદેવે જીવતાં સમાધિ લીધી તે દિવસ આજનો એટલે કાર્તિક વદ ૧૩ નો હતો. આજે આળંદીમાં પચાસ-સાઠ હજાર લોકો એ જ્ઞાનદેવને દર્શને ભેગા થયા હશે. પંઢરપુરની કાર્તિકી એકાદશી પૂરી થઈ કે લગભગ બધી યાત્રા આળંદી આવવાની. પાંચ દિવસ સુધી આળંદીમાં ભક્તિનો મહોત્સવ થાય છે.

* * *

અમે અહીં આવ્યા છીએ ત્યારથી પાસેના રસ્તા ઉપરથી કેટલાયે વારકરીઓ હાથમાં મંજીરા અને ખભા પર વૈરાગ્યની ધજા ધારણ કરી જતા દેખાય છે. ક્રુસેડનાં યુદ્ધોના જમાનામાં ધર્મવીરો જે ઉત્સાહથી જેરૂસલેમની ઝંખના કરતા હતા, એ જ આતુરતાથી આ વારકરીઓ પંઢરપુરની ઝંખના કરે છે. ફરક એ કે ક્રુસેડરો ઝનૂની, અને ઉન્મત્ત હતા અને વિધર્મીઓ પ્રત્યે ક્રૂર હતા, જ્યારે આ વારકરીઓ શુદ્ધ, સાત્ત્વિક, પ્રેમાળ અને અજાતશત્રુ જેવા હોય છે. કેટલાક ગાય છે:

पढरीचे वाटे बाभळीचे काटे।
सखा माझा भेटे पाण्डुरग॥

અને તે કેટલું સાચું! સ્થૂળ અર્થમાં તેમ જ આધ્યાત્મિક અર્થમાં. અને કેટલાક તો એક જ ધૂન ચલાવે છે:

ज्ञानबा तुकाराम। ज्ञानबा तुकाराम।
ज्ञानबा तुकाराम। . . . .

વળી કેટલાક આપણે આશ્રમમાં ગાઈએ છીએ તેમ — ‘निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई, अेकनाथ, नामदेव, तुकाराम।’ એવી રીતે ગાય છે. આ ધૂન તો મહારાષ્ટ્રને માટે ઋષિ-તર્પણ અથવા સંત-તર્પણ છે. અને જ્યારે

મનમાં વિચાર આવે છે કે જ્ઞાનોબા તુકારામનાં સ્થળો અહીંથી આઠ આઠ માઈલને અંતરે જ છે ત્યારે પગને રોકવા મુશ્કેલ થઈ પડે છે. મંદવાડ મને અહીં સુધી લઈ આવ્યો અને તે જ મંદવાડ મને ત્યાં જતાં રોકે છે!

આળંદીથી દૃષ્ટિ ફેરવીએ તો ખડકી અને પૂના નજરે પડે, પણ ખડકી એટલે અંગ્રેજોનું લશ્કર અને પૂના એટલે બુદ્ધિભેદનું અરાજક. દૃષ્ટિ ત્યાંથી ઉદ્વિગ્ન થઈ પાછી ફરે છે અને ફરી 'ज्ञानबा तुकाराम'ની ધૂન મનમાં જાગે છે.

ડિસેમ્બર, ૧૯૨૬

૧૫

ચિંચવડના પથરા

અંહીંના પથરાની ખૂબી તો ઓર જ છે. સહેજ અર્ધો પોણો કલાક ફરવા જઈએ કે પથરાનું અદ્‌ભુત કાવ્ય નજરે પડે છે. કવિઓ પોતે જે કાવ્ય લખે છે તે દુનિયા આગળ પ્રગટ થાય એને માટે એમનામાં કેટલી ઇંતેજારી હોય છે! પણ કુદરત તો પોતાનું ભારેમાં ભારે કાવ્ય પૃથ્વીના ઉદરમાં હજારો અને લાખો વરસ સંતાડી રાખતાં પણ સંકોચાતી નથી. એક ઊંડી ખાણમાંથી એક ખડબચડો ગોળ પથરો અમે લઈ આવ્યા. અમે એ ભાંગ્યો તો અંદર શું મળે! જાંબુડા રંગનાં અને સાકર જેવા પાસાવાળાં નાનાં-મોટાં રત્નોનો ભંડાર! પૈસાદાર લોકો આ રત્નોની કિંમત ન કરે, અથવા એમને પોતાની વીંટી ઉપર ન બેસાડે, કે હાર કરીને પોતાના ગળામાં ન પહેરે, તેથી શું આનું રત્નપણું ઓછું થયું? સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રમાં એના પાસા જોયા તો તેમાં તો અનેક પગથિયાં દેખાયાં; જાણે કાંકરિયા તળાવનાં પગથિયાં.

બીજા કેટલાક પથરાઓ બરાબર એથી ઊલટા. એમના આખા શરીર પર નાનામોટા ખાડા અને એ બધા ખાડા પાસાદાર અને અણિયાળા. આમાં વળી રંગની મજા જુદી જ. કેટલાકની નાભિ લાલ રંગની જ્યારે કેટલાકની સાવ આસમાની રંગની. જ્યારે કેટલાક પથરાઓ પર હીરાકણીની ભાત પડેલી; ગમે તે દિશાએ જુઓ ચળકયા જ કરે. આ કણીઓમાં કેટલીક રાઈ કરતાંય ઝીણી, અને કેટલીક અમદાવાદી બોર કરતાંય મોટી. લીલા રંગના પથરાનો તો અહીં કોઈ ભાવ પણ ન પૂછે. કેટલાક પથરાઓમાં અંદર બહાર બધે લીલાં લીલાં ટપકાં જ હોય છે, અને વચમાં વચમાં

અબરખ જેવો ચળકાટ હોય છે. એ પથરો જેટલો રૂપાળો હોય છે તેટલો જ સુંવાળો પણ હોય છે. પથરામાં એની જાત કાચી ગણાય. કુદરતમાં લીલો રંગ અસ્થિર છે. લીલા રંગનો ભરોસો ન રખાય. આજે છે ને કાલે નથી. વનસ્પતિમાં પણ આપણે નથી જોતા કે તડકાને લીધે જ લીલો રંગ ખીલે છે અને એ તડકો જ એ રંગને ચૂસી જાય છે? લીલો રંગ એટલે ઘડીકની લહેર. વાદળી રંગ એથી સાવ ઊલટો—આકાશ જેવો સ્થિર. અમારી પાસે વાદળી રંગના જાતજાતના પથરાઓ છે. કેટલાકનો રંગ બહુ ઘેરો હોય છે ને કેટલાકનો સાવ ફીકો. આ રંગ બધે સરખો નથી હોતો. श्यामाच्छबलं प्रपद्यते એ ઉપનિષદનું વચન રટતા હોય તેવા આ પથરા હોય છે. સ્લેટના રંગથી માંડીને સફેદ રંગ સુધીના અનેક પ્રકારો એમાં હોય છે. પરવાળાના રંગના પથરા બહુ મળતા નથી, પણ જ્યારે મળે છે ત્યારે મન હરી લે છે. એમનો લાલ રંગ હસમુખો અને ઠાવકો છતાં ખાનદાન હોય છે. બીજો એક પથરો લીંબુના ચોથા ભાગની ચીરના આકારનો છે. એની એક બાજુ તમે જુઓ તો કહેશો કે લાલ દરવાજા આગળની મસ્જિદમાં જે અર્ધગોળ જાળી છે તેવો જ એ દેખાય છે. આની ધરતી ખડબચડી ભાતવાળી છે, અને એની કોર આંગળી જેટલી જાડી ને વાદળી રંગની છે. બીજા એક પાતળા પથરામાં પાસાદાર ચકમકની એક ઊંડી ગુફા છે. બાળ ઘણી વાર સૂક્ષ્મદર્શક કાચ લઈને અંદરનું સંશોધન કરે છે, પણ એ કેટલી ઊંડી છે એનો પત્તો એને હજુ નથી લાગ્યો. પથરો તોડીને જોવા જેટલો એ અરસિક સંશોધક નથી થયો.

પથરાની બીજી એક જાતને અમે અનેનાસનું નામ આપ્યું છે. એને ભાંગીએ કે અનેનાસનાં પતીકાં અને તેની ચીરો જેવા કકડા થાય છે. એમાંનો એક કકડો જાપાની પંખાના આકારનો છે. એક કાચબા જેવો છે; માત્ર છેક कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः। એક ચકમકનો પથ્થર ચામડાના રંગનું બખતર પહેરી બેઠો છે. આપણા મોટા મોટા પાણીના દેગડા પરની કંસારાની હથોડીના જેવી તેના પર ભાત છે. કેટલાક પથરાઓને ચકમકના કહેવા કે આરસ પહાણના, એવી શંકા આવે. કેટલાક તો મીણના ગોળા જેવા લાગે છે. એક પથરામાં પ્રશ્નચિહ્ન જેવી લીટીઓ છે જ્યારે બીજામાં અષ્ટકોણી રકાબીનો ભાંગેલો કકડો હોય એવી ભાત છે.

તમે શંખજીરું જોયું છે? એ બહુ લીસો ને પોચો પથરો હોય છે. મરડામાં ને સંઘરણીમાં એની ઝીણી ભૂકી કરી માવાની બરફી સાથે ખવડાવે છે. એ શંખજીરા જેવા—પણ શંખજીરું નહીં—પથરાઓ પણ અહીં મળે

છે. એનો આકાર સકરપારિયા ચોસલા જેવો હોય છે. એનાં પડ દેખાય છે એક રીતે, પણ એને ભાંગીએ ત્યારે બીજી જ રીતે ભાંગે છે. મારી પાસે એક મજાનો ત્રિકોણી પથરો છે. એ ચળકે છે ફટકડીની જેમ. પણ એની ભાત કઈ રીતે વર્ણવું ? એક જ પાયા પર નાનામોટા અને સમદ્વિભુજ ત્રિકોણો ઊભા કરીએ તો જેવી આકૃતિ થાય તેવો એ છે. બાણુની ટોચના આકારનો પણ કહી ન શકાય. કેટલાક પથરાઓમાં વાંકીચૂકી પણ સમાંતર ને સફેદ લીટીઓ હોય છે. આપણે ત્યાં જિલ્લાવાર 'કોન્ટોર મૅપ્સ' પડેલા છે. એમાં ટેકરી બતાવવા માટે જે લીટી દોરેલી હોય છે તે ઉપરથી કંઈક ખ્યાલ આવશે.

અંગ્રેજીમાં ત્રણ શબ્દો છે: ટ્રાન્સ્પેરન્ટ, ટ્રાન્સ્લ્યૂસન્ટ, અને ઓપેક. ટ્રાન્સ્પેરન્ટ એટલે સજ્જનના મન જેવા પારદર્શક, ઓપેક એટલે મુત્સદ્દીઓના હેતુ જેવા અપારદર્શક, અને ટ્રાન્સ્લ્યૂસન્ટ એટલે વિદ્યાર્થીઓના નિબંધ જેટલા અસ્પષ્ટપારદર્શક. મારી પાસે ત્રણે જાતના પથરાઓ છે અને વિશેષ મજા એ કે એક જ પથરામાં કોક કોક વાર આ ત્રણે સ્થિતિ જોવા મળે છે. કેટલાક પથરાઓ સાવ બાઘા જેવા દેખાય છે, પણ જ્યારે પ્રકાશ અને આપણી આંખ વચ્ચે આપણે એમને ધરીએ ત્યારે પોતાની અંદર રહેલી બધી કળાઓ પ્રગટ કરે છે. તમે સમુદ્રની છીપો તો ઘણી જોઈ છે. અહીં એ રંગના દૂધિયા પથરા પણ મળે છે. એક નાનકડો પથ્થર કાચકાગળ જેવો છે. એના પર અમે અમારી પેન્સિલની અણી કાઢીએ છીએ.

ચોમાસાના વરસાદમાં જેને દિનરાત કામ કરવું પડ્યું છે એ જાણે છે કે પગમાં આંગળાં સડી જાય છે ને બે આંગળાં વચ્ચેનો ભાગ આસમાની ધોળો થઈ જાય છે. પગની એ સ્થિતિ જોઈ આપણને ચીતરી ચડે છે, પણ પથરામાં જ્યારે એ ઝાંખ દેખાય છે ત્યારે એ જોતાં મન ઠરે છે. બાળે ક્યાંકથી હાથની આંગળી જેવો જ એક પથરો આણ્યો છે; એના પર કાચ-કાગળ જેવી કણીઓ છે. પણ આવી કણીવાળો ઉત્તમમાં ઉત્તમ પથરો પ્રભુદાસ પાસે છે. કોઈ પણ કળારસિક માણસ એને એક વાર જુએ તો ભૂલી ન જાય. અમારી પાસે પથરાનુ એક નાનકડું ભૂંગળું પણ છે. એની અંદરની બાજુ બધા હીરા હીરા ચોંટેલા છે. એ કઈ રીતે બને છે એ તમારે જાણવું જોઈએ. ખાંડમાંથી સાકર કઈ રીતે બનાવે છે જાણો છો ? સમુદ્રના પાણીમાંથી મીઠાના સરખા જ પાસાવાળા અને આકારવાળા નાનામોટા ગાંગડા કઈ રીતે બને છે એનો તમને ખ્યાલ છે ? મોરથૂથુ અને ફટકડી બંને એક જ પાણીમાં ઓગળી ગયા પછી એમને ફરી અલગ અલગ કેવી રીતે કરવાં એની યુક્તિ

તમે સાંભળી છે? નાનકડા કે લાંબા કાગળમાં એ બધું હું તમને ન કહી શકું. કિશોરલાલભાઈને અથવા શંકરલાલભાઈને તમે પૂછી જોજો. વેરૂળની કે અજંટાની હજાર કે બે હજાર વરસ પહેલાંની કારીગરી જોઈને આપણને અચંબો થાય છે અને આપણે એમની પાસેથી મળતો ઇતિહાસ શોધીએ છીએ. પણ મારા હાથમાં રમતા આ નાનામોટા પથરાઓ પાસે એટલો બધો જૂનો ઇતિહાસ છે કે વેદકાળને પણ આ પથરાઓ ગઈ કાલને નામે સંબોધે છે!

તમારામાંથી કેટલાક જણ જાણતા હશો કે ભૂસ્તરવિદ્યા કરીને વિજ્ઞાનનો એક ભાગ છે. એ શાસ્ત્ર પૃથ્વીના પડની સ્થિતિ કેવી છે, તે શાથી આવી બની છે, વગેરે બધી વસ્તુઓની તપાસ કરે છે. આ શાસ્ત્રનો ખેતીમાં, કૂવા ખોદવામાં, ખાણો ખોદવામાં વગેરે અનેક કામમાં ઉપયોગ થાય છે. ધરતીકંપનાં કેટલાંક કારણો પણ આ શાસ્ત્ર પાસેથી મળી શકે છે. ભૂતકાળ તરફ પ્રયાણ કરતાં જ્યાં ઇતિહાસ થાકે છે ત્યાં આ શાસ્ત્ર પોતાનું કારભારું શરૂ કરે છે. જો ચંદ્રશંકરને તમે પકડી શકો તો એચ. જી. વેલ્સના ઇતિહાસમાંનાં પહેલાં થોડાં પ્રકરણનો સાર એ તમને આપી દેશે, અને પૃથ્વીની ઉંમરમાં આખી માણસજાતનો ઇતિહાસ એક ક્ષણ સમાન જ છે એ તમને સિદ્ધ કરી આપશે. એ માનવપૂર્વ ઇતિહાસના પ્રતિનિધિ તરીકે આ પથરા અહીં છે!

તમારામાંના કેટલાક જણ મારી સાથે ખંભાત આવ્યા હતા. ત્યાં આપણે અકીકની કારીગરી જોવા ગયા હતા. રાજપીપળાના ડુંગરામાંથી અકીકના પથરા આણી ભઠ્ઠીમાં તે પકવે છે એટલે એ પથરામાં જાતજાતના રંગો અને ભાતો ખીલે છે. એ તો કૃત્રિમ ક્રિયા થઈ. કુદરત એ જ ક્રિયા લાખો વરસથી—હા સાચે જ લાખો વરસથી—પૃથ્વીના પેટમાં કરતી આવી છે. એ ક્રિયા આપણાથી અજ્ઞાત અને ચુપચાપ ચાલે છે. 'સીલીકેટ' (ચકમકનો પથ્થર)નો રસ બે પથરા વચ્ચે અથવા એકાદ મોટા પથરાના પેટમાં ઘૂસે છે. ત્યાં એના જાતજાતના આકાર થઈ જાય છે. એકાદ પથરાના પેટમાં પોલાણ વધારે હોય અને 'સીલીકેટ'નો ગરમ રસ ઓછો ગયો હોય એટલે એના મજાના પાસા પડે છે. અહીંથી કેટલાક સુંદર સુદર પથરા મોકલવાનુ મન થાય છે. તમને સાચવવાનું મન થાય તો સાચવશો, નહીં તો મહાવિદ્યાલયમાં શ્રી નારાયણ મલકાનીને એ સોંપી દેજો. એ અજબ વસ્તુના શોખીન છે. એમનો કંઈક ઉપયોગ જરૂર કરશે.

અહીં પ્રભુદાસે પણ પોતાનો સંગ્રહ કરવાની શરૂઆત કરી છે. એની પાસે તો ખૂબ જ આકર્ષક પથરા ભેગા થયા છે. એક પથરાનો આકાર

કાન જેવો છે. પણ એ કશું સાંભળતો જ નથી. રામનામનું રટણ કરતી વખતે વાલ્મીકિઋષિના કાન ક્યાં દુન્યવી વાતો સાંભળતા હતા? બીજા એક પથરામાં કાળી, પીળી અને જર્દા રંગની એવી મજાની લીટીઓ છે કે મને તો આગ્રાના ઇતમદ્દૌલાની કબર જ યાદ આવી. બીજા એક પથરામાં સમકેંદ્ર લીટીઓ જ છે. ડુંગળી અર્ધી કાપી હોય એટલે અંદરનાં પડ જેવાં દેખાય છે અથવા આંગળી ઉપરનાં શંખચક્ર જેવાં હોય છે તેવી જ આ લીટીઓ છે. માત્ર આની લીટીમાં ઠેરઠેર ખૂણા પડેલા હોવાથી આની શોભા કરોળિયાની જાળ જેવી છે. અહીં પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓ પ્રભુદાસને પૂછે છે કે 'આ પથરાઓનું તમે શું કરો છો?' પ્રભુદાસ શો જવાબ આપે છે તે હું જાણતો નથી. મને એક વાર રામદાસભાઈએ પૂછેલું કે 'આ તારાઓ જોવાથી શો લાભ થાય?' ત્યારે મને કશો જવાબ સૂઝ્યો ન હતો. કેમ કે એ સવાલ જ મને ઊઠ્યો ન હતો.

જાન્યુઆરી, '૨૫

૧૬

કવિ અને ચારણ

સવારની સાડાચાર વાગ્યાની પ્રાર્થનામાંથી પરવારી આકાશમાં દોડતાં વાદળાંઓની રમત જોતો જોતો હું સૂઈ ગયો. ઘડીકમાં આકાશ વાદળાંથી ઘેરાઈ જાય અને ઘડીકમાં બધું સાફ થાય. અધીરા અને આકળા સ્વભાવવાળા મિત્રો વચ્ચે જે ગેરસમજ અને દિલસફાઈનાં ઝોકાં ચાલ્યા જ કરે છે તેવી જ આ રમત હતી. રાત્રે અગિયાર–સવાઅગિયાર વાગ્યે ઊગેલો ચાંદ અત્યારે માથા ઉપરથી ચાંદરણું વરસાવતો હતો.

અંતે જ્યારે ચિત્રા અને સ્વાતિની જોડી ઠીક ઠીક ઉપર આવી ત્યારે અમે ફરી ઊઠ્યા. હવામાં ઠંડી તો હતી. પણ પથારી છોડવા સામે વાંધો ઉઠાવે એટલી આગ્રહી ન હતી. ચાદર, રજાઈ અને કંબળ એટલું મેં ઓઢ્યું હતુ. એના પર હવાએ ઝાકળની એક પછેડી ઓઢાડી. પરિણામે ઓઢેલી વસ્તુઓનો ભાર કાંઈક વધ્યો, અને ચાદર વગેરે શરીર સાથે ચપ બેસી જવાથી હૂંફ પણ વધી.

* * *

વાર્તાલાપ શાનો અને વિસ્રબ્ધ કથા શાની? મને તો ત્યાં ઉન્મત્ત કરનાર જાણે નશો જ મળી ગયો. આ ઠેકાણે એકલો હોત તો એ મોજાંઓના તાંડવમાં ઝંપલાવીને એની સાથે એકરૂપ થવાના અંદરના ખેંચાણને હું રોકી શકત કે કેમ એ હું નિશ્ચયપૂર્વક ન કહી શકું.

એક જણ ગાય એટલે બીજાને ગાવાનું સ્ફુરણ થાય જ; એક શિયાળ રાત્રિની શાંતિ સામે બળવો જગાડે એટલે બધાં જ ક્રાંતિકારી શિયાળવાં પોતાનાં ફેફસાંની કસરત એમાં ઉમેરવાનાં જ; અરે! તરફવાળી સતારના તારો પોતાનાં પ્રાણથી છેડી જુઓ; તરત નીચેના તારો એની મેળે પોતાનો આનંદઝંકાર શરૂ કરી દે છે. તો પછી મારા જેવો કુદરતઘેલો જીવ કુદરતની ભવ્યતાનું દર્શન કરી એની સાથેની પોતાની જુદાઈ ભૂલી જાય તો માનવીડહાપણની દૃષ્ટિએ એમાં ભલે 'આશ્ચર્ય' હોય પણ એ કાંઈ અનહોની વાત નથી.

જેમ હાથીની આખી શોભા એના ગંડસ્થલમાં કેંદ્રીભૂત થાય છે, કિલ્લાની શોભા એના ગજેન્દ્રભવ્ય બુરજમાં હોય છે, જહાજની શોભા એના ઉપરના તૂતકમાં પરિપૂર્ણ થાય છે તેમ જ મનોરાના આ છેડે જે કિલ્લા જેવી દીવાલો છે તેને કારણે આ બેટ અહીં વિશેષ શોભે છે અને સમુદ્રનાં મોજાંઓ પણ આ જ ઠેકાણે વપ્રક્રીડા ચલાવી પોતાની કંડુ શમાવે છે. આ કંડુવિનોદ સતત ચાલે તોયે એમાંથી કંટાળો ઊપજતો નથી, એટલે એ દૃશ્ય ચિરમનોહારી હોય જ છે. પણ આ સ્થળે માણસે એક લાંબી દીવાલ બાંધી દરિયાનાં મોજાંને અનહદ છેડ્યાં છે અને આટલાં વર્ષ થયાં એ મોજાં આવો આક્ષેપ હજી સાંખી શક્યાં નથી અને કોઈ કાળે સાંખીને બેસવાનાં નથી. જેટલી વાર એ અપમાનનું સ્મરણ એમને થાય છે એટલી વાર તેઓ ભારે કટક લઈ આવીને એ દીવાલ પર ધસારો કરે છે અને પથરાને પડકાર કરવાને એકબીજાને સિસકારતાં જાય છે. શો એમનો એ ઉન્માદ! શી એમની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા! શો એ જીવલેણ ધસારો! આજે તો એમના એ અમર્ષને પૂરી ભરતી આવી હતી. પછી પૂછવું જ શું! જાણે વીરભદ્ર તમામ શિવગણોને ભેગા કરી મોજાંના રૂપમાં અહીં પ્રલયકાળ ભજવવા માગે છે!

એક એક મોજું જાણે ઊછળતી ટેકરી. એકની ઉત્તુંગ શોભા જોઈ બીજાં મોજાંએ એનું કૌતુક જ કરવું ઘટે છે. પણ તેમ કરવાને બદલે બંને જણાં એક થઈ એક નવી જ ઊંચાઈએ પહોંચે છે અને આસપાસનાં મોજાંને પણ પોતાના જેટલી ઊંચાઈએ ચડવાને ઉત્તેજન આપતાં જાય છે. અને આ નાચ એક ક્ષણ પણ થોભ્યા વિના અખંડ ચાલુ જ રહે છે. ઠીક મીટ માંડીને આ તાંડવ જોયા કરો એટલે એમાં એક પ્રચંડ તાલ દેખાઈ આવે છે. જાણે શિવતાંડવસ્તોત્રનું પ્રમાણિકાવૃત્ત પોતાની શક્તિ અજમાવવા માંડે

છે અને હૈયું ભરાઈ આવે એટલે ઓઘ વધવાથી જોતજોતામાં પ્રમાણિકાનું પંચચામર થઈ જાય છે. અને પછી પોતાના તોરનું ભાન છોડી દઈ એ તાલ સાથે પુષ્પદંત પણ તાંડવનૃત્ય નાચવા માંડે છે.

જે બાજુએ મોજાંઓનો ધસારો વધારેમાં વધારે છે અને જ્યાં અફળાતાં મોજાંના ચૂરેચૂરા થાય છે અને આકાશમાં એનો ઇંદ્રધનુષ ઝીલતો મોટો પંખો તૈયાર થાય છે ત્યાં જ કેટલાંક પગથિયાં અખંડ સ્નાન કરતા ઋષિઓની પેઠે ધ્યાન કરતાં બેઠાં છે. મોજાંનું પાણી એમને માથે પડી હસતું હસતું અને ગોમૂત્રિકાબંધ કરતું પગથિયાં ઊતરતું જાય છે. દિલ્હી–આગ્રામાં, કાશ્મીર કે મૈસૂરનાં વૃંદાવનમાં માણસે વિલાસનાં જે સાધનો ઉપજાવ્યાં છે અને પાણીનો પ્રવાહ શ્રાવણ-ભાદરવાના ધોધમાં વહેવડાવ્યો છે તેનુ સ્મરણ અહીં થયા વિના નથી રહેતું.

પણ કેટલાંક મોજાંઓ તો પેલી લાંબી દીવાલ સાથે અથડાઈને એને માથે પાણીની લાંબી લાંબી સેરો ફેંકવામાં જ મશગૂલ રહે છે. મોજું અથડાય, દીવાલ ઉપર સવાર થાય અને દીવાલની પહોળાઈનો અનાદર કરી સામી બાજુ કૂદી પડે અને આ હોળીની પિચકારીઓ દૂરથી આપણા તરફ દોડતી આવે એ દૃશ્ય દરેક રીતે ઉન્માદક હોય છે. અને આવો મહોત્સવ માણવા આવેલા આપણું જાણે સ્વાગત કરવાની ફરજ પોતાને માથે આવી પડી હોય તેવી રીતે આ સેરોમાંથી અને પેલા પંખામાંથી ફેલાતું પાણીનું ઝણ્ય આખી હવાને ઠંડી કરી મૂકે છે. આ ખરું ઝાકળ આંખની પાંપણ ઉપર, નાકના ટેરવા ઉપર અને આશ્ચર્યથી ખુલ્લા થયેલા હોઠો પર જ્યારે જામે છે ત્યારે આપણને થાય છે કે આપણે પણ નાગરિક કે ગ્રામવાસી નથી પણ વરુણના સામુદ્રિક રાજ્યની પ્રજા છીએ.

અને મહાસાગર ઉપરથી દોડતો આવતો શુદ્ધ પવન કહે છે કે, “આ દૃશ્યની મહેમાનગીરી સ્વીકારવાની પૂરી શક્તિ તમારા પામર હૈયામાં ક્યાંથી હોય! ચાલો હું તમને દૂર દૂરથી આણેલા ઓઝોનની (પ્રાણવાયુની) દીક્ષા આપું, ભાથું આપું; ઓઝોન જ્યારે હૈયામાં ભરાશે ત્યારે તમારાં ફેફસાં પવિત્ર થશે, (પ્રાણપૂર્ણ થશે) અને પછી જ અહીંનું વાતાવરણ અને ઉદ્દાવરણ તમે ખમી શકશો.” અને ખરેખર પ્રાણવાયુના શ્વાસોચ્છ્વાસથી દરેકના મોઢા ઉપર ઉષાની રતાશ આવી હતી. અમે આઠ જણા આઠે બાજુ જોઈ જોઈને ધરાતા નહોતા.

એ જ ઠેકાણે અમારા પહેલાં એક સિંધીભાઈ એક મોટા પથ્થર ઉપર બેસી ચૂપચાપ એ આખા દૃશ્યના કાવ્યમાં તરબોળ નાહતો હતો. ન બોલે

ન ચાલે,' ન હસે ન ગાય. તલ્લીન થઈ સહેજસાજ ડોલતો હતો. અમે વાતો કરતા હતા, હૃદયના ઉદ્ગારો ફોડતા હતા પણ પેલા ભાઈને એનું શું! એને માણસની મોજ માણવી નહોતી પણ મોજાંની મસ્તી અપનાવવી હતી; પી જવી હતી. એક પગ ઉપર બીજા પગની પલાંઠી વાળીને તેના ઉપર હાથની કોણી ટેકવીને વાંકી ડોકે એ સમુદ્રધ્યાન કરતો હતો. એના ઓળેલા વાળના સેંથામાં સીકરબિન્દુની મુક્તામાલા ચળકતી હતી. જાણે વરુણદેવે પોતાનો વરદ હસ્ત એને માથે રાખ્યો હોય!

અમે સ્થાન ફેરવી ફેરવીને અનેક દૃષ્ટિકોણથી એ દૃશ્ય જોયુ એટલે મોજાંઓના મનમાં અમારા પ્રત્યે સદ્ભાવ જાગ્યો. તેઓ કહે, "આવો આવો, આટલે દૂરથી શું નિહાળો છો? તમે કાંઈ પરાયા નથી. પાસે આવો, મોજ માણો, મોજાં માણો, હસો અને કૂદો. આ ક્ષણ અને અનન્ત કાળ વચ્ચે કશો ફરક નથી. ચાલો આવો." મોજાંઓનો વિવેક જુદો હોય છે. તેઓ આમંત્રણ આપતી વખતે હાથ ઝાલતાં નથી પણ પગ પખાળે છે. અમે વિવેકસર એ સ્વાગતનો સ્વીકાર કરી કહ્યું: "ખરેખર આવવાનું મન થાય છે પણ હમણાં નહીં. હજીયે અમારું કામ પૂરું થયું નથી. ઘણું બાકી છે. કેટલાયે સંકલ્પો પાર પાડવાના રહ્યા છે. જે ભારતમાતાનાં ચરણોનું પ્રક્ષાલન તમે અખંડ કરો છો તે ભારતમાતા હજી સ્વતંત્ર થઈ નથી. માણસ માણસ વચ્ચેનો વિગ્રહ હજી શમ્યો નથી. ગરીબ અને દબાયેલી જનતા સાથે એકતા જ્યાં સુધી પૂરેપૂરી અનુભવી નથી ત્યાં સુધી તમારી સાથેની એકતા માણવાનો અધિકાર અમને ક્યાંથી આવે! તમે મુક્ત છો, અખંડ કર્મયોગી છો, સતત કાર્ય કરતાં છતાં કર્તવ્ય જેવું તમને કશું રહ્યું નથી. અમે તો કર્તવ્યનો ઢગલો દૃષ્ટિ આગળ જોતાં છતાં આળસમાં પડ્યા છીએ. અમને તમારી હારમાં જઈ નાચવાનો અધિકાર નથી. તમે અમને પ્રેરણા આપો, અમારા હૈયામાં તમારી મસ્તી ભરી દો, તમારો વેદાન્ત અમારા ચિત્તમાં વાવી દો. પછી અમારું કાર્ય પૂરું કરતાં, ભારતને આઝાદ કરતાં વાર લાગવાની નથી. અને એ એક સંકલ્પ બર આવ્યો એટલે કશા વિષાદ વગર તમારી પાસે દોડી આવીશું: તમારી સાથે અદ્વૈત સાધીશું અને તેમ કરતાં આ હાડકાં, ચામડી અને માંસ વાંધા ઉઠાવે તો જેમ અગવડ કરતાં કપડાં ફાડી નંખાય તેમ આ શરીરના ચૂરેચૂરા કરી નાખીશું અને એ લોચાના નવા નવા આકાર થતા જોઈ હસવા માંડીશું."

"વારુ, તમારે ફાવે ત્યારે આવજો. તમો આવો કે ન આવો, અમારું આ તાંડવનૃત્ય ચાલવાનું જ. જીવનનો રાસ પૂરો કરી ગોપીઓ આમાં ભળી છે.

સંસારના ચકરાવામાંથી મુક્ત થયેલા તમામ સાધુસંતો, ફકીરો અને ઓલિયાઓ આમાં ભળ્યા છે. વિજ્ઞાનવીરો અને સત્યના ઉપાસકો આમાં ભળીને શાંત થયા છે અને તેથી જ અમારો આ સંઘ અખંડ અશાંતિ મચાવવા છતાં શાંતિનું સાગરસંગીત સંભળાવી શકે છે. સંભળાય છે એ સંગીત?"

જૂન, ૧૯૩૭

૧૮

કુદરતની રોનક

૧

દિલ્હીની વાત છે. યુનિટી કૉન્ફરન્સના દિવસો હશે. જમુના નદીમાં રેલ આવી હતી. ચારેકોર પાણી ફેલાયું હતું. અનેક ગામડાંઓ ડૂબી ગયાં હતાં. ઝૂંપડાંઓ પડી ગયાં, ઢોરો તણાઈ ગયાં, કેટલાક લોકો ઝાડ ઉપર ચડી ગયા, પણ પાણી નીચે ઊતરે ત્યારે ને? કેટલાક લોકોએ લાકડાના ટુકડા ભેગા બાંધીને તરાપા તૈયાર કર્યા અને એના ઉપર પોતાનાં બાળબચ્ચાંને બેસાડી એ કાળનદીના પ્રવાહમાં પોતાનું જીવનસર્વસ્વ એમણે વહેતુ મૂકયું. જે રેલ નાશ કરવા આવી હતી એના જ પ્રવાહમાં પોતાનાં જાનમાલ સોંપી દઈને લોકોએ બચવાનો વિચાર કર્યો! દિલ્હીના લોકોએ જમુનાના પુલ ઉપરથી લાંબાં લાંબાં રાંઢવાં અને દોરડાં ઉપરથી નીચે છોડયાં હતાં. એક તરાપા ઉપર એક મર્દ પોતાના ઘરનાં બૈરાં-છોકરાંઓને મૂકીને તણાતો આવતો હતો. રાંઢવું જોઈને એની આંખોમાં આશા પ્રગટી — આ દોરડું પકડીશ એટલે અમને બધાંને કોઈ ને કોઈ ઉપર ખેંચી લેશે; હવે તો આપણે બચી જ ગયાં. પૂરમાં તણાતો તરાપો પુલ તળે આવ્યો. મર્દે હિંમતપૂર્વક અચૂક દોરડું પકડયું.

પણ, હાય રે દુર્દૈવ! એણે દોરડું તો મજબૂત પકડયું, પણ પાણીના જોરથી પગ તળેનો તરાપો છટકી ગયો. ઉઘાડી આંખે આખું કુટુંબ પોતાથી વિખૂટું થતું એણે જોયું. પુલ પરના લોકોએ એને ઝપાટાભેર ઉપર ખેંચી લીધો પણ એ તો સુન્ન થઈ ગયો હતો. બચી ગયાનો એને આનંદ ન હતો. 'શું થઈ ગયું,' એનો વિચાર કરતાં એની બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ હતી. જ્યારે પરિસ્થિતિનું એને પૂરતું ભાન થયું ત્યારે એણે પુલ પરથી પાણીમાં ભૂસકો મારવાનો મનસૂબો કર્યો. જે લોકો એને રોકી રાખતા હતા, માનવી-સૃષ્ટિમાં એને જીવતો રાખવા માગતા હતા, તે બધા એને વેરી જેવા લાગતા હતા. એમના કરતાં નીચેનો ભીષણ પાણીનો પ્રવાહ જ એને વહાલો લાગતો

હતો. એણે ઝટકવાના અનેક પ્રયાસો કર્યા, પણ એક બે દિવસની ભૂખ અને ચિંતા વેઠનાર એનું શરીર હાર્યું અને એ બેભાન પડ્યો.

અને પેલા તરાપા ઉપરનાં બૈરાં-છોકરાંઓએ જ્યારે જોયું કે પોતાનો એકમાત્ર આધાર, એકમાત્ર ધૈર્યમેરુ, રાફડા સાથે લટકે છે અને પોતે એનાથી કાયમનાં વિખૂટાં થઈ ગયાં છે ત્યારે એમણે મોટી પોક મૂકી, કપાળ કૂટ્યું અને પ્રવાહના વેગ સાથે તેઓ અલોપ થઈ ગયાં. આગળ એમનું શું થયું—કોઈને ખબર નથી.

૨

તે દિવસે ટાંગામાં બેસી હું 'રીજ ટેકરી' (The Ridge Hill) તરફ જતો હતો. યમુનાનાં પાણી કેટલાં ફેલાયાં છે એ જોઈ કેટલાં ગામડાંઓમાં હાહાકાર ફેલાયો છે તેનો હું ખ્યાલ કરતો હતો. એટલામાં અમારો ટાંગાવાળો પોતાનું વિસ્મય વ્યક્ત કરતો બોલ્યો : "કૈસી ખુદા કી ખૂબી હૈ ! ઉસને દિલ્હીમેં બંબઈકી રોનક ખડી કર દી હૈ !" એણે બંબઈમાં ટાંગો હાંક્યો હશે. ચોપાટી અને એપોલો બંદરની શોભા નિહાળી હશે. આ પ્રલયકાળને પ્રસંગે એને બંબઈની એ રોનક યાદ આવી ! પહેલી ક્ષણે હું એના પર ચિડાયો, પછી અંતર્મુખ થયો. અંતે રાત્રે જ્યારે તારાઓનો શાંત અને સૌમ્ય કોહિનૂર પ્રકાશ હું જોવા લાગ્યો ત્યારે મનમાં વિચાર આવ્યો, "આ તારાઓ આપણને પ્રકાશ તથા શીતળ શાંતિ બક્ષે છે, પણ એ તારા ઉપર તો પૃથ્વી ઉપર કોઈ કાળે ન અનુભવેલી દાહકતા સળગે છે." એ ખ્યાલ આવતાંવેંત મને થયું કે હું પણ અંતે 'બંબઈની રોનક' જ માણું છું ને ! !

૩

આ વરસની અને આસામ પ્રાંતની વાત છે. અમે લમડિંગને રસ્તે સિલચર પહોંચ્યા હતા. આસપાસ વરસાદ પડીને જ્યાં ત્યાં 'બાઢ' આવ્યાના સમાચાર સાંભળ્યા હતા. સ્ટેશનથી ઘેર આવતાં બધે અંધારું હતું. વરસાદ તો ચાલુ જ હતો. વચમાં વીજળી ઝબૂકે ત્યારે પાણીનો વિસ્તાર એક ક્ષણને માટે ચળકતો હતો. સમાચાર મળ્યા કે રાતે એટલો બધો વરસાદ પડ્યો છે કે મોટરને રસ્તે સિલહટ જવાય જ નહીં. અમે રાત્રે જ ટ્રેન લીધી અને કલૌરા ગાડી બદલીને સવારે સિલહટ પહોંચ્યા. રસ્તામાં એ જ દશ્ય. બધાં ખેતરો પાણીમાં ડૂબી ગયાં હતાં અને પાણી અંધારામાં ડૂબી ગયું હતું. એક ઠેકાણે ટ્રેન થોભી. મને થયું કે સામી બાજુએ થોડેક અંતરે એક સ્ટીમર ઊભી છે. મને આશ્ચર્ય થયું. એટલામાં વીજળીનો ક્ષણિક ચળકાટ થયો,

અને હું સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો કે સામે સ્ટીમર નથી, પણ ટિનના છાપરાવાળું સ્ટેશન છે !

સિલહટમાં વરસાદ કેમે કરીને થોભ્યો નહીં. અમે અમારું કામ જેમ-તેમ પતાવ્યું અને મોટર લઈને ચેરાપૂંજીવાળો પહાડ ચડીને શિલોંગ તરફ જવા ઊપડ્યા. બરાક નદીને કિનારે અમે મોટરમાં બેઠા. ત્યાંથી ત્રીસ માઈલ સુધી રસ્તો સીધો ખેતરોમાં થઈને જતો હતો. સિલહટ છોડ્યું ત્યારે એકબે ટેકરીઓ બતાવતી હતી કે આપણે સ્થિર પૃથ્વી ઉપર જ છીએ, પણ જરાક આગળ વધ્યા અને બન્ને બાજુ ખેતરોનું સરોવર થયેલું દેખાતું હતુ. રસ્તાની બે બાજુનાં ઝાડો પોતાનાં પાંદડાંની આંગળીઓ પાણીમાં ડુબાડી બાળકની પેઠે રમતાં હતાં. અમારો રસ્તો વાંદરાંઓએ બનાવેલા લંકાના સેતુ જેવો લાગતો હતો. જમણી અને ડાબી બન્ને બાજુએ ખેતરોને ઠેકાણે શાંત સમુદ્ર ફેલાયો હતો. ધોમધાર પડતા વરસાદને કારણે એ સમુદ્રનુ મોઢું કરચલીવાળું અને ગમગીન દેખાતુ હતું. જે ખેડૂતો કાદવમાં ઊભા રહી ડાંગરનું ધરુ વાવે છે તે જ ખેડૂતો આજે નાની નાની હોડીઓમાં બેસીને પોતાનાં જ ખેતરોમાં માછલાં પકડવા ઊપડ્યા હતા ! અમારી દોડતી મોટર વચમાં વચમાં બરાડા પાડીને આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરતી હતી અને નવાં નવાં દશ્યો અમારી નજર સામે રજૂ કરતી હતી.

એટલામાં દૂર સઢવાળાં વહાણ દેખાયાં. હવે તો નિશ્ચય થયો કે આ સમુદ્ર જ છે. છીછરા પાણીમાં સઢવાળાં વહાણુ ક્યાંથી ?

એટલામાં એક પુલ આવ્યો અને પછી હું સમજ્યો કે આ પુલ તળે થઈને એક નદી વહે છે, એનાં પાણી અને ખેતરનાં પાણી એક થઈ ગયાં છે, અને નદીમાં ફરનારાં આ વહાણો 'सर्वत संप्लुतोदके'ની સ્થિતિનો લાભ લઈ નદીમાંથી આ બરસાતી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરી રહ્યાં છે.

આ સમુદ્ર ક્યાં સુધી ફેલાયો છે ? દૂર દૂર જ્યાં નજર થાકી જાય છે ત્યાં કેટલીક ટેકરીઓ દેખાતી હતી, એમના પગ પખાળવા માટે આ સમુદ્ર ત્યાં પહોંચેલો દેખાતો હતો. પણ એ ટેકરીઓ લાંબા વખત સુધી દેખાઈ નહીં. જાડાં જાડાં વાદળાંઓએ ક્ષિતિજ ઉપર એક આરસપહાણની દીવાલ ઊભી કરી, અને આકાશ અને પૃથ્વીની વચ્ચેની કોર ભૂંસી નાખી.

કુદરતનો આવો કોપ અહીંના લોકોને માટે લગભગ દર વરસની બીના થઈ પડ્યો છે. લોકો જમીન ખેડતા જાય છે, અનાજ વાવતા જાય છે; વાવેલું ઊગ્યું તો પરમેશ્વરનો પાડ, અને જો સડી ગયું તો ફરી એકડે એક. આ છે 'સુજલા, સુફલા; મલયજ શીતલા, શસ્યશ્યામલા' બંગભૂમિ ! અહીંની

ઝૂંપડીઓનો આકાર જોતાં કોઈને એમ ન થાય કે અહીંના લોકો આવા જીવનથી કંટાળ્યા છે. માછલાં ખાઈ ખાઈને હશે, પણ અહીંના લોકો પાણીમાં માછલાંની પેઠે જ માણે છે અને પોતાની ઝૂંપડીના આકારમાં, પોતાનાં ગીતોમાં અને પોતાના ઉત્સવોમાં જીવનનો આનંદ લલકારે છે.

બંગાળની રોનક નિહાળીને હું પણ રાજી થયો અને મોટરની મદદથી સુંદર ડૌકી નદી ઉપરનો પુલ ઓળંગી પહાડ પર ફેલાયેલા ધુમ્મસના ક્ષીરસાગરમાં મેં પ્રવેશ કર્યો.

૨૯–૬–'૪૧

૧૯

ઊડતાં ફૂલ અને સ્થાવર પતંગિયાં

શિવબાલક બિસેનના પુરુષાર્થથી જે બગીચો અહીં બન્યો હતો એનો અવશેષ પણ ઓછો આકર્ષક નથી. જ્યાંથી સૂર્યોદય થાય છે એ જ બાજુ સ્વૈરવિહારિણી ભુવનવલ્લરી પોતાની અગ્નિશિખાઓ પવન સાથે હવામાં વીંઝે છે. એની એક કમાન બનાવવાના હેતુથી અમે એને—એની શાખાઓને દોરીથી બાંધી પાસેના ઝાડ તરફ ખેંચી લીધી. ભુવનવલ્લરીને એ ગમ્યું નથી. એણે એ શાખાઓ ઝાડ તરફ વધવા દઈને અમારી આમન્યા તો રાખી, પણ બીજી ઘણી શાખાઓ સીધી અને ઊંચી હવામાં છોડી દઈ અમને જાહેર કર્યું, 'શોભા તો સ્વચ્છંદ વિહારમાં જ ખીલી શકે.' આ નવી શાખાઓ જ્યાં સુધી પાસેના ઝાડ કરતાં ઊંચે ગઈ નહીં ત્યાં સુધી ભુવનવલ્લરીને જંપ વળ્યો નહીં.

અમારી આ ભુવનવલ્લરીનાં ફૂલોનો રંગ કોંકણની અબોલીનાં ફૂલો જેવો છે. વૈરાગ્યસૂચક ગેરુવા (ભગવા) રંગને મળતો હોવા છતાં એ તો ગોવાની રસિક લલનાઓએ અપનાવેલા અબોલી રંગનું લાવણ્ય જ વધારે વ્યક્ત કરે છે.

જમણી બાજુ જૂનું પારિજાતક છે. ગયા ઉનાળામાં એને એક પણ પાંદડું રહ્યું ન હતું. બીક હતી કે એ મરી જશે. પણ સરસ જીવટને કારણે એ જીવી ગયું અને ગયા ચોમાસામાં એણે વરસાદ સાથે હરીફાઈ કરી શકે એવી ફૂલોની વર્ષા કરી. આજે એ દાનવીરની અકિંચનતાથી શોભે છે.

જમણી બાજુની વાડમાં મહેકતી મેંદી છે. જેમ તડકો વધે તેમ એની ઉન્માદકારી મહેક પોતાનો નશો ફેલાવે છે. પ્રાચીન કવિઓએ પંચબાણના

સાયકોમાં (મદનનાં બાણોમાં) આંબાના મોરને સ્થાન આપ્યું છે, એની સાથે મેંદીની મંજરીને પણ સ્થાન આપવું જોઈતુ હતું. મેંદી પરદેશથી આવી છે કે શું?

મેંદીની પાછળ એક જુવાન લીમડો છે. પોતાના 'ચીકણા પાત' દ્વારા એ 'હોનહાર બિરવાન' હોવાની ખાતરી આપે છે. ડાબી બાજુ પાણીની ટાંકી સંતાડવાનું કામ ચમેલીની જાડી ઘટા કરે છે. એ ઘટા અને પાસેના આંગણાના ચમેલીના ચાર છોડ હમણાં પોતાનાં ફૂલોની સુગંધીથી આખી હવાને ભરી દે છે. મને લાગે છે કે જે લૂંટાઈ નથી એવી ચમેલી અમારે ત્યાં જ છે. અમારી આ ચમેલીઓ કવિની કલ્પનાની પેઠે ફૂલો આપી આપીને અમાસની તારલી રાત સાથે હરીફાઈ કરે છે અને 'મારાં આ બાળકોને મારી સાથે જ રહેવા દેનાર આ માનવીઓનું ભગવાન ભલું કરે' એવો આશીર્વાદ અખંડ મહેકે છે.

એ ચમેલીને ઓથે ઊભેલો એક નાનકડો છોડ છે. એને ભગવાને ફૂલો આપ્યાં નથી, એટલે એ પોતાનાં કુમળાં પાંદડાંને જ નારંગી રંગ આપી દૂરથી અને નજીકથી પણ ફૂલોની ભ્રમણા ઉત્પન્ન કરે છે. એની પડખેના છોડો ઝાઝાં ફૂલ આપતા નથી, તેટલા માટે એમનો રોફ ઓછો નથી. એકાદ જ ફૂલ આપે તોયે 'જુઓ તમારા પર કેટલો ઉપકાર કરું છું', એવું મોઢું કર્યા વગર એ રહેતા નથી. એમની જ એક બહેન ઊંચી ભુવનવલ્લરીનાં મૂળિયાંને ઢાંકે છે. એણે મોટાં મોટાં બે ફૂલોની એવી તો ઉમદા બેલડી અમારી આગળ ધરી કે શ્રી કુંદરે કાવ્યવૃત્તિમાં આવીને મને કહ્યું, "ઓહો! તમારે ત્યાં તો દહાડે પણ ગુરુ-શુક્રની યુતિ દેખાય છે!"

સરોજ-રૈહાનાને ઘેર જવાના રસ્તા પર જે મંડપ છે એનો વેલો હમણાં ખુશીમાં આવ્યો છે. સફેદ અને ગુલાબી મંજરીથી એ લચી પડ્યો છે. આશ્ચર્ય એ કે, એ વેલાનો જેટલો ભાગ નેવાંની છાંય તળે છે ત્યાં તો એકે મંજરી ખીલે નહીં, અને જ્યાં સખત તડકો છે ત્યાં પાંદડાં કરતાંય મંજરીઓ વધી પડે છે! અને તે એટલી બધી હેતાળ કે પવનની જરા સરખી લહરીને પણ વધાવ્યા વગર રહે નહીં.

એની પાછળ છેક ખૂણામાં કરેણનાં સફેદ અને ગુલાબી ફૂલો ખીલેલાં છે. એની પડખે તો બલવાન અનંતનો છોડ શુચિતાના પ્રતીક સમાં ધોળાં ફૂલો આપ્યે જ જાય છે અને છેવટે ટાંકીની પાછળની જાસૂદી પોતાનાં રક્તવર્ણાં પૌષ્ટિક ફૂલોથી મને આ વરસની મારી આસામની યાત્રાનું સ્મરણ કરાવે છે. જાસૂદીના એટલા બધા સુંદર છોડો જિંદગીમાં મેં પહેલી જ વાર એક સામટા આસામમાં જોયા અને આ વરસે જ જાસૂદીનું વૈભવયુક્ત કાવ્ય હું પ્રથમ માણી શક્યો. અત્યાર સુધી એ ફૂલોની કદર મારી પાસે તો ગણપતિના પ્રિય

ફૂલ તરીકે જ હતી. અમારી આ જાસૂદીને પણ એક લીમડો વીરો મળ્યો છે. એ એને અખંડ પંખો કર્યા જ કરે છે અને એક પારિજાતે પણ જાસૂદીને માથે છાયા કરવાનું માથે લીધું છે.

વાડ સાથે જે વેલા છે તેની મંજરીઓ જેમ વધારે તડકો ખાય છે તેમ વધારે લાલ થતી જાય છે.

વાડને કારણે પાછળનું ખેતર ઢંકાઈ ગયુ છે. પણ એમાંયે કેટલાંક જુવારનાં ડૂંડાં પોતાના મોતીના જેવા દાણા તડકામાં ધરી ધરતીમાતાની પ્રસાદીનું સ્મરણ કરાવે છે.

આ આખા દૃશ્ય ઉપર ભગવંતના આશીર્વાદસમુ નીળું આકાશ ધ્યાન ધરે છે. અને 'આમ શું ગુમસૂમ બેઠા છો', એમ કહેનારાં ધોળાં અને શામળાં વાદળાં એ આકાશના મોઢા ઉપર પોતાનાં રમતિયાળ આંગળાં ફેરવે છે.

અને જાણે એ વાદળાંની એ મૂંગી રમત પણ અલૂણી લાગતી હોય તેમ જાત જાતનાં પક્ષીઓ એ વાદળાં સામે ક્ષણજીવી લીટીઓ ખેંચીને એમની હસ્તી છેકી નાખવા માગે છે.

જ્યાં ફૂલો હોય ત્યાં રંગ-સુગંધીનાં રસિયાં, પંખીઓ આવવાનાં જ. અને આવવાનાં એટલે નાચવાકૂદવાનાં અને ગાવાનાં પણ ખરાં. સવારથી સાંજ સુધી એ અહીં આવે છે, રમે છે અને ગાય છે. કોક કોક વાર રંગ રંગનાં પતંગિયાં આવીને ફૂલોને પૂછે છે, "આમ બેઠાં કેમ છો? ઊડોને અમારી પેઠે. આખી દુનિયા જોઈ આવીશું." ફૂલો કહે છે, "તમે ઊડતાં ફૂલો છો અને અમે સ્થાવર પતંગિયાં છીએ. દરેકનો સ્વધર્મ જુદો. પણ તમે અમારી મુલાકાતે નહીં આવો તો નહીં ચાલે. તમારાં પુનિત પગલાંથી જ તો અમારું જીવન કૃતાર્થ થાય છે. અમારી પાસે જે કાંઈ મધુ છે તે તમને ચખાડીશું અને પરાગ હોય તે તમારે ચરણે ધરીશું, પણ તમારે અમને તમારાં દર્શનથી વંચિત નહીં રાખવાં."

એક નાનકડું શ્રીવર્ધનની સોપારી જેવડું પંખી આવે છે. સાવ કાળું, નીળું અને સોનેરી. સહજ જુઓ ત્યારે કાળું જ દેખાય. ઠીક નિહાળો ત્યારે એ કાળામાં ઊંડી નીળી છટા દેખાય; અને જ્યારે તડકામાં એ ચળકે ત્યારે તો કૃષ્ણવર્ણ સોનું જ જોઈ લો. એની ચાંચ જરા લાંબી અને વાંકી હોય છે. પક્ષીની પેઠે ડાળ ઉપર બેસવાને બદલે પતંગિયાની પેઠે હવામાં તરતાં તરતાં મંજરીમાંથી મધુપાન કરવામાં એ માને છે. અને એની ખુશી જોતાં ખાતરી થાય છે કે એ માણે પણ છે. મધ ચૂસવાની એની કેટલી નાજુકાઈ!

મંજરીને જરા સરખું પણ વાગે નહીં અને મધનો લવલેશ પણ અંદર રહે નહીં. મને લાગે છે કે, ફૂલોમાંનું આ મધું જ પંખીઓના કંઠમાંથી બહાર નીકળી ગાયનનું રૂપ લે છે. બન્નેની મીઠાશમાં, નહીં તો, આટલું સામ્ય ક્યાંથી? અહીં અનેક પક્ષીઓ આવે છે. એ મેળાવડાને સંમેલન કેમ જ કહેવાય? સંતલસ કરીને આવેલાં તો નથી હોતાં. પણ બધાંને મળીને જોતાં આંખો આગળ એક સુંદર રાગ પ્રગટે છે. કેટલાંક પંખીઓ તો લીમડા પર બેસીને નીચેનાં ફૂલોની શોભા નિહાળે છે. કેટલાંક બધાં જ ફૂલોને ગલીપચી કરવામાં માને છે. કેટલાંક પંખીઓની પૂંછડી એટલી તો લાંબી હોય છે કે, એના ભારથી એ નીચે નમેલી જ રહે છે. કેટલાંક પંખીઓને પોતાની પૂંછડી ઉપર રાખવાનો પ્રયોગ કરી જોવાનું મન થાય છે કે, આમ કરવાથી મોરની પેઠે આપણે પણ કળા કેળવી શકીશું ખરાં?

હમણાં હમણાં એક પક્ષી આવવા લાગ્યું છે. એ પોતાની પૂંછડી ઉપર-નીચે નથી કરતું, પણ હાથી પોતાની સૂંઢ જમણી ને ડાબી બાજુ હલાવે અથવા ગાય પોતાની પૂંછડીથી માખીઓ ઉડાડે તેમ અર્ધગોળાકાર ફેરવતું જાય છે. એની એ ક્રિયા એટલી તો ભારેખમ દેખાય છે કે, જાણે 'પંખીની જાતમાં હું અદ્વિતીય છું એનું ભાન મને નથી કે શું,' એમ જ પૂછતું હોય

એક પોપટ-લીલું પક્ષી આવે છે એક નહીં બે છે એમની છાતી તો પોપટ જેવી જ હોય છે, પણ માથું અંજીરી રંગનું છે. અને આશ્ચર્ય એ કે એ ઊડે છે ત્યારે એની પાંખ તળે પણ અંજીરી રંગ જ ફેલાય છે. ખરા અંજીરી રંગમાં લાલ અને લીલાની ફૂલ-ગૂંથણી હોય છે, જ્યારે આમાં લીલા સાથે 'બૈંગુની' રંગ વણાય છે. આ પક્ષીને પોતાનું સ્થાન છોડવાનું મન નથી થતું. પણ પક્ષીની જાત! એક ઠેકાણે ઠરીઠામ બેસે તો ધર્મભ્રષ્ટ થાય! એટલે જરાક ઊડીને પહેલે સ્થાને પાછું આવે. ફરી જાય ને ફરી આવે. જ્યાંથી એની ચાંચ ઊગે છે ત્યાંથી એના ગાલ ઉપર ભગવાને ચાંચ જેટલી જ કાળી લીટી આપી છે. તેથી એની ચાંચ છે એના કરતાં બેવડી લાંબી હોય એવો ભાસ થાય છે.

એક કાબર એટલે અનેક પક્ષીઓનું વૃંદગાયન. બધાં પક્ષીઓના જાત જાતના અવાજનો સંગ્રહ કરવો એ જ એનો વ્યવસાય અને એ જ એનો આનંદ. એને ફૂલો કરતાં ખેતરના દાણાનું આકર્ષણ વધારે. એ પક્ષી ખાઉધરું છે એના કરતાં ખવૈયા વધારે છે. મનગમતા દુધાળા દાણા હોય તો જ ચાંચમાં ધરે.

ચાર દિવસ પહેલાં શ્રી ચિંતામણિ શાસ્ત્રી મળવા આવ્યા હતા. દાંડી-કૂચથી આજ સુધી એક ઠેકાણે ઠરીઠામ રહ્યા નથી. રેંટિયો અને ભજન

બન્નેનો પ્રચાર કરતા ફરે છે. દ્વિજરાજ બન્યા છે. એમણે આવીને તંબૂરપેટી સાથે ભજન છેડ્યું. ચિ. રેહાનાએ પોતાના કોકિલ-કંઠી આલાપો ઉમેર્યા. બે જણ વારાફરતી ગાતાં જાય અને બગીચાનાં પક્ષીઓ એ બધું માણતાં જાય. તે દિવસે એટલાં તો પક્ષીઓ ભેગાં થયાં હતાં કે, મને ખરેખર થયું કે સંગીતથી મુગ્ધ થઈને જ એ આવ્યાં છે.

પણ તો પછી તેઓ ગાનારના ખભા પર આવીને કેમ ન બેઠાં? હું દહેરાદૂનમાં હતો ત્યારે હું ગાતો ન હતો, છતાં પક્ષીઓ મારા ખભા પર અને ઘૂંટણ પર આવીને બેસતાં. અહીં તો એમને સંગીતનો પ્રવાહ મળતો હતો, પણ એ પક્ષીઓ પોતપોતાને ઠેકાણે બેસીને જ સંગીત સાંભળતાં હતાં અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાના સૂરનો વચમાં વચમાં ઉમેરો કરતાં હતાં.

આ લખું છું ત્યાં એક પતંગિયું ભુવનવલ્લરી પર જઈને બેઠું. એણે એક ફૂલ સાથે વાતો કરી. તરત બન્ને ઊડ્યાં અને ઊડવા માંડ્યું. પતંગિયું વાડની પેલી પાર ગયું અને ફૂલ હવામાં ચક્કર ચક્કર ઊડતું ધીમે રહીને જમીન પર ઊતર્યું. જાણે કહેતું હોય કે, 'ના, એ આપણું કામ નથી.'

આ ફૂલોને, આ પતંગિયાંને, અને આ પંખીઓને તડકો જરાય નડતો નથી. કેવાં ખુશ છે! આ વાદળાંને પણ તડકો નડતો હોય એમ લાગતું નથી.

ફૂલોએ અને પક્ષીઓએ તડકામાંથી પોતપોતાની પસંદગીના રંગો લઈ લીધા છે, સુગંધી તો પેદા થાય છે જમીનમાંથી; અને ખીલે છે તડકાથી.

અને આ પક્ષીઓનું ગાયન? — તે તો આ સનાતન શબ્દગુણ આકાશની જ પ્રસાદી છે.

કાર્તિકી એકાદશી
વર્ધા, ૫–૧૧–૪૬

જીવનનો આનંદ

ખંડ ૪થો

જીવનનો ઓપ

૧

કળા, જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાન

સામાન્ય રીતે તત્ત્વજ્ઞાન એ નીરસ વિષય ગણાય છે, અને કળા રસમય શું — રસરૂપ ગણાય છે. આજે સમાજમાં બંને પ્રત્યે અભાવ છે, કેમ કે બંનેનો સમાજમાં અભાવ છે. સાચું જોતાં દરેક કળાની પાછળ અમુક તત્ત્વજ્ઞાન હોય જ છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન જ્યારે જીવનમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે જીવનના આનંદ સાથે ભળી જઈ તે તત્ત્વજ્ઞાન કળાનું રૂપ ધારણ કરે છે. સુંદર ગાયનની પાછળ જેમ ભાવગમ્ય છંદ અને તાલબદ્ધતા હોય છે તેમ કળાની પાછળ પણ તત્ત્વજ્ઞાન હોય છે. ભિન્ન ભિન્ન સમાજોમાં કળા ભિન્ન ભિન્ન હોય છે એનું કારણ પણ, તે તે સમાજનો જીવનનો આદર્શ અથવા પુરુષાર્થની કલ્પના ભિન્ન હોય છે તે છે. તેથી આપણા દેશમાં ધર્મભેદને અનુસરીને તાંત્રિક, વૈષ્ણવ, શૈવ, જૈન, બૌદ્ધ, ઇસ્લામી વગેરે કળાઓ ભિન્ન ભિન્ન રીતે પ્રગટ થયેલી જોવામાં આવે છે. ધર્મભેદ ક્રમશઃ થાય છે, તેથી કળામાં પરિવર્તન પણ ધીમે ધીમે થાય છે. એકેશ્વરવાદી ખ્રિસ્તી ધર્મે ગ્રીક લોકોનાં અનેક દેવદેવતાઓનો ત્યાગ કર્યો, પણ યુરોપની પ્રજા આટલું પરિવર્તન એકાએક શી રીતે ઝીલી શકે? પ્રજાએ દેવદેવતાઓને સ્થાને ખ્રિસ્તી સંતોને બેસાડી દીધા અને ઉપાસનાની બહુવિધતાની જૂની અભિલાષા તૃપ્ત કરવાનો નવો માર્ગ શોધી કાઢ્યો; અને આ રીતે ગ્રીક કળામાં જે કલ્પનાસમૃદ્ધિ હતી તે જાળવી રાખી. આપણે ત્યાં પણ અશોકના વખતની કારીગરી એ જ સૂચવે છે કે અશોક પહેલાં કાષ્ઠ-સ્થાપત્ય બહુ જ લોકપ્રિય હતું, અને પથ્થર જેવા પદાર્થમાં પણ કાષ્ઠસ્થાપત્યની મર્યાદાઓ સાચવવામાં તે વખતના કારીગરોએ આનંદ માન્યો. કાર્લાની કે અજન્ટાની ગુફાઓની કારીગરી ઉપર પણ કાષ્ઠસ્થાપત્યનો પૂરેપૂરો પ્રભાવ દેખાય છે.

જીવનમાં જ્યારે ફેરફાર થાય છે ત્યારે સ્થાપત્યમાં, શિલ્પમાં, એટલુ જ નહીં પણ નગરરચનામા પણ ફેરફાર થાય છે. અમદાવાદની પોળોની રચના પાછળ ગુજરાતના સમાજની વૃત્તિ કેટલી તરી આવે છે એ તરફ કોઈનું ધ્યાન ગયું નથી એ આશ્ચર્યની વાત છે. જે પ્રજા લડવાની હોંશ બિલકુલ ધરાવતી નથી છતાં સ્વસંરક્ષણને માટે રાજા કે રાજસત્તા ઉપર બહુ વિશ્વાસ રાખી શકતી નથી; ધન મેળવી શકે છે અને તેનો ઉપભોગ પણ કરી જાણે છે; રાજશાસનની ધમાલમાં પડતી નથી છતાં મહાજન દ્વારા સમાજશાસન સુધરેલી ઢબે કરી શકે છે; એવી પ્રજા અશાંતિના દિવસોમાં બીજી રીતે

નગરરચના ન જ કરી શકે. આથી વિરુદ્ધ પાટણની નગરરચના છે. એનુ કારણ પાટણની સંસ્કૃતિ ભિન્ન છે એ નથી, પણ અસલી પાટણ હમણાં રહ્યું જ નથી એમ લાગે છે. હાલનું પાટણ શહેર ભિન્ન રાજકીય પરિસ્થિતિમાં બંધાયેલું હોવું જોઈએ.

સામાન્ય મંદિરોમાં પણ આપણે જીવનનો વિકાસ જોઈ શકીએ છીએ. એકાંતમાં ધ્યાનમગ્ન રહેનાર નિવૃત્તિપ્રિય શિવઉપાસકોએ ગુફાની પ્રતિકૃતિરૂપી નાનકડાં દેરાં બાંધવાની પ્રથા શરૂ કરી. આજે એને ગર્ભગૃહ કહે છે. પ્રવૃત્તિપ્રિય વૈષ્ણવ લોકોએ જ્યારે સામુદાયિક ભક્તિમાર્ગ શરૂ કર્યો ત્યારે એમને એ ગર્ભગૃહ આગળ સભામંડપની જરૂર જણાઈ. આ બે વચ્ચેનો અંતરાલ પ્રદેશ જે બાંધકામથી ઢાંકવામાં આવ્યો તેને પણ અંતરાલ એ જ નામ આપવામાં આવ્યું. આ રીતે મંદિરના ત્રણ વિભાગ થયા : ગર્ભગૃહ, અંતરાલ અને સભામંડપ. આ ત્રણ વિભાગનુ પ્રતિબિંબ રાજમહેલમાં પણ પડ્યું. ત્યાં પણ જોહુકમી સુલતાનનું મસલતખાનું, મંત્રીપરિવેષ્ટિત રાજાનો દીવાને-ખાસ, અને પ્રજાનુરંજક બાદશાહનો દીવાને-આમ તૈયાર થયાં. જ્યાં રાજા હતો જ નહીં એવાં હિમાલયનાં ગણરાજ્યોમાં નથી મસલતખાનું કે નથી દીવાને-આમ. ત્યાં તો ગામડાં પાસે ટેકરી ઉપર મોટા મોટા પથ્થરોનો એક ઓટલો અથવા ચોતરો બાંધેલો હોય છે. તેના ઉપર બેસીને વૃદ્ધ લોક સ્વરાજ્યરક્ષણનો વિચાર કરતા. આજે આપણે એક વિરાટ રાષ્ટ્ર બની ગયા છીએ. આજનો આપણો સ્વરાજ્યમંત્ર દીવાને-આમમાં પણ માય એવો નથી. રાષ્ટ્રીય મહાસભા જેની અંદર બેસી શકે એવી રંગસભા હવે બાંધવી પડશે. જ્યાં જ્યાં લોકસમસ્તનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યાં ત્યાં ગ્રીક સંસ્કૃતિનુ કાંઈ પણ અનુકરણ કરવું જ પડવાનું. તેથી હવે આપણે વક્તૃત્વકળા ખીલવી છે. આપણી રંગસભા પણ ગ્રીક લોકોનાં ઍમ્ફીથિયેટર જેવી બનાવવી પડશે. માત્ર હિંદુસ્તાનની ઉપવનસંસ્કૃતિને છાજે એવી તે રંગસભા થવી જોઈએ. ઈંટ અને પથ્થર કરતાં વૃક્ષો ઉપર હિંદી સંસ્કૃતિ વધારે નિર્ભર છે. તેથી આ ઍમ્ફીથિયેટર અથવા રંગસભાના વિભાગ અર્ધવર્તુલાકાર હારમાં વૃક્ષો વાવીને જ કરવા પડશે. સભા જો ખરે બપોરે ભેગી થવાની હોય તો ખાદીની ચાંદની આ ઝાડોને બાંધી શકાય છે. આ જ રંગસભા હમેશાંને માટે ગ્રામદેવતાના મંદિર તરીકે ગણાશે. એટલે ગ્રામવાસીજન સહેજે એની મરામત કર્યાં કરશે. અખાડા, વ્યાખ્યાન, નાટક આદિ બધું અહીં જ થાય. હિંદુમુસલમાનના ઐક્યસૂચક એક વિસ્તીર્ણ તળાવ આ મંદિર પાસે જરૂર હોય.

આ રીતે સામાજિક જીવન અને સામાજિક કળાનો ત્રિકાલનો સંબંધ આપણે જોયો. અને તે ઉપરથી આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે જેવું જીવન

તેવી જ કળા. હવે એટલું જોવાનું રહ્યું કે જેવું તત્ત્વજ્ઞાન, જેવો સામાજિક પુરુષાર્થનો આદર્શ તેવી જ રહેણી, અને તેવી જ કળા. આ દૃષ્ટિએ આપણે ઉપર વર્ણવેલી મંદિરની રચના તપાસીએ. મંદિરોમાં ત્રણ જાતના ઉપાસક જાય છે. 'देव भूत्वा देव यजेत्' એ તલ્લીનતાથી ગર્ભગૃહમાં બેસી પૂજા-અર્ચા કરનાર એક વર્ગ; એ અન્તે કહેવાનો —यो सावसौ पुरुष: सोहमस्मि. દેવદર્શનને નામે મંદિરમાં ભેગો થઈને પુરાણશ્રવણ, કથાકીર્તન અને ધર્મ-વિવરણ કરનાર સભામંડપસ્થ બીજો વર્ગ; અને બંને વર્ગ સાથે સમભાવ ધરાવનાર અને ધ્યાન અથવા જપ એ જ શ્રેષ્ઠ સાધના માનનાર એક વચલો વર્ગ હોય છે; તે આ અંતરાલમાં બેસતો આવ્યો છે. આમ થવાનું કારણ આપણને આપણા તત્ત્વજ્ઞાનમાં મળી આવશે. આપણું તત્ત્વજ્ઞાન આત્મપરાયણ છે. દર્શનકારો આત્માના ત્રણ વિભાગ કલ્પે છે: બહિરાત્મા, અન્તરાત્મા અને પરમાત્મા. બહિરાત્મા પોતાને આ બાહ્ય સૃષ્ટિ સાથે સંલગ્ન અને અભિન્ન માને છે. અન્તરાત્મા દેહધારી હોવા છતાં દેહથી પોતાનું ભિન્નત્વ જાણે છે. અને પરમાત્માને તો દેહભાન હોતુ જ નથી. મનુષ્યની આ ત્રણ દશાઓ છે; અને આ ત્રણ દશા પ્રમાણે તે જીવનમંદિરમાં પ્રથમ સભામંડપમાં બેસે છે, ત્યાર પછી અંતરાલમાં બેસીને આત્મદેવનુ દર્શન કર્યાં કરે છે, અને તે સાધના પૂરી થયા પછી ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કરી અભેદભક્તિમાં વિલીન થાય છે. સમાજમાં કળાની પ્રગતિ પણ આ ત્રણ દશામાં જ થાય છે. સમાજની શું—અખિલ માનવકોટિની પ્રગતિ આ જ દિશામાં છે. સૃષ્ટિસંલગ્ન દશામાં કળા વધારેમાં વધારે બહિર્મુખી અને સૃષ્ટિઉપાસક હોય છે. તેને યથાર્થદર્શી Realistic કહે છે. સૃષ્ટિ કામરૂપિણી હોઈ તેની વિવિધતા અનંત છે, તેથી તેની ઉપાસનાનો અંત સહેજે આવતો નથી. એક રૂપમાં થાકી જાઓ તો બીજું રૂપ તમારી આગળ ઊભું રહ્યુ જ છે. જેમ જેમ તમે સૃષ્ટિના પાશમાં સપડાઈ જાઓ છો તેમ તેમ તમને તમારી શક્તિ વધી છે એવો આભાસ આવે છે. જે વખતે પ્રભુતાનો મદ ચરમ સીમાએ પહોંચેલો હોય છે તે વખતે વસ્તુતઃ માણસ સૃષ્ટિનો દાસાનુદાસ થયેલો હોય છે. પણ ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં ચિરપતિત કોઈ નથી. આત્મતત્ત્વ અમર છે. અને તેથી માયાના પાશ પોતાના ભારથી જ આખરે ખરી પડે છે ત્યારે મનુષ્યને થાય છે કે नियति-कृत-नियम-रहिता,[1] ह्लादैकमयी,[2] अनन्यपरतन्त्रा,[3] नव-रस-रुचिरा એવી ભાવગમ્ય સૃષ્ટિ આપણે કેમ ન નિર્માણ કરીએ?

---

૧. બ્રહ્મદેવે નિર્માણ કરેલી સૃષ્ટિના બાહ્ય નિયમની મર્યાદાથી મુક્ત. ૨. સુખ-દુઃખાત્મક નહીં, પણ શુદ્ધ આનંદરૂપ. ૩. બીજા ઉપર આધાર ન રાખે એવી સ્વતંત્ર.

આ બાહ્ય સૃષ્ટિ પોતાના સુવર્ણમય ઢાંકણથી રસરૂપ પરમાત્માને ઢાંકી રાખે છે., તેથી યથાર્થદર્શી કળામાં સુખ સાથે અતૃપ્તિ વિષાદ ભેળવેલો હોય છે. તેના આનંદથી સમાધાન થવાને બદલે વાસનાજ્વર જાગ્રત થાય છે. પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ ગમે તેટલો રમણીય હોય તોપણ તે અધોગામી છે અને અંતે વિષાદમય જ છે.

આટલો અનુભવ થયા પછી ઉપાસક આત્માભિમુખ થઈ જાય છે. તે ઇંદ્રિયજન્ય રસને છોડી દઈ ભાવાત્મક રસ લેવા માંડે છે. તે આનંદ વ્યક્ત કરવાનાં સાધનો ભલે પાર્થિવ હોય અને ઇંદ્રિયગોચર હોય, તોપણ તે દ્વારા વ્યક્ત કરવાનો ભાવ ઇંદ્રિયાતીત હોય છે, અને તેથી તે દ્વારા મળતો આનંદ પણ શુદ્ધ, નિષ્કલંક અને સ્થાયી હોય છે. તે આનંદ શમપ્રધાન હોય છે. વિલાસિતાને એથી પોષણ નથી મળતુ. તે આનંદમાં પ્રવેશ કર્યા પછી માણસ विगलित-वेद्यान्तरं થઈ જાય છે. આ કળાને આદર્શદર્શી Idealistic કહે છે, કેમ કે આ કળાના આદર્શમાં આત્માનું પ્રતિબિંબ પડેલું હોય છે. ભારતવર્ષમાં આ આદર્શદર્શી કળાને જ પ્રાધાન્ય હતુ. યથાર્થદર્શી કળા અહીં ન હતી એમ નથી. એમ કહેવાય છે કે મયાસુરની કળા યથાર્થદર્શી હતી, જ્યારે વિશ્વકર્માની કળા આદર્શદર્શી હતી. પણ અંતે આ ધર્મપરાયણ સમાજમાં વિશ્વકર્માની કળા જ લોકમાન્ય થઈ. મયાસુરની કળા વખતે ચીન દેશથી આવેલી હોવાથી અહીં ન ટકી હોય અથવા તો તે કળા આપણી ધાર્મિક ભાવનાઓને પોષક ન હોવાથી લોકો તરફથી ઉપેક્ષિત થઈ હોય. આ આદર્શપરાયણના જેમ ચિત્રકળામાં તેમ શિલ્પમાં, જેમ સંગીતમાં તેમ સ્થાપત્યમાં પણ છે; જેમ પૂજાઅર્ચામાં છે તેમ જીવન-સંસ્કારોમાં પણ છે, જેમ સાહિત્યમાં છે તેમ આપણા રીતરિવાજોમાં પણ છે. આમાં કળાનો ઉત્કર્ષ છે, પણ તે પરાકાષ્ઠા નથી. કાષ્ઠા અને પરાગતિ તો આત્મપ્રાપ્તિ જ છે, આત્મપ્રાપ્તિમાં માણસ કળાતીત થાય છે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના ‘રાજા’ (‘રાજા’ નાટકના) પ્રમાણે આત્મા સુંદર પણ નથી હોતો, તેમ કુરૂપ પણ નથી હોતો. તે સત્યરૂપ હોય છે, અને તેથી જ તેની સાથે જીવરાણીને રમમાણ થવું હોય તો તે રાણીએ પણ કળાતીત થવુ જોઈએ. એ જ અભેદભક્તિ છે, એ જ ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ છે, એ જ સાયુજ્યમુક્તિ છે. એનુ વર્ણન ન થઈ શકે, એનું સૂચન જ થઈ શકે. તે શબ્દાતીત છે, તે અવર્ણ્ય છે, તે નિષ્કલ પરબ્રહ્મ છે. આદર્શદર્શી કળા આપણને તે તરફ લઈ જાય છે, તેનું સ્મરણ કરાવે છે, તેની ઝાંખી આપે છે, તે તરફ જવાને શક્તિમાન બનાવે છે. તેથી જ તે કળાની ઉપાસના એ બ્રહ્મપ્રાપ્તિની એક સાધના છે તેથી જ જૂના શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે નાદોપાસનાથી શુદ્ધ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય

છે. કળાની સમ્યક્ ઉપાસના કરવાથી માણસ કળાતીત થાય છે અને મોક્ષ મેળવવાને લાયક બને છે.

આ કળાની ઉપાસના યોગથી થાય છે. નાક પકડીને શ્વાસ રોકવો એનું નામ યોગ નથી. યોગ એટલે સમત્વ. યોગ એટલે વાસનારાહિત્ય. યોગ એટલે નિર્વિકારતા. યોગ એટલે સંયમ. યોગ એટલે ધ્યાન. યોગ એટલે તદાકારતા. એ યોગ જે સાધે તે જ આર્ય કળાનું રહસ્ય સમજી શકે, તેનું પુનરુજ્જીવન કરી શકે, તેમાં નવીન પ્રાણ ફૂંકી શકે અને તે દ્વારા સમાજમાં નવીન યુગ પ્રવર્તાવી શકે. કળાનો ઉગમ અંદરથી થવો જોઈએ. તેટલા માટે આજે કળાધરોએ તપસ્યાપૂર્વક ધ્યાન કરવું જોઈએ. પોતાનું શરીર, પોતાનો સમય અને પોતાની સ્ફૂર્તિ વિલાસ માટે અથવા વિલાસી જનોને સંતુષ્ટ કરવા માટે નથી, પણ પોતાની કળા દ્વારા જનાર્દનની સેવા કરવા માટે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

મે, ૧૯૨૩

૨

કળાનું હાર્દ

લોકોને ખુશ કરવા ખાતર જે પોતાની કલ્પનાશક્તિ કેળવે છે, રૂપ કાઢે છે, આકર્ષક પદાર્થો નિર્માણ કરે છે, અથવા મોહક આલાપો લે છે તે નટ–વિટ–ગાયક–નર્તકની કોટીનો માણસ છે. એની વિદ્યા કે કળા જોકે દુનિયાને પ્રસન્ન કરે છે તોપણ એના સમાધાનને અર્થે તે બસ નથી હોતી. લોકો એના સંગીતના ભૂખ્યા હોય છે, અને એ સામાન્ય લોકોની વાહવાહનો ભૂખ્યો હોય છે. સંગીતમાં જે નિરતિશય આનંદ હોય છે તેની સાથે તલ્લીન થવા જેટલું હૃદય એણે કેળવ્યું નથી. કેવળ કંઠ કેળવ્યો એમાં એને શો લાભ થયો ? એ સમાજનો આશ્રિત છે. જેને અંદરથી આનંદ મળે છે તે નિત્યતૃપ્ત હોય છે, સ્વસ્થ હોય છે. સહેજે ચિડાઈ જાય અથવા સહેજે ફુલાઈ જાય એવા સ્વભાવવાળા ગાયક કે ચિત્રકારને અને સાહિત્યસેવીને હું જોઉં છું ત્યારે મનમાં કહું છું, ‘ આ માણસ ગુણી છે, પણ કળાધર નથી.’ યુદ્ધકળામાં અનેક આવડતો જોઈએ છે. પણ મુખ્ય વાત તો મોતની બેપરવાઈ, મરવાની તૈયારી, વીરતા એ જ છે. તેમ કળામાં અનેક વસ્તુઓની આવશ્યકતા હોય તોપણ वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि એવું હૃદયનું આર્યત્વ એ મુખ્ય હોવું જોઈએ. એ જ જીવનની કળા છે. એ જ્યાં ન હોય ત્યાં વિષયનો વિલાસ જ છે—પછી એને ગમે તેટલું સુંદર રૂપાળું નામ આપો.

ઓક્ટોબર, ૧૯૨૫

૩

કળા અને અશ્લીલતા

નગ્નતામાં અશ્લીલતા હોય જ છે એમ નથી. ફૂલો નગ્ન હોય છે; પશુપક્ષીઓ નગ્ન હોય છે; નાનાં નાનાં બાળકો પણ નગ્ન દશામાં નિર્વ્યાજ મનોહર હાસ્ય સાથે કૂદંકૂદા કરે છે. એમાંનું કશું અશ્લીલ જેવું લાગતું નથી.

કુદરતનો કોઈ પણ સ્વાભાવિક વ્યાપાર સ્વતઃ અશ્લીલ નથી. વૈદકની ચોપડીમાં કે કાયદાની ચોપડીઓમાં એવી કેટલીય વસ્તુઓ નોંધેલી હોય છે કે જે શિષ્ટ સમાજમાં આપણે રજૂ કરી નથી શકતા. યોગ્ય ઠેકાણે તે અશ્લીલ નથી ગણાતી. સરકાર સામે ઉશ્કેરનારો લેખ રાજદ્રોહી ગણાય છે. અને તે લખી પ્રસિદ્ધ કરવા માટે લેખક પ્રકાશકને સજા થાય છે. પણ એ જ લેખ કોર્ટના રિપોર્ટ તરીકે જ્યારે છપાય છે ત્યારે સામાન્યપણે તેમ કરવામાં રાજદ્રોહનો ગુનો નથી થતો, એના જેવું જ કંઈક અહીં છે. ધર્મગ્રંથોમાં અને મહાભારત જેવાં ધાર્મિક કાવ્યોમાં કોક કોક વાર એવી વસ્તુઓ વર્ણવેલી હોય છે કે જે સામાન્યપણે આપણે અશ્લીલ જ ગણીએ. પણ પવિત્ર, ઉદાત્ત અને ભવ્ય પ્રસંગે અથવા સ્થાને અશ્લીલ વસ્તુઓ પણ અશ્લીલ નથી ગણાતી. ચિકિત્સાના મેજ પર ડૉક્ટર આગળ ગમે તે માણસ – પુરુષ કે સ્ત્રી – વિવસ્ત્ર દશામાં લાંબાં થઈ શકે છે પણ સામાન્ય વ્યવહારમાં તેવું કોઈ કરી ન શકે.

અશ્લીલતા એ હેતુ, પરિસ્થિતિ અને અસર ઉપર આધાર રાખે છે.

હા, કેટલીક વસ્તુઓ મૂળે જ એટલી બધી અકુદરતી અને બીભત્સ હોય છે કે એમનું દર્શન કે સ્મરણ જુગુપ્સા પેદા કરે છે. એવી વસ્તુઓ ભાગ્યે જ શ્લીલ એટલે કે શ્રીયુક્ત બની શકે છે.

કેટલીક કળાકૃતિઓ સીધી રીતે અશ્લીલ કહી શકાતી નથી અને છતાં એના દર્શનથી કે શ્રવણથી સારા ભાવ પેદા થતા નથી. હૃદય લલિત, દયિત, ઉદાત્ત અથવા ઉન્નત થતુ નથી. એવી કળાકૃતિઓ પણ વિશ્રી અને હીણુ લેખાવી જોઈએ. ઉચ્ચ કળાકૃતિ દ્વારા આપણુ હૃદય ઉત્કટ અવશ્ય થાય છે. કોક કોક વાર અસ્વસ્થ પણ થાય છે એ જ એની ખરી અસર છે. પણ જ્યારે કોઈ કૃતિ સંસ્કારી ભદ્રપુરૂપને અરુચિ ઉત્પન્ન કરાવે છે — કળાવૃત્તિને ઊલટી કરાવે છે ત્યારે એ અશ્લીલ છે એમ જાણવું.

ભોજન-રસ અને કામ-વિકાર લોકયાત્રા માટે ગમે તેટલાં આવશ્યક હોય તોયે એમાં તટસ્થ આનંદ હોતો નથી. અલિપ્તપણે, અનાસક્તપણે જે આનંદ અનુભવી શકાય તે જ કળાનો વિષય થઈ શકે છે. એ તંત્ર જ્યાં ન સચવાયું ત્યાં કાં તો વિલાસિતા હોય અથવા અશ્લીલતા હોય. વિલાસિતામાં ઉન્માદક આકર્ષણ હોય છે. અશ્લીલતામાં હીનતા અને વિકૃતિ હોય છે. બન્નેમાં કળાનો પરિપોષ નથી. માટે બન્નેનો કળાના ક્ષેત્રમાંથી ત્યાગ જ વિહિત છે.

૧૯૩૭

૪

જીવનમાં સૌંદર્યનું સ્થાન

[એક પ્રવચન]

સૌંદર્ય પોતે સુંદર વસ્તુ છે પણ તે વિષેનું વિવેચન કે મીમાંસા સુંદર હોય જ છે એમ નથી. કાવ્ય, સંગીત કે વિનોદમાં રહેલો આનંદ આપણે અનુભવીએ છીએ પણ આ સુંદર કળાઓની મીમાંસા કરવા જતાં કદાચ એ કાર્ય આનંદરહિત અને અ-સુંદર પણ થઈ બેસે. સૌંદર્યના અનુભવનો આનંદ સૌંદર્યમીમાંસાથી નીપજે જ છે એમ નથી.

સૂર્ય તરફ નજર રાખી ચાલતાં પ્રકાશ પણ મળે છે અને છાયા પણ આપણી પાછળ આપમેળે ચાલી આવે છે. પરંતુ તેથી અવળી નજર રાખી છાયા પાછળ ચાલતાં પ્રકાશ પણ મળતો નથી અને છાયા તો હાથમાં આવતી જ નથી, તે તો આગળ ને આગળ દોડી જાય છે, તેવી રીતે સૌંદર્યની પાછળ પડતાં તે પ્રાપ્ત થતું નથી. તેની તરફ બેદરકાર રહેતાં આનંદ અને સૌંદર્ય બન્ને સહેજે મળે છે. બાળકોના જીવનમાં વ્યક્ત થઈ રહેલું સૌંદર્ય એને વિષે એને ભાન થતાં અને દરકાર લેવાતાં નષ્ટ થવા માંડે છે. સૌંદર્ય વિષે ભાન આવ્યું એટલે તેમાં વિકૃતિ પેસવાની જ. જ્યાં સુધી સૌંદર્યનું ભાન ન હોય ત્યાં સુધી જીવનમાં સૌંદર્ય માટે સ્થાન રહે છે. આમ સુંદરતા વસ્તુ એવી છે કે તેના વિષે તટસ્થતા કે ઉદાસીનતા કેળવવાથી તે સહેજે મળી રહે છે પરંતુ તેને માટે પ્રયત્નો કરવા જતાં તે શરમાઈને દૂર જતી રહે છે. જેમાં સૌંદર્ય રહેલું હોય તેની જ ઉપાસના કરવાથી, સૌંદર્ય આપોઆપ પાસે આવે છે.

આમ છતાં માણસ કોઈ ને કોઈ રીતે પોતાની સુદરતા વધારવાનો પ્રયત્ન કરે જ છે. બજારમાં સુંદરતાની, એટલે દેખાવડાપણાની કિંમત હોય

છે એટલે માણસ કૃત્રિમ સુંદરતા કેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. રાજામહારાજાઓ પોતાને ત્યાં અમલદારોની નિમણૂક કરતા પહેલાં તેમના ફોટા પરથી, તેઓ છાપ પાડી શકે તેવા દેખાવના છે કે નહીં તેની ખાતરી કરી જુએ છે. વેપારમાં પણ દેખાવડો, અસર પાડી શકે તેવા રૂપઢંગનો, સેલ્સમૅન સફળ થવાનો જ. આ સૌંદર્ય કેળવવાનો પ્રયત્ન સારો છે કે ખોટો તે જુદી વસ્તુ છે. પણ દરેકના જીવનમાં તેનું સ્થાન હોય છે જ. પરંતુ બાળકોના બેદરકારીભર્યા સૌંદર્યમાં તેની જે કલ્પના રહેલી છે તેનાથી આ કલ્પના સાવ જુદી હોય છે. જેઓ જીવનને સમૃદ્ધ કરવા માગે છે, જીવનને સુંદર રીતે વ્યક્ત કરવા ઇચ્છે છે, તેમની આગળ સૌંદર્ય આવે જ છે અને તેઓના જીવનમાં તેનું સ્થાન પણ અનેરું હોય છે.

બાળકના જીવનમાં સહેજે શોભતી વસ્તુનું પ્રૌઢાવસ્થામાં અનુકરણ કરવા જતાં તે અસુંદર જ દેખાશે; કારણ ઉંમર વધતાં સૌંદર્યની કલ્પનાઓ પણ બદલાય છે. સૌંદર્યમાં વધારેમાં વધારે અગત્યનું સ્થાન હોય તો તે છે ઔચિત્યને. વખતે વખતે અને પ્રસંગે પ્રસંગે સુંદરતાની કલ્પના પલટાયા કરે છે.

જવાબદારી, કર્તવ્ય અને જીવન વિષેનું ભાન, તેમ જ પ્રેમ, કરુણા, ન્યાય આદિ સુવૃત્તિઓ જેમ જેમ જાગે છે તેમ તેમ સૌંદર્ય વિષેની કલ્પના ઉન્નત થતી જાય છે. અને અન્તે પ્રતીતિ થાય છે કે જે સુંદર રીતે જીવી જાણે છે તે જ સૌંદર્યમય છે. દરેક વ્યક્તિમાં સૌંદર્યની ભૂખ તો હોય છે જ, પ્રત્યેકના જીવનમાં એનું સ્થાન પણ છે; માત્ર જીવન કર્તવ્યશીલ બનતાં, તેની કલ્પના વિકસે છે અને માણસ તેનાં વધુ ઉન્નત સ્વરૂપો ભાળી શકે છે. આ રીતે જવાબદારીમાં જ સૌંદર્ય પ્રતિષ્ઠિત છે.

સૌંદર્યની કલ્પના જેમ જવાબદારીને કારણે બદલાય છે, તેવી જ રીતે પ્રેમને કારણે પણ બદલાય છે અને એ રીતે તે પ્રેમ સાથે વધારે સંકળાયેલી છે. ટૉલ્સ્ટૉયની પ્રખ્યાત નાયિકા એના કેરેનીનાને સત્તર વર્ષ સુધી દંપતી-જીવન ગાળ્યા પછી પોતાના પતિ પરથી પ્રેમ ઊતરતાં તેનામાં સૌંદર્ય દેખાતું પણ બંધ થાય છે. આમ સૌંદર્યની કલ્પના, જ્યારે તે પ્રેમ પાછળ જાય છે ત્યારે આંધળી બને છે કારણ પ્રેમ આંધળો હોય છે અને પ્રેમનું લક્ષ્ય બદલાતાં તેની કલ્પના પણ પલટાય છે.

માટે કેટલાક કહે છે કે સૌંદર્યની કોઈ સર્વગ્રાહ્ય વ્યાખ્યા કરવી અશક્ય છે. પણ આ તો આત્મનેપદી – subjective – સૌંદર્યની વાત થઈ; પરસ્મૈપદી – objective – સૌંદર્ય પણ હોય છે. સ્વભાવે નિષ્પક્ષપાતી, તટસ્થ સમભાવી નિસર્ગનાં સૌંદર્યો સર્વ કોઈને પ્રિય થઈ પડે છે. વૃક્ષો, ફૂલો, નદીઓ, નાનાંમોટાં જનાવરો સૌમાં કંઈ ને કંઈ સુંદરતા ભરી હોય જ છે.

સામાન્યપણે કહી શકાય કે કુદરતના પોતાના સર્જનમાં તો તે સુંદરતા છલો-છલ ભરેલી છે; પણ જ્યારે માણસનો પગ ત્યાં પડે છે ત્યારે તેમાં વિકૃતિ પ્રવેશે છે. માણસના મનના પાપની છાયા વસ્તુ કે પ્રસંગની સુંદરતાને આવરી દે છે અને ત્યાંથી સુંદર અસુંદરતાનો ભેદ શરૂ થાય છે, સૌંદર્યમાં ઊણપ આવે છે. પક્ષપાત, સ્વાર્થ કે ગરજ ન હોય તો વસ્તુમાત્રમાં સૌંદર્ય પ્રતીત થાય અને તેનો આનંદ લૂંટી શકાય. જેના મનમાં પાપ છે તે જ અસુંદર પરિસ્થિતિ અને પ્રસંગ પેદા કરે છે અથવા જોઈ શકે છે. વિકૃત માનસ આગળ સુંદર અસુંદરના ભેદ પડે છે અને જ્યાં નીતિનો અભાવ હોય ત્યાં સૌંદર્યનું નામનિશાન પણ રહેતું નથી ખરું જોતાં જેમાં માણસ અને વસ્તુનો સ્પર્શ, સ્પષ્ટ સંયોગ થતો હોય છે ત્યાં સુખદુઃખ ઊભાં થાય છે. પણ સૌંદર્ય સુખદુઃખથી ભિન્ન અને પર એવી વસ્તુ છે અને તે આનંદ-ઘ્રન હોય છે.

જૂન, ૧૯૩૭

૫

જીવનકળા*

સદ્ભાગ્યે મને કળાનું ભાન બહુ મોડું થયું.

નાનપણમાં કે મોટપણમાં ભણતરને મેં મારા જીવનવિકાસમાં આડે આવવા દીધું જ નથી. એટલે છેક બાળપણથી કુદરતની ગોદમાં જ રમ્યો છું ને ઊછર્યો છું. મુસાફરી એ મારો નાનપણનો આનંદ. અને તે મુસાફરી પણ પાર્સલની પેઠે રેલવેના ડબ્બામાં બેસીને કરેલી નહીં, પણ બળદગાડી સાથે મજલ દર મજલ મોટે ભાગે પગપાળા કરેલી. છોકરાઓ કે મોટાઓ સાથે હું ઝાઝો ભળતો નહીં. પણ પશુપક્ષી અને ઝાડપાન સાથે જ વધારે દોસ્તી બાંધેલી. ડુંગરાઓમાં વહેતાં ઝરણાંને કાંઠે બેસીને તેમની સાથે અર્થ-નિરપેક્ષ વાતો કરતાં પણ શીખેલો. થોડા જ દિવસમાં મેં જોયું કે શાળાના ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓએ અરુણોદયની શોભા જોયેલી જ ન હતી. મોડી રાતે ચંદ્રમા જ્યારે આથમે છે ત્યારે તે કેવો મજાનો તાંસળી જેવો દેખાય છે એનો તો તેમને ખ્યાલ જ ક્યાંથી હોય? એક વખત અમે સાવંતવાડીને રસ્તે મુસાફરી

* સુરત ખાતે તા. ૧૪–૧૨–’૨૪થી ઊજવાયેલા ‘યુવક સપ્તાહ’ને અંગે મોકલેલો નિબંધ.

કરતા હતા. ચંદ્ર આથમવા આવ્યો હતો. રાતના બેનો શુમાર હશે. હું ગાડીમાં સૂતો સૂતો ચંદ્રને જોતો હતો. ચંદ્ર છેક ક્ષિતિજ પાસે આવ્યો અને તેના પર લાલ કાળાશ છવાઈ. આખી કુદરત પણ ભારે ગમગીનીમાં પડી હોય એવી દેખાવા લાગી. કુદરતમાં સૌંદર્ય સાથે ભાવનાઓ પણ હોય છે એની છાપ તે દિવસે દસ વરસના બાળહૃદય પર પહેલવહેલી પડી.

છતાં કળાનું ભાન જાગ્યું ન હતુ. ઘરમાં તેમ જ મંદિરોમાં ધાર્મિક સંસ્કારો, વિધિઓ, તહેવારોની આયોજનાઓ અને ઉત્સવો બધાની અસર નાનપણથી થતી હતી. ત્રણ ત્રણ કલાક સુધી ઘરમાં દેવપૂજા કરવાનો મારો આગ્રહ હોવાથી મૂર્તિઓની નવી નવી રચનાની, રંગરંગનાં ફૂલો અને દુર્વાની, તુલસી અને બિલ્વદળની નવી નવી શોભા જોવાની ટેવ અને આનંદ એની સાથે જ મળતાં. પિતા સાથે પ્રવાસ કરતાં જોયું કે દરેક પ્રાંતનાં વાસણો જુદાં, પોશાક જુદો, રિવાજો જુદા અને ઘરની બાંધણી પણ જુદી; એ જોઈને તેના ભેદ અને સામ્ય તરફ આપોઆપ ધ્યાન ખેંચાતુ. દેશી રાજ્યોની રાજધાનીઓ પણ ફરી ફરી જોવાની તક મળતી હોવાથી દરબારી ઠાઠ, ગાયન અને નાચ, રાજમહેલો અને ત્યાંનો શિષ્ટાચાર, એ બધું નિહાળવા મળતુ. અને તરંગી મન અનેક રીતે એનો વિચાર કરી કલ્પનાઓ બાંધતું. સંસ્કૃતિના નિરીક્ષણનો એ કાળ હતો.

છતાં કળાનું ભાન આવ્યું ન હતું. કળારસિકતા મુગ્ધ જ રહી હતી. તેના શુભ સંસ્કારો મળતા છતાં તેના ઉન્માદનો સ્પર્શ સરખો થયો ન હતો. તેથી આજે પણ હું માનુ છુ કે બાળકોને ભક્તિપૂત કળાનું વાતાવરણ જરૂર ભરપૂર મળવું જોઈએ, પણ ભાનપૂર્વક કળાસેવન તો તેમને માટે એ ઉંમરમાં ન હોય તે જ સારું.

કેળવણી પૂરી કર્યા પછી જ્યારે હુ જીવનનાં અંગપ્રત્યંગોનું મનન અને અને વિવેચન કરવા લાગ્યો ત્યારે જ કળાનું ભાન પહેલી વાર થયુ, એનું મહત્ત્વ સમજાયું. મોજશોખ અને વિલાસમાં પડેલા લોકોનું જીવન કેટલું હીન, છીછરું અને દંભી હોય છે એનુ ભાન તે પહેલાં જ થયેલું હોવાથી સાચી કળાનું સ્વરૂપ સમજતાં મને મુશ્કેલી ન નડી. આટલી તૈયારી પછી કળા પરના પ્રામાણિક ગ્રન્થો વાંચતાં રસ છૂટચો, અને શંકા-કુશંકાઓનુ તોફાન પણ મગજમાં ન ઊઠ્યું.

કળાનું વિવેચન શરૂ કરું તે પહેલાં જ ઉપરના અનુભવનો સાર કહી દઉં કે જીવનની પૂર્વદશામાં પ્રથમ સદ્‌ગુણો કેળવવા જોઈએ, દૃઢ કરવા જોઈએ, સદાચારની મહત્તા અને દુરાચારની હીનતા હૃદય પર શિલાલેખની પેઠે કોતરેલી હોવી જોઈએ. આટલું થાય ત્યાર પછી જ કળાની દીક્ષા લેવાની તૈયારી થઈ

ગણાય. યૌવન જેમ ચારે પુરુષાર્થ સાધવાનો ઉત્તમ કાળ છે તેમ અનંત પ્રમાદોનું ઊગમસ્થાન પણ એ જ છે. યૌવન પાસે બધું હોય છે, માત્ર એક સુકાન નથી હોતું. એ સુકાન જો ધર્મસંસ્કારો અને સદાચાર પાસેથી ન મળે તો કળા પાસેથી મળવાનું નથી જ. વ્યાપક શુદ્ધ ધર્મ એક વાર જીવનમાં પ્રતિષ્ઠિત થયો એટલે માણસમાં સર્વ શક્તિ આવી ગઈ. ધર્મવીર્યથી માણસ ગમે તે ક્ષેત્રમાં કે વિષયમાં ઊંડાણ સુધી ઊતરી શકે છે અને તે તે ક્ષેત્રનું યથાર્થ રહસ્ય કળી શકે છે; જીવન-સમસ્તમાં દરેક વસ્તુનું શું શું સ્થાન, પ્રયોજન અને વિનિયોગ છે તે તે નિર્મળ દૃષ્ટિથી નક્કી કરી શકે છે.

ધર્મના એટલે કે સદાચારના પાયા પર શ્રદ્ધાયુક્ત રચાયેલી કળા રસ-ગંભીર હોય છે, પ્રાણપોષક હોય છે, અનંત-વીર્ય અને અમિત-વિક્રમ હોય છે. કેવળ કળા ઉપર રચાયેલા સદાચારમાં ઘણી વાર ઉપરઉપરનો ઠાલો વિવેક જ હોય છે. જેમ સડેલા ફળ પર પાતળો રંગીન કાગળ બાંધીને તેને દેખાવડું કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે તેમ અસંસ્કારી અને અસંયત જીવન ઉપર નાગર-તાનો ઓપ ચડાવી જીવન સદાચારી બતાવી શકાય છે. કેવળ કળાથી કેળ-વાયેલો સદાચાર એ તો હલકી ધાતુ પર ચડાવેલો ઢોળ જ ગણવો. ધર્મ જ્યારથી અપ્રતિષ્ઠિત થયો ત્યારથી સુધારો એ તો ફક્ત એક જાતનું 'વેનીર' બન્યુ છે. વેનીર એટલે હલકા લાકડાની વસ્તુ પર સીસમ કે મોહાગની જેવા કીમતી લાકડાનો ચડાવેલો પોપડો.

માંસાહાર સદાચારથી વિરુદ્ધ છે એમ જો આપણે માનતા હોઈએ તો એ માન્યતાનો પાયો આપણને ધર્મમાંથી મળવો જોઈએ, કળામાંથી નહીં. માંસાહારમાં ક્રૌર્ય છે, પાપ છે, હૃદયધર્મનો દ્રોહ છે, એ ભાવનાથી કરેલો માંસાહારનો ત્યાગ સ્થિર હોય છે, બળપ્રદ હોય છે. કેટલાક કળાકારો અને કવિઓ કહે છે, 'અમે માંસાહાર નથી કરતા કારણ માંસાહાર વિશ્રી છે. માંસાહાર અમારી સૌંદર્યની કલ્પનાને આઘાત પહોંચાડે છે, માટે અમે નિરાં-મિષ-ભોજી છીએ.' આવા લોકોના નિરામિષ-ભોજનમાં વ્રતની દૃઢતા નથી હોતી. કોક દિવસ માંસ ખાઈ પણ લે. એકલી કળાના હિમાયતીઓ કળાનું સેવન કરી જાણે, જીવન-પરિવર્તન દ્વારા કરવાનું પૂજન ન કરી શકે. આવા પૂજનની વૃત્તિ જ ધર્મમાંથી આવે છે. સ્વાર્થ અને અહંકાર બન્ને માર્યા વગર આત્માર્પણથી થતુ પૂજન સંભવતું જ નથી.

જીવન વિષેની કલ્પના જ્યાં સુધી શુદ્ધ થઈ નથી ત્યાં સુધી કળા શી ચીજ છે એનો ખ્યાલ જ આવવાનો નથી. પશુની પેઠે માણસમાં પણ ભોગવૃત્તિ રહેલી છે, ઉપરાંત સ્વામિત્વબુદ્ધિ રહેલી છે, આળસ રહેલું છે, ઢાળ ઊતર-વાનો આનંદ રહેલો છે. માણસ બુદ્ધિમાન પ્રાણી રહ્યો, એટલે આ બધી

વૃત્તિઓને સુવ્યવસ્થિત રૂપ તો આપી શકે છે, શબ્દજાળ પાથરીને પશુજીવન-ને પણ રસમય અથવા યથાર્થ બતાવી શકે છે. ભોગપ્રધાન જીવન રસમય કે યથાર્થ ન થઈ શકે, એ અનુભવ તો મોડો થવાનો, અને એકના અનુભવથી મળતા ડહાપણનો લાભ મફત લેવાની જ્યાં સુધી બીજાઓ ના પાડે છે ત્યાં સુધી ભોગની ફિલસૂફીને અને તેના પર રચાયેલા સૌંદર્યશાસ્ત્રને નવા નવા અનુયાયીઓ મળતા જ રહેવાના.

જીવનની સફળતા શામાં રહેલી છે, કેવું જીવન ગાળવાથી આપણે નિષ્પ્રાણ ન થઈએ, હીન ન નીવડીએ, વિનાશના યાત્રી ન બનીએ એ પ્રથમ નક્કી કરવું જોઈએ, અને પછી જ એવા મંગલ જીવનને અનુકૂળ એવી કળા આપણે ખીલવવી જોઈએ. ઇન્દ્રિયોનું પોતપોતાના વિષય તરફનું આકર્ષણ સ્વાભાવિક છે. એ આકર્ષણને જો કોઈ કળાવૃત્તિ માની બેસે; એને જ કોઈ રસિકતા સમજી લે, તો તેણે આપઘાત કર્યો છે અને કળાનું અપમાન કર્યું છે. કળાનો વ્યાપાર ઇન્દ્રિયગોચર હોય છે પણ એનો આનંદ તો વિષયાતીત હોવો જોઈએ.

* * *

કેટલાક વિરક્ત લોકો ઇંદ્રિયો પર પરિપૂર્ણ અવિશ્વાસ રાખે છે. તેઓ કહે છે, 'ઇંદ્રિયોને છૂટી મૂકો એટલે તેઓ તેમના વિષયો તરફ દોડવાની જ. અને વિષયોનું સેવન એ જ આધ્યાત્મિક મરણ છે એ વિષે ના કોણ પાડી શકે? ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ શુભ નથી જ, તે એકદમ બંધ થતી નથી; એકદમ બંધ કરવા જઈએ તો બળવાન ઇંદ્રિયગ્રામ કંઈક વિકૃતિ ઊભી કરે જ છે. માટે ક્રમે ક્રમે યુક્તિપ્રયુક્તિથી, કુનેહથી પણ દૃઢતાથી ઇંદ્રિયોને વિષય-પરાઙ્મુખ કરવી એ જ આપણો એક માત્ર પુરુષાર્થ છે.'

કળાના ઉપાસકની દૃષ્ટિ આથી કંઈક જુદી હોય છે. તેઓ પણ કહે છે, 'ઇંદ્રિયોને વિષયસેવન માટે છૂટી મૂકીએ તો જોતજોતામાં તેઓ જીવન-ની બધી સુંદરતા વેડફી નાખવાની. વિષયસેવનમાં તાત્કાલિક સુખ હોય, ઉન્માદ હોય પણ સુંદરતા નથી જ. સુંદરતા, કાવ્ય અથવા કળા એ ઇંદ્રિયાતીત વસ્તુ છે. એનો આનંદ સાચું જોતાં ઇંદ્રિય-નિરપેક્ષ છે માટે જ શુદ્ધ સાત્ત્વિક છે. એ આનંદ સેવવામાં ઇંદ્રિયોની મદદ લઈ શકાય છે એટલું જ અમારે ઉમેરવું છે. ઇંદ્રિયોની બધી જ પ્રવૃત્તિ અધઃપાતને મદદગાર થાય છે એમ નથી. હૃદયની અમુક શુદ્ધિ પછી એ જ ઇંદ્રિયો પાસેથી સૌંદર્યનું આકલન કરાવી શકાય છે. એક જ યુવતી તરફ જેમ પતિ અને પિતા ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ જોઈ શકે છે તેમ વિષયી માણસ અને કળાપૂજક એક જ વસ્તુ તરફ બે ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિથી જોઈ શકે છે. પિતાની દૃષ્ટિની

નિર્મળતા દુર્લભ છે એ અમને કબૂલ છે. કળારસિકને નામે ઓળખાતા આજના ઘણાખરા લોકો વિષયી કે વિલાસી હોય છે એની પણ ના નથી. અમારી નાતમાં આ ગેરલોકોની સંખ્યા જ વધી પડી છે, એ પણ અમે જાણીએ છીએ. જ્ઞાતિશુદ્ધિનો પ્રયત્ન અમે કરીએ, બધા જ કરે, પણ એ નાતનો નાશ કેમ કરાય ?'

સાચા કળાપૂજકો જાણે છે કે કળાપૂજનમાં બધી જ ઇંદ્રિયો સરખી લાયકાત ધરાવતી નથી. સ્પર્શેન્દ્રિય અને સ્વાદેન્દ્રિય એટલી બધી ઉન્માદકારી અને અસંયત હોય છે કે કળાપૂજનમાં તેમની મદદ લેવાય જ નહીં. ગન્ધ એ પણ સ્પર્શસુખ જ છે, એટલે ગંધ-ગ્રાહી ઇંદ્રિયનું પણ કળા-પૂજનમાંનું સ્થાન શંકાસ્પદ જ છે. બાકી રહી બે જ્ઞાનેન્દ્રિયો : શ્રવણ અને નયન. એ બેની સૂક્ષ્મ છતાં જબ્બર શક્તિ ધારે તો અલિપ્તપણે કામ કરી શકે એમ છે. એ બેની વિલાસિતા અટકાવી એમને કલા-ગ્રહણની દીક્ષા આપી શકાય છે, ભોગ-પરાઙ્મુખ કરી એમને કેવળ સૌંદર્ય-પૂજક કરી શકાય છે.

પણ કળાનો સાચો આનંદ શબ્દ કે રૂપના આસ્વાદમાં નથી. નિર્દોષ ભાવ-સૃષ્ટિ નિર્માણ કરવામાં જ કળા આનંદ માણે છે. એટલે હાથ અને કંઠની મદદથી જ કળાની ઉપાસના સરસમાં સરસ થઈ શકે છે. ગળામાંથી સ્વર્ગીય સંગીત કાઢવાનો આનંદ એ જ કળાનો મુખ્ય આનંદ છે. પણ કાન જ્યાં સુધી તે તપાસે નહીં, શ્રવણ દ્વારા સંગીતની 'અનુરંજક શક્તિનું અને ભાવના ઉદ્દીપિત' કરવાનું સામર્થ્ય તપાસાય નહીં ત્યાં સુધી સંગીતનો આનંદ મળી ન શકે. સંગીતનો અન્તિમ આનંદ તો અન્તે ઇંદ્રિયોથી પર જ છે, પણ શ્રવણ અને કંઠની મદદથી જ તે જાગ્રત થઈ શકે છે.

* * *

સાચું જોતાં દરેક ઇન્દ્રિય મારફતે કળાનો આનંદ મળી શકે એમ છે. પણ તે ઓળખવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. કેટલીક ઇંદ્રિયોનો સંપૂર્ણ સંયમ કરવામાં જ એક અસાધારણ અને નિર્વિષય આનંદ મેળવી શકાય છે. મનુષ્યજાતિએ તે આનંદનો અનુભવ બહુ ઓછો કર્યો છે એ મનુષ્યજાતિનું દુર્દૈવ છે. જે માણસને ખૂજલી થઈ છે તે માણસ ખજવાળના વિષયસુખને જ આનંદ માને છે; પણ નીરોગી માણસ તો શુદ્ધ આરોગ્યાનંદ જ પસંદ કરે છે. શિયાળાના દિવસોમાં તબિયત બહુ સારી હોય અને સવારે ટાઢે પાણીએ વહેલા નાહ્યા હોઈએ એટલે આખા શરીરના રોમેરોમમાંથી જે આનંદ સ્ફુરે છે, જે ઉત્સાહ ઝરે છે, તે જતો કરી શું આપણે ખજવાળનું સુખ પસંદ કરીશું? બ્રહ્મચર્યનો આનંદ એ આરોગ્યાનંદ કરતાં હજારગણો

અદ્ભુત અને ઉન્નત હોય છે. તેના અનુભવી બહુ ઓછા હોય છે એ કંઈ બ્રહ્મચર્યનો દોષ નથી.

પાલખીમાં કે મેનામાં બેસીને ફરવામાં પણ આનંદ છે, અને સામે પવન સૂસવતો હોય તે વખતે ટેકરી પર ચડવામાં પણ આનંદ છે. આળસમાં પણ આનંદ છે અને ઉદ્યોગમાં પણ આનંદ છે. પણ એ બેમાંથી પ્રાણપ્રદ કયો છે અને પ્રાણનાશક કયો છે એ ઓળખીને જ પસંદગી કરવાની રહી. આ રીતે વિચાર કરનાર માણસ કળા અને મજૂરીનો વિરોધ કલ્પે જ નહીં. જીવન-રસને જ ચૂસી નાખે એવી વીસમી સદીની મજૂરી એ સાચી મજૂરી નથી. કળાને નામે વિલાસિતા વધારનાર પૈસાદાર લોકોએ જ એ જીવલેણ મજૂરી ઉત્પન્ન કરી છે એ વાત આપણે ક્ષણ પણ ભૂલીએ નહીં. અમેરિકન સ્ત્રીઓની ટોપીઓ શણગારાય એટલા માટે દુનિયાનાં અનેક દેશનાં અસંખ્ય પક્ષી મારવાનો ધંધો શરૂ થયો એમાં શું કળાને પોષણ મળે છે? લૉર્ડ કર્ઝને હિંદુસ્તાનનું બીજું ગમે તેટલું નુકસાન કર્યું હોય, પણ હિંદુસ્તાનનાં મોર કે બીજાં પક્ષીઓનાં પીંછાં પરદેશ મોકલવાની એણે જે બંધી કરી તે તેણે એક સાચે જ સુંદર કામ કર્યું છે. દરેક પ્રામાણિક મજૂરીમાં —જીવન-પોષક મજૂરીમાં કળાનો શુદ્ધ આનંદ રહેલો છે. જે વસ્તુ નિર્માણ કરતી વખતે પદે પદે અને ક્ષણે ક્ષણે અવધાનની આવશ્યકતા છે, જે આપણને સર્જનાનંદ આપે છે તેની અંદર કળા રહેલી જ છે. રેંટિયો ફેરવતી વખતે દરેક ક્ષણે સૂતરની સુંદરતા તરફ મારે ધ્યાન આપવું પડે છે, એટલુ જ નહીં પણ સૂતરની સુંદરતાનો મારો આદર્શ ક્ષણે ક્ષણે ચડતો જ જાય છે. બેદરકારીથી કાંતેલુ સૂતર આપણી બેદરકારીનું એવું તો સ્મારક બની જાય છે કે જેટલી વાર તેના પર નજર પડે તેટલી વાર મનમાં ગ્લાનિ જ ઊપજે છે. જ્યાં જ્યાં અવધાનની આવશ્યકતા છે ત્યાં ત્યાં કળાને સ્થાન છે, જે જે ક્રિયા સ્વાયત્ત છે તે તે ક્રિયા કળાને અવકાશ આપે છે; આવો સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત આપણે નિર્ભયપણે બાંધી શકીએ છીએ.

કળાનો આનંદ શાંત હોય છે, સ્થાયી હોય છે. જેમાં વિલાસિતા છે તેને છેડે ક્લાન્તિ, ગ્લાનિ અને વિષાદ હંમેશાં આવવાનાં જ. તેથી જ આપણે કહી શકીએ કે લાલિત્ય અને લાલસા એ પરસ્પર ભિન્ન વસ્તુ છે.

* * *

એક બંગાળી ભાઈએ મારી પાસે એવી તકરાર કરી હતી કે, 'કળાને નામે આપણા લોકોએ દેશનો પુરુષાર્થ ઓછો હણ્યો નથી. યુવાવસ્થામાં જ્યારે વિદ્યાર્થીઓનું જીવન અમર્યાદ મહત્ત્વાકાંક્ષાથી સ્ફુરતું હોવું જોઈએ, જ્યારે આખી દુનિયાનું દુઃખ હું એકલે હાથે દૂર કરીશ એવાં સ્વપ્નાં તેના મનમાં

આવવાં જોઈએ, કીર્તિની લાલસા એ એક જ દોષ તેનામાં દેખાવો જોઈએ, કષ્ટ સહન કરવાં એ જ હૃદય સંતોષે એવો તેનો આનંદ હોવો જોઈએ, એવે વખતે આજના યુવકો કળાને નામે નબળું જીવન ગાળતા થયા છે, પરાયુ દુઃખ જોઈને સળગવાને બદલે પોતાના દુઃખનો વિચાર કરીને જ પીગળતા થયા છે, અને આંસુ વહેવડાવવામાં તથા સ્ત્રીઓની ખુશામત કરવામાં જ પુરુષાર્થ માની બેઠા છે. આ નરવીરોને દુનિયામાં દૂર કરવા જેવું એક જ દુઃખ દેખાય છે, અને તે યુવતીઓના વૈધવ્યનું!' એ ભાઈની આખી ટીકા અહીં ન ટાંકું, કેમ કે અતિશયોક્તિભરી ટીકા પોતાના ઉદ્દેશને જ હણે છે. પણ એટલું તો દરેક વિચારવાન માણસે કબૂલ કર્યે જ છૂટકો કે સદાચાર અને પરાક્રમ વચ્ચે જેમ વિરોધ ન હોવો જોઈએ તેમ કળા વચ્ચે અને એ ઉભય વચ્ચે પણ વિરોધ ન જ હોવો જોઈએ. કળા જો સાચી વસ્તુ હોય તો તે જીવનના સંગીતરૂપ હોવી જોઈએ. જીવનનાં બધાં જ અંગપ્રત્યંગો વચ્ચે જ્યારે સંગતિ સધાય ત્યારે જ જીવનમાં સંગીત રેલાય.

* * *

માટે જ સદાચાર એ સર્વશ્રેષ્ઠ કળા છે. સદાચારમાં જ કળાયુક્ત જીવન છે. રૂપની ઉપાસના કરતાં પ્રેમની ઉપાસના જ શ્રેષ્ઠ છે. લયલા ને મજનુંની વાર્તા રૂઢ કરનારા સૂફી કળાકારોએ મજનુંને સુદામાનો બીજો અવતાર કલ્પીને અને શ્યામા લયલાને કૃષ્ણરાત્રિનું કુસુમ કલ્પીને એ જ વસ્તુ જાહેર કરી છે કે ઉચ્ચ કળા બાહ્ય રૂપની પણ ઉપાસના ન કરે. ઘરના દીવાનખાનામાં હરણના માથાનું અથવા શીંગડાનું પ્રદર્શન કરનાર માણસ સૌંદર્યનો ઉપાસક ભલે ગણાય, પણ એનું જીવન કળાશૂન્ય છે એમાં કંઈ શક છે ખરો? પછી શત્રુની ખોપરીઓ ભેગી કરનાર તિબેટના લોકોને તમે જંગલી કેમ કહો? શિકારી જીવન ગાળનાર રાષ્ટ્રો પાસેથી કળાના પાઠ શીખવા બેઠા પછી કળા ને વિકળાનો સંકર થાય તો તેમાં નવાઈ શી? હરણાંનાં માથાંથી દીવાનખાનાને શોભાવનાર આધુનિક રસિક માણસ અને જીતેલા લોકોનાં માથાં કાદવમાં ખોસી તેનો મિનારો રચનાર કોઈ તૈમૂર લંગ વચ્ચે જમાનાનો ભેદ હશે, જાતિનો ભેદ નથી. નાનાં બાળકોના હાથ તોડી તોડી તે ફૂલપાત્રોમાં બેસાડી દીવાનખાનાને શોભાવનાર માણસને જો તમે નરપશુ રાક્ષસ કહો તો પ્રેમધર્મને ભૂલી જઈ કળા ખીલવવા માગનાર માણસને તમારે તે જ નામ ન આપવું જોઈએ?

કળા કોઈ કાળે ધર્મનું સ્થાન ન લઈ શકે, અને તે ધર્મની વિરોધી પણ ન જ થવી જોઈએ. કળા ભલે અંતિમ સત્ય સુધી પહોંચી ન શકે, પણ કળાએ સત્યનો દ્રોહ તો ન જ કરવો જોઈએ. કળામાં સંપૂર્ણ પુરુષાર્થ

સમાયેલો ન હોય, પણ કળા એ પુરુષાર્થની વિઘાતક તો ન જ હોવી જોઈએ. સમાજોપયોગી દરેક મજૂરીમાં કળા જોવા જેટલી દૃષ્ટિ આપણી પાસે ન હોય તોપણ કળા મજૂરીનો તિરસ્કાર તો ન જ કરે. મજૂરીનું જીવન વિષમ કે વિષાદમય તો ન જ બનાવે. મજૂરીનો દ્રોહ કરીને જો જીવન પણ ન ટકી શકે તો કળા ક્યાં સુધી ટકવાની હતી?

* * *

કોઈ કહેશે, કળાને આટલાં બંધનોમાં જકડ્યા પછી તેને ક્ષેત્ર કેટલુ રહેશે? જવાબ એ છે કે આ કળાનાં બંધનો નથી પણ સંરક્ષક ભાઈઓ છે. તેમના સહવાસમાં જ કળા ખીલી શકે છે. તેમની મદદ ન હોય તો કળાનું નામ ધારણ કરનાર કળાની નિત્યવૈરિણી વિકળા જોતજોતામાં કળાને ગૂંગળાવી મારે. ભાઈઓના સહવાસમાં બહેન જીવનવ્યાપી તમામ ક્ષેત્રોમાં વિહાર કરી શકશે. ભાઈઓ બહેનનું ક્ષેત્ર સંકુચિત નથી કરવાના, પણ સંપૂર્ણ ક્ષેત્રનો તેને અધિકાર આપે છે. અને તે ભોગવવાને માટે પરિસ્થિતિની અનુકૂળતા કરી આપે છે.

૬

એ ઝૂંપડીના વાંદરા

[ગાંધીજીની કુટિરનો પરિચય]

પૂ. બાપુજીની ઓરડીમાં કોઈ કાળે સાજશૃંગાર મળે નહીં. (ગામડાનો ગરીબ માણસ જે ઢબે રહી શકે છે એ ઢબે જ તેઓ રહે છે.) દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા અને બૅરિસ્ટરી ચલાવતા હતા ત્યારે એમનો ઓરડો કેવો હશે એ આપણે જાણતા નથી. પણ રેવરંડ ડોકે 'An Indian Patriot in South Africa' નામની ચોપડીમાં એનો કંઈક ખ્યાલ આપ્યો છે. એ વાંચતાં એમ જ થાય છે કે સંસ્કાર-સંપન્ન જ નહીં પણ સંસ્કાર-સમૃદ્ધ અને સૌજન્ય-રસિક બાપુજીના જીવનમાં સાજ-શૃંગારને સ્થાન નથી.

વિલાયતમાં એક વાર કોઈ સલૂની હજામે બાપુજીને છેતર્યા હશે; અને માલિશના દ્રવ્યની એક બાટલીના દસવીસ રૂપિયા પડાવ્યા હશે! પોતાની આ ભૂલના સ્મારક તરીકે બાપુજીએ એ શીશી લાંબા વખત સુધી પોતાના ટેબલ ઉપર મૂકી રાખી હતી. એમને મળવા આવનાર લોકોને શી રીતે ખબર પડે કે અર્થવિહીન એ શીશીમાં બાપુજી માટે કેટલો અર્થ સમાયો હતો!?

આજકાલ સેવાગ્રામમાં બાપુજી રહે છે, એ માટીની ઝૂંપડી મૂળે શ્રી મીરાબહેને પોતાને માટે બનાવી હતી. મીરાબહેન એટલે જાણે યુરોપની પ્રખ્યાત રખડુ જિપ્સી જાતિનાં પ્રતિનિધિ. મીરાબહેને એ માટીની દીવાલ પર માટીના ગારાથી એક ઠેકાણે મોર બનાવ્યો છે. બીજે ઠેકાણે સેવાગ્રામમાં ચારે કોર જડતાં ખજૂરીનાં ઝાડ ઊભાં કર્યાં છે. ધ્યાન માટે ૐકાર અને કર્મ માટે રેંટિયો તો જોઈએ જ. એવી એ ઓરડીમાં એક ખંડ બેસવા માટે. એની આગળપાછળની વાંસની પડદી પાછળ એમના મંત્રીઓ માંડ બેસી શકે છે. એક ખૂણો પેશાબ પાણીની સગવડ ખાતર અને ઉત્તર તરફ એક ખુલ્લો ઓટલો, એવી એ ઝૂંપડી છે. જ્યાં બાપુજી બેસે છે ત્યાં ઘાસની ચટાઈવાળો એક પંખો ટિંગાડેલો છે. એ એટલો સાદો અને અગવડભર્યો છે કે એ નાનકડી ઝૂંપડીમાં પણ એ વૈભવ જેવો લાગતો નથી. પાસે જ ચોપડીઓ ખડકવાની એક બે નાની નાની ઘોડીઓ છે. અંદરની ચોપડીઓ એવી દેખાય છે કે જાણે કહેતી હોય કે આવડા મોટા મહાત્મા જો આવી ગરીબડી ઝૂંપડીમાં રહી શકતા હોય તો અમે અમારો જ્ઞાનભંડાર લઈને આવી દેવદારી ધર્મશાળામાં કેમ ન રહીએ ?

દીવાલ ઉપર આજકાલ એક નવી વાત દેખાઈ આવે છે. કોઈ સારું વચન જડે એટલે એ સારે હાથે લખાવી બાપુજી દીવાલ ઉપર ઊંચે ટિંગાડી રાખે છે. એક વખતે એક અંગ્રેજી વચન મેં જોયું જેનો ભાવ એ હતો કે મિજાજ કાબૂમાં રાખો. જો તમારી વાત સાચી હોય તો મિજાજ ખોવાનું કારણ નથી. ધીરજ રાખ્યે પોસાય. અને જો તમારી વાત શંકાસ્પદ હોય તો મિજાજ ખોયે શી રીતે પોસાય ? ધીરજ ધરવામાં જ ડહાપણ છે.

હમણાં હમણાં એ ઠેકાણે એક બીજું વચન વિરાજમાન છે. જેમાં સાચું બોલતાં પણ જીવનમાં અસત્ય કેટલી સૂક્ષ્મ રીતે પેસી શકે છે એ તરફ વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચ્યુ છે. કોક વાર મૌનથી પણ જૂઠ્ઠું બોલી શકાય છે. વાક્ય ઉચ્ચારતી વખતે આંખના પલકારા દ્વારા તથા અવાજની ખૂબીઓ દ્વારા પણ જૂઠ્ઠું બોલી શકાય છે. અસત્યથી બચવું હોય તો કેટલી જાગૃતિ જોઈએ છે એ એ વાક્યમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે.

એક વાર પૂ. બાપુજી મુંબઈમાં 'મણિભવન'માં રહ્યા હતા. આસપાસ અનેક પ્રકારના કાગળ પથરાયા હતા. અને એમાં જ અસંખ્ય પ્રકારના લોકો બાપુજીની મુલાકાતે આવી પ્રેરણા અને સૂચનાઓ લઈ જતા હતા. ત્યાં મુંબઈનાં એક નાગર (Polished) બહેન આવીને બાપુજીને કહે, 'બાપુજી, આપની ઓરડીમાં આ કેટલી બધી અવ્યવસ્થા છે ? આપના સેક્રેટરીઓ આ બધું વ્યવસ્થિત અને સુઘડ કેમ નહીં ગોઠવતા હોય ?'

બાપુજીએ કહ્યું, 'કોઈ લશ્કરના સેનાપતિનો તંબૂ તમે જોયો હોત તો તમને આમ ન લાગત. કામગરા માણસનું આમ જ હોય છે.'

આજે પણ બાપુજીની ઓરડીની એ જ દશા છે. બપોરે થોડો વખત પેટ ઉપર ભીની માટીનો પાટો રાખી સૂઈ જાય છે ત્યારે પણ એમ જ દેખાય છે કે અક્ષૌહિણી સેનાનો આ સેનાપતિ કામ વચ્ચે એક ક્ષણની નીંદર લઈ રહ્યો છે. એ અહીં એકલો છે. કોઈ વિરક્ત કુટીચક સંન્યાસીની પેઠે વખત વિતાડે છે, પણ એની ફોજ તો આખા વિશ્વમાં અન્યાય અને અસંસ્કૃતિ સામે લડી રહી છે.

બાપુજીની આસપાસ જે કાગળિયાં પથરાયેલાં હોય છે તે કોઈ રમતિયાળ પવન ઉડાવીને રમવા ન લઈ જાય એટલા માટે કેટલાક પ્રાકૃતિક વાંકાચૂકા પણ આકર્ષક પથરાઓ ત્યાં મૂકેલા હોય છે. એમની વચ્ચે હમણાં હમણાં ત્રણ વાંદરાનું એક ચીની માટીનું રમકડું પણ વિરાજમાન થયુ છે. એ એટલું નાનું છે કે કોઈનું ખાસ ધ્યાન પણ ખેંચતું નથી. એમાં કોઈ ખાસ એવી કળા પણ નથી જે કોઈ ચમત્કૃતિ ઉપજાવે. ત્રણ વાંદરાનું રમકડું અનેક ઠેકાણે જોવાને મળે છે. એક વાંદરું પોતાના હાથ વતી પોતાની આંખો બંધ કરે છે. બીજું પોતાના કાન પર હાથ મૂકી દે છે અને ત્રીજું બન્ને હાથ વડે હોઠ દબાવી મોઢું બંધ રાખે છે. આવાં રમકડાં અને એમનો પ્રખ્યાત બોધ બધાંને પરિચિત છે.

મને થયું કે કોઈ બાળકે પોતાના બાળ-હેતથી બાપુજીને આ રમકડું ભેટ આપ્યું હશે અને બાપુજીએ એને રાજી રાખવા ખાતર એ પોતાના બુકશેલ્ફ પર રહેવા દીધું હશે.

પણ બાપુજી કહે કે એવું નથી. આ તો મેં મને જાગ્રત રાખવા માટે નજર આગળ રાખ્યું છે: ભૂંડું કશું જુઓ નહીં, ભૂંડું સાંભળો નહીં અને ભૂંડું બોલો નહીં એ બોધ હમેશ યાદ રાખવા માટે જ આ અહીં રાખ્યુ છે. બે દિવસની મુસાફરીએ જાઉં તોયે આ ત્રણ વાંદરાઓને સાથે લઈ જાઉં છું; અને તેઓ એ કીમતી ઉપદેશ આપતા રહે છે.

જ્યારે જ્યારે હું બાપુજીને મળવા જાઉં છું ત્યારે ત્યારે ચીની માટીના એ ત્રણ ધોળા વાંદરાઓને જોઉં છું, પણ તેમણે મને ઉપરના જેવો બોધ આપ્યાનુ સ્મરણ નથી. મારે મન એ મામૂલી રમકડાંના વાંદરા હતા. તેઓ તો મહાત્માઓ સાથે જ બોલે. મારી ઉપર એમની નજર પડતાં જ એક વાંદરાએ વિચાર્યું હશે કે આ પામરને જોઈને લાભ શો? અને એણે આંખો બંધ કરી હશે. બીજા વાંદરાએ સંકલ્પ કર્યો હશે કે આ બેવકૂફની લવરી

સાંભળવી નથી. ત્રીજા વાંદરાએ ડહાપણ વાપરી નિશ્ચય કર્યો હશે કે આ પ્રમાદીને કોઈ પણ ઉપદેશ કરવામાં સાર નથી.

પૂ. બાપુજીએ મારા પ્રત્યે એ જ વૃત્તિ ધારણ કરી હોત તો? હું ક્યાં જાત? હું તો ગમે ત્યારે એમને મળવા જાઉં છું. તેઓ મારી વાત ધીરજથી સાંભળે છે અને એક જ વસ્તુ અનેક રીતે મને સમજાવતાં થાકતા નથી. બાપુજી તો વાંદરા પાસેથી પણ બોધ લે છે અને નરવર (Superman)ની પેઠે વર્તે છે.

જુલાઈ, ૧૯૪૦

૭

કળાકાર—૧

મારી સાથે મહારાષ્ટ્રમાં ફરી આવેલા એક યુવાન ચિત્રકારના કાગળમાં નીચેની લીટીઓ છે:

"હવે તો એમ થાય છે કે મહારાષ્ટ્રમાં જઈ કળાના સાધુ થઈ ભયંકર સૌંદર્યદેવ સહ્યાદ્રિના જંગલમાં રખડવું અને કળાની જ ભિક્ષા લેવી. પરંતુ મને ઘણી વખત એવા વિચારો આવે છે કે ચિત્રકાર કરતાં કંઈક બીજા જ થવું; ચિત્રકળાને ગૌણ કરી નાખવી. મારે ચિત્રકાર થવું કે નહીં તે લખજો. તમને મારો આ નિશ્ચય યોગ્ય લાગે છે? ચિત્રકારનું જીવન કેવું હોવું જોઈએ?

"અને મારે એક વસ્તુ ખાસ જાણવી છે કે ઈશ્વર શું છે? ઘણા વિચારો કર્યા તોપણ કંઈ સૂઝતુ નથી પણ મને લાગે છે ઈશ્વર છે એમ જો સમજાય તો ચિત્રકળાની પ્રગતિ સહેલાઈથી કરી શકાય."

આ બંને વિચારો માટે એ યુવાનને અભિનંદન ઘટે છે. એની ઉંમર વિચારતાં એને જે જવાબ ઘટે છે તે મોકલ્યો છે. પણ એણે જે સવાલો ઉઠાવ્યા છે તે વધારે મહત્ત્વના હોઈ વિશેષ ચર્ચા માગે છે.

ચિત્રકળા એ એક સ્વતંત્ર દર્શન છે. એટલે કે ચિત્રકળા મારફતે આપણે જીવનનાં અનેક ગૂઢ રહસ્યોનું દર્શન કરી શકીએ છીએ. સામાન્ય જીવનમાં જે કંઈ સુંદર પદાર્થો, અથવા આકર્ષક દૃશ્યો, વનઉપવનો, પશુપક્ષીઓ, મનુષ્યો કે પ્રસંગો આપણે જોઈએ છીએ તેનું આબેહૂબ ચિત્ર રજૂ કરવું એટલો જ કંઈ ચિત્રકળાનો હેતુ નથી. એ તો સૌંદર્યની કેવળ

નોંધ થઈ. જ્યાં સુંદર કુદરત ચારે કોર પથરાયેલી છે અને જીવનના હૃદયવેધી પ્રસંગો આપણને ક્ષણે ક્ષણે જોવા મળે છે ત્યાં કેવળ એની નોંધ જોવામાં કોને વિશેષ રસ પડે? નિરીક્ષણમાં આવતી સુંદરતા ઉપરાંત એવી કેટલીયે સુંદરતા મનુષ્યજીવનમાં પ્રવેશ કરી શકે છે, જે કેવળ ભાવગમ્ય હોય છે. મનુષ્યની સંસ્કારિતા, એની ઉચ્ચ અભિલાષા, એની કોમળ, ઉત્કટ અને પવિત્ર લાગણીઓ, અને જીવનના સર્વોચ્ચ આદર્શની સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ ઝાંખી; એ બધાને લીધે એના હૃદયમાં અસાધારણ સુંદરતા પ્રગટે છે; જે વ્યક્ત કર્યા વગર કળાકારને ચેન પડે નહીં અને છતાં એ ગૂઢ વસ્તુ વ્યક્ત કેમ કરાય એની મૂંઝવણ એને રહે જ છે. મૂંગા માણસને કંઈ અદ્ભુત દર્શન થયું હોય, તે બીજાને કહેવાની એની ઉત્કંઠા અદમ્ય થઈ જાય; અને છતાં એ વ્યક્ત કરવાનું કંઈ સાધન પોતાની પાસે નથી એમ જોઈ એ ફરી ફરી પસ્તાય છે. એવી જ સ્થિતિ કળાકારની પણ છે. જીવનની આર્યતાનો કંઈક અપૂર્વ પાસો એની નજરે ચડ્યો, એને અસાધારણ આનંદ થયો, હવે એ તે શી રીતે વ્યક્ત કરે? એ આનંદને જો એ અમર ન કરી શકે તો એનું જીવન શી રીતે કૃતાર્થ થાય?

જો એ કવિ હોય તો શબ્દો મારફતે જે કંઈ વ્યક્ત થઈ શકે તેની મદદથી એ અવ્યક્ત આનંદને મૂર્ત રૂપ આપવાને એ મથે છે. શબ્દરચના તાલબદ્ધ કરી, શબ્દોની સૂચનશક્તિની પરમાવધિનો ઉપયોગ કરી અશક્ય કાર્ય એ શક્ય કરી બતાવે છે. અસંખ્ય લોકોએ મૂંગાની પેઠે જે અનુભવ મેળવ્યો હતો, પણ જે તેઓ વ્યક્ત કરી શકતા નહોતા, તેને તેણે વાચા અર્પણ કરી અને અનુભવને બોલતો કર્યો. એ ઉપકાર લોકો કોઈ કાળે ભૂલી ન શકે.

જો એ સંગીતજ્ઞ હોય તો શબ્દોની મદદથી અથવા શબ્દોની મદદ વગર કેવળ ભિન્ન ભિન્ન આલાપ અને તાલ દ્વારા એવી તો એક નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે કે એની સાથે હૃદયતંત્રીના ગૂઢ તારો ગુંજી ઊઠે છે, અને વિષયાનંદ કે વિષાદાનંદથી માંડીને બ્રહ્માનંદ સુધીના કેટલાયે અનુભૂત પણ અવ્યક્ત આનંદને તે વ્યક્ત કરે છે. નીતિશાસ્ત્રની કોરી સાધનાથી જીવન પર જે અસર થઈ શકી ન હતી, જે અનાસક્તિ કેળવાઈ શકી ન હતી, જે વિશ્વપ્રેમ અશક્ય જેવો લાગતો હતો તે બધું સંગીતના એ અદ્ભુત કીમિયાથી માણસમાં આવવા લાગ્યું. વ્યવહારની આ કુટિલ દુનિયામાં રહેતા છતાં એને વિષે સંપૂર્ણ બેદરકારી એની મેળે કેળવાઈ, પ્રયત્નથી પણ જે સિદ્ધ થઈ ન હતી તે ઉદારતા સહજ થઈ, અને ત્યાગ પણ બળતરા ઉત્પન્ન કરવાને બદલે, શીતળ શાંતિ આપવા લાગ્યો, જીવન દારુણ સંગ્રામ મટી જઈ એક મંગલ ઉત્સવ અથવા નિરંતર સંગીત જેવું બની ગયું. આ અદ્ભુત કીમિયો જેણે કર્યો તેના ઋણમાંથી મુક્ત શી રીતે થઈએ?

જો એ ચિત્રકાર હોય તો વર્ણ અને આકૃતિની અથવા કેવળ રેખાની જમાવટથી એ એવો તો ભાવ પેદા કરે છે કે નર્યાં ગંદવાડામાં રહેવું પડતું હોય તોયે એ બધી હાડમારી ભૂલી જવાય છે અને જાણે દેવોની જ સૃષ્ટિમાં આપણે વિચરતા હોઈએ એવું સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રતિભાશાળી ચિત્રકાર બ્રહ્મદેવની આ દુનિયામાંથી બની શકે એટલું ઓછુ લઈને તેની ધરતી પર તદ્દન સ્વતંત્ર સૃષ્ટિ ખડી કરે છે. જે આદર્શ હૃદયમાં સ્ફુરતા હતા પણ જીવનમાં ઉતારવા લગભગ અશક્ય જેવા લાગતા હતા તે આ ચિત્રકારે સહજ કરી બતાવ્યા. એને ગુરુસ્થાને ન રાખીએ તો નગુણા જ કહેવાઈએ ને!

જો એ મૂર્તિકાર હોય તો મીણ, માટી, કાષ્ઠ, પાષાણ અથવા ધાતુનો એક લોચો લઈ એને એવું તો રૂપ આપે છે કે જે સૌષ્ઠવ અને શાંતિ, શક્તિ અને સ્વાર્પણ અસંખ્ય વાર મનમાં આવીને ભાગી જતાં હતાં તે જાણે આપણે માટે સ્થિર થઈ ગયાં છે. એવા હિતકર્તાને શું શું ન આપીએ? જનક રાજાની પેઠે કહેવાનું મન થાય કે, 'આ વિદેહ દેશનું રાજ્ય અર્પણ કરું છું અને ઉપરાંત સેવા માટે હું પોતે પણ દાસ થઈને રહું છું.'

અને જો એ અસાધારણ સ્થપતિ હોય તો એ એવું તો મંદિર બાંધી આપે છે અને એમાં એવો તો કળાવિધાનનો પરસ્પર સંવદી સંગમ ઉત્પન્ન કરે છે કે જે ભાવ જીવતી વ્યક્તિને પણ પ્રગટ કરતાં ન આવડ્યો તે આ કેવળ પાષાણનો સંચય સહેજે અસંખ્ય લોકોને, અનેક જમાનાઓને, એક રૂપે અને છતાં અનેક રૂપે, બોધતો રહે છે. આ બધી શક્તિ જોઈને ચકિત થયેલું હૃદય બોલી ઊઠે છે: હે કળાધર! માણસનો દેહ ધારણ કરી અમારી વચ્ચે વિચરનાર તું કોણ છે? તું કઈ દુનિયાનો રહીશ છે? અમારી વચ્ચે કેમ આવ્યો છે? અમારી પાસે શાની શાની આશા રાખે છે?

કોઈ અદ્‌ભુત પરીની માફક અથવા દેવદૂતની માફક સામાન્ય જનોને એક દુનિયામાંથી ઊંચકી બીજી દુનિયામાં લઈ જનાર આ કળાધરનું દર્શન કેવું હશે? જીવન કેવું હશે? એ શું બોલતો હશે? કઈ રીતે ચાલતો હશે? એનું સુખદુઃખ શામાં રહેલું હશે? એની પ્રવૃત્તિના હેતુ કયા કયા હોઈ શકે? એને પરમ સંતોષ શામાં મળતો હશે? એવું કુતૂહલ, એવી જિજ્ઞાસા જન-હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં નવાઈ શી?

કળા દ્વારા પોતે ઉત્પન્ન કરેલી અપેક્ષાઓ સુધી પોતાના જીવન દ્વારા જો માણસ ન પહોંચે તો એનું જીવન એને માટે અને સમાજને માટે અંતે શાપરૂપ નહીં તો ક્લેશરૂપ તો બને જ છે. વાદળાં જોઈને આનંદિત થઈ કળા કરતા મોર પર મોહિત થઈને આપણે એના આહારની તપાસ કરવા બેસીએ તો ગ્લાનિ જ ઊપજે. સજ્જનોના શીલ જેવા ધોળા રંગથી મંડિત

એવો બગલો શાંત સરોવરને કાંઠે એક પગે એકધ્યાન થઈને ઊભો હોય ત્યારે તે કઈ વસ્તુનું ચિંતન કરે છે તેની તપાસ કરીએ તો કાંઈ આનંદ પ્રાપ્ત થવાનો નથી. અંતે વિચક્ષણ મન નિર્ણય કરે છે કે આ પ્રાણીઓ ઈશ્વરે અર્પેલી કળાનું વહન કરે છે, પણ છે તો સાવ પ્રાકૃત પ્રાણી. જેટલી કળા ધારણ કે વહન કરે છે તેટલી કંઈ એમના જીવનમાં ઊતરી નથી.

જેમની કૃતિથી મનુષ્યહૃદય ધન્ય ધન્ય થઈ જાય છે તેમનું જીવન તપાસતાં નિરાશા ઊપજે એવી સ્થિતિ શું અપરિહાર્ય છે? જે કળાકૃતિએ અસંખ્ય જીવનોમાં ચૈતન્ય રેડ્યું અને માનવી ભાવોને દિવ્ય બનાવ્યા તેની અસર કળાકારના પોતાના જીવન પર કેમ ન થાય?

કેમ ન થાય? વાલ્મીકિ કળાકાર હતો. એના જીવનની વિભૂતિ એની કળાની વિભૂતિ કરતાં જરાયે ઊતરતી ન હતી. વેદાંત-સમ્રાટ યાજ્ઞવલ્ક્ય કળાકાર હતો. જ્યારે એની વેદાંતવાણી બોલે છે ત્યારે જાણે મહાનદ ઘૂઘવતો ચાલતો હોય એમ જ લાગે છે. એની વાણી જેમ જેમ સાંભળીએ છીએ તેમ તેમ તેનું સંગીત અજાણતાં જ આપણા હૃદયમાં પેસી જાય છે. તાનસેનનો ગુરુ હરિદાસ કળાકાર હતો. એનું પ્રભુત્વ માણસ ઉપર તો શું, જંગલનાં પશુપંખી અને નદીનાં નીર પર પણ ચાલતું. થેરગાથા અને થેરીગાથા રચનાર બૌદ્ધ કવિ અને કવયિત્રીનું કવન શ્રેષ્ઠ કે જીવન શ્રેષ્ઠ એ કોણ કહી શકે? જ્ઞાનેશ્વરની તોલે આવે એવા કવિઓ બહુ જ થોડા મળે. પણ સંત જ્ઞાનેશ્વરે કવિ જ્ઞાનેશ્વરની કીર્તિ ઢાંકી નાખી. તુલસીદાસ, સૂરદાસ, કબીર, ત્યાગરાજ કેટલાયે જીવનકળાના કળાધરનાં નામો આપણે આપી ટાંકી શકીએ. અને બધા કળાકારો નિવૃત્તિમાર્ગી હોવા જોઈએ એવો કંઈ આપણો આગ્રહ નથી. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર અથવા એમના ચિરંજીવી વિશ્વકવિ રવીન્દ્રનાથ જેવાનો પણ આપણે દાખલો લઈ શકીએ. આગ્રહ એ છે કે કવિના કવન કરતાં તેનું જીવન ઊતરતું ન હોય; કળાકાર જીવનકળામાં પામર જેવો ન દેખાવો જોઈએ. કળાકૃતિથી મુગ્ધ અને ઉપકારબદ્ધ થયેલી દુનિયા કળાકારના દોષ ભલે ન જુએ; પણ એટલા ખાતર કળાકારોએ બાયરન, શેલી, ગટે અને ઑસ્કાર વાઈલ્ડની પરંપરા ચલાવવી જ જોઈએ એમ તો કોઈ ન કહે. ઊલટું પોતાની કળાને કૃતાર્થ કરવા ખાતર પોતાની અસાધારણ નબળાઈઓ સામે ઝૂઝનાર અને પોતાના જીવનમાં ક્ષણે ક્ષણે નવી ક્રાંતિ કરનાર ટૉલ્સ્ટૉયની પરંપરા ચલાવવી પડે તોયે એને દુઃખ કરવાનું કારણ ન માનીએ.

ઈશ્વર પોતાનો સૌંદર્યનો સંદેશો ગમે તેની મારફતે આપી શકે છે; જેમ પેલા અમલદાર રાજનો કાગળ આણી આપનાર ટપાલી ગમે તે હોઈ શકે છે. પણ શું દિવ્ય સંદેશ વહન કરનારને માથે કશી ફરજ ન જ હોય?

ખુદાની વહી વહન કરનાર નબીએ પોતાનું જીવન જેમ ભક્તિથી તરબોળ કરી મૂક્યું હતું તેમ કળાકાર પણ પોતાનું જીવન મનુષ્યહિતચિંતક, સેવામય, પ્રેરણાપ્રદ, નિર્મળ અને દીક્ષિત એવું કેમ ન કરી મૂકે?

એટલે જેનામાં કંઈ પણ કળાની શક્તિ છે, કળા તરફ જેનું કંઈ પણ સ્વાભાવિક વલણ છે તેણે 'કેવળ કળાકાર' થઈને સંતોષ ન માનતાં પોતાનું જીવન એ કળાના અવતારને ધારણ કરી શકે એવું ઉદાર, ઉદાત્ત અને ઉત્તુંગ કરવું જ જોઈએ. સંસ્કૃતિના સર્વ પાસા સાથે એનો સમભાવ હોવો જોઈએ. પુરાણ અને ઇતિહાસ બંને સાથે એની ઊંડી ઓળખાણ હોવી જોઈએ. સમાજશાસ્ત્રથી અને માનસશાસ્ત્રથી તે અપરિચિત તો ન જ હોવો જોઈએ. આટલા જ્ઞાન સાથે આવતી સંસ્કારિતા એ બગલાની સાધુતા જેવી ઉપરઉપરની ન હોય પણ એનું આખું જીવન કારુણ્યમય અને પરાક્રમમય હોય તો જ એની કળાકૃતિ માથું ઊંચું કરીને બોલી શકે, હાથ ઊંચા કરીને દુનિયાને આમંત્રણ દઈ શકે, અને અંતે એ જ હાથે જીવન-વીરોને આશીર્વાદ પણ આપી શકે.

૧૯–૭–'૩૧

૮

કળાકાર — ૨

જે ઈશ્વરનિષ્ઠ હશે એની કળામાં કંઈક વિશેષ તત્ત્વ પ્રગટ થશે એમ કહેતા પહેલાં ઈશ્વરનિષ્ઠાનું સ્વરૂપ આપણે જાણવું જોઈએ.

ઈશ્વરનિષ્ઠા એ ખાનદાનીની પેઠે આખા જીવનમાં એની મેળે વ્યાપેલી હોય છે. અને એની મેળે એની સુવાસ ફેલાય છે. જેમ ખાનદાનીનો આધાર ગરીબાઈ કે શ્રીમંતાઈ પર નથી હોતો તેમ ઈશ્વરનિષ્ઠાનો આધાર પંડિતાઈ ઉપર કે મૂઢતા ઉપર નથી હોતો, તર્કશુદ્ધિ ઉપર કે વહેમો ઉપર નથી હોતો. પ્રેમ જેમ જીવનવ્યાપી છે, જ્ઞાન જેમ જીવનવ્યાપી છે, સામર્થ્યનો આત્મવિશ્વાસ જેમ જીવનવ્યાપી છે, ખાનદાનીની ખુમારી જેમ જીવનવ્યાપી છે તેમ ઈશ્વરનિષ્ઠા પણ જીવનવ્યાપી છે. 'ઈશ્વર અંતર્યામી છે; એને જાણવો એ આપણો પરમ આદર્શ છે; એને જાણવો, આપણા જીવનમાં એને વ્યક્ત કરવો એ જ આપણો પરમ આનંદ છે,' એવી જેની વૃત્તિ બંધાઈ ગઈ છે તેના

જીવનમાં એક જાતની શાંતિ, સ્વસ્થતા અને સ્વાભાવિકતા આવી જાય છે. એ ભૂખ્યા જેવો નથી લાગતો, એ ઊકળેલા જેવો નથી લાગતો, એને અંદરનો આનંદ મળી ચૂક્યો છે; એના વ્યવહારમાં પ્રામાણિકપણું છે, ઉત્કટતા છે, સહનશીલતા છે; એનામાં પ્રેમ ઊભરાય છે, શાંતિ ફેલાય છે; ક્ષમા એની મેળે હોય જ છે, એ ખતાવવી કે કેળવવી નથી પડતી.

એવો માણસ જ્યારે કળાકાર થઈ જાય છે, એટલે કે એના જીવનમાં રહેલી સર્વોચ્ચ કળા એ વર્ણ, વાણી, ધ્વનિ કે આકૃતિ દ્વારા વ્યક્ત કરવા મથે છે ત્યારે અંદર રહેલી મુખ્ય વસ્તુઓ એની કૃતિમાં આવ્યા વગર રહેતી જ નથી.

ઘણાં વર્ષ પહેલાં એક ભક્ત સ્થપતિ જોયો હતો. સૌમ્ય હતો. આજના આદર્શ પ્રમાણે અભણ હતો. એક મોટા મંદિરમાં મહત્ત્વના સુધારાવધારા કરવાના હતા. મંદિરનો માલિક અને એના સલાહકાર એને કહે, અમુક અમુક ઢબે નવી રચના થાય. પેલો સ્થપતિ કહે, 'જેવી તમારી મરજી; તમે કહો તેમ કરી આપું; પણ મારા અંતરાત્માને એ રુચશે નહીં. તમે કહેશો એવા ફેરફારો કરીશું તો પછી એ મંદિર જેવું નહીં લાગે. ઘડીભર બેસીને ધ્યાન કે ભજન કરવાનું ત્યાં મન નહીં થાય. આવા મંદિરમાં તમે ન્યાતવરા કરશો, ઉત્સવો કરશો, પણ કોઈ ભક્ત આકર્ષાઈને ત્યાં નહીં આવે.' એની વાત સાચી હતી. પતંગિયાને ફૂલ આકર્ષે તેમ ભક્તોને જે ન આકર્ષે તે મંદિર નથી.

આશ્રમમાં એક ભાઈ સતાર સરસ વગાડતા હતા, શીખવતા પણ હતા. ઈશ્વરનિષ્ઠ બ્રહ્મચારી તરીકે એમની ખ્યાતિ છે. એક દિવસ એક બે કલાક એમણે સતારનો આનંદ આપ્યો. પણ વચમાં એક ગત છાકટી જેવી લાગી. સાંભળતાંની સાથે અમુક બાળકો ખુશમિજાજમાં આવ્યાં. વગાડનારને જ્યારે પૂછવામાં આવ્યું કે આવી ગત તમારી પાસે ક્યાંથી? તમને શું એ સારી લાગે છે? ત્યારે તેમણે તરત કબૂલ કર્યું કે, 'એ નવી જેવી લાગી એટલા માટે લઈ લીધી, પણ એ સારી નથી.' એ એક લાવણીના રાગની ગત હતી. એ લાવણી અને એના રાગની મને ખબર સરખી પણ ન હતી છતાં મને એ ગત છાકટી જેવી તો લાગી જ.

કેટલાક નટો ઉચ્ચ નાટ્યકળાના પાઠો લઈ અપ્રતિમ અભિનયકળા બતાવે છે. પણ જો જીવન ઉદાત્ત ન હોય તો એ ઉચ્ચ કળામાં પણ કોઈક વખતે, જાણ્યેઅજાણ્યે એવું તો હીન તત્ત્વ આવી જાય છે કે આખું કૃત્રિમ છે, અંતઃસ્ફુર્ત નથી, પચાવેલુંયે નથી. એમ સિદ્ધ થાય છે.

એકાદ માણસ હોશિયાર ચિત્રકાર હોય, કોઈને ન આવડે એવી અદ્‌ભુતતાથી ચિત્રો દોરી શકતો હોય, પૂર્વાચાર્યોએ નક્કી કરેલા સુરુચિના સર્વ નિયમોનું યથાર્થ પાલન કરી અભિજાત કળાની છાપ પાડતો હોય તોયે જે ક્ષણે પોતાનું કાંઈ પણ તે ઉમેરવા ગયો તે ક્ષણે તે પકડાયો જ છે. પણ જેનું જીવન ખાનદાનીભર્યું છે, જેના મનમાં ઈશ્વરનિષ્ઠાની શાંતિ છે, ઉચ્ચ-ભાવથી જેને સુખદુઃખ સહન કરતાં આવડે છે, કોઈ પણ પરિસ્થિતિ તળે જેના પગ અસ્થિર નથી થતા તે પ્રયત્નપૂર્વક ચિત્રો ચીતરે અથવા અસાવધાન સ્થિતિમાં પણ કાંઈક આલેખે તોયે એમાં એ માણસનો સ્વભાવ, એનું જીવન, એનો સહજાનંદ વ્યક્ત થયા વિના રહે જ નહીં. સંસ્કારી માણસના પ્રસંગમાં જે વિશ્વાસથી આપણે વર્તી શકીએ તે જ વિશ્વાસથી એવા ચિત્રકારની કૃતિઓનો આપણે સ્વીકાર કરી શકીએ છીએ. ચિત્રકળાના નિયમો એ જાણતો હોય કે ન હોય, એની શક્તિ સામાન્ય હોય કે અસામાન્ય હોય, એમાંથી બેસૂરું કશું નીકળે જ નહીં.

ઈશ્વરનિષ્ઠા એ એક જાતની પ્રસન્નતા છે, એક જાતની શાંતિ છે, એક જાતનું ભર્યાભાદર્યાપણું છે. દુનિયાની બધી વસ્તુઓ અને બધા પ્રસંગોમાંનો મેલ કાઢી નાખી એ બધામાં મેળ બેસાડવાની જે શક્તિ તે જ ઈશ્વરનિષ્ઠાની કળા છે, તે જ ઈશ્વરનિષ્ઠ કળા છે. જીવનકળાનું એ પ્રતિબિંબ હોઈ, નવા નવા સર્જનનું એ કળામય પ્રતીક હોઈ પરમ મંગલ અને ચિરંતન નીવડે છે. તારાનો પ્રકાશ અને તારાઓનું આમંત્રણ ચિરંતન હોવા છતાં એ જેવાં નિત્યનૂતન અને આહ્‌લાદક હોય છે, તેવી જ એ જીવંત કળાધરની જીવતી કળાકૃતિ પણ સન્ત-સદૃશ હોય છે.

૧૬–૮–’૩૧

૯

સુંદર ચિત્ર

સુંદર ચહેરાની એવી વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે કે, હસતી વખતે જે ચહેરો વધારે સારો લાગે તે સુંદર. કેટલાક ચહેરા પ્રથમ દર્શને તદ્દન સામાન્ય જેવા લાગે છે, પણ પ્રસન્નતાનું થોડુંક સ્મિત ઝળકતાં જ જોનારને વશ કરી લે છે. આવા ચહેરા એક વાર જોવામાં આવે એટલે કાયમના યાદ રહી જાય છે.

સુંદર ચિત્રનું પણ કંઈક આના જેવું જ છે. જે ચિત્ર જોતાં મન પ્રસન્ન થાય છે, જે ચિત્ર એક વાર જોયા પછી ફરી ફરી જોવાનું મન થાય છે, અથવા જે ચિત્ર એક વાર જોવાની સાથે જ ખૂબ ગમી જાય છે — મનમાં ઠસી જાય છે, તે ચિત્ર સુંદર છે એમ જાણવું. કાશ્મીરનો મહાકવિ ક્ષેમેન્દ્ર કહે છે, 'औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य लक्षणम् ।' (રસથી તરબોળ કાવ્યની ખરી અને કાયમની ખૂબી તેના ઔચિત્યમાં હોય છે). આ જ કસોટી સુંદર ચિત્રને પણ લાગુ કરી શકાય. રસ અને ઔચિત્ય એ બે ગુણોને લીધે જ ચિત્ર સુંદર બને છે.

યરોડાની જેલમાં હતો ત્યારે એક અંગ્રેજી સાપ્તાહિકમાં એક વૃદ્ધ સ્ત્રીનું ચિત્ર મારા જોવામાં આવ્યું હતું. ડોસી એટલી બધી સુકાઈ ગઈ હતી કે જાણે ખારેક. પણ તેની આંખમાં અનુભવની ગંભીરતા અને સ્થિર થયેલા ચૈતન્યની ચમક હતી; અને તેના મોઢા પરની કરચલીઓ જાણે પચાસ પોણોસો વરસનો ઇતિહાસ એકેએક વિગત સાથે કહેતી હોય એવી લાગતી હતી. આ મતિમંદ વાર્ધક્યને જોઈને ચિત્ત અતિ નમ્ર બન્યું. બાઈ કોઈ 'કાતવડી' કે ખારવાની જાતની હતી. કેળવણી કે સંસ્કાર તો તેને ક્યાંથી મળ્યા હોય? જુવાનીએ જે કંઈ લાવણ્ય તેને આપ્યું હશે તેમ જ ઘડપણે જે કંઈ અનુભવ-સમૃદ્ધિ તેનામાં આણી હશે, તે જ તેની મૂડી હતી.

ચિત્ર જોયા પછી મારાથી રહેવાયું નહીં. મેં મારા મિત્ર શ્રી રવિશંકર રાવળને કાગળ લખ્યો અને 'આ ચિત્ર તરફ તમારું ધ્યાન ગયું છે કે?' એમ પુછાવ્યું. તેમણે વળતો જવાબ આપ્યો કે, 'હા, અખિલ જાગતિક હરીફાઈમાં આ ચિત્રને ઇનામ મળેલું છે.' અનેક જુવાનોને ચિત્ર-કળાની દીક્ષા આપનાર ચિત્રગુરુને આ ચિત્ર ગમ્યું એટલું જ નહીં, પણ

દુનિયાના ચિત્રરસિકોને પણ આ ચિત્ર સર્વોત્તમ લાગ્યું, એ જાણીને મારો આનંદ બેવડો થયો.

જે ચિત્ર જોઈને આપણો આનંદ બીજાને આપવાનું મન થાય, બીજાનો અભિપ્રાય જાણી લેવાની ઇચ્છા થાય, અને એવો કોઈ માણસ ન મળે તો ચિત્તમાં ચટપટી થાય, તે ચિત્ર સુંદર છે, એમ જાણવું.

વડોદરામાં એક મિત્રને ત્યાં એક નાનકડું સાદું ચિત્ર છે. પેન્સિલથી કે કોલસાના કકડાથી દોરેલું એક ભિખારીની છોકરીનું તે ચિત્ર છે. આંખો સાવ ભાવનાશૂન્ય, કંઈક ગભરાયેલી; તમે ઊભી નહીં રહેવા દો, હાંકી કાઢશો, એવી ભીતિ એ આંખોમાં કાયમનું ઘર કરી બેઠેલી છે; મોઢું થોડું ઉઘાડું છે, જાણે જીવતા રહેવાની ધૃષ્ટતા કરી તે માટે માફી માગતું હોય ને! અને વાળ જાણે વરસાદના સપાટાથી વેરણછેરણ થયેલા ખેતરમાંના ઘાસ જેવા! એ ચિત્ર નહીં પણ ગરીબાઈ, દીનતા અને નિરાશા માનવજાતિનાં અન્યાય અને કઠોરતાની દુનિયા આગળ જાહેરાત કરવા માટે, મૂર્ત સ્વરૂપ લઈને ઊભાં હોય એમ જ લાગતું હતું. મેં જે થોડાં જીવંત ચિત્રો જોયાં છે તેમાંનું આ એક હતું. એ ચિત્રની નીચે કોઈ જર્મન કવિતાની બે પંક્તિઓ લખેલી છે. તેનો અર્થ મારાથી સમજાયો નહીં. પણ આવા બોલતા ચિત્રની નીચે ભાષાનાં વચનો લખવાં એ ચિત્રકાર અને પ્રેક્ષક બન્નેનું અપમાન કરવા જેવું છે, એમ મને લાગ્યું. મરેલાને જીવંત કરવાની અને આખી દુનિયાને અસ્વસ્થ કરી મૂકનારી નિરાશાની શક્તિ એ ચિત્રમાં પ્રતીત થતી હતી. કોઈ એક જ સુંદર ચિત્ર બતાવો એમ જો કોઈ મને કહે તો, એ ચિત્રને હું આગળ ધરું. સુંદર ચિત્ર સૌંદર્યનું જ ચિત્ર હોવું જોઈએ એવું કંઈ નથી. ઍસિડ જેમ જ્યાં પડે ત્યાં દઝાડીને ચામડી ખોતરવા માંડે છે, તે જ પ્રમાણે જે ચિત્ર હૃદયની ભાવનાઓને ઉત્તેજિત કરીને હૃદયને કોતરવા માંડે છે તે ચિત્ર સુંદર છે, એમ જાણવું.

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૫

૧૦

ચિત્રગુરુ

ચિત્રકળા એ કેવળ હાથનો વિષય નથી. હાથ બરાબર કેળવાય, સાથે નજર કેળવાય અને સૌંદર્યનું હૃદય સમજવા જેટલી રસિકતા તેમ જ કલ્પના-શક્તિ પણ કેળવાય ત્યારે ચિત્રકળાની તૈયારી થઈ ગણાય.

કેટલાક ચિત્રકારો પોતે સરસ ચિત્રો ચીતરી શકે છે, ઉપર વર્ણવેલી ત્રણે બાબતોમાં એમની અમુક પ્રગતિ થયેલી હોય છે; પણ એનું પૃથક્કરણ મન સાથે કરેલું ન હોવાથી વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન તેઓ દોરી શકતા નથી; ભણતરનો ક્રમ પણ નક્કી નથી કરી શકતા.

કલ્પનાશક્તિ મારી ન જાય એટલી સાવચેતી રાખી, હાથ ઉપર બરાબર કાબૂ આવે એની બાળકોને પ્રથમ કેળવણી આપવી જોઈએ. ધારી લીટી દોરી શકે, લીટીમાં સ્થિરતા અને હળવાપણું બંને આવી જાય એટલી તૈયારી પ્રથમ જોઈએ. એને માટે સારાં ચિત્રોની કેવળ નકલ કરવાનું ક્રમસર આપવું. એમાં નકલ કેવળ લીટીઓની કરવાની છે, ચિત્રની ઢબની નહીં એ વિદ્યાર્થીઓને સ્પષ્ટ સમજાવવું જોઈએ. આ નકલનો ઉદ્દેશ મૂળ ચિત્રકારની શૈલીનું અનુકરણ કરવાનો ન હોય; માત્ર લીટીની શક્તિ ને રહસ્ય ધ્યાનમાં આવે એટલું જ જરૂરી છે.

નજરની કેળવણી અને કલ્પનાની કેળવણી સાથે સાથે ચાલી શકે છે. લાકડાની કે પથરાની મૂર્તિ તૈયાર કરનાર જેમ જાણે છે કે લાકડા ને પથરા દ્વારા અમુક આકૃતિ જ વ્યક્ત કરી શકાય અને અમુક ન કરી શકાય, તેમ સૌંદર્યનો અમુક અંશ રેખાબદ્ધ કે વર્ણબદ્ધ કરી શકાય અને અમુક અંશ વર્ણ કે રેખાનો વિષય ન જ થઈ શકે એનો વિવેક ચિત્રકાર પાસે હોવો જોઈએ. પોતાના સાધનની શક્તિ અને એની મર્યાદાનું ભાન કળાકાર પાસે હોવું જોઈએ. એ મર્યાદાનું ક્ષેત્ર ઘટાડતા જવું અને શક્તિનું ક્ષેત્ર અકલ્પિત રીતે વધારતા જવું એમાં જ કળાકારનાં સામર્થ્ય અને વૈભવ રહેલાં છે.

કુદરતનાં દશ્યોમાં ઝાડપાન, પશુપક્ષી, આકાશ, વાદળાં, પાણી, મોજાં, જમીન, પહાડ, ખેતરો ઇત્યાદિ બાબતોમાં સૌંદર્ય ક્યાં ક્યાં રહેલું છે એ તરફ વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન ખેંચવુ જોઈએ. પશુપક્ષી, માછલાં, અને કીડા જેવાં જનાવરોના આકારમાં તેમ જ તેમના સ્વભાવમાં અને એમની ટેવોમાં કઈ

કઈ ખૂબી રહેલી છે અને એમાંથી સૌંદર્યની નિષ્પત્તિ કેમ થાય છે એ પણ વિદ્યાર્થીઓને બતાવવું જોઈએ.

માણસ કુદરતને જાણે છે એના કરતાં પોતાને વધારે જાણે છે — અથવા જાણવો જોઈએ. તેથી મનુષ્યગત સૌંદર્ય, એના ભાવોમાં રહેલું સૌંદર્ય, માણસ માણસના વ્યવહારમાં ઊતરતું કે એમાંથી નીતરતુ સૌંદર્ય એ કળાકારનો પ્રધાન વિષય છે. જડ ચેતન બાહ્ય જગતથી માણસ વિખૂટો નથી. એમની સાથેનો માણસનો સંબંધ અને કુદરત આદિની માણસ ઉપર થતી અસર એ પણ કળાનો મુખ્ય વિષય છે. એ બધી વસ્તુ તરફ વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ.

અહીં સૌંદર્ય એટલે આપણને ગમે એટલો જ ભાગ નથી લેવાનો. જેની આપણા પર ઊંડી અસર થાય છે, જે અસર સરવાળે શુભ છે, જેને લીધે હૃદય જાગ્રત, દ્રવિત અને ઉન્નત થાય છે ને જીવન સમૃદ્ધ તથા કૃતાર્થ થાય છે તે અસરને જ આપણે રસ કહીએ છીએ. રસનું બાહ્ય સ્વરૂપ તે જ સૌંદર્ય.

વિદ્યાર્થીને ભણાવવાની શરૂઆતમાં એને સૌંદર્યમીમાંસા નહીં આપી શકાય. કેવળ પ્રસંગો કે વસ્તુઓ તરફ ધ્યાન ખેંચીને એમાં આ સુંદર છે, આ સુંદર નથી એવું અનેકાનેક રીતે બતાવતા જવું ને આ વસ્તુમાં આટલી ખામી છે, આટલું કરવાથી એ ખામી દૂર થઈ શકે વગેરે અભિપ્રાયો પણ આપતા જવું. ખાનદાની કે પ્રેમ બતાવવાના પ્રસંગો જેમ મુરબ્બીઓ બતાવતા જાય છે અને એમ કરતાં કરતાં બાળકના હૃદયમાં વિવેકનો ગજ ઘડાઈ જાય છે તેમ જ કળાનું પણ થવું જોઈએ. જેઓ સૌંદર્યમીમાંસાની તાત્ત્વિક ચર્ચાથી પ્રારંભ કરે છે તેઓ ઘણી વાર વેદિયા બની જવાનો સંભવ રહે છે. સૌંદર્યદર્શન એ સ્વયંભૂ થવું જોઈએ, સ્વાભાવિક થવું જોઈએ, સહજ થવું જોઈએ. ત્યાર પછી જ એની મીમાંસા કરાય. આ કારણે જ કળાકાર અને એના શિષ્યો વચ્ચે ગુરુશિષ્યભાવ બંધાઈ જાય છે. સૌંદર્ય અથવા કળા એ એક જીવનદર્શન છે. એ જીવનવ્યાપી હોવાથી જ એનું આટલુ બધું મહત્ત્વ અને ગૌરવ છે.

ચિત્રકળા એ સામાજિક વારસો પણ છે. મોટે ભાગે એ સામાજિક વારસો જ છે. ચિત્રકળા ને સાહિત્ય પરસ્પર સ્વતંત્ર છે; છતાં પરસ્પર પોષક છે; તેથી સાહિત્ય દ્વારા ચિત્રશક્તિ ખૂબ કેળવાય છે, એ જાણી સાહિત્યના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓનો અભ્યાસ ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રોના અભ્યાસ જેટલો જ થવો જોઈએ.

પણ મુખ્ય અથવા સાચી વાત તો એ છે કે જીવનનો જ ઊંડો અભ્યાસ જોઈએ છે. એ તો જીવનના અને કુદરતના ભવ્ય, ઉદાત્ત, લલિત તેમ જ કરુણ પ્રસંગોના નિરીક્ષણથી, એની સાથે તન્મય થવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

જીવનના અભ્યાસમાંથી, જીવન જીવવાથી, સામર્થ્ય અને સંસ્કારિતા કેળવાવાં જોઈએ. એ જ્યાં ન કેળવાતાં હોય ત્યાં પાયામાં કે મૂળમાં જ ભારે ખામી રહેલી છે; કોઈ મહાન પાપ, ભીષણ અનિષ્ટ ક્યાંક છુપાયેલું છે એ નિશ્ચિત જાણવું.

એટલા ખાતર જ ધર્મકારની જેમ કળાકારનું જીવન પણ નિર્મળ, સમભાવી અને શક્તિશાળી હોવું જોઈએ.

૧૯૩૨

૧૧

જાપાનની કળા

કળાના બે ભાગ હોય છે: પીંછી અને ભાવના. હાથ બરાબર કેળવાય, ધાર્યા પ્રમાણે લીટીઓ દોરાય, રંગની મેળવણી કરતાં આવડે અને પ્રમાણ સચવાય એટલે પીંછી સિદ્ધ થઈ. એ કામ મહેનતનું છે, આદત અને કસરતનું છે. પણ અત્યાવશ્યક હોવા છતાં કળાનો એ મુખ્ય ભાગ ન ગણાય. કળાની ખૂબી એની ભાવનામાં રહેલી છે: ભાવના એ જ કળાનો મુખ્ય ભાગ ગણાય.

જાપાની ચિત્રકળાની પીંછીમાં અસાધારણ સૌષ્ઠવ અને આત્મવિશ્વાસ હોય છે. સફાઈ અને લાઘવ તો એટલાં, કે જાણે પ્રયત્ન જ કરવો પડ્યો નથી.

પણ જાપાની કળાની કલ્પનામાં પરલોકનું દર્શન ન થાય. દુનિયામાં ચાર દિવસ રહેવું છે ત્યારે સૂતકીની પેઠે દુર્મુખ શા માટે રહીએ? કુદરતમાં ફૂલ, પાંદડાં, ઘેટાં, બકરાં, પશુ, પક્ષી, પાણીના ધોધ, આકાશનાં વાદળાં,— બધાંને જુઓ. તે હસતાં આવે છે ને હસતાં જાય છે. ત્યારે માનવીને જ શા માટે આવવું, જીવવું અને જવું આટલું અઘરું કે આકરું લાગે છે? આવતી કાલ ઊગશે ત્યારે વિદાયના શબ્દો પણ સૂઝશે. આજનો દિવસ પૂરો કર્યા વગર આવતી કાલનો દિવસ ઊગવાનો જ નથી. ત્યારે આજનો દિવસ પૂરા જિગરથી જીવી લો ને?

જાપાની જીવન-રહસ્ય આમ બોલે છે અને ચિત્રો દ્વારા એ જ વ્યક્ત કરે છે.

૧૨

ગગનેન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં બે ચિત્રો

બંગાળી શૈલીના ચિત્રકારોમાં શ્રી ગગનેન્દ્રનાથ ઠાકુરનું વ્યક્તિત્વ કાંઈક વિશેષ પ્રકારે તરી આવે છે. સોક્રેટીસ વિષે કહેવાય છે કે ગગનવિહારી ફિલસૂફીને એણે ધરતી પર વિચરતી કરી. બંગાળી શૈલીનાં હાડમાંસ વગરનાં ચિત્રોમાં ગગનેન્દ્રનાથે માનુષતા આણેલી દેખાય છે.

બંદી પ્રકાશ 'Captive Light' કરીને એમનું એક ચિત્ર છે. મને એ ચિત્ર એક અપૂર્વ ક્ષેત્રની આગાહી જેવું લાગ્યું છે. કલાકો સુધી જોયા કરું તોયે એમાં નવું નવું મળે છે આવા ચિત્રમાં રહેલું છૂપું કાવ્ય દુનિયા આગળ રજૂ કરવા જેવું હોય છે એમ એને સૂઝ્યું, એ જ એની પ્રતિભાની ધૃષ્ટતા સૂચવે છે. ગિરનાર જતાં અર્ધે રસ્તે ઉપરકોટ કરીને જૈનોનું એક સ્થાન છે. ત્યાં કેટલાંક ભોંયરાં મેં જોયાં છે. ખંભાતમાં પણ અમુક જાતનાં ભોંયરાં જોયેલાં. ગુજરાત બહાર જોયેલાં ભોંયરાની વાત નથી કરતો. એ ભોંયરાં જોઈને જે ભાવ મનમાં પેદા થયેલા તેનું સ્મરણ આ ચિત્રે કરાવ્યું.

ચિત્રના રૂપમાં જેટલી ખૂબી છે તેટલી જ એના નામમાં પણ છે. પ્રકાશ એ વસ્તુ જ નિત્યસ્વતંત્ર છે. એને કોઈ બંદીવાન ન કરી શકે. ક્યાંય બંધન જેવું જણાય તો બાપુજી જેમ રાષ્ટ્રીય મહાસભામાંથી આબાદ ખસી ગયા તેમ પ્રકાશ અનાયાસે પોતાના રશ્મિઓને સમેટી લે છે. પણ આ ચિત્રમાં તો પ્રકાશ જરૂર બંદીવાન થયો લાગે છે. Captive Light એ શબ્દો વાંચતાંવેંત મને બાયરનની નીચલી લીટીઓ યાદ આવી:

> There are seven pillars of Gothic mould,
> In Chillon's dungeons deep and old,
> There are seven columns, massy and gray,
> Dim with a dull imprison'd ray,
> A sunbeam which hath lost its way,
> And through the crevice and the cleft
> Of the thick wall is fallen and left,
> Creeping o'er the floor so damp
> Like a marsh's meteor lamp.

હવે આ ચિત્ર જરા તપાસીએ. એની આડીઅવળી દીવાલો, અનેક દિશાએ દોડતાં પગથિયાંઓ અને પ્રકાશના થતા જાતજાતના ખૂણાઓ, મોગલ સામ્રાજ્યની અથવા પેશ્વાઓના દરબારની ખટપટ જેવા લાગે છે. આટલી વિવિધતા હોવા છતાં એ ચિત્રમાં એક જાતનું કાર્કશ્ય (Rigidity) છે. એટલે દુનિયા ઉપર ચિડાઈ સંન્યસ્ત થયેલા કોઈ ટાયમેનને આ સ્થાન શોભે. જિંદગીનું શું કરવું એ નહીં સમજવાથી જિંદગીનો જ ત્યાગ કરી બેઠેલા કોઈ જીવન-દ્રોહીને આ કારાગૃહ આનંદ-ધામ જેવું લાગે, અથવા કોઈ મહા ભયથી ભયભીત થયેલા જીવનલોભીને આ સ્થાન આશ્રય જેવું જરૂર લાગે. એકાગ્રતાથી કોઈ દીર્ઘકાલિક કાર્ય કરવા માગનારને તેમ જ દુનિયાના વિક્ષેપથી અકળાઈ ગયેલાને પણ આવા સ્થાનમાં રહેવું ગમે.

બીજી એક ક્ષણે આ ચિત્ર જોતાં મને એમ થયું કે કોઈ અંદરથી સડેલા અને બહારથી અત્યંત સંસ્કારિકતા અને ટાપટીપ બતાવનાર સમાજનું જ આ એક ચિત્ર છે. કેટલું દુર્દૈવ કે જેમને જીવનનું રહસ્ય જડ્યું છે તેઓ બહારની સુઘડતા વિષે આજ સુધી બેદરકાર રહ્યા છે. અને જેઓ અનાચારમાં રીઢા થયા છે તેઓ બહારની સંસ્કારિતા, ભાષાની સફાઈ અને વર્તનના ઔચિત્ય પાછળ પોતાનાં કૃષ્ણ કૃત્યો અને હીન જીવન ઢાંકતા આવ્યા છે ! આ બંને છેડાને જુદી જુદી રીતે આ સ્થાન પસંદ પડે એવું દેખાય છે.

આ ચિત્ર જેટલુ બતાવે છે એના કરતાં વધારે સૂચન કરે છે. ડાબી બાજુએ પગથિયાં જરાક ચડે છે, અને આગળ જઈ દિશા ફેરવી બાજુના લોઢાના કઠેડા સાથે ક્યાંક ઉપર લઈ જાય છે. જ્યારે છેક જમણી બાજુએ, કમાનની પેલી પાર, એકદમ ક્યાંકથી ઉપરથી નીચે પ્રકાશ પડેલો દેખાય છે. એની પાછળ પાછળ જવાનું મન થાય. ચિત્રની તળેટીમાં જે પગથિયાં દેખાય છે તે ઉપરથી આપણને થાય છે કે કોણ જાણે આ ભોંયરું હજીયે કેટલું નીચે હશે ! જ્યાં પ્રકાશ પણ જવાની હિંમત નથી કરતો ત્યાં જતાં કલ્પનાને પણ બીક લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

ચિત્રની વચ્ચોવચ દીવાલનો કાળો પટ્ટો ચિત્રની એકરૂપતા જાળવવા છતાં ચિત્રને વિભક્ત કરે છે. ઘણાં ચિત્રોમાં ધ્યાનનું એકાગ્ર બિંદુ એ આવશ્યક વસ્તુ હોય છે. અહીં જોવું કે અહીં જોવું કે અહીં જોવું એવી આ ચિત્રમાં થતી મૂંઝવણ એ જ તેના વાતાવરણની ખૂબી છે. આટલાં બધાં બારણાંઓ, આટલા ગોખલાઓ, ઓટલાઓ અને કમાનો જેણે સર્જ્યાં તે માણસનું મન કેટલું છિન્નભિન્ન, અસ્વસ્થ અને પ્રપંચી હોવું જોઈએ ! આવે ઠેકાણે પણ પ્રકાશ અલિપ્તભાવે અંદર આવી પોતાનું કાર્ય

કર્યે જાય છે. પ્રકાશ પોતે પીડા સહન કરી સેવાધર્મ બજાવી રહ્યો છે; એ જોઈ ઈશ્વરના આપભોગનું સ્મરણ થાય છે. માનવની કુટિલતા અને ઈશ્વરની ધીરજવાળી કારુણિકતા બંનેની જાણે અહીં હરીફાઈ ચાલે છે.

આ મૂકચિત્ર દ્વારા ગગનેન્દ્રનાથે કેટલી વિવિધ વાતો કરી છે!

બીજું ચિત્ર તે ઉદયસાગર પર દૃષ્ટિ ફેંકતી પદ્મિનીનું છે. આ ચિત્ર પણ ગગનેન્દ્રનાથની સમર્થ કૃતિ છે. ભવ્યતા એ આ ચિત્રનો મુખ્ય સૂર છે. સૂચકતા એ એનો પ્રાણ છે. પહાડ જેવી દીવાલની એક બારીમાંથી કેવડો મોટો આકાશખંડ એમાં બતાવ્યો છે! સાન્તમાંથી અનન્ત તો આમ જ બતાવાય. ઉદયસાગરનો મોટો પહોળો ભાગ બતાવી એની ફક્ત વિશાળતા નથી સૂચવી, પણ એનો અત્યલ્પ ભાગ અને દૂરનું ક્ષિતિજ બતાવી સૂચનની પરાકાષ્ઠા કરી છે. આટલો મોટો પ્રકાશ પણ તે અંદર આવતાં ડરે છે. 'બંધન કોને ગમે?' એમ જ જાણે કહેતો હોય એવી રીને અંદરના પગથિયા ઉપરનો પ્રકાશ બતાવેલો છે. બહાર બધે પ્રકાશ અને અંદર સાવ અંધારું. આ એની સંયોગભૂમિ ઉપર પદ્મિની ઊભી છે. ચિત્રમાં પદ્મિની કાઢી છે નાની પણ એ કદ્દાવર હોય એમ દેખાડ્યું છે. સીધા કાળા વાળ અને ધોળી સાડી એ સૌંદર્ય સાથે પાવિત્ર્ય સૂચવે છે. પદ્મિનીને રૂપાળી બનાવવાનો અહીં જરાયે પ્રયત્ન નથી કર્યો. પદ્મિની એટલે સૌંદર્યની મૂર્તિ, એની સુંદરતા પ્રગટ કરવાનો વળી પ્રયત્ન કેવો? પણ આ ચિત્રની ખૂબી તો એના પ્રકાશ ને અંધારાનાં પ્રમાણ અને રચનામાં છે. ચિત્રમાં મહત્ત્વ પદ્મિનીને નથી એમ નથી; પણ દૃષ્ટિ ચિત્રમાં બધે ફરીને પદ્મિની ઉપર ઠરતી નથી પરંતુ એના માથા ઉપર જે વિશાળ, નિરાકાર આકાશ ફેલાયેલું છે તે જ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. સતી ગમે તેટલી રૂપવંતી હોય તોયે દૃષ્ટિ એ રૂપ ઉપર ઠરી જવાની હિંમત કરતી નથી. માણસ સતીને જુએ કે તરત જ એને થાય છે કે આટલા પાવિત્ર્ય ઉપર ઠરી જવાની દૃષ્ટિની લાયકાત જ નથી. અને દૃષ્ટિ ત્યાંથી ઝટ ખસી જાય છે. એ જ ભાવ આ ચિત્રમાં છે.

આ વિશાળ બારીની બાજુઓ સરખી નથી. એક સીધી છે, તો બીજી વાંકી છે. બધી બાજુની સમાનતા અને વ્યવસ્થિત રચના એ અલ્પમાં જરૂરનું ભલે હોય, વિશાળને એવી મર્યાદાની જરૂર નથી. વિશાળ એ પોતાની વિશાળતાથી જ સ્વયંસિદ્ધ છે. સુંદર છે. એનું અસ્તિત્વ જ ઔચિત્યપૂર્ણ હોય છે.

'સમરથકો નહીં દોષ ગુસાંઈ.'

(ઈ. સ. ૧૯૨૬ના અરસાના એક કાગળમાંથી)

૧૩

વિશ્વપતિના વૈભવમાં નૃપતિનો મહેલ

રાજાએ ઊંચો ઊંચો મહેલ બાંધ્યો. દુનિયાની બધી કારીગરી તેમાં ઠાલવી દીધી. દેશપરદેશના લોકો મહેલ જોવા આવવા લાગ્યા. આવા અજબ મહેલનું ચિત્ર કોણ ચીતરે? દરબારના ચિતારાઓ તો મહેલની દીવાલો ચીતરતાં જ થાકી ગયા હતા. તેમના કરતાં કોઈ વધારે ભવ્ય ચિત્રકાર જોઈએ છે. ચિત્રકારોનો ગુરુ પરમ વિરક્ત લીલાધર જંગલમાં રહેતો હતો. રાજાએ બહુ માનપૂર્વક તેને બોલાવ્યો અને કહ્યું, 'મારો મહેલ જેવો છે તેવો ચીતરી આપો.'

એક મહિનામાં ચિત્ર તૈયાર થઈ આવ્યું. અરે! આ તે શું? એક વિશાળ ચિત્રપટ પર વિશાળ આકાશ અને તેમાં રંગબેરંગી વાદળાંઓની અપૂર્વ શોભા. નીચલી બાજુ પર એક બાજુએ વિસ્તીર્ણ ભૂમિભાગ છે અને તેમાંથી વહેતી એક ઐરાવતીસમી નદી ઊછળતા મહાસાગરને મળે છે. આકાશ અને ભૂમિની વચ્ચમાં એક ઉત્તુંગ પહાડ વિસ્તરેલો છે; તેની તળેટીમાં એક નાનકડા ટપકા જેવો મહેલ દેખાય છે.

રાજાએ પૂછ્યું, 'આ શું ચીતર્યું?' લીલાધરે જવાબ આપ્યો, 'રાજા, તેં કહ્યું નહોતું કે મારો મહેલ જેવો છે તેવો ચીતરો? વિશ્વપતિના વૈભવમાં નૃપતિના મહેલનું સ્થાન કેવું છે, કેટલું છે, એ ન બતાવું તો મહેલ જેવો છે તેવો કેમ ચીતરી શકાય? (ગજવામાંથી સૂક્ષ્મદર્શક કાચ કાઢીને) આ જો, તારા મહેલની કંઈ પણ વિગત કે કંઈ પણ શોભા આમાં આવવી બાકી રહી છે?'

એપ્રિલ, ૧૯૨૫

૧૪

અમદાવાદનું કળાપ્રદર્શન

વિરાગી પણ રસિક એવા રાજા ભર્તૃહરિએ મનુષ્ય અને પશુ વચ્ચે રહેલો ભેદ દર્શાવતાં સાહિત્ય, સંગીત અને કળાને મનુષ્યત્વનાં લક્ષણ કલ્પ્યાં છે. આપણી આ વરસની સાહિત્ય પરિષદે આ ત્રણે અંગોને સચેતન કર્યાં તે યોગ્ય જ થયું છે. સાહિત્યનો વ્યાપક, અને એટલા માટે ખરો, અર્થ જોઈએ તો વાઙ્મય પ્રમાણે જ નાદમય અને વર્ણમય સાહિત્યનો પણ તેની અંદર સમાવેશ થવો જોઈએ. આ ત્રણ વિભાગ જ્યાં સુધી વિશાળ નથી બન્યા ત્યાં સુધી તો તેમનું કુટુંબ અવિભક્ત રહે એ જ ઠીક છે.

આ ત્રણ વિભાગમાંથી કળાવિભાગનું નિરીક્ષણ અહીં કરીએ. ગરવી ગુજરાતનું વાતાવરણ કુદરતી રીતે જ કળાને પોષનારું છે. અહીંની નૈસર્ગિક સમૃદ્ધિને લીધે, જીવનરસને શોષી લેનાર જીવનકલહ અહીં ઘણો ઓછો છે. સૃષ્ટિમાતા પાસેથી જે મળતું નથી તે અહીંના ઉદ્યમી મહાજનો દેશપરદેશની સાથે વેપાર કરીને પ્રાચીન કાળથી જ મેળવતા આવ્યા છે.

અહીંની સ્ત્રીઓએ પોતાની પ્રેમાળ વૃત્તિ અને રસિક અભિરુચિ એ બેના મિલન વડે ગૃહસ્થાશ્રમને સુખમય બનાવ્યો છે. પુરાણોમાં આપણે જે રાસની વાતો વાંચીએ છીએ તે રાસ આજ પણ ગુજરાતની અંદર આપણને જોવા મળે છે. અહીંની રહેણી અને દરેક રીતરિવાજ—તેને સદોષ માનો કે નિર્દોષ—પણ રસથી ભરેલ છે એમાં શંકા નથી. શોકને પણ શ્લોકત્વ દેવાનો પ્રચાર ગુજરાતમાં જ છે. આજે તેનું સ્વરૂપ વિકૃત થઈ ગયું હોય તો તે આ જમાનાનો દોષ છે.

ગુજરાતમાં સ્થળે સ્થળે જે પ્રાચીન સ્થાપત્ય જોવામાં આવે છે, તે પણ ઉપર કહ્યું તે જ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર, દેલવાડાનાં દેરાં, સિદ્ધપુરનો રુદ્રમાળ, અમદાવાદની મસીદો, શેત્રુંજા ઉપરનું મંદિરોનું વન, અડાળજની વાવ આ બધાં, એકસમયે ગુજરાતની અંદર કેવાં પ્રાણવાન રસિકતા અને અભિજાત લાલિત્ય ઊછળતાં હતાં, તેનું ઉત્તમ ભાન કરાવે છે. આજ તે રસિકતા અને તે લાલિત્ય તેટલાં રહ્યાં નથી એમ દુઃખની સાથે કહેવું પડે છે.

મોઢેરાના મંદિરની અંદર જે ચૈતન્ય અને વીર્ય રહેલાં છે તે કંઈ હઠીસિંગના સુંદર મંદિરમાં નથી, અને શેત્રુંજાના પહાડ ઉપર તો આજે

કુબેરના ઉપાસકોએ લાખો રૂપિયા ખરચીને ત્યાંના સૌંદર્યને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાનો જાણે કે નિશ્ચય જ કરેલો છે! દેવોના જેવી મૂર્તિઓના મુખ ઉપર સિમેન્ટ અથવા ચૂનો ચોપડીને તે મૂર્તિઓને પોતાની અરસિકતાનાં યથાર્થ સ્મારક બનાવી મૂકવામાં જૈન ધનિકોએ કંઈ કચાશ દેખાડી છે એવો આરોપ તેમની ઉપર કોઈનાથી મૂકી નહીં શકાય! કોડીના મૂલની, અટાપટા રંગની ચિનાઈ ઈંટો, એ સ્વર્ગીય મંદિરોની ભીંતોમાં જડીને તેઓએ શેત્રુંજા પર્વતની સ્વર્ગીય શોભાને કેવી ગ્રામ્ય બનાવી મૂકી છે એ જોતાં કયા રસિક જનને સંતાપ અને ઉદ્વેગ નહીં થાય?

પણ ખેર આપણે તો અત્યારે હમણાં જ નિર્વિઘ્ને પાર પડેલા કળાપ્રદર્શન વિષે બોલવાનું છે. આ દેશની કળાનું પ્રદર્શન જોવા મળ્યું એ અમે અમારું સદ્‌ભાગ્ય સમજીએ છીએ. કારણ કોઈ પણ જાતિના જીવનનું યથાર્થ ચિત્ર તે જાતિની અંદર જીવંત સ્વરૂપમાં રહેલી કળામાં જોઈ શકાય છે. અહીંનું પ્રદર્શન જોઈને અમને મોટી આશા ભાસવા લાગી છે. સાહિત્ય પરિષદને કળાનું પ્રદર્શન ગોઠવવાની બુદ્ધિ સૂઝી એ જ એક શુભ શુકન ગણાવો જોઈએ.

પરદેશી રિવાજોનું અને પરદેશી કળાનું અનુકરણ કરવાથી આપણી સંસ્કૃતિના આદર્શોને કેટલો ધક્કો પહોંચે છે અને સમાજમાંથી દહાડે દહાડે ખાનદાનીનો કેવો નાશ થાય છે એટલું જો આપણાં સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષોને સમજાયું હોત તો આ પ્રદર્શનમાં સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓએ મોકલેલાં ચિત્રવિચિત્ર કપડાં પ્રદર્શનની શોભાને વણસાડત નહીં.

કળારસિક શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામે મોકલેલાં અપ્રતિમ ઘાટનાં વાસણોની પડખે જ જો ભાઈ રવિશંકરે આજકાલના શ્રીમંત લોકોના ઘરમાં પણ વપરાતાં ચિનાઈ, જર્મનસિલ્વર અને ઍલ્યુમિનિયમનાં વાસણનું પ્રદર્શન ગોઠવ્યું હોત તો ગમે તે રસિક જનના મોંમાંથી ઉદ્‌ગાર નીકળી પડત કે 'આ ચિત્ર જુઓ અને આ ચિત્ર જુઓ.'

સારાંશ, આપણી રહેણી જેટલા પ્રમાણમાં ખાનદાની ભરેલી અને સંસ્કારપ્રધાન હશે તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણા જીવનમાં કળા અવતરવાની.

ધાર્મિક સંસ્કારોમાં આપણે બચપણની દશા વટાવી ગયા હોઈએ તો જ રવિશંકરની 'પ્રણયમંજરી' જેવું હિંદી વાતાવરણવાળું અને હિંદી ભાવથી ભરેલું ચિત્ર નિર્માણ થઈ શકે. નહીં તો તે જ ચિત્રની બાજુએ ટાંગેલ 'ગોપીવસ્ત્રહરણ'ના જેવો ગ્રામ્ય દેખાવ જોવાનો પ્રસંગ આવે.

આ દેખાવમાં ગોપીઓનાં વસ્ત્ર હરણ કરીને તેમને તેમના નૈસર્ગિક સ્વરૂપમાં મૂકનાર શ્રીકૃષ્ણ આઠ વર્ષના લીલાનાટકી બાલકૃષ્ણ કરતાં એલિસબ્રિજ ઉપરથી નીચે સાબરમતીને કાંઠે નહાતીધોતી સ્ત્રીઓની, ભાંગીતૂટી અંગ્રેજીમાં ટોળ કરનાર કોઈ છાટકાને જ વધારે મળતા આવે છે.

પ્રદર્શનમાં જે આધુનિક ચિત્રો આવેલાં તેની અંદર બંગાળ પદ્ધતિનાં ચિત્રો પણ હતાં અને રવિવર્માની પદ્ધતિનાં ચિત્રો પણ હતાં. અમદાવાદના ચિત્રકાર મગનલાલ શર્મા જે થોડા દિવસ પૂર્વે જ સ્વર્ગસ્થ થયા તેમનાં ચિત્રો રવિવર્માની પદ્ધતિનાં છે. એ ચિત્રોની પ્રમાણબદ્ધતા અને ભાવાવિષ્કરણ ખુદ રવિવર્માનાં ચિત્રો કરતાં પણ અમને ઉચ્ચ કોટિનાં ભાસ્યાં: રવિવર્માનાં ચિત્રોનો જેઓને શોખ હોય તેઓએ તો ખાસ કરીને આ ચિત્રકારની કદર બૂજવી જોઈતી હતી

જો કોઈ ચિત્રોએ અમારું ચિત્ત ખરેખરું ચોર્યું હોય તો તે ડી. રામરાવનાં અજંટા અને એલોરાની ગુફાઓનાં દશ્યોએ. આ ગુફાઓના અનેક ફોટોગ્રાફ અમે જોયા છે, પણ તે ગુફાઓની અંદર પ્રાણ ફૂંકીને આ ચિત્રકારે તેમને જીવતાંજાગતાં કર્યાં છે. આ ચિત્રોમાંની ગુફાઓ સ્મશાનવત્ નિર્જન નથી, પણ ચિત્રકારની કલ્પનાશક્તિએ જૂના વખતના લોકોને ફરી પાછા તે ગુફાઓમાં વિચરાવ્યા છે. ચિત્રોના રંગોમાં પણ વિલાસરહિત રસિકતા અને સજીવ શાંતિ દેખાઈ આવે છે.

પ્રદર્શનમાં મૂકવામાં આવેલી પ્રાચીન વસ્તુઓ વિષે અત્રે અમે કંઈ પણ ટીકા કરવા ઇચ્છતા નથી, કારણ તેમની ઉપર ટીકા કરવાની આપણી પાત્રતા નથી. આપણા પ્રાણવાન પૂર્વજોએ નિર્માણ કરેલી આકૃતિઓની અંદરથી જ આપણને આપણો ચિત્રકળાનો આદર્શ પ્રાપ્ત થયો છે. તેમણે જ આપણને રસદષ્ટિ બક્ષી છે. તેમનું વિવેચન કરનાર આપણે તે કોણ? પૂર્વજોના ધર્મ-પ્રધાન આર્ય હૃદયની પિછાણ કરાવી દેનારી આ પુરાતન વસ્તુઓને અમે શ્રદ્ધાપૂર્વક નમન કરીએ છીએ.

* * *

ભાષા દ્વારા માણસ ઢાંકપિછોડો કરી શકે છે કળા મારફત તેવું થઈ શકતુ નથી. અને તેથી જ કળાને અમે મનુષ્યના ચારિત્ર્ય જેટલી જ પવિત્ર માનીએ છીએં.

પ્રદર્શન જોતાં જ એક વસ્તુ આપણી નજરમાં મુખ્યત્વે કરીને આવે છે. ત્યાં મૂકવામાં આવેલી સુંદર સુંદર ચીજોના બે વિભાગ પડે છે. એક જૂની કારીગરીની વસ્તુઓ અને બીજી આજનાં મોટાં મોટાં કુટુંબોમાંની વપરાશની વસ્તુઓ. આ બંને વિભાગમાં જમીન આસમાનનું અંતર દેખાઈ આવે છે.

પ્રદર્શનના વ્યવસ્થાપક ભાઈ રવિશંકર રાવળે પોતાની ઉચ્ચ અભિરુચિને અનુસરીને પોતાને પસંદ પડતા પદાર્થો જ જો પ્રદર્શનમાં ગોઠવ્યા હોત તો આપણને એક જાતનું નુકસાન થયું હોત. આજે આપણો સમાજ રહેણીકરણીના આદર્શમાં અને કળાવિષયક કલ્પનામાં કેટલો બધો વિકલ બની ગયો છે એનું પ્રદર્શન આપણને જોવા ન મળ્યું હોત!

પ્રદર્શનમાં મૂકવામાં આવેલાં વિવિધ ચિત્રો જોતાં અનેક લોકોએ સુંદરતાની પ્રાપ્તિ સારુ કરેલા પ્રયત્નો જોઈને તેમની મહેનત માટે તથા ઉત્સાહ માટે આદર ઊપજે છે. પણ હિન્દી જીવનનો આદર્શ શો છે તે ન સમજવાને લીધે ઘણાંખરાં ચિત્રો રહસ્યશૂન્ય અને અપરિચિત ભાવવાળાં બન્યાં છે તે જોઈને ખેદ થાય છે.

દાખલા તરીકે 'અણધાર્યા પરોણા' એ ચિત્રમાં રહેલો વિનોદ અને ચમત્કાર આપણને રસમય તો લાગે છે, પણ કોઈ એક કેન્ટોનમેન્ટમાંના યુરોપિયન મહોલ્લામાં થઈને જતા હોઈએ તે વખતે આપણને જેમ બધું અજાણ્યુ અજાણ્યું લાગે છે, ત્યાંનું વાતાવરણ એ આપણું નથી, ત્યાં આપણી પ્રતિષ્ઠા નથી એવી લાગણી જેમ આપણા મનમાં ઊઠે છે તેવી જ લાગણી આ યુરોપિયન પદ્ધતિનું ચિત્ર જોઈને મનમાં ઊઠે છે. કોઈ એક ભવ્ય મંદિરમાં અથવા દરબારગઢમાં જઈ ચડતાં આપણા એકાદ ગરીબ માણસનો પણ આત્મા ખીલે છે. આ સ્થાન મારું છે અને અહીંયાં મારે માટે મારું સ્વાભાવિક સ્થાન છે એવી ખાતરી એ સ્થળોમાં તેને હોય છે. પણ તે જ ગરીબ માણસ અથવા કોઈ શ્રીમંત માણસ સાહેબના બંગલામાં અગર યુરોપિયન દેવળમાં જઈ ચડે, તો ત્યાં પોતે કેમ વર્તવું એ જ પહેલવહેલું તો તેને સમજાશે નહીં. પારકાના માપથી અહીં આપણો તોલ થવાનો એવી ભાવનાથી તેનો આત્મા તે સ્થળમાં સંકોચ પામે છે. જે વસ્તુ અથવા જે આચરણ આપણને સાવ યોગ્ય ભાસતું હોય છે તે પરદેશીઓને અયોગ્ય ભાસે છે. આપણી વિનયની તથા અદબની ભાષા ગોરા લોકોને બીકણપણાની અથવા ગોળગોળ જણાય છે, તેમ તેઓનો કેટલોક શિષ્ટાચાર આપણી નજરે તદ્દન હલકો નહીં તોપણ અસંસ્કારી જેવો તો જરૂર લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં તેમનું અનુકરણ કરવું એનો અર્થ સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ તો આત્મઘાત જ થાય.

થોડા જ વખત ઉપર મુક્તિફોજવાળા એક ધર્મોપદેશકે પોતાના ભાષણ દરમિયાન પોતાની પ્રતિષ્ઠા બતાવતાં કહેલું કે 'પેટ્રોગ્રાડની અંદર એક પ્રચંડ સભામાં એક રશિયન આગેવાન બાઈએ બીજા કોઈને નહીં પણ મને એકલાને જ બચી લીધેલી.' એ સાંભળીને પ્રેમાભાઈ હૉલવાળી સભામાં

કેટલાક લોકોની અંદર જે ગ્રામ્ય હાસ્ય ફેલાઈ ગયું હતું અને સભ્યજનોના ચહેરા ઉપર જે લજ્જાની ફીકાશ ફરી વળી તે દેખાવ સહેજમાં ભૂલી જવા જેવો નહોતો.

જ્યાંનો આદર્શ ત્યાં જ શોભે.

૧૧-૪-'૨૦

૧૫

જીવનનું સંગીત*

માણસમાં જો પોતાની શક્તિ અને અશક્તિ વિષે, ગુણદોષો વિષે બરાબર ખ્યાલ હોય, અને દુનિયાના વ્યવહારમાં જો તેણે સાચી નમ્રતા કેળવી હોય તો એવો માણસ ગમે તે જાતની ધૃષ્ટતા કરી શકે છે. સંગીત મંડળના વાર્ષિક ઉત્સવને પ્રસંગે પ્રમુખનું સ્થાન સ્વીકારી મેં એવી એક ધૃષ્ટતા કરી છે. અલ્પજ્ઞ માણસ જ્યારે ફુલાઈ જાય છે ત્યારે પોતાને કેવો સર્વજ્ઞ માને છે એનું વર્ણન ભર્તૃહરિએ કર્યું છે. પણ સંગીતના વિષયમાં હું અલ્પજ્ઞ કોટિનો નથી. નરી અજ્ઞતા એ જ મારી મૂડી છે, અને એ મૂડી ઉપર જ હું આજનો વેપાર ખેડવાનો છું.

સંગીત વિષે મને કશું જ્ઞાન નથી એ વાત જેટલી સાચી છે તેટલું જ એ પણ સાચું છે કે સંગીત પ્રત્યે મારો પ્રેમ અને પક્ષપાત અસાધારણ છે. બીજા લોકો પ્રથમ સંગીતની કળા હસ્તગત અથવા કંઠગત કરી લે છે અને ત્યાર પછી સંગીતની મીમાંસામાં અને શાસ્ત્રમાં માથું મારે છે.. મારો ક્રમ એથી ઊલટો થયો. ૧૯૦૬-૭માં સાંગલીમાં મારો નવરાશનો વખત હું પુસ્તકાલયમાં ગાળતો. ત્યાં રા. બ. કૃષ્ણાજી બલ્લાળ દેવલ જોડે મારે ઓળખાણ થઈ. તેમને સંગીતનો અસાધારણ શોખ હતો. પ્રો. બ્લેસરનાના 'સંગીત વિજ્ઞાન' સાથે તેમણે મારો પરિચય કરાવ્યો. સંગીતમાં એક સપ્તકમાં ૨૨ શ્રુતિ હોય છે; સંગીતના સુગેય સ્વરોમાં આંદોલનની એક મજાની શ્રેણી હોય છે; યુરોપિયન લોકોએ તેમના સંગીતમાં 'ટેંપરેટ સ્કેલ' દાખલ કરી પોતાના કાન અને અભિરુચિ બગાડી નાખ્યાં છે; એવી એવી કેટલીયે મહત્ત્વની વાતો હું તેમની પાસેથી શીખ્યો. વાદી, સંવાદી, વિસંવાદી વગેરે

---

* રાષ્ટ્રીય સંગીત મંડળ (અમદાવાદ) ના વાર્ષિક ઉત્સવ પ્રસંગે પ્રમુખપદેથી આપેલું ભાષણ-સને ૧૯૨૩.

સ્વરોનો, સંબંધ પણ હું સમજી ગયો. અને તે દિવસથી તારપેટી Sounding Box મળે એટલે પ્રયોગો પણ કરવા લાગ્યો. સંગીત વિષે માસિકોમાં કે બીજે ક્યાંય જરાક લખાણ આવે એટલે એમાં પણ જરા ચંચુપાત કરતો. આશ્રમમાં આવ્યા પછી તમારા વિદ્વાન અને ખંતીલા મંત્રીનો સમાગમ થયો. મને સંગીતશાસ્ત્રનો શોખ છે એટલી ખબર પડતાંવેંત તેઓ મને ગંધર્વની પેઠે વળગ્યા. ગાવાની બાબતમાં તો તેમને નિરાશ કરતાં મને બહુ વાર ન લાગી, પણ ગણિત, સંસ્કૃત અને સંગીતની પરિભાષા એ ત્રણેનુ સહેજસાજ જ્ઞાન મારી પાસે હોવાથી તેમણે મને ઠીક વેઠે પકડ્યો. મારાથી બનતું મેં કર્યું, પણ કાળે કરીને તેમણે જોઈ લીધું કે આ સૂકો કૂવો પંપ કરવામાં માલ નથી. છતાં તે વખતથી અમારી વચ્ચે જે પ્રેમસંબંધ બંધાયો તે સંબંધને લીધે જ તેઓ મને આજે અહીં ખેંચી લાવ્યા છે.

ઉપરની આપવીતી પરથી આપે અનુમાન કર્યું જ હશે કે સંગીતપ્રવીણ કે સંગીતરસિકની દૃષ્ટિએ નહીં પણ સામાન્ય માણસ અથવા પૃથગ્જનની પેઠે હું સામાન્ય અથવા પ્રાકૃત વિવેચન જ કરવાનો છું. શાસ્ત્રવેત્તાઓ ગમે તેટલા સર્વજ્ઞ હોય તોપણ સામાન્ય માણસ તેમના શાસ્ત્ર વિષે કેવા અભિપ્રાય ધરાવે છે તે જાણવા તેઓ ઇંતેજાર હોય જ છે. એ ઇંતેજારીનો કંઈક અંશે જવાબ આપવાને માટે હું આજે પ્રવૃત્ત થયો છું. હું કેળવણીકાર હોવાનો દાવો કરું છું, અને સૌ કોઈ જાણે છે કે મનુ ભગવાને બ્રહ્મચારીઓ માટે સંગીતનો ચાહે એટલો નિષેધ કર્યો હોય તોપણ આજકાલ સંગીતને કેળવણીનું એક પ્રધાન અંગ ગણવામાં આવે છે. એટલે કેળવણીની દૃષ્ટિએ સંગીતનુ વિવેચન કરવું એ પણ મારું ક્ષેત્ર છે. વળી આજકાલના સંસ્કૃતિના અધ્યયનના યુગમાં આપણા સંગીતમાં આર્ય સંસ્કૃતિ કેટલે દરજ્જે વ્યક્ત થઈ છે ને ભવિષ્યમાં આપણું સંગીત કેવું સ્વરૂપ ધારણ કરશે તથા કેવો ભાગ ભજવશે એનો પણ આપણે વિચાર કરવો રહ્યો.

આજે સમાજમાં આપણે શું જોઈએ છીએ? સામાન્યપણે સંગીતકળા તરફ નરી ઉદાસીનતા. જ્યાં ઉદાસીનતા નથી ત્યાં કેટલાક લોકો સંગીતનો આત્યંતિક વિરોધ કરે છે. બીજી બાજુએ કેટલાક લોકોના જીવનમાં સંગીત સિવાય બીજું કશું આકર્ષક એવું મળે જ નહીં. સંગીતના વિરોધીઓ કહે છે: સંગીતથી માણસ શોખીન, વિલાસી અને ઉડાઉ થાય છે. સંગીત પાછળ પડેલો માણસ દુનિયાના જરૂરી વ્યવહાર તરફ બેદરકાર થઈ જાય છે. વિદ્યાર્થીઓ તો એક વાર સંગીતમાં પડ્યા. એટલે પછી પડ્યા જ; પછી વ્યાકરણ, ગણિત, તર્ક જેવા પ્રખર વિષયોમાં તો જાણે તેમની મતિ ન જ ચાલે પણ સામાન્ય વિષયો પરથી પણ તેમની આસ્થા ઊઠી જાય છે. જેને સંગીતનો શોખ લાગ્યો તેની

સવારથી જ ગોઠિયાઓની બેઠક ચાલવાની. 'ગાને બજાનેકી મહેફિલ' આગળ મહત્ત્વનું કાર્ય કશું રહેવાનું જ નહીં. અંગ્રેજોએ લખનૌ સર કર્યું તોપણ લખનૌના નવાબ તો 'ઔર એક ઠુમરી'ની જ વાત કરતા હતા. ઔરંગઝેબ બાદશાહે સંગીતનો બહિષ્કાર અમસ્તો કર્યો ન હતો.

સામા પક્ષની દલીલ જ્યારે એક છેડો પકડે છે ત્યારે મૂળ પક્ષની દલીલ પણ પૂરેપૂરી આગ્રહી બને છે. નાદ એ બ્રહ્મ છે, તેની ઉપાસના કરવાથી ત્રિવિધ પુરુષાર્થ તો શું, પ્રત્યક્ષ મોક્ષ પણ મળી શકે છે. એક નાદબ્રહ્મને સંતુષ્ટ કરીએ એટલે સર્વ દેવતાઓ સંતુષ્ટ થાય છે. ગાનાનંદ અને બ્રહ્માનંદ વચ્ચે ભારે ફરક ન જ હોય. સામવેદના ગાયનથી દેવતાઓ પણ સંતુષ્ટ થાય છે. પછી માણસની શી વાત? વ્યવહારમાં सद्य. फलति ગાથારી એ અનુભવ છે જ.

આપણે પ્રથમ એ જાણવું જોઈએ કે સંગીત એ કંઈ જીવનસર્વસ્વ નથી. સાથે સાથે એ પણ જાણવું જોઈએ કે સંગીત વગરનું જીવન અનેક રીતે નીરસ અને અધૂરું છે. સંગીત એ અત્યંત જલદ વસ્તુ છે. તેનો ભારેમાં ભારે ઉપયોગ છે. અને તેથી જ તેનો ભારે દુરુપયોગ પણ થઈ શકે છે. સંગીત એ કંઈ અમુક લોકોનો ઇજારો નથી અથવા એક અસ્પૃશ્ય વિષય પણ નથી. સંગીત એ મનુષ્યજીવનનું અતિ આવશ્યક અને વિશ્વજનીન અંગ છે. સવારસાંજ કુદરતને બોલકણી કરનાર પક્ષીઓને સંગીતની જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલી જ મનુષ્યને પણ તેની આવશ્યકતા છે. થાકેલા માણસને અન્ન કે ઊંઘની જેટલી જરૂર છે તેટલી જ સંગીતની પણ જરૂર છે. સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધી કામ કરનાર મજૂરોને પૂછો કે તેમનો એકમાત્ર વિસામો કયો છે? સવારે ઊઠીને ઘંટી ચલાવનાર ગૃહિણીઓ, ગામનો મેલ ધોનાર ધોબીઓ અને ધોબણો, દુનિયાની લાજ ઢાંકનાર વણકરો, નવાં ઘરની ટીપણી કરનાર મજૂરણો, કોશ ચલાવનાર દુનિયાના અન્નદાતા ખેડૂતો, માલની લાવલઈજા કરનાર વણજારાઓ, ગાયો ચરાવનાર ગોવાળિયાઓ, દરિયો ખેડનાર ખારવાઓ, દુનિયાથી પોતાને પર માનનાર બાવાઓ અને ફકીરો, જન-મન-રંજક કથાકારો અને માણભટો, અરે, ભિખારીઓ અને પશુઓ પણ સંગીત દ્વારા જ પોતાની બોજારૂપ જિંદગીમાં રસ જોઈ શકે છે ને રેડી શકે છે.

સંગીતની એ અસાધારણ શક્તિ જોઈને એનો દુરુપયોગ કરનાર પણ ઓછા નીકળ્યા નથી. સંગીત એક પ્રકારની માનસિક મદિરા બની શકે છે એ જોઈને જ હિંસાકુશળ લોકોએ લડાઈમાં સંગીતને સ્થાન આપ્યું છે. रणे शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः જ્યારે સહસા વાગી ઊઠે છે ત્યારે

માણસ પ્રકૃતિને ભૂલી જાય છે રણમત્ત થાય છે, અને ગમે તે કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. લશ્કરી બેંડ એ તો ફોજનો અર્ધો પ્રાણ. સાત્વિક લોકો એ જ સંગીતને ભક્તિભાવ કેળવવા માટે મદદગાર તરીકે વાપરે છે. અને કેટલાક લોકો તો તાલ મૃદંગ વગેરે વાદ્યોનો મહાન કોલાહલ મચાવી વૃત્તિઓ બહેરી કરી નાખે છે અને આ ઉન્માદને જ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સમજી લે છે. પૂજા પહેલાં અફીણ ખાઈ પૂજામાં એકાગ્રતા સાધવાનો પ્રયત્ન જેટલો પ્રમાદમૂલક છે તેટલો જ આ પ્રયત્ન પણ છે.

સંગીત તો ભાવનાની ભાષા છે, જીવનનો ઉદ્‌ગાર છે. સાચું સંગીત જીવનનું પ્રતિબિમ્બ જ હોય છે. અને આગળ જઈને તે જીવનનું માર્ગદર્શક પણ બની શકે છે. જીવનમાં નવ રસ ખીલે ત્યારે જ સાહિત્યમાં, કળામાં અને સંગીતમાં નવ રસ ખીલવાના. આખા સમાજનું જીવન જાગ્રત હોય તો સંગીત પણ સર્વત્ર જાગ્રત રહેવાનું. જીવન જ્યારે મંદ પડે છે, જીવનરૂપી દેવતા ઉપર જ્યારે રાખ બાઝે છે ત્યારે સંગીત પણ સમાજમાં અપ્રતિષ્ઠિત થઈ જાય છે અથવા સંસ્કારવિહોણું બને છે. એવે સમયે સંગીતના કેટલાક ઉપાસકો સંગીતનો વારસો પ્રયત્નપૂર્વક ટકાવી રાખવા મથે છે. ધીમે ધીમે તેનો ધંધાદાર વર્ગ થઈ જાય છે. હરિદાસ પછી તાનસેન આવવાનો જ. એ સ્થિતિ અપરિહાર્ય છે. જૂના વારસાની હિફાજત કરનાર વર્ગ ન હોય તો પ્રમાદી સમાજને બધું ખોઈ બેસતાં વાર ન લાગે. સંગીતનો વારસો જાગતો રાખનાર એક સ્વતંત્ર વર્ગ તૈયાર થયો એટલે તે નવરાશ અને યોગક્ષેમની નિશ્ચિંતિ માગવાનો જ. નિશ્ચિંતિ મેળવવાનો તેને હક છે, તેમાં તેને લાભ છે કે નહીં તે જુદો સવાલ છે. મૂળ વગરનાં ઝાડ, કાદવ વગરનું કમળ જેમ નિષ્પ્રાણ અને અસત્ય થઈ જાય છે તેમ જીવનયાત્રાના પ્રયાસ અને કષ્ટ વગર જીવન દહાડે દહાડે કટાતું જાય છે, સમાજથી અળગું થતું જાય છે, પોતાનો જીવનમંત્ર ભૂલી જાય છે, અને અંતે વિકૃત દશાને પામે છે.

સંગીતના સંરક્ષકો નવરાશ ભલે મેળવે, સંગીતના રસિકો આપણે તેમની અદેખાઈ ન કરીએ, તેમને પ્રસન્ન રાખવામાં જ આપણે પ્રસન્ન રહીએ. પણ સંગીતસંરક્ષકોને અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક એટલું તો જરૂર સૂચવીએ કે તમારી વિદ્યા — સર્વ વિદ્યાની શ્રેષ્ઠ વિદ્યા એળે ન જાય એટલા માટે જ તમારે જીવનનાં સર્વ અંગો અને ઉપાંગોથી પરિચિત રહેવું જોઈએ. સમાજનો પુરુષાર્થ, સમાજની મૂંઝવણો, સમાજની આકાંક્ષાઓ, સમાજનું સાહિત્ય અને સમાજના આદર્શો સાથે તમારે એકરૂપ થવું જ જોઈએ. તમારામાંના ઘણાખરા એકરૂપ થવાની વાત તો એક કોરે રહી, પણ ઉપલા સવાલો સાથે સામાન્ય પરિચય પણ ધરાવતા નથી.

ઘણાં વરસ પહેલાં રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરને પહેલવહેલો હું મળ્યો તે વખતે તેમણે મને કહેલું, 'મારે એક મહારાષ્ટ્રી ગાયકની જરૂર છે. હું ગાયકો તો ગમે તેટલા મેળવી શકું, પણ શાંતિનિકેતનના વાતાવરણમાં ભળી શકે અને આશીર્વાદરૂપ નીવડે એવો ગવૈયો તમારા પ્રાંતમાંથી જ સંહેલાઈથી મળી શકે.' આજે મારા મિત્ર શ્રી ભીમરાવ શાંતિનિકેતનને સંગીતમય બનાવી રહ્યા છે. મહારાષ્ટ્રે સંગીતની હજી બેઇજ્જતી કરી નથી. સારા કુલીન ઘરના લોકોએ સંગીતનો વારસો જાળવી રાખ્યો છે, અને તેથી ત્યાં સંગીતને પણ કુલીન સંસ્કારોનો લાભ મળ્યો છે.

સંગીતને નવરાશ જોઈએ છે એ ખ્યાલને લીધે સંગીતાચાર્યો રાજ્યાશ્રય શોધવા લાગ્યા. અને કેમ ન શોધે? સ્વરાજ્યમાં રાજ્યાશ્રય શોધવો એમાં હીણપત તો નથી જ. પણ જ્યારે अनाश्रया न शोभन्ते पण्डिता वनिता लता: એમ કહી પંડિતો અને સાહિત્યાચાર્યો રાજપ્રશસ્તિઓ લખવામાં મશગૂલ થયા ત્યારે સંગીતાચાર્યો પણ તેમનું અનુકરણ કરે તેમાં શી નવાઈ? સંગીતાચાર્યો પણ ગાવા લાગ્યા:

तू बे मोमदशा दरबार
निझामदीन सुजान।
धवल कलस पर, बल्वल जैंभिये
तुम पर जाये कुरवान,
निझामर्दान सुझान ।।

ઊંચું સંગીત અને નરી કળાશૂન્ય ખુશામતનો આ એક આબાદ નમૂનો છે.

રાજાશ્રયને લીધે ઉચ્ચ સંગીત પ્રભુભોગ્ય થયેલું હતું એ ખરું, પણ તે જમાનામાં પૈસાદાર અને ગરીબ વચ્ચે આજના જેવો અસહકાર જામ્યો ન હતો. રાજ્યના ગવૈયાઓ મંદિરમાં જઈ રોજ ગાતા, યાત્રાઓમાં પણ જતા, ગરીબોની વચ્ચે રહી ગરીબોને પણ કંઈક તાલીમ આપતા, અને સમાજના જીવનમાં સંગીત રેલાવતા. આપણા લોકોનું જીવન જ સંગીતમય હતું. બાળક જન્મે ત્યારે સંગીત, જનોઈ ધારણ કરે ત્યારે સંગીત, પરણે ત્યારે સંગીત. કેટલીક કોમોમાં તો માણસ દુનિયામાંથી વિદાય લે ત્યારે પણ સંગીત સાથે જ. આપણી લગભગ બધી જ ધાર્મિક ક્રિયાઓ સંગીત વગર અધૂરી રહે છે. (આપણા સાર્વજનિક સંગીતમાં કેટલોક કર્ણકઠોર ભાગ પેસી ગયો છે તે કાઢી નાખવાની જરૂર છે એટલું જતાં જતાં અહીં જ કહી દઉં.)

રાજ્યાશ્રયનો જમાનો જઈ હવે લોકાશ્રયનો જમાનો આવ્યો છે. લોકાશ્રય એટલે મધ્યમવર્ગનો આશ્રય. આ આશ્રયમાં કળાધર ઘણે ભાગે સ્વતંત્ર રહી

શકે છે અને સ્વાભિમાન કેળવી શકે છે. પણ આ લોકાશ્રય પશ્ચિમની ઢબનું અનુકરણ કરે તો સમાજને માટે તે આશીર્વાદરૂપ ન જ નીવડે. રાજ્યાશ્રયના જૂના જમાનામાં ગરીબોનો બહિષ્કાર નહોતો. ધર્મસંસ્થાઓ સંગીતને ગરીબો આગળ પણ પીરસવાનું કામ કરતી. આજના નાસ્તિક જમાનામાં, જે ટિકિટના પૈસા આપે એ જ સંગીત સાંભળે એવી દશા જો થઈ જાય તો ગરીબોને જીવનના આ એકમાત્ર સમાધાનથી વંચિત રહેવું પડે. લોકાશ્રય પર આધાર રાખી સંગીતનો ઉદ્ધાર કરનાર પંડિત વિષ્ણુ દિગંબર જ્યારે હરદ્વારમાં આવી ગંગાને કિનારે ગંગામૈયાને પોતાનું સંગીત સંભળાવતા ત્યારે મને ખૂબ આનંદ થતો, કેમ કે એ બહાને આમ પ્રજાને પણ તેમના ઉત્તમ સંગીતનો લાભ મળતો. જે દિવસે ગરીબ લોકો સંગીતથી પણ સાવ વંચિત રહેશે તે દિવસે તેઓ સેતાન બની જવાના. આપણું જૂનું ભોળું જીવન તૂટતું જાય છે અને જીવનકલહમાં માણસની ઘણીખરી સદ્દવૃત્તિઓ મારી જાય છે. એવે પ્રસંગે તો સંગીતની આવશ્યકતા ખાસ કરીને વધારે છે. હજારો ને લાખો મજૂરોને એકત્ર કરનાર મિલમાલિકોને હું જરૂર કહું કે તમારા ભલા ખાતર પણ તમારા આ સહકારીઓને શુદ્ધ સંગીત સંભળાવવાની ગોઠવણ કરો; પછી તે લોકસંગીત હોય કે શાસ્ત્રીય સંગીત. તેમની ભજનમંડળીઓને, તમારા કબજામાં લીધા વગર, ઉત્તેજન આપો. સંગીતામૃતનો પ્રવાહ ચાલશે એટલે શરાબ અને ઝઘડા કંઈક તો ઓછા થશે જ.

સાચું જોતાં સંગીત એ ગરીબોનો જન્મસિદ્ધ હક છે. શાસ્ત્રીય સંગીત ઘડાયું એના પહેલાં લોકસંગીતનો ઊગમ છે, અને તે ભોળી પ્રજામાંથી જ થયો છે. પ્રજા મોટે ભાગે પોતાનો એ હક ખોઈ બેઠી એ તેનો ગુનો છે— અથવા ગુનો કેમ કહેવાય ? તેમના જીવન પર તેમનો પોતાનો કાબૂ છે જ ક્યાં કે તેમનો ગુનો ગણીએ? પણ તેમનું દુર્દૈવ તો ખરું જ. લોકસંગીત એ શુદ્ધ સોનું છે. તેને ટીપી ટીપીને અને ઓપ ચડાવીને આચાર્યોએ શાસ્ત્રીય સંગીતનાં ઘરેણાં બનાવ્યાં છે. સદ્દભાગ્યે ગુજરાતે તેનું લોકસંગીત છેક છોડી દીધું નથી. લાલા લજપતરાયે તેમના અમેરિકાના અનુભવમાં લખ્યું છે કે મહારાષ્ટ્ર અને બંગાળથી આવનારા વિદ્યાર્થીઓમાં કંઈક સંગીત દેખા દે છે, બાકીના તો સંગીતથી એકદમ અસ્પૃષ્ટ રહે છે. સુશિક્ષિત લોકો વિષે આ ટીકા સાચી છે; જોકે સત્યાગ્રહાશ્રમ અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે તેમ જ સંગીત મંડળે આ ટીકા ભૂંસી નાખવામાં ગુજરાત પૂરતો સરસ પ્રયત્ન કર્યો છે. આપણી રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં સંગીત એક આવશ્યક — અને હું આશા રાખું છું કે આકર્ષક — વિષય થયો છે. ગુજરાતના કેટલાક કવિઓ તેમની ભાવપૂર્ણ કવિતા ગુજરાતના લોકસંગીતના ઢાળમાં લખે છે એ પણ સદ્દભાગ્ય છે.

કાવ્ય અને સંગીત વચ્ચે અત્યંત નિકટ સંબંધ છે એ કહેવાની અહીં જરૂર નથી; જોકે કાવ્ય અને સંગીત બન્ને એકબીજાનાં આશ્રિત નથી. કાવ્ય સ્વતંત્ર રીતે રહી શકે છે. સંગીત પણ કાવ્યની મદદ વગર પોતાની ભાવગમ્ય વાણી વહેવડાવી શકે છે. સંગીત એ સ્વતંત્ર ભાષા છે. એનું વ્યાકરણ જુદું છે. એના ભાવ સ્પષ્ટ હોય છે. શબ્દો કરતાં સંગીતના આલાપ વધારે વ્યાપક અને વધારે અસરકારક હોય છે. સંગીતની ભાષા સાર્વભૌમ ન કહી શકાય, તોપણ અમુક સમાજના જીવનનો કંઈક પરિચય હોય તો, તેની ભાષા જાણ્યા વગર પણ, તેના સંગીત દ્વારા તેના ઉત્કટ ભાવો અનુભવી શકાય છે. તેથી જ સંગીતપ્રવીણો ઘણી વાર સંગીત પાછળ રહેલા શબ્દ વિષે બેદરકાર રહે છે.

પણ તેમણે એટલું તો જાણવું જોઈએ કે સંગીત ભાષાનિરપેક્ષ ભલે હોય પણ કાવ્ય અને સંગીત વચ્ચે વિસંવાદ, કોઈ પણ સંસ્કારી રસિક માણસ સહન ન જ કરી શકે. ઘણાખરા ગાયકો એમ માને છે કે જૂની પ્રાચીન 'ચીજો'માં શબ્દાંતર પણ ન ચાલે. આને લીધે કેટલીક સર્વોચ્ચ રાગદારી 'ચીજો'માં નીરસતા અથવા અશ્લીલ કાવ્ય જડી આવે છે, ને સમસમી ઊઠવા છતાં પણ તે સાંભળવું પડે છે. 'સૈયાં ગુય્યાં'ના શબ્દો પણ ગવૈયાને મન વેદમંત્ર જેટલા જ અપૌરુષેય હોય છે; તેમાં ફેરફાર થાય જ કેમ? આ જડતા તેમણે છોડવી જોઈએ.

એક તરફ રોજ કંઈક નવું નવું શોધનાર ચંચળ સમાજ સંગીતમાં ફેરફાર માગે છે અને બીજી તરફ સંગીતમાં કશો ફેરફાર થઈ જ ન શકે, ઋષિઓએ એક વાર જે નક્કી કર્યું તે કર્યું, તેમાં ફેરફાર કરવાનો હક પામર માણસને ક્યાંથી હોય? એવી વૃત્તિ બંધાયેલી હોય છે. જૂનું તેટલું સોનું માનનાર લોકોને મન વિલાસી તાનસેન પણ સંગીતમાં એક ઋષિ જ. તાનસેન પછી સંગીતમાં કશો ફેરફાર થઈ જ ન શકે! સામાજિક સંકરની બીક સંગીતમાં પણ પેઠી છે, અને સંગીતમાં મડદાની સ્થિરતા આવી ગઈ છે. પણ એમાં ગાયક લોકોનો એકલાનો વાંક નથી. અજ્ઞાની અને સંસ્કારશૂન્ય લોકો સંગીતને નામે ગમે તેવા બેહૂદા પ્રકાર ચાલુ કરે ત્યારે જૂનાને જ વળગી રહેવાની ગાયકો પર ફરજ આવી પડે છે. દરેક શાસ્ત્ર અને કળાની જેમ સંગીતમાં પણ નવી નિર્મિતિ શક્ય છે. પણ તે ગમે તે માણસને હાથે ન થઈ શકે. જીવનના ઊંડાણમાં જે ઊતરી શકે, ભવિષ્યની આકાંક્ષાઓ જે પોતાના હૃદયમાં અનુભવી શકે, અને સાથે સાથે જૂનો વારસો જેણે બરાબર પચાવ્યો છે તે જ નવી નિર્મિતિ કરી શકે છે. રાષ્ટ્રીય જીવનમાં જ્યારે ભારે પરિવર્તન થાય છે ત્યારે સંગીતમાં પણ પરિવર્તન થવાનું જ. આ નિયમને અનુસરીને ઇસ્લામી

સંસ્કૃતિના પરિચય સાથે આપણે ત્યાં હિંદુસ્તાની સંગીત જન્મ પામ્યું. અંગ્રેજોના આગમન પછી જો આપણા સંગીતમાં નવો ઉમેરો ન થયો હોય તો તેનું કારણ કાં તો આ દેશમાં આવનાર અંગ્રેજોનું જીવન જ સંગીતશૂન્ય છે, અથવા તો તેઓ આપણાથી અતડા રહ્યા કરે છે એ છે. અમદાવાદ જેવાં શહેરોમાં લગનગાળામાં ગધેડાંની પેઠે ભૂંકનાર બૅંડ એ આપણા જંગલીપણાની નિશાની ગમે તેટલી હોય પણ એ વિલાયતના સંગીતનો નમૂનો તો નથી જ. આપણે એક સંસ્કારી રાષ્ટ્ર છીએ એ સિદ્ધ કરવા આપણા લોકો કે અમુક ભલા ગોરાઓ ગમે તેટલી ચોપડીઓ લખે તોપણ આપણે ત્યાં વપરાતાં બૅંડ એ એક જ તેની સામે સમર્થ રદિયો છે. જે લોકો કંઈક સંસ્કારિતાનો દાવો કરતા હોય તેમણે આવાં બૅંડવાળાં સરઘસમાં ભળવું એ નામોશીભરેલું છે એમ સમજી તેમ કરવાનો ઇનકાર કરવો જોઈએ. આપણું રથ્યાસંગીત એકદમ સુધારવાની ઘણી જરૂર છે. વીસ પચીસ વરસ પહેલાં સતારા કે પૂના જેવા શહેરના રસ્તાઓ પર જેવું સંસ્કારી રથ્યાસંગીત સાંભળવા મળતું તેવું આજે ભાગ્યે જ મળે છે. પૈસા ખરચીને જંગલીપણાનો સિક્કો મેળવવાનો ધંધો આપણા શહેરીઓ હજી પણ છોડે નહીં ?

આપણા સામાજિક જીવનમાં ભળી જાય એવું સંગીત — નવું નવું સંગીત આપણે જરૂર નિર્માણ કરી શકીએ. આપણું સાર્વજનિક જીવન અવનવાં સ્વરૂપો ધારણ કરે છે, નવા નવા સામાજિક આદર્શો અને ભાવો સમાજમાં પ્રગટ થતા ને ફેલાતા જાય છે, અને એ બધા નવા સંગીતને નોતરે છે. આપણી મહાસભા, આપણાં સંમેલનો, આપણી પરિષદો, આપણા આશ્રમો અને નવતર સ્થપાતા ધંધાઓ નવીન સંગીતની માગણી કરે જ છે.

અમુક રાગમાં અમુક રસ હોય છે, અમુક રાગ અમુક વખતે જ ગવાય, એ આપણા જૂના નિયમો આપણું વૈદગ્ધ્ય અને ઉચ્ચ અભિરુચિ સૂચવે છે. પણ જ્યાં રાગોનાં નામ બદલાયા છે, સ્વરોમાં શુદ્ધ કોમળની પરિભાષા બદલાઈ છે ત્યાં જૂનાં શાસ્ત્રોનો સમજપૂર્વક અર્થ કરવો જોઈએ. અને તાલભેદ પ્રમાણે રાગોનો રસ અને ભાવ બદલાય છે એ આપણે ક્યાં નથી અનુભવ્યું ? આપણા પૂર્વજોએ આ જે સંગીતનું માનસશાસ્ત્ર અથવા રસપરિપાકની મીમાંસા રચેલી છે તેનો જડતાથી સ્વીકાર કરવાને બદલે આપણે તેનું સમજપૂર્વક અધ્યયન કરીએ, તેમાં નવા નવા પ્રયોગો કરીએ, અને તેમાં નવી નવી શક્તિઓ ખીલવી બતાવીએ તો જ કીર્તિશાળી પૂર્વજોના વંશજ તરીકે આપણે શોભીએ. પૂર્વજોની નામના પર આપણે ક્યાં સુધી નભીશું ? અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે ‘ જાતવાન ઘોડાને પોતાના માતૃપિતૃવંશનો નામોચ્ચાર કરવો નથી પડતો. ’

નવી નિર્મિતિ જ્યારે થાય ત્યારે ખરી, પણ ત્યાં સુધી આપણે આપણો જૂનો વારસો જેવો ને તેવો જાળવી રાખીએ તોપણ ઘણું કર્યું કહેવાય. ખેપિયો જેમ એક ગામનો કાગળ બીજે ગામ પહોંચાડે છે તે પ્રમાણે જો આપણો જૂનો વારસો જરા પણ બગાડ્યા વિના નવા જમાનાના હાથમાં સોંપી દઈએ તોપણ તે જેવીતેવી સેવા ન ગણાય આ કામ સંગીતની પરંપરા જાળવીને તેમ જ સંગીતને લિપિબદ્ધ કરીને કરી શકાય સંગીત લિપિબદ્ધ થઈ શકે કે નહીં એ જાતની શંકા હવે રહી નથી તમારા મંત્રીએ ગુજરાતના ઉત્તમોત્તમ લોકસંગીતને લિપિબદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. હું આશા રાખું છું કે તેમની એ ચોપડી થોડા જ વખતમાં બહાર પડશે. આ વિષયમાં સવાલ એટલો છે કે એક જ અંકનલિપિથી ચલાવી લેવું એ ઇષ્ટ છે કે આમપ્રજાને માટે -એક સ્થૂલ અંકનપદ્ધતિ, અને તજ્જ્ઞ લોકોને માટે બીજી સૂક્ષ્મ અને સંપૂર્ણ અંકનલિપિ રાખવી ઘટે છે? બંનેમાં પદ્ધતિ તો એક જ હોય એ વિષે શંકા નથી આ ક્ષેત્રમાં મને તો ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયની અંકનપદ્ધતિ જ પાયા તરીકે ઉત્તમ જણાઈ છે

સંગીતનો વારસો ઊછરતી પેઢીને સોંપવો હોય તો તેની પાસેથી સંગીતની કેટલીક કસરત જરૂર કરાવવી જોઈએ. અમુક કસરત વગર અવાજ કેળવાતો નથી, કાન તૈયાર થતા નથી, અને સંગીતનુ હાર્દ સમજવાની લાયકાત પણ આવતી નથી. પણ કસરતરૂપ સંગીત અને ભાવવાહી સંગીત હમેશાં જુદું જુદું રાખવું જોઈએ સંગીતની કસરત અત્યંત આવશ્યક છે, પણ તે હરેક પ્રસંગે પ્રદર્શન યોગ્ય છે જ એમ નથી. કુસ્તીબાજ લોકો કુસ્તીના તંબૂમાં મેદની આગળ દંડબેઠક કરી બતાવતા નથી. આ ભેદ નહી જાણવાથી કેટલાક ગાયકો ભાવપૂર્ણ ગીત ગાતી વખતે વચમાં જ કસરતમાં ઊતરે છે અને બધુ વિરસ કરી નાખે છે. તેમની કસરત પ્રશંસનીય છે ખરી, પણ ભાવનું ખૂન થાય એ કેમ સહ્યું જાય? જેમ ગમે તેવા આલાપ લેતા છતાં ગાયકો સમ સાધે છે તેમ ગાયનમાં જો રસ પણ બરાબર સાધે તો પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ આવ્યાનો આનંદ થાય.

ભાવવાહી સંગીતના પણ બે વિભાગ હોય છે. કેટલુંક સંગીત પોતાની સ્વરરચના અને આલાપથી જ હીન વિકારોને ઉદ્દીપિત કરે છે. આ સંગીત અશિષ્ટ હોય છે. જ્યારે બીજું સંગીત વિકારશામક અને શુભ ભાવનાનું પોષક હોય છે. આ ભેદ જાણવાની અને જાળવવાની જરૂર ઘણી છે. એ દિશામાં પ્રયત્ન કરનાર સુરુચિસંપન્ન વિદગ્ધ લોકો બહુ ઓછા છે. અને આજનો જમાનો તો જીવનમાં તેમ જ સાહિત્યમાં સ્વચ્છંદ અને ઉચ્છૃંખલતાને પ્રતિષ્ઠા આપનારો છે. એટલે આ કામ અઘરું છે એમાં શંકા નથી.

જીવનના દોષો ફિલસૂફીમાં ઊતરે છે, સમાજશાસ્ત્રમાં ઊતરે છે, સાહિત્યમાં ઊતરે છે. પછી કળામાં કેમ ન ઊતરે ? સાહિત્યમાં જ જુઓ. પ્રથમ રાજા-રાણીનું, વીર પુરુષોનું અને દેવદેવીઓનું સાહિત્ય લખાતું; પ્રજા અને સેના એ તો ચિત્રની પૂરણીરૂપ સંખ્યામાત્ર જ. આજકાલ નવરાશ ભોગવનાર મધ્યમવર્ગ વિષેનું જ સાહિત્ય મોટે ભાગે લખાય છે. નવલકથાનો નાયક મોટે ભાગે કોઈ ડૉક્ટર, બૅરિસ્ટર, વકીલ કે જાગીરદાર જ હોય છે. મહાન મહાન વિચારકો પણ ઘણી વાર જમાનાના દોષોથી પર રહી શકતા નથી. ઍરિસ્ટોટલ જેવા વિશ્વવ્યાપી બુદ્ધિવાળા ફિલસૂફને પણ ગુલામીની પ્રથા સ્વાભાવિક લાગી. શંકરાચાર્ય જેવા અદ્વૈતવાદી પણ વેદનું ઉચ્ચારણ સાંભળનાર અન્ત્યજને સજાપાત્ર ગણતા. મનુ મહારાજને પણ લાગતું, કે न स्त्री स्वातत्र्यमर्हति। ભક્તકવિ તુલસીદાસે તો ઢોરગમાર સાથે સ્ત્રીને પણ તાડનનો અધિકાર ઉદાર-તાથી આપી દીધો. સમાજના દોષો સાહિત્યમાં આવવાના જ. રોમન અને ગ્રીક કળા પણ આ કારણસર દુષ્ટતાના ચેપથી મુક્ત રહી નથી કેમ કે રોમન અને ગ્રીક લોકોનું જીવન ચાબખા ખાઈને કામ કરનાર ગુલામોની હસ્તી પર જ રચાયેલું હતું. ઇજિપ્તની પિરામિડો ગમે તેટલી ભવ્ય હોય, પણ એ અલ્પજીવી બાદશાહોએ પોતાની પાર્થિવ કાયા શાશ્વત કરવા રચેલાં કબરસ્તાનો જ છે. એક લાખ લોકો વીસ વીસ વરસ સુધી તેમના જીવતા રાજાની કબર બાંધવા માટે પરસેવો ઉતારે અને પોતે અકાળે કબર ભેગા થાય એ સામાજિક સ્થિતિ કેવી ! અને એ સમાજે પ્રગટ કરેલી કળા આસુરી ન હોય તો જ આશ્ચર્ય. વિજયનગરનાં ભવ્ય ખંડેરો અને ફૂલના ઢગલા જેવો દેખાતો તાજમહાલ જોઈને આપણે ગમે તેટલા તાજુબ થતાં હોઈએ તોપણ તેની પાછળ ગરીબોની હાય રહેલી છે એ જાણતાંવેંત, જો આપણામાં માણસાઈ હોય તો, આપણો બધો રસ ઊતરી જવો જોઈએ. શુદ્ધ સંગીત નિષ્પાપ, તેજસ્વી અને કારુણ્યમય જીવનમાંથી જ સંભવી શકે છે. કેમ કે સંગીત એ ભાવનાની નૈસર્ગિક ભાષા છે. જેવું જીવન તેવી ભાવનાઓ. જેવી ભાવનાઓ તેવું સંગીત.

સંગીત એટલે એકલુ ગાયન નહીં. ગાયન, વાદન, નર્તન અને હાવભાવ એ બધાનો સંગીતમાં સમાવેશ થાય છે. આપણે ત્યાં ગાયનવાદનનો પ્રચાર તો ઠીક છે, પણ નર્તન કંઈક દરજ્જે સ્ત્રૈણ ગણાય છે. એનુ કારણ મર્દાની નર્તન ભુલાયું હોય અથવા લોકોનાં શરીરો નર્તનયોગ્ય રહ્યાં નહીં હોય. ગાયન કરતાં નર્તન વધારે ઉદ્દીપક થવાનો સંભવ છે એ કારણે પણ નર્તન જૂના લોકોમાં અળખામણું થઈ પડ્યું હોય. મંદિરોમાં ઘણી વાર ભક્તો નર્તન કરે છે. ગુજરાતમાં ગોપરાસ, દાંડિયારાસ, ગરબીઓ વગેરે નર્તનના

કેટલાક પ્રકારો રૂઢ છે જ. કેટલીક જંગલી ગણાતી પણ નિષ્પાપ જીવન ગાળતી કોમોમાં સ્ત્રીપુરુષોના મિશ્ર રાસ પણ જોવામાં આવે છે.

ગાયન, વાદન, નર્તન એ ત્રણનો મેળ થયો એટલે સંગીત પૂરું થયું એમ નથી. આપણા પૂર્વજોએ રાગરાગણીઓનાં સ્વરૂપો અને ધ્યાનો કલ્પ્યાં છે. ઋતુ, સમય, ગંધ, રૂપ આલેખન બધી જ વસ્તુઓના સહકાર સાથેનું સંગીત તેમણે કલ્પ્યું છે. રેખા, વર્ણ અને રૂપ; ગંધ, રસ અને સમય; રચના ઔચિત્ય અને તારતમ્ય; ન્યાય, કારુણ્ય અને પ્રેમ; આ બધાનો સંગીત સાથે અવિરોધ અથવા સંવાદ ઊભો કર્યા વગર સંગીત સંપૂર્ણ થયું ન ગણાય. જીવનનાં અંગપ્રત્યંગોમાં જ્યાં સુધી જરા પણ વિસંવાદ રહે ત્યાં સુધી જીવન-વ્યાપી સંગીત સંભળાય જ નહીં. જ્યારે માણસ માણસ વચ્ચે, પશુ માણસ વચ્ચે, વનસ્પતિ અને માણસ વચ્ચે એકત્વનો સંબંધ બંધાશે, જ્યારે બધાં એકહૃદય થશે ત્યારે જ વિશ્વસંગીતનો આરંભ થશે. શુદ્ધ નીતિ, સદાચાર, પાવિત્ર્ય એ આ વિશ્વસંગીતનું વ્યાકરણ છે. અહિંસા એટલે કે આત્મૌપમ્ય અને આત્મૈક્ય એ એનો અંતિમ રસ છે.

૧૯

સંગીતની સંસ્કારિતા

[રાજકોટ રાષ્ટ્રીય શાળામાં ગાંધી જયંતી નિમિત્તે ગોઠવાયેલા સંગીતના જલસા વખતે આપેલું પ્રવચન ૧-૧૦-'૪૫.]

સંગીતના પ્રવાહમાં તણાતાં જે આનંદ થાય છે તેને હું તો હવાઈ જહાજની મુસાફરી સાથે સરખાવી શકું. એ મુસાફરી જાતે ન કરી હોત તો આ ઉપમા મને ન સૂઝી હોત.

દોડતાં દોડતાં પગ તળેની જમીન છોડી દેવી અને જાણે કલ્પનાની પાંખ ઉપર સવાર થઈને આકાશમાં ઊંચે ઊંચે જવું, અને ત્યાંથી એક નવું જ દૃષ્ટિબિંદુ કેળવી, માણસની દુનિયા વ્યાપક રૂપમાં નિહાળવી અને એ દુનિયા પર છવાયેલી વાદળાંની ગંધર્વસૃષ્ટિમાં વિચરવું અને જાણે એટલાથીયે સંતોષ ન પામીને એ સૃષ્ટિથી પણ ઊંચે ઊડીને વાદળાંના ગોટેગોટા સૂર્યપ્રકાશમાં ચળકતા જોવા, અને વાદળાંથી પણ ઊંચે એવી વિરલ હવામાં વિહાર કરવો, એ આનંદને જો સરખાવી શકાય તો શુદ્ધ સાત્ત્વિક વાતાવરણમાં કેળવેલા હિંદુસ્તાની સંગીતની હૃદય પર થતી અસર સાથે જ સરખાવી શકાય.

અને જ્યારે આવી ગંધર્વનગરીની મુસાફરી પછી તરત જ ગાંધર્વ-સંગીતની લહાણી મળી જાય તો એવે વખતે ઉપમાન કયું અને ઉપમેય કયું એનો નિર્ણય કરવામાં મૂંઝવણ થાય તો આશ્ચર્ય શું?

સંગીત એ એક એવી વસ્તુ છે કે જે પાર્થિવ હોવા છતાં અપાર્થિવ અસર કરી શકે છે. એની ઉત્પત્તિ ગળામાં છે. એનો આસ્વાદ કાનથી લેવાય છે. પણ એ વસ્તુ છે તો હૃદયની. સંગીતનો આનંદ હૃદયમાં જન્મે છે અને હૃદયથી જ સેવાય છે.

કેટલાક લોકો સંગીત માટે અનેક વર્ષોની મહેનતે ગળું કેળવે છે, આંગળાં કેળવે છે, અને છતાં સંગીત ખીલવવા માટે મુખ્યત્વે હૃદય કેળવવાનું હોય છે, એ વાત તેઓ જાણતા જ નથી. એમને જો સારામાં સારું સંગીત મળે તો એનો તેઓ પ્રામાણિકપણે શુદ્ધ સંગ્રહ કરી શકે છે, પણ હૃદયની કેળવણીને અભાવે સંગીતની ભાવનામાં તરબોળ થઈ શકતા નથી. એવાઓને માટે જૂના કવિઓએ સુધારસ પીરસતી કડછીની ઉપમા આપી છે. કડછી પીરસે છે તો અમૃતરસ, પણ એને પોતાને એનો સ્વાદ લેતાં આવડતુ નથી. આપણા દેશમાં એક એવો જમાનો આવી ગયો કે જ્યારે અમુક લોકોએ ધંધાદારીને અર્થે ઉત્તમમાં ઉત્તમ સંગીતનો સંગ્રહ કર્યો, પણ સંગીત ઉપરાંત બીજું કશું કેળવ્યું જ નહીં. એવા લોકોની એટલી જ સાધના પણ જો ઊંડી થઈ જાય તો સંગીતના દિવ્ય નાદની મસ્તી તો તેઓ અનુભવી શકે, પણ ભાવનાની સમૃદ્ધિ કેળવેલી ન હોવાથી તેઓ હૃદયાકાશમાં વિહાર ન જ કરી શકે.

ભાવનામય સંગીતની એ કળા આપણા પ્રાચીન કવિઓએ અને સંતોએ કેળવી હતી. અને તેથી જ તેઓ ઉત્તમમાં ઉત્તમ રાગદારી સાથે અને શ્રવણરુચિર શબ્દાવલિ સાથે નાજુકમાં નાજુક તેમ જ ભવ્યમાં ભવ્ય એવી ભાવનાઓ અને કલ્પનાઓનો સમન્વય સાધી શક્યા. એ લોકોની પરંપરા જેટલે દરજ્જે કાયમ રહી તેટલે દરજ્જે આપણી સંસ્કારિતા આપણે જાળવી શક્યા.

પણ વચમાં આપણી પડતીનો એવો એક કાળ આવી ગયો કે જ્યારે લોકોએ માન્યું કે, સંગીત અને એના જેવી બીજી કળા મેલી વસ્તુ છે, શિષ્ટ સમાજે એનો દૂરથી જ આસ્વાદ લેવો ઘટે, એનો ત્યાગ કરી શકાય તો એથીયે સારું: એમ કરીને આપણે સમાજનું હિત સાધ્યું નહીં, ઊલટું આપણો સમાજ સંગીતવિહોણો થઈ, આંતરિક ઝઘડા, વિખવાદ અને દ્વેષનો ભોગ થઈ પડ્યો. સંગીત એટલે સુમેળ. એ જો જીવનમાંથી નીકળી જાય તો જીવનમાં કોલાહલ સિવાય બાકી શું રહેવાનું હતુ?

સંગીત એ કંઈ વિલાસની વસ્તુ નથી, મોજશોખનો મસાલો નથી. શુદ્ધ સંગીત હૃદયનો જરૂરી ખોરાક છે. શુદ્ધ સંગીત શુભ ભાવનાઓનું પોષણ છે. એવા સંગીતથી આત્માને મોકળાશ મળે છે, સામાજિક સદ્‌ગુણો કેળવવા માટે સંગીતનું વાતાવરણ ઘણી મદદ કરે છે.

સાબરમતી આશ્રમની સ્થાપના થઈ ત્યારથી સ્વર્ગસ્થ મગનલાલભાઈ આશ્રમ માટે કોઈ સંગીતશાસ્ત્રી માટે તલસતા હતા. મેં એમને ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય સૂચવ્યું. આશ્રમને લાયક શુદ્ધ ચારિત્રવાળા સંગીતશાસ્ત્રી આપણને એ સંસ્થામાંથી મળી શકે એમ મેં કહ્યું. એમણે ત્યાં જઈ માગણી કરી અને અમારા સદ્‌ભાગ્યે નારાયણરાવ ખરે જેવા સાધુપુરુષ અમને મળ્યા. એમની નિર્મળ વૃત્તિ, એમનો સેવાભાવ, અને સંસ્થા પ્રત્યેની એમની નિષ્ઠા, આ ત્રણેય ગુણોને કારણે તેઓ બધાના માનીતા થઈ ગયા. સંગીતકળામાં તેઓ પ્રવીણ હતા જ. આશ્રમમાં આવ્યા પછી તેમણે સંગીતના શાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો અને આશ્રમના આદર્શોનું ધ્યાન અને પાલન કરીને હૃદયની સિદ્ધિ પણ મેળવી. અનેક લોકોએ એમને અનેક રીતે લલચાવ્યા, પણ એમની સંગીતનિષ્ઠા અને આશ્રમનિષ્ઠા અડગ જ રહી. આશ્રમમાં રહ્યા રહ્યા એમણે પોતાના ગુરુની, ગુરુની સંસ્થાની અને પોતાના ગુરુભાઈઓની ઓછી સેવા નથી કરી.

ગુજરાતમાં આશ્રમની સ્થાપના થઈ ત્યારથી જ આ પ્રાન્તમાં સંગીતવિદ્યાનું પુનરુજ્જીવન જોરથી શરૂ થયુ એમ કહી શકાય. અમારા પંડિતજી ગુજરાતમાં અનેક ઠેકાણે ફર્યા અને એમણે 'આશ્રમભજનાવલિ'નાં ભજનો સમાજમાં વાવ્યાં. અમ આશ્રમવાસીઓને તો સવાર સાંજની પ્રાર્થના દ્વારા સંગીતનો લાભ મળતો જ હતો. કેટલાંય નાનાંમોટાં સ્ત્રીપુરુષો સંગીત શીખવા લાગ્યાં, પણ પંડિતજીની સંગીતવિદ્યા નિષ્ઠાપૂર્વક ગ્રહણ કરી, અમારા પુરુષોત્તમે. આજે પંડિતજીનું સ્મરણ કરાવે એવું સંગીત એનામાં અને એણે ઉત્પન્ન કરેલા વાતાવરણમાં મળી શકે છે. પંડિતજીની દીકરી મથુરીએ પણ પિતાનો વારસો આગળ ચલાવ્યો છે. આશ્રમના એક હરિજન વિદ્યાર્થીએ પણ પંડિતજી પાસેથી સગીતનો વારસો મેળવ્યો છે. પણ પંડિતજીની સંગીતસેવાની નિષ્ઠા તો ખાસ પુરુષોત્તમમાં પ્રગટ થયેલી જોઉં છું.

આવા સંગીતના સંસ્કારો જે શહેરને ઉપલબ્ધ થાય, તે ભાગ્યશાળી જ ગણાય. શુદ્ધ હવાપાણી, તાજો અને પૌષ્ટિક આહાર અને તેજસ્વી કેળવણી—એ પ્રજા માટે જેટલી જરૂરી વસ્તુ છે, તેટલી જ ઉન્નત સામાજિક સંગીતની પણ પ્રજાને આવશ્યકતા છે. લોકોએ આવી સગવડનો વધારેમાં વધારે લાભ લેવો જોઈએ.

ભૂખ્યો માણસ અકળાયેલો હોય છે. એને કશુ સૂઝતુ નથી. એને પેટ ભરીને ખાવાનું મળે એટલે એને આગળ વધવાનું અને પુરુષાર્થ સાધવાનું મન થાય છે; અને આપણે હાથે કંઈ પરાક્રમ થઈ શકશે એવો આત્મવિશ્વાસ માણસમાં આવી જાય છે. તેવી જ રીતે જ્યાં નિર્મળ સંગીતનું વાતાવરણ હોય છે ત્યાં જ સમાજને ઉચ્ચ આકાંક્ષાઓ સેવવાનું મન થાય છે. એક આદર્શ લઈને ઘણાં લોકોને એકત્ર કરી શકાય, ઉન્નતિને રસ્તે એમને વાળી શકાય, અને શુદ્ધ સેવા દ્વારા કળિયુગમાં સત્યયુગ દાખલ કરી શકાય, એ જાતની શ્રદ્ધા પેદા કરતી વખતે સંગીતની ઘણી મદદ મળી શકે છે. સંગીતનું એ રહસ્ય જાણતાં હોવાથી જ આપણા સંત કવિઓએ પ્રાર્થનામાં અને ધાર્મિક સાધનામાં સંગીતને મહત્ત્વનુ સ્થાન આપ્યું. ગગનવિહારી પક્ષીઓની અને અધ્યાત્મવિહારી સંતોની સાધના અને ઉપાસના સંગીત વગર ખીલતી જ નથી. જૂના વખતમાં યુદ્ધ જેવી રાજસી પ્રવૃત્તિમાં પણ લોકોને ભેગાં કરવા માટે અને એમનો ઉત્સાહ ટકાવી રાખવા માટે સંગીતની મદદ અતિ આવશ્યક ગણાતી. લોકતંત્રના આજના જમાનામાં મોટા મોટા જનસમુદાયને જાગ્રત કરવા માટે, ભેગા રાખવા માટે, અને કોઈ ઉત્કટ ભાવનાથી ભાવિત કરવા માટે વેગશાળી સંગીત જ વપરાય છે. આદર્શ સમાજનો સાક્ષાત્કાર કરવા-કરાવવા માટે પણ આજકાલ જાતજાતની ભાતવાળી આકૃતિઓનો વિસ્તાર, વિવિધ પ્રકારના રંગોની ફૂલગૂંથણી અને હૃદયને નવી નવી સંભાવનાઓનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર ધ્વનિસૃષ્ટિની સંમિશ્ર સંગતિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. સંગીતવિદ્યા માટે આ એક નવું જ ક્ષેત્ર ઉદ્ભવ્યું છે. આમાંથી નવા યુગની ઉત્પત્તિ થાય તો જરાય આશ્ચર્ય નહીં.

ભાવના સાથે જ્યારે સંગીતનો મેળ થાય છે ત્યારે સંગીતમાં પ્રાણ ફૂંકાય છે, સંગીત યાંત્રિક મટીને જીવતુ થાય છે અને નવી નવી ભાષામાં બોલવા માંડે છે. આજનો જ દાખલો લઉં. મેં ઝિંઝોટી રાગના અનેક અલંકારો સાંભળ્યા છે, એ રાગની અનેક ચીજો મને પરિચિત છે. પણ આજે ઝિંઝોટી રાગના જે મે આલાપો સાંભળ્યા તેમાં સ્વરોની કેવળ કસરત ન હતી, પણ ભાવનાઓનું સુંદર સરખું દર્શન હતુ. આ એક નવી જ વસ્તુ મને અનુભવવાને મળી.

પણ હું સંગીતકળાનો વિજ્ઞ નથી માટે મારે વધારે વિગતોમાં ઊતરીને વાત ન કરવી ઘટે. આજનો તિલંગ રાગ પણ હૃદયને હચમચાવે એવો હતો. બાળકોને આવું વાતાવરણ હંમેશાં મળે તો એમને હૃદયની સંસ્કારિતા એની મેળે મળી જવાની.

આધ્યાત્મિક સાધનાનું સ્થાન સંગીત ન લઈ શકે એ દેખીતી વાત છે. કેવળ સંગીતને જોરે ચારિત્ર્યની આર્યતા કેળવાશે એમ ન કહેવાય. પણ જ્યાં એવા પ્રયત્નો થતા હોય ત્યાં સંગીતની મદદ ઘણી ઘણી થઈ શકે છે.

કેવળ વ્યાયામની દૃષ્ટિએ જોઈએ તોપણ વ્યાયામને જો સંગીતનો સહયોગ મળી જાય તો વ્યાયામ પણ માણસને ઉત્તમ રીતે સદે છે. સ્નાયુઓને કસરત ચાલતી હોય એ વખતે જો સંગીત ચાલતું હોય તો માણસના મજ્જા-તંતુઓને આરામ મળે છે, ખોરાક મળે છે, અને પ્રમાણમાં વધારે વ્યાયામ કરવા છતાં એની માઠી અસર થતી નથી.

અને એ વ્યાયામ જ્યારે નૃત્યનું રૂપ પકડે છે, ત્યારે તો સંગીતની મદદથી ખીલવેલું નૃત્ય શરીરના એક એક અંશને સમપ્રમાણથી ખીલવે છે, અને આદર્શ જીવનની, ભલે આછી પણ સચોટ ઝાંખી કરાવે છે. રાજકોટના નાગરિકો ! આવા સંગીતના વાતાવરણને ઈશ્વરનો પ્રસાદ સમજી એનું સેવન કરજો.

૧૭

સંગીતકારોનું જીવન

સંગીતવિદ્યાનાં પગલાં ધીમે ધીમે આગળ વધે છે. હવે સંગીત અમીર-ઉમરાવોના શોખની વસ્તુ રહી નથી. સંગીત હવે પ્રજાકીય જાગૃતિનું આવશ્યક ચિહ્ન ગણાય છે. જ્યારથી ભારતવર્ષીય પરિષદો અને મહાસભાઓમાં સંગીતની સહાયતાની જરૂર હોવાની પ્રતીતિ થઈ અને જ્યારથી શિક્ષણક્રમમાં સંગીત એક મહત્ત્વનો વિષય મનાવા લાગ્યો ત્યારથી સંગીતવિદ્યાના આદર્શમાં અસાધારણ પરિવર્તન થઈ ગયું છે. આ પહેલાં સંગીત કાં તો વિરક્ત ભક્તોની સેવામાં રાચતું અથવા વિલાસી અનુરક્તોની ખિદમતમાં મલપતું. એ બન્નેની વચ્ચે જે વિશાળ સામાજિક જીવન છે એમાં સંગીતનું સ્થાન બહુ નાનું રહ્યું હતું અને એ કારણે સંગીતના વિકાસમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ આવી પડતી હતી.

સંગીતની સંભાળ રાખનાર ઉસ્તાદો પોતાના જીવનની સંભાળ રાખતા ન હતા એ પણ સંગીતની ઉપેક્ષાનું એક કારણ હતુ. જે પોતાના જીવનની ઉપેક્ષા કરતા હોય તેમને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા કેવી રીતે મળી શકે? સંગીત જેવી દિવ્ય વિદ્યા એમની પાસે હોવાને કારણે એમની ખુશામત જરૂર થતી.

તેમ જ આજીવિકાની બાબતમાં પણ તેમને ચિંતા કરવાનું કારણ રહેતું નહીં. રસિક લોકો તે તે ગુણીજનો સાથે પ્રેમનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ રાખતા હતા તોપણ સામાજિક જીવનની સમૃદ્ધિથી ગાયકવર્ગ અપરિચિત જ રહેતો હતો.

આનું મોટું પરિણામ એ આવતું કે સંગીતજ્ઞોમાં કોઈ પણ વખત અંદર અંદર સહકાર રહેતો નહીં. રાજપૂતોમાં જેવી રીતે કુળકુળ વચ્ચે વિગ્રહ જ ચાલતો હતો, મહોલ્લોમાં જેવી રીતે આપસ-આપસમાં ઈર્ષા અને અદેખાઈ જ ચાલતાં હતાં, શાસ્ત્રીઓમાં જેવી રીતે શાસ્ત્રાર્થનાં કુક્કુટ યુદ્ધો જ ચાલતાં હતાં તે જ રીતે સંગીતજ્ઞોમાં ઘમંડ અને પરસ્પર નિંદાનું વાતાવરણ હતું. ઉસ્તાદો જ્યારે ગાય ત્યારે તો પોતાના દિવ્ય આલાપોથી પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગનો પરિચય કરાવતા; પણ જ્યારે ગદ્યનો આશ્રય લઈ વાતો કરતા ત્યારે તો અર્થ કે ઔચિત્ય વગરની ખુશામત, શરમ વગરની આત્મ-સ્તુતિ અને ઉદારતાવિહીન પરનિંદા એમાં ભારોભાર રહેતી. જ્યારથી સંગીતને સામાજિક જીવનમાં સ્થાન મળ્યું ત્યારથી સંગીતની આ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. હવે સંગીતસેવીઓમાં સહકાર શરૂ થયો છે. સંગીતના વિકાસનાં સાધનો શોધવાની કોશિશ થઈ રહી છે અને સમાજના હૃદયમાં જે નવા નવા ભાવો પેદા થાય છે તેને સંગીત દ્વારા વ્યક્ત કરવાની આકાંક્ષા જાગી હોવાનું દેખાય છે. સામૂહિક સંગીત પરિપુષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ પણ થઈ રહ્યો છે.

સંગીતથી દેવતા પણ સંતુષ્ટ થાય છે તો વિરાટ રાષ્ટ્ર-પુરુષ કેમ નહીં થાય?

જુલાઈ, ૧૯૨૯

૧૮

લોકસંગીત

અતિ પ્રાચીન કાળથી પૌર અને જાનપદ અથવા શહેરવાસી અને ગામડિયા એવા જનસમુદાયના બે ભાગ પડેલા છે. શિષ્ટવર્ગ અને સામાન્ય જનસમુદાય એવા પણ ભાગો સ્વાભાવિક રીતે પાડી શકાય. હિન્દુ શાસ્ત્રોમાં દ્વિજ અથવા સંસ્કારી, અને અદ્વિજ અથવા અસંસ્કારી એવો મોટો ભેદ પાડવામાં આવ્યો છે. ધર્મ, સાહિત્ય, સંગીત અને કળાઓમાં પણ એવી જ રીતના બે ભેદ જોવામાં આવે છે. પ્રાચીન સમયથી માનવજાતિની ઉન્નતિના પણ બે સ્વતંત્ર પ્રવાહ વહ્યાં કરે છે: એક સામાન્ય મનુષ્યોની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓને અનુસરીને બનેલો સામાન્ય સમૂહનો પ્રવાહ અને બીજો શિષ્ટ લોકોનો પ્રવાહ. શિષ્ટ લોકોએ ઉચ્ચ સામાજિક આદર્શ ઘડી કાઢી જે ક્રમ નક્કી કર્યો છે તે ક્રમમાં અને તે જ દિશામાં એ પ્રવાહ વહે છે. પહેલા પ્રકારના પ્રવાહમાં એટલે કે સામાન્ય જનસમુદાયની ઉન્નતિની યોજનામાં મનુષ્યનો હેતુપુરઃસર પ્રયત્ન હોતો નથી. બીજા પ્રવાહનો માર્ગ મનુષ્ય પોતાનાં બુદ્ધિ અને આદર્શની સહાયથી પોતાની શક્તિ અનુસાર ઠરાવે છે. એકને નદીની ઉપમા આપીએ તો બીજાને નહેરની ઉપમા શોભે. એકને વન કહીએ તો બીજાને ઉપવન કહી શકાય. વનની શોભા નૈસર્ગિક—અમર્યાદિત હોય છે. ઉપવનની શોભા તેની રચના અને સુવ્યવસ્થામાં છે.

આવા જ પ્રકારના બે પ્રવાહ સંગીતમાં પણ અનાદિ કાળથી વહ્યાં કરે છે. રામાયણમાં માર્ગી સંગીત અને દેશી સંગીત એવા સંગીતના બે ભેદ હોવાનો ઉલ્લેખ છે. પ્રાચીન કાળના સંગીતજ્ઞ આચાર્યોએ ઠરાવેલા નિયમોને અનુસરીને ચાલતા સંગીતનું નામ માર્ગી સંગીત. અપ્રબુદ્ધ, સામાન્ય જનતાએ પોતાના હૃદયના ભાવો પ્રગટ કરવા કાઢેલા ઇચ્છાનુસારી આલાપનું નામ દેશી સંગીત. નરસોબાની વાડીમાં, ગાણગાપુરમાં અથવા તો ગોકર્ણ મહાબળેશ્વરમાં જે દેવાર્ચન થાય છે તેમાં શાસ્ત્રના નિયમોનું પાલન હમેશાં થાય છે; પણ ખંડોબા, મ્હસોબા, ભાવકાઈ અથવા પંઢરપુરના વિઠોબાની પૂજા ભક્તોના હૃદયની પ્રેરણાનુસાર થાય છે. એકનો આધાર શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ ઉપર છે, બીજાનો આધાર લોકાચાર અથવા રૂઢિ ઉપર છે. આફ્રિકાનાં જંગલોમાં અથવા પ્રશાન્ત મહાસાગરમાં અતિ દૂર આવેલા બેટોમાં વસતા 'જંગલી' લોકોના હૃદયમાં ઈશ્વર સંબંધી જે કલ્પનાઓ ઉદ્ભવી

તેને લોકધર્મ કહી શકાય; પરંતુ ઋષિમુનિઓ, પ્રેષિતો અથવા પયગમ્બરોએ ચલાવેલ ધર્મને શિષ્ટધર્મ કહેવો જોઈએ. કાલિદાસનાં કાવ્યોને શિષ્ટ કાવ્યોની કોટિમાં મૂકીએ તો ગામડાંમાં વસતાં ભાટચારણની કવિતાની ગણના લોક-કાવ્યમાં જ થઈ શકે. આ બંને પ્રવાહ સ્વતંત્ર અને પ્રાચીન છે. લોકોના જીવનમાં જેમ જેમ ફેરફાર થતા જાય છે તેમ તેમ આ પ્રવાહોનું સ્વરૂપ પણ બદલાય છે. રાષ્ટ્રીય જીવનમાં ક્ષીણતા કે કૃત્રિમતા આવતાં આ પ્રવાહો પણ ક્ષીણ અને કૃત્રિમ બને છે. રાષ્ટ્રીય જીવનમાંથી આનંદ અને ખાનદાનીનો લોપ થતાં આ પ્રવાહો પણ નિર્જળ બને છે—સુકાઈ જાય છે. એ સંબંધ એટલેથી જ અટકતો નથી, કારણ જ્યારે રાષ્ટ્રમાં નવીન ચેતન આવે છે ત્યારે આ પ્રવાહો ફરી જોસબંધ શરૂ થાય છે અને દેશની આબાદાની સાથે એ પ્રવાહો પણ છલકાઈને વહેવા માંડે છે.

એ પ્રવાહોમાંનો શિષ્ટ અથવા શાસ્ત્રીય પ્રવાહ સંસ્કારી લોકોની સંભાળને લીધે એકદમ ફૂટી નીકળે છે; પરંતુ એ સંભાળમાં થોડી પણ ઊણપ આવવા માંડે કે તરત જ એ ઝરણું નહેરના પાણીની પેઠે પાછું સહેજમાં સુકાઈ જાય છે. સામાન્ય પ્રવાહમાં એથી ઊલટું થાય છે. નૈસર્ગિક ઝરણાંઓથી જ એ પ્રવાહ પોષાય છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમાં કેળવેલી કોમળતા, પ્રમાણબદ્ધતા વગેરે કેટલાક વિશિષ્ટ ગુણો ઓછા પ્રમાણમાં દેખાય છે ખરા; પરંતુ પહેલી જાતના પ્રવાહની પેઠે તે એકદમ શોષાઈ જતો નથી અથવા અટકી જતો નથી. જ્યાં ઉપવનોનો સહેજે નાશ થઈ જાય તેવે સ્થળે અને કાળે અનેક મોટાં મોટાં જંગલો સહેલાઈથી અને જોશભેર ફાલતાં રહે છે એ વાત જાણીતી છે.

શાસ્ત્રીય સંગીતને રાજ્યાશ્રયની જરૂર હોય છે. તેમ જ આ સંગીતને માટે જીવન અર્પણ કરનારા ભક્તોની સંભાળની તેને આવશ્યકતા છે. તેની જાત બગડે નહીં—હલકી થઈ જાય નહીં માટે શાસ્ત્રોરૂપી સ્મૃતિ અથવા ધર્મસિન્ધુ રચવા પડે છે. લોકસંગીત એટલે ગરીબની છોકરી. જન્મે ત્યારથી જાડીપાતળી ઘેંસ ખાઈને અને મળે તેવાં જાડાંપાતળાં કપડાં પહેરીને નાનેથી મોટી થયેલી. બતાવો તે કામ કરવા સદા તૈયાર; હંગહમેશ હસતી ને હસતી અને શરીરે તંદુરસ્ત. બિચારીને નખરાં કેમ થાય, હાવભાવ, ભ્રૂવિલાસ કેમ બતાવાય તેની ગતાગમ હોય નહીં. ભરત અને ગૂંથણકામનો તો ખ્યાલ સરખોયે ક્યાંથી હોય? માત્ર સદા મહેનતુ અને હેતાળ. તેને શિક્ષણ તે વળી કોણ આપે? સ્વાભાવિક રીતે ઉંમરના પ્રમાણમાં જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનું હોય તે થાય, અને બે ચાર આડોશીપાડોશી વર્તે તેમ પોતે પણ વર્તવું એટલું જાણે. હમેશાં પ્રસન્ન રહેવું અને સગાંવહાલાંને, ઓળખીતાં-પાળખીતાંને રાજી

રાખવાં એમાં જ પોતાની ઇતિકર્તવ્યતા ગણે. લોકસંગીતની સ્થિતિ કંઈક આ અબોધ કન્યા જેવી જ છે. પરંતુ આટલી હકીકત પરથી લોકસંગીત પરત્વે હલકો મત રખે કોઈ બાંધે. એમ ન માની લેતા કે લોકસંગીત શિષ્ટ સંસ્કારથી રહિત છે માટે તે હીન છે—જડ છે ગુજરાતના ગરબા કે મહારાષ્ટ્રની દિંડીઓમાં કે પોવાડામાં શાસ્ત્રીય શુદ્ધતા ન હોય તેથી એમાં માધુર્ય નથી એમ માની લેવાને કશું જ કારણ નથી. લોકસંગીતનો અર્થ ઊતરતું સંગીત તો ન જ હોઈ શકે. શાસ્ત્રીય સંગીતના કેવળ નિયમોની ઉપેક્ષા કરવાથી લોકસંગીત નથી બનતું. લોકસંગીતને અપભ્રષ્ટ શાસ્ત્રીય સંગીતના પર્યાયરૂપ માનવું એ તો ભૂલ જ છે. શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા સહેલું થાય તે લોકદૃષ્ટ્યા પણ સહેલું હોય એમ માની શકાય જ નહીં.

શાસ્ત્રદૃષ્ટિનો જ વિચાર કરીએ તો તો ગણિત કરતાં પદાર્થવિજ્ઞાન વધારે અઘરું છે; પદાર્થવિજ્ઞાન કરતાં રસાયણશાસ્ત્ર; તેથી વધારે વનસ્પતિશાસ્ત્ર, તેથી પણ વધારે અઘરું પ્રાણીશાસ્ત્ર; અને બધાં ઉપયોગી શાસ્ત્રોના સારરૂપ બાલસંગોપનનુ કામ તો સૌથી વિકટ. આમ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિચારતાં બાળ-ઉછેરનું કામ બધાથી કઠિન છે છતાં સામાન્ય જીવનના વ્યવહારમાં એથી ઊલટું જ નજરે પડે છે. ગુણાકાર શાને કહેવાય એની પણ જેને કશી માહિતી નથી એવી સ્ત્રી ઘણી વાર માતા તરીકે ચાર પાંચ બાળકોને સુંદર રીતે ઉછેરી શકે છે.

વળી લોકસંગીતમાં માત્ર શુદ્ધ સ્વરો જ હોય, કોમળ સ્વરો ન હોય અથવા તો તાલની વિવિધતા ન હોય એવું કશું નથી. લોકસંગીતની ઊણપ તો માત્ર એટલી જ છે કે શાસ્ત્રીય સંગીતની પેઠે શુદ્ધ સ્વરો અને કોમળ સ્વરો મેળવી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ કેવી કેવી જાતના રાગ ખીલવી શકાય તે વિચારવાનું કામ તે કરી શકતુ નથી. હૃદયના ભાવો વ્યક્ત કરવા ખાતર જરૂરજોગા બે-ચાર જાતના તાલ મળી જાય એટલે લોકસંગીત સંતોષ માને છે. કાલગણનાના ઊલટાસૂલટા બધા પ્રકારોની યોગ્ય તપાસ કરી બની શકે તેટલા તાલ પેદા કરવાની ભાંજગડમાં લોકસંગીત કદી પડવા જતું નથી.

ટૂંકમાં કહીએ તો લોકસંગીત જીવનપ્રવાહને અનુકૂળ થઈ રહે છે. બ્રાહ્મણોના આચાર પાળવા જેમ સૌથી આકરા છે તેમ શાસ્ત્રીય સંગીતના નિયમો પણ આકરા હોય છે. તેમાં જરા પણ ગોટાળો કર્યે ન ચાલે. પંઢરપુરના વિઠોબાની પેઠે લોકસંગીત માત્ર ભાવનું જ ભૂખ્યું છે. પ્રેમ આંધળો છે. અનેક દોષો તેમાં લય પામે છે. બીજી રીતે કહીએ તો પ્રેમમાં ઘેલછા છે. લોકસંગીતમાં પણ કંઈક એના જેવું જ છે. મહારાષ્ટ્રના પોવાડાની ભાષાનો વિચાર કરો, તેમાં રહેલ સંગીતને તપાસો. તેમાં મેળ કોઈ જાતનો નહીં હોય, અને છતાં હૃદયના દરેકેદરેક તારને હચમચાવી મૂકવાનું કેવું અજબ

સામર્થ્ય તેમાં ભરેલું છે! શાસ્ત્રીય ઠૂમરીઓ સાંભળવામાં લખનૌના નવાબે તો રાજપાટ ખોયું, પણ શિવાજીના માવળાઓએ પોવાડા સાંભળીને નવા રાજ્યની સ્થાપના અનેક સંકટો વેઠી કરી. એ રાજ્યનું રક્ષણ પણ પોવાડાએ જ કરાવ્યું.

આ વિવેચન ઉપરથી એમ અનુમાન કોઈ ન કાઢે કે આ બે સંગીત-પ્રવાહો તદ્દન ભિન્ન પ્રકારના છે અથવા તો તેમને એકબીજા સાથે કશો સંબંધ જ નથી. બે નદીઓ જોડાજોડ વહી જતી હોય અને અનુકૂળ સ્થળે પ્રસંગ મળતાં એકનાં પાણી જેમ બીજામાં આવજા કરે, અથવા તેમ ન બને તો જમીનની અંદર વહેતાં અનેક ઝરણાં મારફતે પણ એ પ્રવાહો એકબીજાને જરૂર ભેટે છે. અને વળી કોઈ વાર અતિવૃષ્ટિ થાય ને નદીઓનાં પૂર ફાટી જાય ત્યારે એ પ્રવાહો ભેગા થાય, એટલું જ નહીં પણ આસ-પાસનો બધો પ્રદેશ જળમય બની જાય, તે જ પ્રમાણે દેશમાં જે સમયે નવી જાગૃતિ આવે તે વખતે રૂઢિ અને શાસ્ત્રનો ભેદ રહી શકતો નથી. તે વખતે તો કેળવાયેલ શિષ્ટવર્ગ અને સામાન્ય જનસમુદાય સેળભેળ થઈ જાય છે — એકદિલ બની જાય છે, શંકરાચાર્યનાં સ્તોત્રો પણ ગામડિયાઓ હરતાંફરતાં ગાવા માંડે છે અને માણભટ્ટો પણ રાજદરબારમાં મોટું માન પામતા થઈ જાય છે.

લોકસંગીતના સ્વરૂપનો પ્રકાર ઉપર બતાવ્યો છે. એ ઉપરથી સમજાયું હશે કે લોકસંગીતની વૃદ્ધિના નિયમ ઘડી શકાય નહીં. તેમાં નિયમ બાંધવા જઈએ એટલે ત્યાં જ એના લોકત્વની પરિસમાપ્તિ થાય. નિયમો રચાયા એટલે લોકસંગીત મટી જઈ શાસ્ત્રીય સંગીત બની જાય છે. વાદળાંઓએ કેવા કેવા આકાર ધારણ કરવા અથવા શા શા રંગ ધારણ કરવા એ જેમ આપણા નિયંત્રણ બહારની વાત છે તેમ લોકસંગીતના નિયમો બાંધવા પણ અશક્ય છે. એના નિયમો તો આપોઆપ જ બંધાયેલા હોય છે; આપણે તો તેને માત્ર ઓળખી જ લેવાના છે. શાસ્ત્રીય સંગીત પ્રયત્ન કરવાથી ખીલવી શકાય છે, યોજના પ્રમાણે તેની અભિવૃદ્ધિ થઈ શકે છે. બે ચાર રસિક અને વિદ્વાન માણસોના પ્રયત્નોથી તેમાં અપૂર્વ વધારો થઈ શકે છે. પરંતુ લોકસંગીતનો ઇજારો બે ચાર વ્યક્તિઓ રાખી શકતી નથી. સમસ્ત સમાજના પ્રાણનું એ બાહ્ય સ્વરૂપ છે. આન્તરતેજની એ ઇંદ્રિયગમ્ય મૂર્તિ છે. નીરોગી બાળકના મુખ ઉપર જેમ સ્વાભાવિક રીતે જ લાલી પથરાયેલી રહે છે તેમ શીલવાન અને પ્રાણવાન સમાજનું લોક સંગીત પણ ખીલતું જાય છે — વિસ્તાર પામતું જાય છે. વસંતનો નૈસર્ગિક આનંદ જેમ કોકિલના કંઠમાંથી એની મેળે ફૂટી નીકળે છે, તે જ પ્રમાણે

લોકજીવન પણ લોકસંગીત દ્વારા જ વ્યક્તરૂપ ધારણ કરે છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં અનેક પક્ષીઓને રાણીના બાગ જેવા એકાદ સંગ્રહસ્થાનમાં કે બગીચામાં એકઠાં કરવાથી કે તેમને અનેક રીતે પોષવાથી વિહંગ-ગીતની ઉન્નતિ થવી જેમ અશક્ય છે તેમ લોકસંગીતનો માત્ર સંગ્રહ કરવાથી તેની ઉન્નતિ કરવી અસંભવિત છે. રાષ્ટ્રના મમત્વરૂપી પ્રેમામૃતના સિંચનની તેમાં આવશ્યકતા છે. ભાટ-ચારણોને વર્ષાસનો કે ઇનામો આપવાથી વીરરસનાં કાવ્યો ઉપજાવી શકાતાં નથી. સાચા ચારણો વીરોનાં પરાક્રમ જુએ એટલે તેમની વાગ્ધારા આપોઆપ છૂટે છે. લોકોમાં ભક્તિભાવ જાગ્રત થાય અથવા થવાનો હોય ત્યારે જ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ભાવાર્થદીપિકા લખે અને ભક્તરાજ તુકારામ અભંગો ગાવા મંડી પડે. એ કામ અખિલ ધર્મ પરિષદ કરી શકે જ નહીં.

* * *

આપણા દેશમાં ધર્મ એ તો સમાજનો પ્રાણ છે. પરદેશીઓને પણ હવે એ વાત સમજાવવાની જરૂર રહી નથી. હિંદુસ્તાનમાં જે જે સમયે ધાર્મિક ભાવનાનો પુનરુદ્ધાર થયો છે તે તે દરેક પ્રસંગે લોકસંગીતનો પ્રવાહ ધોધની માફક વહ્યો છે. પંજાબના લોકસંગીતનો જન્મ ગુરુઓના કૃપાપ્રસાદમાં છે; કાલીમાતાના ભક્તોએ અને ગૌરાંગપ્રભુના વૈષ્ણવ સાધુસંતોએ બંગાળાના લોકસંગીતને પોષ્યું છે; મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના લોકસંગીતનો ભંડાર તેના સંતોની વાણીમાં છે; અને હિન્દી ભાષાનો લોકસંગીતસાગર ભક્તરાજ તુલસીદાસ, કબીર અને સુરદાસજી જેવાની અમૃતવાણીથી ઊભરાય છે. જેઓ લોકોના હૃદયમાં નવું ચેતન રેડી શકે છે—ફૂંક મારી નવું જોમ પેદા કરી શકે છે તેઓ જ લોકસંગીતના નિર્માણ કરનારા છે. લોકસંગીતની વૃદ્ધિ તેમને જ હાથે થાય છે. ઇતર સામાન્ય લોકો તો તેનું સ્વરૂપ જાણી લઈ તેને અનુકૂળ થવાનો પ્રયત્ન કરે એ જ બસ છે. અનેક વર્ષોને અંતે નદીઓના પ્રવાહક્રમ મુકરર થાય છે. વાદળાંના રંગો, વીજળીના ચમકાર, પાંદડાં અને ફૂલોના આકાર, પક્ષીઓનાં ગાન, એ બધાના નિયમો કોઈ બીજાએ બાંધી આપેલા નથી હોતા. એ તો આપોઆપ ઘડાય છે. દરેક પ્રજાના લોકોના સ્વભાવ વગેરે પણ તે તે પ્રદેશની ઇતિહાસ-પરંપરા અનુસાર બંધાય છે; તેમ તેમનું લોકસંગીત પણ જાતે જ નિર્માણ થાય છે. જંગલોમાં પડતા ચીલા કોઈ એક માણસે પ્રયત્નપૂર્વક પાડેલા નથી હોતા; અનેક લોકોના જવા આવવાથી આપોઆપ એ ચીલાઓ પડી જાય છે. તે જ પ્રમાણે લોકસંગીત પણ સ્વયંભૂ હોય છે. તેને જાણી લઈ તેનો યોગ્ય માર્ગે ઉપયોગ કરી લેવો એ જ આપણું કર્તવ્ય છે.

એમ છતાં શાસ્ત્રીય સંગીત અને લોકસંગીત અરસપરસ અનેક રીતે ઉપકારક થઈ શકે છે. ચંદનના કાષ્ઠને કોતરીને તેમાંથી આપણે રામચંદ્રજીની સુંદર મૂર્તિ બનાવીએ છીએ તેમાં કળાકૌશલ્ય જોકે આપણું છે પણ મૂળ ચંદનકાષ્ઠ તો વનમાંથી જ આણવું પડે છે. તે જ પ્રમાણે લોકસંગીતરૂપી કાચા સોનાને ગાળી શુદ્ધ કરવાથી શાસ્ત્રીય સંગીતરૂપી શુદ્ધ કાંચન બન્યું છે. શાસ્ત્રીય સંગીતનો મૂળ આધાર જ લોકસંગીત છે. લોકસંગીત વિના શાસ્ત્રીય સંગીત સંભવે જ નહીં. લોકસંગીત અને શાસ્ત્રીય સંગીતનો સંબંધ સોના અને ઘરેણા જેવો છે. બીજી રીતે જોતાં જેમ જેમ લોકજીવન સમૃદ્ધિશાળી બનતું જાય, લોકોના હૃદયની ભાવનાઓ જેમ જેમ અનેકરંગી અને ગંભીર બનતી જાય તેમ તેમ લોકસંગીત પણ ગંભીર અને પ્રૌઢ બનતું જાય છે. આવી જાતની પ્રૌઢતા લોકસંગીતમાં આણવા માટે શાસ્ત્રીય સંગીત ઘણું ઉપયોગી નીવડે છે. વરસાદ વરસતાં પહેલાં જ જો બંધ બાંધી નવો માર્ગ ખોદી રાખ્યો હોય તો વર્ષાઋતુ આવી પહોંચતાં નદીનો પ્રવાહ સ્વાભાવિક રીતે જેમ એ જ ધારેલી દિશામાં વહેવા માંડે છે તેમ પ્રયત્ન કરવાથી નવી ઊર્મિઓને કાળે લોકસંગીત પણ શાસ્ત્રીય સંગીતને પંથે જ વળે છે. શાસ્ત્રસંગીતકારો લોકહૃદયને પારખનારા અને પ્રતિભાશાળી હોય તો તેઓ લોકસંગીતને ધારેલી દિશાએ વહેવડાવી શકે છે. આદિકવિ વાલ્મીકિએ પહેલાં રામાયણ લખ્યું અને પાછળથી રામને તે જ પ્રમાણે વર્તવું પડ્યું, તેમ લોકહૃદયમાં જ તદાકાર થયેલા શાસ્ત્રસંગીતકારોની ઇચ્છા મુજબ લોકસંગીતને પણ વર્તવું પડે છે. લોકોનાં હૃદયોને ઓળખનાર અને અનુસરનાર માણસ જ લોકોને પોતાના અનુયાયી બનાવી શકે છે.

સંગીતશાસ્ત્રની ઉન્નતિ આજે શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા તેમ જ લોકદૃષ્ટ્યા બંને રીતે થવાની જરૂર છે. બંને જાતનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ થવાની અત્યારે આવશ્યકતા છે. એમ થાય તો જ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિને પ્રસંગે સંગીત યોગ્ય સમયે પોતાનું સ્થાન મેળવી શકશે. સંગીતની ઉન્નતિ સ્વતંત્ર રીતે થઈ ન શકે. રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના સૂરમાં સંગીતે પોતાનો સૂર મેળવી દેવો જોઈએ. શેરડી પાછળ એરંડી પણ પીએ, એમ થાય તો જ સંગીતની ઉન્નતિ થઈ શકે અને રાષ્ટ્રમાં નવું જોમ આવી શકે. હિંદુસ્તાનમાં તો અનાદિકાળથી ધર્મ એ જ સંગીતનો પ્રાણ અને સંગીત એ જ ધર્મની વાણી મનાયાં છે.

૧૯

લોકસંગીતનું ક્ષેમ*

ગુજરાતનું લોકસંગીત સંગૃહીત કરવાનો આ પહેલવહેલો અને નાનકડો પ્રયત્ન છે; પણ એક વિશાળ પ્રવૃત્તિની આ કેવળ શરૂઆત છે. આ પ્રયત્ન એક જૂની સૃષ્ટિનું નવીન દર્શન કરાવશે. હાલની હિલચાલને અંગે આખા દેશમાં અને તે જ પ્રમાણે ગુજરાતમાં જે અસ્મિતા જાગ્રત થઈ છે તે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં આત્મપરિચય કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. ઇતિહાસની પરંપરા, સામાજિક જીવન, ધાર્મિક વિચાર, સાહિત્ય, કળા, સંગીત વગેરે દરેક ભૂમિભાગમાં ગુજરાતની વિશિષ્ટિતા શી છે, ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિમાં ગુજરાતનો ફાળો કયો છે, ભવિષ્યનાં સર્જનમાં ગુજરાત શો ભાગ ભજવી શકે, વગેરે અનેક પ્રશ્નો ગુજરાતના હૃદયમાં સ્ફુરી રહ્યા છે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિ જેવી કંઈક વસ્તુ છે, હોવી જોઈએ, હશે જ, એવા એવા વિચારો અને આકાંક્ષાઓ હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પણ તે ક્યાં છે અને ક્યાં જડી શકે છે એની પિછાણ હજુ પૂરેપૂરી થઈ નથી. પ્રસ્તુત જેવા પ્રયત્નો એ દિશામાં ખૂબ મદદગાર થશે એવો વિશ્વાસ છે.

લોકસાહિત્ય સંગૃહીત કરવાના, આપણા જાહેરજીવનના દરબારમાં લોકસાહિત્યને સ્થાન અપાવવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા છે. લોકસાહિત્યની ઉત્પત્તિ, તેનું વૈશિષ્ટ્ય, તેના ગુણદોષ, તેનાં વૃદ્ધિક્ષય વગેરે મીમાંસા કરવાની ઇચ્છા અંકુરિત થયેલી દેખાય છે. હવે લોકસંગીતનું અધ્યયન કરવાનો, તેની કદર કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. જીવનકલહ અને હરીફાઈનું ઝેરી વાતાવરણ જ્યાં પહોંચ્યું નથી ત્યાં આજે પણ લોકસંગીતનો જમાનો વહી ગયો નથી. સ્વાભાવિક રીતે જ ત્યાં તે ફૂલી રહ્યું છે.

જમાનો જ એવો આવ્યો છે કે સમાજમાં અમીર અને ગરીબ, શહેરી અને ગ્રામીણ, કેળવાયેલા અને અભણ, એવા કકડા પડી ગયા છે. તેથી અભણ ગણાતા વર્ગને નવા સંસ્કારો મળતા નથી, અને પોતાને સુશિક્ષિત માનનાર વર્ગને આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનના જૂના વારસાથી વંચિત રહેવું પડે છે. એટલે જૂના સંસ્કારો અને જૂનો વારસો નવી ઢબે સજીવન અને સતેજ કરવાની સહેજ જરૂર જણાય છે.

---

* ખરેશાસ્ત્રી કૃત 'લોકસંગીત'ની પ્રસ્તાવના.
નવું મેળવવું તે યોગ; મેળવેલું જે મૂડીરૂપ હોય તેનુ જતન, રક્ષણ કરવું તે ક્ષેમ.

આ પુસ્તકમાં લોકકાવ્ય એકત્રિત કરવાનો વિચાર નથી રાખ્યો. લોકસંગીત એ જ એનો મુખ્ય વિષય છે. પણ લોકસંગીતને લોકકાવ્યથી જુદું પાડવું લગભગ અશક્ય છે. લોકકાવ્યની વિશિષ્ટ ભાષામાં, તે ભાષાની નિર્વ્યાજતામાં, તાલબદ્ધતામાં અને અલ્પાક્ષરતામાં, પણ સંગીતનું તત્ત્વ સૂક્ષ્મ અને અસ્પષ્ટપણે રહેલું હોય છે જ. તેથી લોકકાવ્યના ભાવપૂર્ણ, કાવ્યમય અને લોકપ્રિય નમૂનાઓ લઈને તેનું સંગીત કેવું છે એનું જ અહીં દર્શન કરાવ્યું છે.

મેક્સિકો, પેરૂ, ઇજિપ્ત, કંબોડિયા અથવા મધ્ય એશિયાની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ જેમ મરી ગઈ તેમ હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિ મરી ગઈ નથી. તે આજે પણ જીવે છે. એટલે આજે પણ નવાં નવાં લોકગીતો રચાય છે અને લોકસંગીતના ઢાળમાં ગવાય છે.

લોકસંગીત એટલે જૂનું જ સંગીત એવો અર્થ નથી. સમાજહૃદયની નિર્વ્યાજતા, લોકહૃદયની સરલતા અને મૌલિકતા જેની અંદરથી વ્યક્ત થાય, સંસ્કારી હોવા છતાં જેની મુગ્ધતા કાયમ રહે, તે જ લોકસંગીત, તે જ લોકકાવ્ય. માત્ર લોકસંગીત કે લોકકાવ્યની કસોટી કાળે કરીને જ થાય છે. શિષ્ટ સાહિત્ય કે શાસ્ત્રીય સંગીત માટે તે તે ક્ષેત્રના પ્રવીણ લોકોનો નિર્ણય બસ થાય છે; અમુક મંડળે માન્યતા આપી એટલે સાહિત્ય કે સંગીત તરત જ શિષ્ટ ગણાય છે. પણ લોકસંગીતના પરીક્ષકો અસંખ્યાત મુગ્ધ હૃદયો જ છે. નાનાં બાળકો જેમ પોતાની વૃત્તિને જ વફાદાર રહે છે તેમ જનહૃદય પણ પોતાની અભિરુચિને જ વફાદાર રહે છે. એ અભિરુચિ જ્યારે પસંદ કરે ત્યારે જ અમુક સાહિત્ય કે સંગીત 'લૌકિક' પદવીએ પહોંચે છે. સમાજમાં જ્યારે ભારે ક્રાંતિ ચાલતી હોય છે, સંખ્યાબંધ લોકોનાં હૃદયમાં એક જ પ્રાણવાન પ્રેરણાની ઊર્મિઓ ઊઠે છે, ત્યારે લોકહૃદયમાંથી નવું નવું લોકસંગીત પ્રકટ થાય છે અને કશા આધુનિક સાધન વિના પણ લોકમાન્ય કાવ્યોનો અને રાગોનો દેશવ્યાપી પ્રચાર થાય છે.

આ કસોટી જો સાચી હોય તો લોકસાહિત્યમાં જૂનુ અને નવું એવો ભેદ કરવાની જરૂર નથી. જૂનું સાહિત્ય કાળ ભગવાનની ચાળણીમાંથી ચળાઈને આવેલું હોય છે. અને તેથી તેની 'લૌકિકતા' સ્વતઃસિદ્ધ હોય છે. લાંબી વપરાશને લીધે જૂનાને લૌકિક છતાં અલૌકિક ઓપ આવેલો હોય છે. નવાં લોકગીતોમાં તેમ નથી હોતું, છતાં સહૃદય વ્યક્તિ અથવા લોકહૃદય નવામાં પણ સાચું લોકગીત અથવા લોકરાગ સહેલાઈથી પારખી શકે છે.

લોકગીતો વિવિધ હોય છે, અને એ વિવિધતા લોકજીવનની વિવિધતા ઉપર આધાર રાખે છે. ફટાણાં, ગરબા, રાજિયા, ભજનો, વધામણી વગેરે

પ્રકારો આપણા જૂના લોકજીવનનાં અંગોનું સૂચન કરે છે. નવા જીવનના નવા પ્રકારો માટે નવું જ વર્ગીકરણ થઈ જવાનું. આજનો કાળ સંક્રમણનો છે. આ યુગસંધિને સમયે આપણી દૃષ્ટિ દેહલી-દીપ ન્યાયે ઉભયતઃ હોવી જોઈએ. જૂનાનું પણ અધ્યયન કરીએ, નવાનું પણ સૂચન કરીએ.

જે નિયમ સાહિત્યને માટે તે જ સંગીતને માટે. આપણું જીવન સમૃદ્ધ થતાં આપણે કાફી, કવાલી, ગઝલ, અભંગ વગેરે નવા પ્રકારો ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ કરેલા છે. તે જ પ્રકારે 'જનગણમનઅધિનાયક', 'નહીં રખની', વગેરે ઢાળો પણ ગુજરાતીમાં આવવા લાગ્યા છે.

શાસ્ત્રીય સંગીતનો પ્રચાર પ્રયત્નપૂર્વક થાય છે. શાસ્ત્રીય સંગીતમાં ઊંચમાં ઊંચ સંસ્કારિતા હોય છે. રાષ્ટ્રીય આચાર્યોએ વિચારપૂર્વક નક્કી કરેલા આદર્શો ધ્યાનમાં રાખી તે રચેલું હોય છે. તેમાં દીર્ઘ દૃષ્ટિ અને સૂક્ષ્મ શક્તિ રહેલાં હોય છે. લોકસંગીતનું તેવું નથી. લોકસંગીત પોતાની સ્વાભાવિક મનોહરતાને લીધે જ પ્રચાર પામે છે. અત્યંત સંસ્કારી લોકો પણ લોકગીતો પાછળ ગાંડા બને છે. ઉદ્યાનલતા કરતાં ચડિયાતી વનલતા ઘણી વાર નજરે પડે છે. સંસ્કારી દુષ્યંત મૃગશાવ સાથે ઊછરેલી શકુંતલાને પોતાના કુળની પ્રતિષ્ઠા બનાવવા તૈયાર થઈ જાય છે, અને વ્યાસ જેવા રાષ્ટ્રકવિ અને કાલિદાસ જેવા રાજકવિ તેનાં વખાણ કરતાં થાકતા જ નથી. લોકસંગીતની પણ આવી પ્રતિષ્ઠા છે. શાસ્ત્રીય સંગીતમાં પોતાની શક્તિનું એટલું બધું ભાન હોય છે કે ગાવાની ચીજનો શો અર્થ છે, એમાં કયો રસ છે, એના વિભાગ કેવા છે, વગેરે બાબતમાં તે બેદરકાર રહી શકે છે, અને ઘણી વાર રહે છે પણ ખરું. લોકસંગીત હૃદયના ઉદ્ગાર સાથે જ વહેતું હોવાથી તે અત્યંત ભાવવાહી હોય છે, અને લોકસંગીત હમેશાં પોતાના લોકકાવ્ય સાથે સમરસ હોય છે. જે ભાવ, વિભાવ કે રસ કાવ્યનો તે જ સંગીતનો, આવી રીતે પરસ્પર પોષકતા સાધેલી હોવાથી લોકકાવ્યની હૃદય પર મંત્ર જેવી અસર થાય છે.

આ જ કારણે લોકકાવ્યમાં એક વાર જે ઢાળ નક્કી કરેલો હોય છે તે બદલવાને લોકહૃદય તૈયાર નથી થતું. જેમ શરીર અને આત્મા જુદાં પડતાં દુભાય છે, તેમ લોકસંગીત અને લોકકાવ્ય પોતાનો મેળ છોડતાં અકળાય છે. નવા પ્રયોગો કરવા હોય તો નવાં ગીતો લો, પણ જે ગીતે જે કલેવર શોધ્યું તે જ તેનું કાયમનું. આપણી કલ્પના પ્રમાણે જેમ જન્માંતર કર્યે બીજું ખોળિયું લઈ શકાય છે, તેમ લોકગીતો સ્થાનાન્તર કરી પોતાને માટે નવું સંગીત લેતાં આવ્યાં છે એ વાત જુદી. તેમાં પણ ઔચિત્ય તો

જાળવવાનું રહે છે જ. દરેક પ્રદેશ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે, પોતાની અભિરુચિ પ્રમાણે અને પોતાની પરંપરા પ્રમાણે તે તે ગીતો તરફ જોવાનો.

લોકસંગીતની મોટામાં મોટી વિશિષ્ટતા તે તેની અંદર રહેલો તાલ છે. કાવ્ય, ભાષા, શૈલી અને સંગીતમાં જેટલી ભાવવાહકતા છે તેટલી જ અથવા તેથીયે વધારે ભાવવાહકતા તાલોમાં હોય છે. એ વાત લોકહૃદયે અનાયાસે ઓળખેલી હોય છે, કારણ કે નિર્વ્યાજ લોકહૃદય જ્યારે ભાવાવેશમાં આવે છે અથવા ઉત્તેજિત થાય છે ત્યારે તે પ્રકટ કરવાને એકલાં ભાષા અને સ્વર તેને બસ નથી થતાં. હાથ, પગ, નેત્ર, વાણી — ટૂંકમાં કહીએ તો શરીર, મન અને હૃદય બધાં જ નાચવા માંડે છે. તેથી લોકગીતોનો તાલ પોતાની મેળે જ બંધાઈ જાય છે અને તાલનો ઉન્માદ ચડતાં તેમાંથી નૃત્ય પોતાની મેળે પ્રકટી નીકળે છે.

નૃત્ય એટલે એકલી કસરત નથી. કસરત કર્યે માણસ થાકી જાય છે. પણ ભાવના પ્રવાહમાં જ્યારે તાલબદ્ધ નૃત્ય ચાલે છે ત્યારે શરીરના દરેક અવયવ અને સાંધાને થાકને બદલે ઉત્તેજના મળે છે. નૃત્યની આ વિશેષ ખૂબી અને તેની આ બહુવિધ શક્તિ તરફ ધ્યાન જવાની ખૂબ આવશ્યકતા છે.

સમાજની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં આવા લોકસંગીતનો પ્રચાર પવનના પ્રવાહની પેઠે થાય છે. તેને માટે પ્રયાસ કરવાનો ખ્યાલ જૂના લોકોને હસવા જેવો લાગતો. ગામડાંની ડોશીને એની વાત કરો તો તે હસીને કહેશે, 'એમાં તે વળી શું શીખવા જેવું હશે? અમે ક્યાં આ બધું શીખવા ગયાં હતાં? એ તો બધું પોતાની મેળે જ આવડી જાય છે.' 'સાચી છે, ડોશીમા, તમારી વાત સાવ સાચી છે. પણ અમે તેવા રહ્યા નથી. અમે અમારા વારસાથી વિખૂટા પડ્યા છીએ. તમારી અવશેષ રહેલી આવરદા સાથે જ આ જૂનો વારસો પણ નામશેષ થશે એવી બીક અમારા મનમાં પેસી ગઈ છે. તમારી પાસે આવીને આ બધો જૂનો ભંડાર લેનાર ભાઈઓ અને બહેનો બહુ ઓછાં છે, નથી જ એમ કહીએ તોપણ ચાલે. એટલે અકસ્માત ન થાય એટલા માટે જ આ તમારા સંગીતને અમે અક્ષરદેહ આપવા માગીએ છીએ.'

સંગીતનાં રક્ષણને માટે સ્વરલેખનપદ્ધતિ પર્યાપ્ત છે કે નહીં એ વિષે ઘણી વાર ચર્ચા થાય છે. પણ યુરોપનો અનુભવ અને આપણો પણ તેથીયે પ્રાચીન અનુભવ સાક્ષી પૂરે છે કે સ્વરલેખનથી સંગીતની રક્ષા થાય છે, એટલું જ નહીં પણ સ્ખલન અને પ્રમાદમાંથી પણ તે આપણને બચાવે છે. એટલા માટે જ અહીં આપેલાં લોકગીતોનું લોકમાન્ય સંગીત યથાતથ સાંભળી તેનું અહીં યથાસ્થિત અંકન કરવામાં આવેલું છે. આજે આથી

લોકસંગીતના સંરક્ષણનો એક જ ઉદ્દેશ સરશે, પણ જ્યારે ગુજરાતમાં સંગીત પ્રત્યેનો રાગ વધશે, ઠેકઠેકાણે સંગીત મંડળો સ્થપાશે, અને સંગીતની સાક્ષરતા વધશે, ત્યારે આ સ્વરલેખનથી સંગીતના પ્રચારનું કામ પણ આ જ કાર્ય દ્વારા સહેલાઈથી થઈ જશે.

ગુજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિનાં અધ્યયન, ઉપાસના અને પૂજા કરવા માગનાર ગુર્જરીનાં સંતાનોને આ નવીન પ્રયત્ન લાભદાયક અને પ્રેરક નીવડો એ જ પ્રાર્થના છે.

૧૯૨૫

૨૦

વિચાર–કલિકા

કળા એ કાંઈ મોજશોખની વસ્તુ નથી. તે મનુષ્યના સ્વભાવ અને અભિલાષનો પરિચય આપે છે. માણસને પોતાના કાર્યમાં અને જીવનમાં કેટલો અને કેવો આનંદ પડે છે તેનો નિર્ણય તેની કળા ઉપરથી થાય છે.

*　　*　　*

કળા એટલે પ્રેમથી, આનંદથી, પ્રસન્નતાથી કરેલું કામ. પ્રસાદ વગર કળા સંભવતી નથી.

*　　*　　*

મંદિરો, મસ્જિદો, તળાવો વગેરે ઉપરથી આખા સમાજની સંસ્કૃતિ કેવી છે તે જણાઈ આવે છે.

*　　*　　*

કોઈ પણ સમાજની ગૃહરચના જોઈને તે સમાજની મનોરચના પારખી શકાય છે.

*　　*　　*

માણસ ભાષા મારફતે પોતાનું અંતર છુપાવી શકે, પણ કળામાં એ પ્રતારણા થઈ શકતી નથી.

*　　*　　*

વાણી એ વિચારનું અને ભાવનું પરોક્ષ વાહન છે. સંગીત અને કળા એ પ્રત્યક્ષ વાહન છે—લગભગ-કહી શકાય કે સાર્વભૌમ વાહન છે.

*　　*　　*

વાણી એ વિચારની ભાષા. કળા એ હૃદયની ભાષા. આચાર એ ધાર્મિકતાની એટલે કે જીવનની ભાષા.

*　　*　　*

જીવવું કેવી રીતે તે સમજવું એ જ સૌથી મોટી કળા છે.

* * *

સર્વાંગ-સુંદર રીતે જીવી જાણવું એ જ ઉત્તમ કળા છે.

* * *

મોક્ષ મેળવવો એ ઉચ્ચતમ કળા છે. એ ઉચ્ચ કળા દ્વારા અંતે કળાતીત થવું એ જ આપણું ધ્યેય છે.

* * *

એક લેખકે કહ્યું છે, 'મને કવિતા કરવાની છૂટ આપો, પછી કાયદાઓ ભલે તમે ઘડો.' તેમ જ આમ પણ કહી શકાય કે 'લોકોની કળાવિષયક અભિરુચિ મારા હાથમાં સોંપો અને પછી સમાજને નીતિના પાઠ ભલે તમે ભણાવતા રહો.'

* * *

પગમાં કાંટો, ધોતિયામાં ડાભોળિયું, દાંતમાં શકતું જેમ સહન નથી થતાં, તેમ ભાષામાં ગ્રામ્યતા, હૃદયમાં શંકા અને જીવનમાં કળાવિહીનતા અથવા નીરસતા સહન ન જ થવાં જોઈએ.

* * *

અઘટિત રીતે વર્તવાથી શિષ્ટજનો પ્રત્યે કે મુરબ્બીઓ પ્રત્યે બેઅદબી થાય છે એમ આપણે માનતા હોઈએ તો ઘરમાં ન શોભે એવી વસ્તુઓ રાખવાથી કુટુંબ પ્રત્યે અને મહેમાન પ્રત્યે બેઅદબી થાય છે એમ પણ આપણે માનવું જોઈએ.

* * *

માણસની કિંમત જેમ એના વર્તન પરથી થાય છે તેમ એણે પસંદ કરેલા ઘરનાં વાસણકૂસણ, ખુરશી-બાજઠ વગેરે રાચરચીલાં પરથી પણ થાય છે.

* * *

દીવાનખાનામાં કળાકૌશલ્યની વસ્તુ અને ઘરના વપરાશમાં એલ્યુમિનિયમનાં મેલાં વાસણ;

સભામાં જતાં સુંદર પોશાક અને ઘરમાં ચાંચીનો વેશ;

બોલવામાં સાધુની ભાષા અને હૃદયમાં હળાહળ વિષ;

આ બધાં કૃત્રિમ જીવનનાં લક્ષણો છે. અને મિથ્યાચાર તો ખરો જ.

* * *

જર્મન રંગ અને ઇસ્ત્રીનાં કપડાં વાપરનાર સમાજમાં કોઈ પણ કવિ क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा...જેવો શ્લોક લખી શકે ખરો?

* * *

કોઈ વસ્તુ સુંદર છે એટલા જ ખાતર એને વાપરતા નહીં. વાપરવાની વસ્તુ સુંદર જોઈને લો અથવા સુંદર બનાવો.

* * *

જીવનમાં નિર્ધનતા એ દુઃખ કે હાનિ નથી, પણ નીરસતા સહન થવી એ જ મહાહાનિ છે.

* * *

કુરુચિ સામે અખંડ ઘુમાટ ઉઠાવવો એમાં જ આપણી કુરુચિ જણાઈ આવે છે. સુરુચિનો પાઠ પોતે બેસાડવો એમાં જ સ્વારસ્ય છે.

* * *

જગતમાં દરેક માણસમાં થોડુંઘણું બીકણપણું છે તેથી જ કુરુચિ જગતમાં આટલી ફાવી શકે છે.

સહિષ્ણુતા અને બીકણપણું એમાં સમાધિ અને મરણ જેટલું અંતર છે. બહારથી બેમાં સમાનતા ભલે દેખાય.

* * *

કેટલાક કવિઓ ફૂલમાં માનવી ભાવના જોઈ શકે છે તો કેટલાક કવિ મનુષ્યમાં ફૂલનું સૌંદર્ય નિહાળે છે.

* * *

કળાની ઉપાસના કરતાં અહંકારનો લય કરવો એ એક કળાનો મહદાનંદ છે— विगलितवेद्यान्तर परमानन्दम् ।

* * *

પરિચિત વસ્તુ જોઈને થતો આનંદ તે સાચો આનંદ. અપરિચિતપણાનો — વિચિત્રતાનો આનંદ પ્રૌઢ નથી હોતો, એ ચિરસ્થાયી પણ નથી હોતો.

* * *

કવિતાને જેમ છન્દ (વૃત્ત) તેમ કળાને શિષ્ટ સંકેત.

* * *

જીવનમાં શું કે કળામાં શું, અનુકરણ એટલે મરણ.

* * *

ઉપાસના વિના કોઈ પણ કળા અવગત કે હસ્તગત કરવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

* * *

કળા કંઈ યદચ્છાપ્રાપ્ય વસ્તુ નથી. તેને માટે તપસ્યા કરવી જોઈએ, પવિત્રપણે તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ.

* * *

શ્રદ્ધા અને શુશ્રૂષા વિના કળાનું રહસ્ય સમજવું અને અનુભવવું અશક્ય છે.

* * *

સૌન્દર્યોપાસના અને ભોગવિલાસના પરિણામમાં સ્વર્ગ અને નરક જેટલું અંતર છે.

* * *

મોક્ષના માર્ગમાં જેમ સિદ્ધિ આડે આવે છે તેમ કળાની પ્રાપ્તિની આડે વિલાસિતા આવે છે.

* * *

મરોડદાર અક્ષર કાઢવાની કળા નષ્ટપ્રાય થઈ છે એ શોચનીય વસ્તુ છે. આ આંધળા યાંત્રિક યુગમાં સમાજની એકેએક કળાનો નાશ થતો ચાલ્યો છે.

* * *

કવિતામાં કે ચિત્રમાં શુભ ભાવ હોય એટલું બસ નથી? બોધ પણ હોવો જ જોઈએ એ આગ્રહ શા માટે? બોધના ભારથી કળા ચગદાઈ ન જાય?

* * *

નીતિશિક્ષણ અને કળાનું શિક્ષણ છેક નાનપણથી આપવું ઇષ્ટ અને હિતકર છે; પણ તે કૃતિ દ્વારા જ પહેલું આપવું જોઈએ. એના મૂળમાં રહેલાં તત્ત્વો પાછળથી ધીમે ધીમે પ્રગટ થાય છે અથવા કરી શકાય છે.

* * *

બાપ જે પ્રમાણે કન્યાદાન કરતાં સુધી છોકરીને પ્રેમપૂર્વક પાળેપોષે છે અને એને આપી દીધા પછી પણ તેના ભવિષ્યની કાળજી રાખે છે, તે જ પ્રમાણે કળાધરે કળાયુક્ત વસ્તુ નિર્માણ કરીને તે યોગ્ય માણસના હાથમાં પડે ત્યાં સુધી તેની સંભાળ રાખવી જોઈએ અને પછી પણ તેની ખબર-અંતર પૂછવી જોઈએ. કળાધર અને તેની કૃતિનો સંબંધ દુકાનદાર અને ઘરાકોને વેચાતી વસ્તુ જેવો ન હોવો જોઈએ.

* * *

કળાધર પોતાની કળા દ્વારા યોગક્ષેમની ઇચ્છા કરે તેની હરકત નથી, પણ કળા વેચીને ધનવાન થવાનો પ્રયત્ન કરવો એ કળાને જોખમમાં નાખવા જેવું છે.

* * *

કળાધરે કોઈના નોકર ન બનવું જોઈએ.

* * *

જેમનું જીવન પરસ્પર ઓતપ્રોત છે તેમની વચ્ચે જ સહકાર ધર્મ્ય અને ઇષ્ટ છે. બીજી રીતનો સહકાર પ્રાણઘાતક છે. કળા વિષે આ અક્ષરશઃ સાચું છે.

* * *

શ્રેય અને પ્રેયના ઝઘડામાં આપણા સમાજનેતા અથવા કળાધરો પોતાની શક્તિ કઈ બાજુએ ખર્ચે છે તેના ઉપર સમાજની ઉન્નતિ અથવા અવનતિનો આધાર નથી શું?

* * *

કળાધર અને કારીગરને જુદા પાડશો નહીં. તેમ કરશો તો કળાધરની કળા ચીમળાઈ જશે અને કારીગરના કૌશલ્યનો લય થશે. કળા ભૂત જેવી દેખાશે અને કારીગરી મડદા જેવી.

* * *

ચિત્રકાર, શિલ્પકાર, ગાયક અથવા કવિ એમને માત્ર પુરસ્કાર આપવાથી કળાની ઉન્નતિ થવાની નથી. કળાને સમાજે પોતાના હૃદયમાં, કુટુંબમાં, મંદિરમાં અને સમાજમાં સ્થાન આપવું જોઈએ. પોતાના જીવનમાં કળાની પ્રતિષ્ઠા કરો એટલે કળાધરો આપોઆપ પેદા થશે.

* * *

સાચો કળાધર સ્વભાવે કળાનો પ્રચારક (મિશનરી) હોય છે. યોગ્ય માણસ આગળ તે કશું છૂપું રાખી શકતો નથી.

* * *

દૃશ્યસૃષ્ટિ ભાસમાન છે. પણ આદર્શસૃષ્ટિ—ધ્યેયસૃષ્ટિ સત્ય છે એવી કળાધરની માન્યતા હોય છે. તત્ત્વજ્ઞાન પણ એ જ કહેતું આવ્યું છે.

* * *

કલ્પનાતરંગ બે પ્રકારના છે: પ્રાણવાન અને હતપ્રાણ અથવા અલ્પપ્રાણ. કવિ અથવા ચિત્રકાર પવિત્ર હોય તો તેના હૃદયમાં પ્રાણવાન્ ભાવનાઓ પ્રવેશ કરે, પ્રાણવાન વિચારોના ફુવારા તેની કલમમાંથી કે પીંછીમાંથી ઊડવા માંડે અને સમાજ ચૈતન્યથી હાલી ઊઠે. એ જ કવિ અથવા ચિત્રકાર વિલાસી હોય તો એના સમાજને હતપ્રાણ કલ્પનાઓનો કેફ ચડે છે અને સમાજ વેવલો બને છે. અને જો એ કવિ યા ચિત્રકાર પોતે જ અલ્પપ્રાણ હોય તો તેની નિર્માલ્ય કવિતા અથવા કૃતિ તે ને તે જ ઠેકાણે મરણશરણ થાય છે.

* * *

પ્રકૃતિનો પ્રયત્ન ઇન્દ્રિયાતીત આનંદ વિષયોપભોગ દ્વારા અનુભવવાનો હોય છે. કળાનો પ્રયત્ન ઇન્દ્રિયાતીત આનંદને વિષયવાસનાના સંસર્ગથી દૂષિત ન કરતાં તેને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અનુભવવાનો હોય છે.

* * *

યથાર્થદર્શી કળા કળા જ ન કહેવાય. એ તો જોયેલી કોઈ સારી વસ્તુની કેવળ નોંધ છે.

* * *

જે ચિત્ર જોતાં મનમાં ઉપભોગની, વિષયની કલ્પના આવે છે તે કળાકૃતિ નથી. એવાં ચિત્રો કેટલાંક વરસ પર રજવાડાનાં અન્તઃપુરોમાં ટાંગવામાં આવતાં. સંયમ-વિમુખ પાશ્ચાત્ય આદર્શ કે રિવાજને લીધે આજ-કાલ એવાં ચિત્રો પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોનાં દીવાનખાનાંમાં પણ દેખા દેવા લાગ્યાં છેઃ

* * *

અરે, આ દુનિયા તે પડદાનશીન થઈ છે કે એ તે નાટકી બની છે? જે જુઓ તે કાં તો બુરખા પહેરીને અથવા વેશ કાઢીને જ ફરતા દેખાય છે. જેને તેને સાચની જાણે લાજ આવે છે. એમની ભાષા જુઓ, એમની રીતભાત જુઓ, એમના ઉત્સવો જુઓ, એમના પોશાક જુઓ કે એમનાં દીવાનખાનાં જુઓ — સત્ય શોધ્યુંય નથી જડતુ.

હજી તો સત્ય માત્ર ઢંકાઈ જ ગયું છે, વખત જતાં એ ગૂંગળાઈ મરશે. ધાઓ રે ધાઓ, કોઈ સત્યની વહારે ધાઓ!

૨૧

કળાનું ક્ષેત્ર

કળા અને નીતિ વચ્ચે કેવો સંબંધ હોય એની ચર્ચા ઘણી વાર થાય છે. કળા શ્રેષ્ઠ કે નીતિ શ્રેષ્ઠ એ સવાલ પણ અનેક ગોટાળા ઉત્પન્ન કરે છે. કળા એ નીતિનું જ એક અંગ છે, એમ કેટલાક લોકો પ્રતિપાદન કરે છે; જ્યારે બીજા કેટલાક બરાબર એની વિરુદ્ધ જઈ કહે છે કે તમારી નીતિ જ કળાનું એક વિશિષ્ટ અંગ છે; કળા એ વ્યાપક સાર્વભૌમ વસ્તુ છે; નીતિ કેવળ એક પ્રાંતનો જ વિચાર કરે છે. આમ સદાચાર અને સદભિરુચિ વચ્ચેનો વાદ બહુ ચાલ્યો છે.

એમાંથી વ્યાપક ક્ષેત્ર કોનું એટલો જ સવાલ હોય, તો એ સવાલનો અંત સહેજે આવી શકે એમ છે. કેમ કે, કળાનું ક્ષેત્ર કલ્પના અને ભાવના પૂરતું જ છે, અને નીતિનું ક્ષેત્ર જીવનવ્યાપી છે. જીવન કરતાં બહોળું આપણે કશું કલ્પતા જ નથી. વાસ્તવિક જીવન અને આદર્શ જીવનનો સામટો વિચાર કરવાની જેની શક્તિ અથવા ટેવ છે, તે જીવન કરતાં ઉચ્ચ અથવા વ્યાપક એવું કોઈ ક્ષેત્ર કોઈ કાળે સ્વીકારવાનો નથી. કળાનો વિસ્તાર કલ્પના અને ભાવના બહાર જઈ જ ન શકે.

પણ આ નિર્ણય ઉપરથી એવું અનુમાન કાઢવાની જરૂર નથી કે સદભિરુચિએ સદાચારને અંકિત જ રહેવું જોઈએ.

કળા અને નીતિ એ પરસ્પર નિરપેક્ષ છે એમ માની શકાય. એ પરસ્પર વિભિન્ન તો છે, પણ પરસ્પર વિરોધી નથી, ઊલટું, જ્યારે એ પરસ્પર વિરોધી થાય છે ત્યારે નિશ્ચિત જાણવું કે એમાંથી એક અથવા બન્ને ભાન ભૂલ્યાં છે, સ્વધર્મથી* વિમુખ થયાં છે, અને તેથી વ્યર્થ બન્યાં છે. કળાને નીતિની ભાષામાં સિદ્ધ ન કરી શકાય, નીતિને કળાની ભાષાથી ઉદ્દીપિત ન કરી શકાય. પણ કળાને નીતિની કસોટી ઉપર કસી શકાય, અને નીતિને પણ કળાની કસોટીએ ચડાવી શકાય.

સત્, ચિત્ અને આનંદ આ ત્રણે વસ્તુ એક જ પરબ્રહ્મનાં પાસાં છે એ ખરું, છતાં એક પાસાને બીજા પાસાનું રૂપ ન આપી શકાય. તેથી ત્રણને સ્વતંત્ર રીતે માનવાં પડે છે. सत्य शि सुन्दरम् આ ત્રણને જો એક જ

* સ્વધર્મ — the law of one's own being

રૂપ આપી શકાત, તો ઋષિઓએ આ ત્રિવિધ ગૌરવ ન જ કર્યું હોત. સત્ય જ્ઞાનરૂપ છે, શિવ આચારપ્રધાન છે, અને સુંદર અભિરુચિને વ્યક્ત કરે છે.

કલ્પનાના ક્ષેત્રમાં અભિરુચિ અથવા કળા સર્વોપરી છે. તત્ત્વજિજ્ઞાસાના ક્ષેત્રમાં સત્ય સર્વોપરી છે. જ્યારે જીવનના સાર્વભૌમ ક્ષેત્રમાં શિવં અથવા નીતિ શ્રેષ્ઠ છે.

આજના 'કેવળ કળા'ના ઉપાસકો આ ત્રણે વચ્ચે જાણે વિરોધ હોય એમ પહેલાં માની લે છે. તેઓ કળાના એકાંગી સ્વરૂપને સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે અને એના તાબામાં જીવનને સોંપવા માગે છે. આમ પોતાના ક્ષેત્રનું અતિક્રમણ કરીને કળાને જ જીવનનું વ્યાકરણ બનાવવાનો પ્રયત્ન તેઓ કરતા હોય ત્યારે જો કોઈ એમને રોકે, તો 'એ અબળા ઉપર અત્યાચાર થાય છે, નીતિ શિરજોર થઈ છે' એવી બૂમાબૂમ કરી 'पारित्रायता परित्रायताम्'ના પોકાર કરે છે. કલ્પનાનું ક્ષેત્ર છોડી જીવનક્ષેત્રમાં કળાની આણ વર્તાવવા માગનાર આ સામ્રાજ્યવાદીઓ જ્યારે સ્વાતંત્ર્ય, સ્વરાજ્ય અને સ્વયંનિર્ણયની વાતો કરે છે, ત્યારે એમના દંભ અથવા આગ્રહીપણાનું આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી.

જીવન પ્રત્યે સાવ બેદરકાર થઈ જેઓ ફક્ત કલ્પના કેળવે છે, તેમણે ફક્ત કલ્પના પૂરતી જ સહાનુભૂતિ માગવી જોઈએ. એના બદલામાં કલ્પના-પ્રવીણને માટે જ્યારે તેઓ જીવનમાં પણ ઉચ્ચ સ્થાન માગે છે, ત્યારે તેઓ સમાજ ઉપર અત્યાચાર કરે છે. શેલીનાં કાવ્યોનાં વખાણ આપણે જરૂર કરીએ, પણ એની કાવ્યશક્તિથી અંજાઈ જઈ આપણે એના જીવનમાંનાં સ્ખલનો પણ રૂપાળાં જ હતાં એમ કહેવા બેસીએ તો આપણે જીવનનો દ્રોહ કરીએ. ઑસ્કર વાઈલ્ડની નવલકથાઓ લોકોને રોચક લાગે છે એટલા માટે એમને જીવનશિક્ષણમાં સ્થાન આપવાની કોઈ વાત કરે તો તેને કલામત્ત જ કહેવું જોઈએ. કલાપી કાવ્યરસિકોનો ભલે રસેશ્વર હોય, પણ એટલા ખાતર એ આદર્શ રાજા હતો અથવા આદર્શ પતિ હતો એમ કોઈ કહેવા જાય, તો તેની સામે વાંધો જ ઉઠાવવો જોઈએ.

પ્રેમનું ઉદાત્ત સ્વરૂપ જાણ્યા વગર પ્રેમની વાતો કરનાર ઘણા મળી આવે છે. સાચો ઉપાસક જીવનમાં વીરધર્મને અનુસરે છે, એ સિદ્ધાંતને ઊંધો કરી, આસક્ત થવામાં જ જાણે બધી બહાદુરી આવી જાય છે અને આશકનું વેવલાપણું દરગુજર કરવું જ જોઈએ એ જાતનો આગ્રહ રાખનાર લોકો દયાને પાત્ર ભલે હોય, આદરપાત્ર તો નથી જ. જીવનની દૃષ્ટિએ કલાપીની કિંમત ખૂબ ઊંચી છે, એ વિષે શંકા નથી. પણ એનું કારણ

જુદું છે. મનના વિકારોને દબાવવા એ ખૂબ પ્રયત્ન કરતો હતો. મેલને એ મેલ તરીકે ઓળખતો હતો. કલાપીની નિખાલસતા અદ્ભુત હતી. વાસના સામેના યુદ્ધમાં જેઓ આખર સુધી ફાવ્યા એટલાની જ કદર કરાય એવો જીવનશાસ્ત્રનો નિયમ નથી. વીરતા વિજયથી જ સિદ્ધ થાય છે એમ નથી. વીરતા તો સતત પ્રયત્નમાં રહેલી છે; સત્યનો, આદર્શનો, સદાચારનો ઇનકાર ન કરવામાં રહેલી છે. સત્યનિષ્ઠા, સદાચાર અને સદભિરુચિ - આ ત્રણેના સાહચર્યથી જ જીવન સમૃદ્ધ અને કૃતાર્થ થાય છે. એ સમજનાર કળા તે જ સાચી કળા. એ સમજનાર નીતિ તે જ સદાચાર.*

૨૨

વૈરાગ્ય અને કળારસિકતા

પ્રશ્ન—વિરક્ત માણસ કળારસિક હોઈ શકે ખરો ? કળા અને વૈરાગ્યનો મેળ ખાય ખરો ?

જવાબ—હું જો એમ કહું કે, સાચો વિરક્ત માણસ જ ઉત્તમ કળા-રસિક થઈ શકે છે તો તમને તેની નવાઈ લાગશે. પણ હું તમને નવી અને જૂની બન્ને દૃષ્ટિથી સમજાવવાનો છું કે, સાચી કળાદૃષ્ટિ કેળવાય તે માટે વિષય-વિરક્તિ અત્યંત જરૂરી વસ્તુ છે.

આપણા સાહિત્યશાસ્ત્રજ્ઞો કહે છે કે, બધાં જ પ્રિય વાક્યો કળાત્મક કે રસાત્મક હોતાં નથી. 'તને હું પુષ્કળ પૈસા આપીશ', એમ હું જો કોઈને કહું તો તે રાજી રાજી થઈ જશે. 'તારે ત્યાં છોકરો આવ્યો છે' એવા આનંદદાયક સમાચાર જો કોઈને કાને પડે તો તે હર્ષઘેલો થશે એમાં શંકા નથી. પણ તેથી આ વાક્યો કાવ્યાત્મક છે એમ ન કહી શકાય. લોભ-મોહ-જનિત આનંદ કદી પણ કળાત્મક આનંદ હોતો નથી. કળાત્મક આનંદ તટસ્થતાથી જ ભોગવવાનો હોય છે.

એક વખત શ્રી ધર્માનન્દ કોસંબીને મેં કહ્યું કે, ગોવાની કુદરતી શોભા કેટલી સુંદર છે ! ત્યારે તેમણે કહ્યું, "ગોવાની શોભા જોઈને તમને જેમ સૌંદર્યબોધ થાય છે તેવો મને થઈ શકતો નથી. કારણ કે, ગોવામાં મારી ખેતીવાડી ઇત્યાદિ મિલકત છે. મારો બગીચો જોઈને મને આનંદ થાય છે, તેની સાથે જ આ મારો બગીચો છે, એનો ઉપભોગ હું કરનાર છું, એવી

* એક જૂની નોંધ.

ભાવના કે ભાન જાગ્રત હોય છે; અને પાડોશીનો બગીચો એટલો જ સુંદર હોય તોપણ આ મને મળી ગયો હોત તો મારી ખેતીવાડી કેટલી વિસ્તારવાળી થઈ જાત, એ જ કલ્પના મારા મનમાં પ્રથમ ખડી થાય છે. તેથી તમારી માફક હું તટસ્થપણે આનંદ લઈ શકતો નથી. ગોવામાં તમારી મિલકત નથી અને તમારે ત્યાં લેવી નથી; એટલે તમે તટસ્થપણે ગોવાની વનશ્રીનો આનંદ ભોગવી શકો છો.”

ધર્માનન્દજીના આ વિવેચનમાં મારી કળા કે સાહિત્યની મીમાંસા બહુ સુંદર રીતે પ્રતિબિંબિત થયેલી છે. વસ્તુગત સૌંદર્યની સાથે તટસ્થપણે તાદાત્મ્ય સાધવામાં જ કલાત્મક આનંદ રહેલો છે.

તાદાત્મ્ય અત્યંત આવશ્યક છે. સાચો આનંદ તાદાત્મ્ય દ્વારા જ થાય છે, પણ એ આનંદ શુદ્ધ હોય તે માટે તટસ્થતા પણ અતિ જરૂરી છે.

ભૂખ્યા માણસને જો પેટપૂર તાજું અને સ્વાદિષ્ટ ભોજન મળે તો તેને આનંદ થશે, તૃપ્તિ થશે. તેનું શરીર, મન અને કદાચ આત્મા પણ તૃપ્ત થશે. પણ ભોજનાનંદ એ પાર્થિવ આનંદ છે. તેમાં તટસ્થતા નથી હોતી, તેથી તે કલાત્મક આનંદ થઈ શકતો નથી. એટલે જ આપણા કલાકોવિદોએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, નાટકમાં ભોજનના પ્રસંગો બતાવવા નહીં; તેમ જ મોઢાને પાણી છૂટે એવા ખાદ્ય પદાર્થોનું વર્ણન પણ કરવું નહીં.

આનો અર્થ એવો નથી કે, નાટ્યકલા-કોવિદોને ભોજનની જરૂર નથી હોતી; અથવા, જમવામાં કંઈ પાપ છે અથવા ગલીચપણું છે એમ તેઓ માને છે. જમવામાં ગલીચપણું હોય કે ન હોય, જમ્યા વિના જીવી શકાય નહીં, તેથી જમવું તો જોઈએ જ. કલાકોવિદોનું કહેવું એટલું જ છે કે, ભોજનાનંદ એ કંઈ કલાનંદ નથી.

આટલા પરથી તમારા ધ્યાનમાં આવ્યું જ હશે કે, ‘જે માણસે અહંકાર અને લોભનો ત્યાગ કર્યો છે, જે અહંતા-મમતાથી પર ગયો છે, તેને જ તટસ્થ સુખ શી રીતે ભોગવવું તે સારી રીતે આવડે. કોઈ પણ જાતના મોહમાં સપડાયા વિના તદ્દન અલિપ્તપણે જીવનના બધા પ્રસંગોમાં રહેલો રસ તે ભોગવી શકે.

વિરક્ત માણસ કંઈ સૂતકી નથી હોતો. સાચો વિરક્ત માણસ જીવન-વિમુખ નથી હોતો. પરંતુ અલિપ્ત રહીને જ તે આ દુનિયામાં પ્રસન્નપણે અને ઉત્સાહથી વહેવાર કરે છે. પોતે અલિપ્ત હોવાને લીધે દુનિયામાં વહેવાર કરવાનું તેને સહેલું હોય છે, એટલું જ નહીં પણ અલિપ્તપણાને લીધે તેની બુદ્ધિ એવી કુશાગ્ર બનેલી હોય છે કે, બધી કળાઓમાં શ્રેષ્ઠ જે જીવનકળા એ જ તેને સહજપણે હસ્તગત થયેલી હોય છે. આપણી બધી

કળાઓને જે કંઈ પ્રતિષ્ઠા મળે છે તે આ જીવનકળાની સાથેના તેમના સંબંધને લીધે જ મળે છે. આ સર્વોચ્ચ કળા — જીવનકળા — જેણે સિદ્ધ કરી તેને બીજી બધી કળાઓનું હાર્દ બહુ જ સહેલાઈથી અવગત થાય છે.

વિરક્ત માણસ કોઈ કલાકૃતિ જોઈને અથવા કલાત્મક પ્રસંગ અનુભવીને બેહોશ નહીં થાય એ સાચું છે, પણ દરેક વખતે તેનો સાચો મર્મ ઉત્તમ રીતે સમજી લઈને પોતે મનમાં ને મનમાં પ્રસન્ન થઈને ડોલવા માંડવાનો જ. બહારથી તે કોઈ ઝાડઝાંખરા જેવો અવિચલિત દેખાશે પણ ઝાડ વગેરેના જેવો જ તે અંતઃસંજ્ઞ હોવાનો. તેને જીવનાનંદ કંઈ ઓછો મળતો નથી.

હવે એ વાત પણ સાચી કે, વૈરાગ્ય જ્યારે અંતિમ કોટિએ જઈ પહોંચે છે, ત્યારે તેમાંથી જે સ્વયંભૂ આનંદ પેદા થાય છે તેની આગળ કલાત્મક આનંદ તદ્દન ફીકો લાગે છે. પણ તેથી કલાત્મક આનંદને પારખવાની કે અનુભવવાની વિરક્ત માણસની શક્તિ ઓછી થતી નથી.

તાનસેનનો ગુરુ હરિદાસ તાનસેનના કરતાં ક્યાંય વધારે સંગીતનું હાર્દ સમજનારો હતો. પણ તે કદી રાજાના દરબારમાં ગયો નહીં. તે સદાય પોતાના નાદબ્રહ્મની મસ્તીમાં જ રહેતો. તાનસેનને વિગલિત-વેદ્યાંતર એવો સંગીત-આનંદ મળતો હતો તોપણ તે તેમાંથી ફરી નીચે ઊતરતો. અને ધનને લોભે અથવા પ્રતિષ્ઠાને લોભે રાજાને પ્રસન્ન કરવાના આનંદને સંગીતના આનંદથી શ્રેષ્ઠ માનતો. હરિદાસ હમેશ નાદબ્રહ્મની ઉપાસનામાં ને તેના આનંદમાં મસ્ત રહેતો અને ભાન ભૂલી જતો. તેનામાં વાત્સલ્ય હતું, તેથી જ તેણે તાનસેનને સંગીતવિદ્યામાં પાવરધો બનાવ્યો; અને તેનામાં સૌજન્ય હતું તેથી જ તેણે પોતાના દર્શને આવેલા અકબર બાદશાહને પોતાનું સ્વર્ગીય સંગીત સંભળાવ્યું. પણ જ્યારે કંઈક પુરસ્કાર કે ભેટ આપવાની વાત નીકળી ત્યારે તેણે તદ્દન સહજપણે પોતાની નિઃસ્પૃહતા વ્યક્ત કરી.

ઉચ્ચતમ કોટિના કળાકારો જીવનકળામાં નિષ્ણાત હોય છે તેથી જ તેઓ નિરીહ, નિઃસ્પૃહ, નિરહંકાર, અલિપ્ત અને વિરક્ત હોય છે; અને તેથી જ તેઓ કલાનુભૂતિની બાબતમાં તેમ જ કલાભિવ્યક્તિના સામર્થ્યમાં સર્વોચ્ચ ટોચે પહોંચેલા હોય છે.

૨૩

સંસ્કારનો ચેપ

મારી કળાની ઉપાસના ભારતભક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. સ્વદેશ એટલે કેવળ એનાં ખેતરો અને ડુંગરો જ નહીં પણ દેશવાસીઓએ ખીલવેલી આખી સંસ્કૃતિ એ જ સાચો દેશ છે, એમ જ્યારે પ્રતીત થયું ત્યારે દેશમાં બધે ફરી એનાં દર્શન મારફતે ભારતમાતાનું દર્શન કરવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમ કરતાં સૌન્દર્ય અને કળા બન્નેનું ભાન ખીલ્યુ. ભગિની નિવેદિતા અને આનંદ કુમારસ્વામીનાં લખાણોએ ઘણી મદદ કરી. આર્યજીવનમાં રહેલી કળાનો અનુભવ તો કૌટુમ્બિક અને સામાજિક જીવનમાંથી જ મળેલો. પણ એનું રહસ્ય પારખવાની દૃષ્ટિ શક્તિ આ બે જણનાં લખાણોમાંથી મળી. ત્યાર પછી જ મંદિરો અને અજાયબઘરો, ચિત્રસંગ્રહો અને તીર્થસ્થાનો નવી ઢબે હું જોતો થયો.

આ બધું વ્યવસ્થિત અધ્યયન તરીકે મેં નથી કર્યું, પણ આશક અને ભક્તની વૃત્તિથી કર્યું છે. મેં એને જીવનનો સર્વશ્રેષ્ઠ આનંદ માન્યો છે અને એનો જ ચેપ ઊછરતી પેઢીને લગાડવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. આપણી ભાષામાં એ આનંદ વ્યક્ત કેમ ન થાય એ ઈર્ષાથી મેં લખવા માંડ્યું. એ લખાણના સંગ્રહમાં કળા વિષેનું વિવેચન ક્યાંય વ્યવસ્થિત રીતે આવતુ નહોતું. ગુજરાત સાહિત્યસંમેલનની સ્વાગત સમિતિએ કળા વિભાગના પ્રમુખની જવાબદારી મારી પર લાદી મારા વિચારો એકત્ર મૂકવાની મને તક આપી. એ તકનો લાભ લઈ લખવા જતાં મેં અનુભવ્યું કે વ્યવસ્થિત અને સળંગસૂત્ર લખવા જેટલી નવરાશ કે વૃત્તિ મારે માટે છે જ નહીં. એટલે સાહિત્ય (સંમેલન)-ની દૃષ્ટિએ કળાનું જે ઢબે ચિંતન કરાય એમ મને લાગ્યું તે અહીં નોંધ્યું છે. શાસ્ત્રીય વિવેચન કરવાનો મારો દાવો છે જ નહીં; ઉદ્દેશ નથી. હું તો સંસ્કારો પાડી ચેપ લગાડવામાં જ માનું છું. અત્યાર સુધી જેટલું લખાયું છે તેની અસર કેટલાક યુવાનો પર થઈ છે અને તેઓ ઉત્સાહ અને વીર્ય સાથે ભારતનું નિરીક્ષણ અને ભારતની સેવા કરી ભારતભક્તિમાં તરબોળ થવા લાગ્યા છે એમ જોઈ મને સંતોષ થયો છે. આગળનું કામ એમનું છે.

૨૪

કળા—એક જીવનદર્શન*

જ્યારે મુંબઈમાં મેં સાંભળ્યું કે શ્રી રવિભાઈએ કળાવિભાગના પ્રમુખ તરીકે મારું નામ સૂચવ્યું છે ત્યારે મને એ સાચું ન લાગ્યું. ખરું જોતાં નાનાલાલભાઈએ એ સ્થાન છોડવું નહોતું જોઈતું. એમનો કળાનો ઊંડો અભ્યાસ, એમની રસિકતા અને એમનો અધિકાર, ત્રણેયનો એમણે આ વરસે લાભ આપવો જોઈતો હતો. કોઈ સાહિત્યરસિક મારાં શબ્દચિત્રો વાંચીને મારું નામ સૂચવત તો મને એટલું આશ્ચર્ય ન થાત. પણ રવિભાઈ જેવા ગુજરાતને ચિત્રકળાની પ્રેરણા આપનાર અને ચિત્રકારોના આચાર્ય આ સ્થાન માટે મારું નામ સૂચવે એવું તો મને સ્વપ્નમાંયે ન આવત. પણ નાનાલાલભાઈએ ના પાડ્યા પછી, ભીડ ટાળવા કોકને પસંદ કર્યા વિના છૂટકો નહોતો. એટલે મારો કળા પ્રત્યેનો પ્રેમ એ જ મારી લાયકાત ગણી, સ્વાગતમંડળે મારું નામ સ્વીકાર્યું અને મેં પણ ભીડમાં ભેરુ થવાની મારી જૂની ટેવને લીધે હા પાડી. સાથે સાથે મેં ખાતરી પણ કરી લીધી કે ત્રણ દિવસનું આ કામ પત્યું એટલે હળવો થઈને પાછો હું મારા કામમાં ડૂબી જઈ શકીશ. સેવક સેવાનો ઇનકાર શી રીતે કરી શકે? આમ કરતાંયે જો કોઈને અન્યાય થતો હોય, કોઈનો હક માર્યો જતો હોય, અથવા કોઈની મહત્ત્વાકાંક્ષા દુભાતી હોય તો મારી એમના પ્રત્યે પૂરી સહાનુભૂતિ છે. હું કાંઈ કોઈ અહમહમિકામાં હરીફ થઈને અહીં આવ્યો નથી. કેવળ આજ્ઞાવાહક સેવક થઈને આવ્યો છું.

હું કળાનો ભક્ત છું. મારી જીવનની ફિલસૂફીમાં કળાને ઊંચું સ્થાન છે. મારા ઘડતરમાં કળાના ઉપકાર ઓછા નથી. છતાં મેં કળા ઉપર શાસ્ત્રીય વિવેચનો લખ્યાં નથી કે કળાના ઇતિહાસમાં હું ઊતર્યો નથી. કળામાં જૂના થયેલા અથવા નવા જામતા પંથોમાંથી કોઈ ખાસ પંથનો પક્ષ મેં તાણ્યો નથી. કળાકારોને આશ્રય આપ્યો નથી. કોઈ કળારસિક કદર કરે એવું ચિત્ર મેં દોર્યું નથી. શ્રી નારાયણરાવ ખરે, શંકરરાવ પાઠક કે વ્યાસ જેવાના સંગીતનું આકંઠ પાન કર્યાં છતાં હું ગાયનના રાગ અચૂક ઓળખી શકું છું એમ નથી. જાતજાતની કળાકૃતિઓ ભેગી કરી દીવાનખાનું સજાવવાની ઠાવકાઈ પણ મારામાં નથી. હું તો એક જીવનભરનો રખડુ છું. કુદરતઘેલા તરીકે પોતાને

*બારમા ગુજરાતી સાહિત્ય સમેલન (અમદાવાદ સન ૧૯૩૬)ના કળા-વિભાગના પ્રમુખ તરીકે આપેલું ભાષણ.

ઓળખાવતાં મને સંકોચ કે વાંધો નથી. શહેરો અને એની શેરીઓ, મહેલો અને એનાં દીવાનખાનાંઓ એ મારે માટે નથી. હું કપડાં પહેરું છું તે પણ સુકલકડી શરીરના અભદ્ર દર્શનમાંથી લોકોને બચાવવા ખાતર જ. નહીં તો મારું સ્થાન પહાડોનાં જંગલોમાં, સમુદ્રની રેતીમાં, નદીને કાંઠે અથવા ઝાડોની ઘટામાં હોય. અજાણ્યા માણસ જોડે વાતો કરતાં મને કેટલો ક્ષોભ થાય છે એની ભાગ્યે જ કોઈને કલ્પના હશે.

આમ હોવા છતાં હું માણસગંધો નથી. મનુષ્યપ્રેમી છું. મનુષ્યજાતિનો પુરુષાર્થ, એની યોજનાઓ, એની ભૂલો અને એ સુધારવાના પ્રયત્નો, એની આશંકાઓ અને આકાંક્ષાઓ, એનો પ્રેમ અને એનાં બલિદાન — દરેકમાં મને રસ છે. માનવસમાજ અને માનવસંસ્કૃતિ મારી ભક્તિના વિષય છે. આ વિશાળ વિશ્વના જેટલું જ મનુષ્યહૃદયનું અને એની સંસ્કૃતિનું ઊંડાણ જોઈ હું ચકિત થઈ જાઉં છું. અને તેથી દુનિયા મને દૂર કરે તોયે એનો સહવાસ હું શોધું છું. જે રસથી મેં ઝાડ અને પહાડ જોયાં છે, તે જ રસથી ઝૂંપડાંઓ અને રાજમહેલો જોયાં છે. જે રસથી શંખલાંઓ જોયાં છે એ જ રસથી અજાયબઘરો (મ્યૂઝિયમો) જોયાં છે. જે કાયોત્સર્ગથી જંગલોમાં વિચર્યો છું એ જ વૃત્તિથી યાત્રાઓમાં, સંમેલનોમાં અને ઉત્સવોમાં ભળ્યો છું. સૂર્યોદય, સૂર્યાસ્ત અને મધ્યાહ્ન જોતાં મને જે આનંદ છૂટ્યો છે એ જ આનંદ મને રવિભાઈ, કનુભાઈ અને સોમાલાલ શાહની કૃતિઓ જોઈને મળ્યો છે. પણ જે પોતાને કળારસિક તરીકે ઓળખાવતાં પણ સંકોચાય તે સાંગોપાંગ વિવેચન શું કરવાનો હતો! મેં હમણાં જ કહ્યું તેમ હું મારી ઢબે કળાનો આશક હોઈ એ જ મારી ઘેલછા બીજાને વળગાડવાનો પ્રયત્ન કરી. શકું. દુનિયામાં અનેક રૂપે વિચરતી, વિકસતી અને વિલસતી કળાને ઓળખવા માટે જેટલું રખડ્યો છું તેટલું જો મારા શ્રોતાઓને કલ્પના દ્વારા રખડાવું તો મારું કામ પૂરું થયું. પૃથ્વીના ઉદરનાં રત્નો, સમુદ્રનાં મોતી, ઝાડ પરનાં પુષ્પો, આકાશનાં પક્ષીઓ, અનંત તારલાઓ અને કવિઓની કલ્પનાઓ નિહાળીને અને કળાકારોની સુંદર તેમ જ ભવ્ય, અટૂલી તેમ જ જથ્થાબંધ જૂની અને નવી કૃતિઓનું પાન કરીને મેં કેની કેની પાસેથી કળાની દીક્ષા લીધી છે એનું જ બ્યાન જો અહીં કરું તો કળાનું ક્ષેત્ર કેટલું સાર્વભૌમ છે અને એની શક્તિ કેટલી અમોઘ અને સર્વગામી છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આપી શકું.

સાહિત્ય પરિષદમાં એક અંગ તરીકે જ્યારે કળાને સ્થાન આપવામાં આવે છે ત્યારે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અને જીવનની દૃષ્ટિએ જ કળાનું વિવેચન કરવાનું હોય છે. કળાની સાંગોપાંગ મીમાંસા કરવી, અઢાર પાઘડીના કળાધરોને સંગઠિત કરવા, એમના યોગક્ષેમની ચિંતા વહન કરવી એ બધું સ્વતંત્ર

કળાપરિષદનું કામ છે. એ કામ મહત્ત્વનું છે. .રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં આવશ્યક છે. પણ સાહિત્ય પરિષદ એ ન કરી શકે એટલી મર્યાદા સમજીને જ આપણે આગળ ચાલવું ઘટે છે.

આજ સુધી કળા ઉપર અનેક વ્યાખ્યાનો થયાં છે, નિબંધો લખાયા છે, ચર્ચાઓ ગોઠવાઈ છે અને અત્યંત આવશ્યક એવાં પ્રદર્શનો પણ ભરાયાં છે. દરેક ઠેકાણે પ્રમુખે કળાની વ્યાખ્યા આપવી, વિકાસનો ઇતિહાસ રજૂ કરવો, ભવિષ્યની દિશા દોરવી, સમાજને કળાનું મહત્ત્વ સમજાવવું, એટલું કામ કર્યું જ છે. અને એવી પણ પ્રથા પડી છે કે, બાદશાહના જન્મદિવસે જેમ અનેક લોકોને ઇલકાબો એનાયત કરવામાં આવે છે તેમ નામ લેવા લાયક તમામ કળાકારોની નામાવલિ પ્રમુખે ગાવી જોઈએ. અને દરેક માટે દરબારી અને સાહિત્યસુંદર વિશેષણો વાપરવાં જોઈએ. પ્રમુખનું ભાષણ હાથ આવ્યું કે ઉત્સુક લોકો એ ભાગ ઉપર જ તૂટી પડે છે કે કેનું કેનું નામ આવ્યું છે અને દરેક માટે શું શું કહેવાયું છે. અને એમાં જો પોતાના માનીતા કળાકારનું નામ ન હોય અથવા એનાં પૂરતાં વખાણ ન કર્યાં હોય, અથવા પૂરતાં વખાણ કર્યાં છતાં એનાથી ઊતરતા કળાકારને પણ એની જ હારમાં બેસાડ્યા હોય, તો પોતાનો માનીતો કળાકાર નીવડ્યો નથી એમ લોકો નથી માનતા પણ પ્રમુખને જ નપાસ ગણે છે.

પણ મારો વિશ્વાસ છે કે મારી એવી પરીક્ષા કરવાને બદલે, સંસ્કારી નાગરિકો જેમ સામાન્ય સભામાં પોતાની સજ્જનતા ઉપર વિશ્વાસ રાખી, ગમે તેના પ્રમુખને નભાવી લે છે તેમ મને પણ તમે અહીં નભાવી લેશો.

૨

સાહિત્ય, સંગીત અને કળા

જેમ કપડાના શણગાર માટે ‘કિનાર અને પાલવ’ હોય છે, તેમ જીવનના આનંદ માટે સાહિત્ય, સંગીત અને કળા હોય છે, એવી માન્યતા દુનિયામાં બધે છે. કિનાર કે પાલવ વગર સાડી બની શકતી નથી એમ નથી; છતાં એ હોય છે ત્યારે જ આપણને સાડી સાડી જેવી લાગે છે. તે જ પ્રમાણે સાહિત્ય, સંગીત અને કળા વિના જીવવું શક્ય હોવા છતાં, આપણે એને જીવનનું નામ નહીં આપીએ. કિનાર અને પાલવ એ સાડીનો આકર્ષક ભાગ છે, પણ મુખ્ય ભાગ નથી. એકલી કિનાર અને પાલવને કોઈ ઓઢી ન શકે. એકલી કિનાર અને પાલવ ગમે તેટલાં સુંદર હોય તોય એ શોભે પણ નહીં. સાડી છે માટે તો કિનાર અને પાલવનુ મહત્ત્વ છે. સાડીથી એ કૃતાર્થ થાય છે.

આ થઈ સામાન્ય લોકની વાત. પણ કોઈ પણ વસ્તુનું મહત્ત્વ સ્વીકારવા જ્યારે બેસીએ છીએ અને એને સમાજના મન પર ઠસાવવા માગીએ છીએ ત્યારે એ વસ્તુને જ કેન્દ્રમાં મૂકી આખી સૃષ્ટિ એની આસપાસ ફરતી કર્યા વગર આપણી નિષ્ઠાને સંતોષ થતો નથી. આપણે પૃથ્વી પર રહીએ છીએ એટલા ખાતર જ પૃથ્વીને ગ્રહ-નક્ષત્ર-તારાનું મધ્ય કલ્પીને આપણે એક પ્રકારનું જ્યોતિષ ઊભું કર્યું હતું. આપણને આપણું વ્યક્તિત્વ વહાલું લાગે છે એટલા ખાતર આપણે આખી સૃષ્ટિ આપણા અહંકારનું કેવળ પોષણ છે એમ માની લીધું. યુરોપના એક બે રાજાઓએ એવી જ ભાવનાથી 'I am the State' કહ્યું. પણ એ અહંકાર સત્ય-સૂર્ય આગળ શી રીતે નભી શકે? હું જ જીવન છું કે જીવનસર્વસ્વ છું એમ કળા કેમ કહી શકે? કળા તો જીવનના શણગાર તરીકે જ શોભે અને કૃતાર્થ થાય.

સાહિત્ય, સંગીત અને કળા ત્રણેય એકબીજાનાં પરમ મિત્ર છે, એકકુટુંબી છે. એમના પરસ્પર સહકારથી જીવન પરમ રમણીય અને સુવાસિત થાય છે. પણ ધીમે ધીમે આ ત્રણે પોતપોતાનું અલગ સાર્વભૌમ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આજે જ આવા પ્રયત્નો થવા લાગ્યા છે એમ નહીં; વખતોવખત એવા પ્રયત્ન થતા આવ્યા છે. અને હંમેશ એમાંથી નિષ્ફળતા જ નીપજી છે. 'હું તો કેવળ એકલા સંગીતની જ ઉપાસના કરું, એ નાદબ્રહ્મ મને મોક્ષે લઈ જશે' એમ કહી કેટલાક ગાનાચાર્યોએ સંગીતની અનન્ય ભક્તિ આદરી. આદ્ય આચાર્યોની એ અનન્ય નિષ્ઠા પાછળ જીવનની વિભૂતિ પણ અલૌકિક હોવાથી સંગીત વાટે તેઓ તો જીવનને પરમ કોટિએ પહોંચાડી શક્યા. પણ એમનું અનુકરણ કરનાર કેટલાક અનુયાયીઓ એ ન જોઈ શક્યા કે જીવનનું કોઈ પણ એક પાસું ખરેખર પૂર્ણ રીતે કેળવતાં સમગ્ર જીવન જ કેળવવું પડે છે, અને તેમ ન કરીએ તો એકાંગિતાની અભદ્ર અને વિરૂપ વિભૂતિ આપણને ખાવા ધાય છે. કેવળ ગાયનના ઉસ્તાદો આપણે અનેક જોઈએ છીએ. તેમનો સામાજિક વિવેક અથવા એનો અભાવ, તેમનામાંથી કેટલાકનું સાહિત્ય વિષેનું અજ્ઞાન, રસિકતા સાથેનું એમનું વેર, એમનો તરંગી સ્વભાવ — એ બધું જોતાં સંગીતવિદ્યા આવા માણસને પલ્લે ક્યાંથી પડી એવું જ દરેક રસિક શિષ્ટજનને થાય છે. ચિત્રકળા વિષે પણ અનેક વાર એમ જ કહી શકાય.

સાહિત્યની બાબતમાં સ્થિતિ જરાક જુદી રહી. સાહિત્યની ખિલવણી ધર્મપ્રચારને અર્થે અને કેળવણીના સાધન તરીકે થઈ હોવાથી સાહિત્ય સાથે સામાન્ય અને વિશેષ સંસ્કારિતાને અવકાશ રહ્યો. પણ જો 'સાહિત્ય માટે જ સાહિત્ય' કહીને એનું પણ જો સ્વતંત્ર દર્શન કરવામાં આવે તો

સાહિત્યકોવિદો પણ કારીગરો અને ઉસ્તાદોની હારમાં જઈને પડ્યા વગર રહે નહીં.

વ્યાપક અર્થ લેતાં સંગીત અને કળાનાં પણ સ્વતંત્ર, સ્વયંભૂ અને સંપૂર્ણ દર્શનો થઈ શકે છે. પણ સાહિત્યને જે સામાજિક જીવન અને સંસ્કારિતા મળ્યાં છે તે તેમને હજી પૂરતાં મળ્યાં નથી. માટે સાહિત્યે મોટાભાઈની ફરજ સમજી, સંગીત અને કળાને પોતાની સાથે રાખવાં જોઈએ, અને એમને કેળવણીનો પૂરતો લાભ આપ્યા પછી જ એમને પોતાનું સ્વતંત્ર ક્ષેત્ર ખેડવા માટે આશીર્વાદ સાથે છૂટાં મૂકવાં જોઈએ. છૂટાં મૂકવાં જોઈએ એનો અર્થ એ નથી કે છૂટાછેડા કરવા જોઈએ. ભાઈબીજને દિવસે જેમ ભાઈબહેન ભેગાં થાય છે, તેમ સાહિત્ય, સંગીત અને કળા કોઈ ઉત્સવને પ્રસંગે એક ઘરમાં ભેગાં થાય એ જેમ જરૂરનું છે તેમ સ્વાભાવિક પણ છે.

હું માનું છું કે આવા જ કોઈ ધોરણને સ્વીકારી સાહિત્ય પરિષદે સંગીતનું મંગલાચરણ અને કળાનું પ્રદર્શન પોતાના ઉત્સવમાં ગોઠવેલાં છે. સંગીતની પરિષદો હોય છે — હોવી જોઈએ. કળાની સ્વતંત્ર પરિષદો ભરાઈ છે કે નહીં તે હું જાણતો નથી; પ્રદર્શનો ભરાય છે. તેમાં ભાષણો થાય છે, નિબંધો વંચાય છે. પણ તેને પરિષદનું ગૌરવ ન અપાય. હું માનું છું કે સમાજના હિતચિંતકોએ અને અગ્રણીઓએ સમાજના વિકાસની દૃષ્ટિએ પ્રથમ સાહિત્યની ખિલવણી કરવી જોઈએ. અને પછી એવા વિકસિત સાહિત્યની મદદથી સંગીત અને કળાને પણ વ્યાપક ભાવનાની, સેવાની અને સર્વાંગીણ વિકાસની જીવનદીક્ષા આપવી જોઈએ. આજના સંગીતાચાર્યોની તપસ્યા, એમની ધગશ અને એમની જાગૃતિ બધાં અભિનંદનીય છે. એમણે જૂનું સંઘર્યું, પોષ્યું, શોધખોળ કરી પોતાનો પંથ વધાર્યો, સંઘ બાંધ્યો. પોતાના ક્ષેત્રમાં આવતું નવું અને પારકું બરાબર સમજવાની કોશિશ પણ તેઓ કરે છે. દેશદેશાંતર જઈ સંગીતની ધજા ફરકાવવાનો પ્રયત્ન પણ તેઓ કરવા માગે છે પણ તેમને હજી જીવનદીક્ષા નહીં મળેલી હોવાથી, તેમની પાંખો હજી જીવનાકાશમાં ઊંચે ઊંચે ઊડી શકતી નથી. સ્વામી વિવેકાનંદને જીવનદીક્ષા ન મળી હોત તો એકલા સંન્યાસ અને વેદાંતદર્શનને જોરે તેઓ પશ્ચિમને જાગ્રત ન કરી શક્યા હોત. સ્વામી વિવેકાનંદે સંન્યાસ ને વેદાંત માટે જે કર્યું તે જ કોઈ જીવન-દીક્ષિતે સંગીત માટે કરવું જોઈએ. દિલીપકુમાર રાય જેવા જરાસરખી સંગીતની સેવા કરે તોયે આજે તેની જે અસાધારણ અસર થાય છે એનું કારણ એ ભદ્ર પુરુષની વ્યાપક સંસ્કારિતા જ છે.

સ્થાપત્ય કે ચિત્રકળાની બાબતમાં એમ જ થવું જોઈએ એમ કહેવાની ધૃષ્ટતા કરું? જે સફળ કળાકારો થયા છે તેમનાં જીવનો તપાસો. તેઓ બધા આદર્શ મહાત્મા, તપસ્વી કે સંત પુરુષો ભલે ન હોય પણ તેમનામાં અસાધારણ લાગણીઓ, ભાવનાની ઉત્કટતા અને કોમળતા અને એની પાછળ કુરબાન થવાની તમન્ના રહેલાં જ હતાં. જો એ જ લોકોને સર્વાંગીણ સંસ્કારિતાની દીક્ષા મળી હોત તો તેમણે શું પોતાની કળાને જોતજોતામાં જીવનની સમ્રાજ્ઞીની પદવી નહીં અપાવી હોત?

જ્યાં સુધી સાહિત્યકારો આગળ ધર્મતેજ, સમાજહિતૈષા અથવા ભક્તિનું રસાયણ હતુ અથવા એમની આગળ જ્ઞાનની મૃગયા અને સમાજની સેવા કરવાની ઉત્કટતા હતી, ત્યાં સુધી તેઓ જીવનધુરીણો થયા. આજે પણ જીવનધુરીણો મોટે ભાગે સાહિત્યકુશળ હોય જ છે. જ્યાં જીવન ઉત્કટ છે ત્યાં એમાંથી સાહિત્યશક્તિ ઝરવી જ જોઈએ.

જ્યાં સુધી સાહિત્ય પાંસે જીવનદૃષ્ટિ ઉપરાંત કોઈ પણ સંપ્રદાય, પંથ કે પક્ષમાં ન જડતી સર્વસંગ્રાહક ઉદારતા છે ત્યાં સુધી સાહિત્યનું આ ગુરૂપદ ટકવાનું છે. અને તે કારણે જ એણે સંગીત અને કળાને પણ પોતાને ત્યાં નોતરી એમને પોતાનો રંગ લગાડવો જોઈએ. જે દિવસે સાહિત્ય અહંપ્રેમમાં સપડાઈ 'સાહિત્યને ખાતર સાહિત્ય'નો આદર્શ સેવશે અને કેવળ સાહિત્યવિલાસમાં જ પોતાની કૃતાર્થતા જોશે, તે દિવસે એનું ગુરૂપદ, એનું ગૌરવ અને એની વ્યાપક દૃષ્ટિ બધું ખરી પડી, રાજદરબારમાં રહેતા નટ, વિટ, ગાયક અને વિદૂષકની કોટિએ તે જઈને પહોંચશે.

૩

કળાનું સ્વરૂપ

કળાનું વિવેચન કરવા જતાં વ્યાખ્યાથી જ શરૂઆત કરવી પડે. જેમ માણસને ઇંદ્રિયોવાળા દેહની જરૂર છે, કુટુંબને ઘરની જરૂર છે, અને સમાજને વ્યવસ્થાતંત્રની જરૂર છે તેમ કળાને વ્યાખ્યાની જરૂર છે જ. પણ, મારી દૃષ્ટિએ વ્યાખ્યા એ વસ્તુ જ કળિયુગની છે. એક જણ વ્યાખ્યા કરે એટલે સામાન્ય રીતે સૌમ્ય પ્રકૃતિનો માણસ પણ એને સમજવા કરતાં તપાસવાને પ્રવૃત્ત થાય છે. દરેક વ્યાખ્યામાં તે એકાંગિતા જુએ છે, અને એમાંથી વાદાવાદ પેદા થાય છે. કળાની વ્યાખ્યા તર્કશુદ્ધ કરવા જતાં એમાં કળા હણાય છે અને બુદ્ધિ પ્રતિકૂળ થઈ બેસે છે.

કળાનો આનંદ લૂંટતાં લૂંટતાં કળાને પૂર્ણ રીતે ઓળખવાની સ્વાભાવિક્ પ્રથા છોડીને કળાની વ્યાખ્યા કરવા મંડી પડવું એ તો ફૂલ નિહાળવાને અને

સૂંઘવાને બદલે અસ્ત્રા વતી એના કટકા કરી, એની અંદરની રચના તપાસવા જેવું છે. થયેલી કળાપ્રતીતિ વ્યાખ્યા દ્વારા વ્યક્ત ભલે થતી હોય પણ કેવળ વ્યાખ્યા દ્વારા કોઈને કળાની શુદ્ધ પ્રતીતિ થઈ છે એમ નથી બન્યું.

જેમ સદાચારની અથવા ધર્માચારની વ્યાખ્યા કરવી મુશ્કેલ છે તેમ કળાનું લક્ષણ બાંધવું એ પણ એટલું જ મુશ્કેલ છે. આટલુ તો સૌ કોઈ કબૂલશે કે જેમ માતૃમાન, પિતૃમાન અને આચાર્યવાન યુવાનો વડીલોના સહવાસમાંથી જ સદાચારનું રહસ્ય જાણી લે છે, તેમ જ કળાનું રહસ્ય પણ જીવનરસિક, સંસ્કારસમર્થ કળાધરોના સહવાસથી અને એમની અનેકાનેક કળાપ્રવૃત્તિઓના ધ્યાનથી આપણને હૃદ્‌ગત થઈ શકે છે. પછી જ્યાં સારી કળા નથી ત્યાં કોઈ એને કળા તરીકે ઓળખાવે તો આપણને ગ્લાનિ જ પેદા થાય.

માટે કળામીમાંસાની તાર્કિક કે તાત્ત્વિક શૈલીનું અવલંબન કરી કળાની ચર્ચા કરવા કરતાં જો માણસ પોતાને શું ગમ્યું અને શું નથી ગમ્યુ, અને તેવી લાગણી થવા માટે શાં શાં કારણો થયાં એટલું જો બતાવી દે તો કળાની અને કળાપિપાસુ સમાજની ભારે સેવા થઈ જાય.

છતાં આજના વિચિત્ર જમાનામાં કળાને નામે એટલો બધો કચરો વેચાય છે અને નરી વિલાસિતા એટલી તો કળાનું સ્થાન પચાવી બેઠી છે કે કળાનુ સ્વરૂપ નક્કી નહીં કરી શકીએ તો કળાને ઉત્તેજન આપવાની પ્રવૃત્તિમાં જ ખરી કળા ગૂંગળાઈ જવાની છે.

શુક્રનીતિમાં કળાની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે મૂંગા માણસને પણ જે સાધ્ય હોય તે કળા. સાહિત્ય-અને સંગીતથી કળાને જુદી પાડવા માટે આનું વર્ણન કર્યું હશે. પણ લેખનમાં મૂંગા લોકો ફાવી જાય છે, એ આ વર્ણનની કે વ્યાખ્યાની ખામી છે. આજકાલ લલિત સાહિત્ય એ જ કળાનું પ્રધાન અંગ થયું છે. નાટકો, કાવ્યો, લઘુકથાઓ, સરસ શૈલીમાં લખેલા નિબંધો એ બધાં કળાકૃતિ જ ગણાય છે અને ગ્રંથકારો હવે પ્રમુખ કળાધરો ગણાય છે.

એક પક્ષ એવો છે કે જેને મન કુદરતનું સૌંદર્ય ગમે તેટલું આકર્ષક, મોહક અને ઉન્નતિપોષક હોય તોયે તેને કળા ન કહેવાય: કળા એ માણસની જ કૃતિ હોવી જોઈએ. આ પક્ષમાં વજૂદ ઘણું છે અને એમાં અમુક મર્યાદા કે એકાંગીપણું પણ છે. પણ એની ચર્ચા થોડા સમય માટે મુલતવી રાખી આપણે એટલુ તો કબૂલ કરશું કે, કુદરતના સૌંદર્યમાં કળા ભલે ન હોય, પણ કળાની દીક્ષા આપવાનું સામર્થ્ય તો છે જ. કળાના કેટલાયે પ્રકારો આપણે મૂળમાં કુદરત પાસેથી જ લીધા છે. પ્રથમ આકર્ષણ કુદરતનું હોય છે. એના ધ્યાનમાંથી આપણે અમુક માનવી અને દૈવી ભાવો પેદા કરીએ છીએ, અને સૌંદર્ય ઉપર જ ભાવવાહિતાનું આરોપણ કરીએ છીએ. સૌંદર્ય

સાથે ભાવોનું મિલન થયું કે તરત એમાંથી અર્જનશક્તિ જાગ્રત થાય છે, અને એ પોતાની પ્રતિભાથી નવાં નવાં રૂપો, નવી નવી આકૃતિઓ, નવા નવા વર્ણવિન્યાસો અને નવા નવા આલાપો પેદા કરે છે. ભાવોની જાગૃતિ, એમની નવનિર્મિતિ, એમની સંક્રાંતિ અને એમાંથી નીકળતી અસ્વસ્થતાને અંતે પ્રાપ્ત થતી તૃપ્તિ — એ બધું કળાનું સ્વરૂપ છે. એને માટે વાહન તરીકે કઈ વસ્તુ વપરાય છે એ ગૌણ સવાલ છે. માટી, પથ્થર, લાકડું, ધાતુ, કાચ, સાબુ, મીણ, હાથીદાંત ગમે તે પદાર્થ વાપરો; રંગ, રેખા, દોરા, મણિ ગમે તેની મદદ લો; ગદ્ય અને ગેય શબ્દો વાપરો અથવા મૂક અભિનય કરો; કળા સ્થાપત્યની હો કે નગરરચનાની હો, સમાજરચનાની હો, કે મહાકાવ્યના સંવિધાનચાતુર્યની હો, કળા બધે એક જ છે. કળાનો ઊગમ વસ્તુજગતમાં નથી પણ મનુષ્યના હૃદયમાં છે.

૪

કળા તથા વિલાસિતા

હૃદયના અમૂર્ત ભાવો, મૂર્ત વસ્તુઓ દ્વારા વ્યક્ત કરવા એ કળાનું પ્રધાન કાર્ય છે. જો એ મૂર્ત વસ્તુઓ અમૂર્ત ભાવોનું વાહન થવા ઉપરાંત પોતાના તરફ જ માણસનું ધ્યાન ખેંચે અને ઇંદ્રિયોને એમની સ્વાભાવિક વૈષયિક તૃપ્તિ આપવા માંડે તો ત્યાં કળા મરી જ ગઈ સમજવી. મરી જાય નહીં તોયે વિકૃત તો થઈ જ જાય.

તેથી જ કળા અને વિલાસિતા એકબીજાના પડોશમાં રહેતાં છતાં અને જીવનમાં બન્નેએ સ્થાન મેળવેલું હોવા છતાં એ બેનો કોઈ કાળે મેળ ખાય નહીં. વૈરાગી ત્યાગી કે સંન્યાસી માણસ જીવનની લાલચથી સો ગાઉ દૂર ભાગશે; તપસ્વી એ લાલચો પર કાબૂ મેળવશે. તાંત્રિક એ લાલચોને વશ થયા છતાં એમાંથી જ પરમ તત્ત્વની ઝાંખી કરવાનાં ફાંફાં મારશે; જ્યારે કળા એ લાલચોના વિષયનું અલિપ્તપણે, તટસ્થપણે દર્શન કે શ્રવણ કરી, એ વિષયોમાંથી જ અમુકને કેવળ તટસ્થ સાધન બનાવી, એમાંથી બ્રહ્માનંદ-સહોદર એવા રસાત્મક આનંદનો અનુભવ કરશે. કળાની સાધના કપરી છે, જોખમ-ભરેલી છે, પણ એની કૂંચી જેના હાથમાં આવી તેને માટે એ સાધના શરૂઆતથી આખર સુધી આહ્લાદક નીવડે છે.

૫

સૌન્દર્ય અને સત્ય

કળા મારફતે પરમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થશે જ, એમ તો કોઈ ખાતરીથી કહી ન શકે. કળાની સાધના પૂરી થયા પછી કલાતીત અને નિષ્કલ એવા

પરમ તત્ત્વને પામવા માટે જુદી સાધના કરવાની રહેતી હશે અને એ સાધના સિદ્ધ થયા પછી જ સત્યનારાયણનું દર્શન થતું હશે. નરી કળા તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્થાન કોઈ કાળે ન લઈ શકે. કળા ઘણી વાર અદ્ભુત રીતે તત્ત્વનું સૂચન કરે છે, પણ તત્ત્વનું શોધન ન કરી શકે. એને માટે તો સત્યનિષ્ઠાની સ્વતંત્ર અને તર્કકર્કશ સાધનાની જરૂર છે. સૌંદર્યદર્શન સત્યશોધનની ગરજ ન સારી શકે.

સત્ય સુંદર હોય છે. અને સૌન્દર્ય એ પણ એક મહાન સત્ય છે પણ તમામ સત્ય આકર્ષક કે રમણીય હોય જ છે, એમ ન કહી શકાય, અને સૌંદર્યાનુભવ કેવળ સત્યધન જ છે એમ પણ ન કહી શકાય. એટલું સ્પષ્ટ છે કે सत्य, शिवं, અને सुन्दरं એ ત્રણે એક જ મંગળ તત્ત્વની સ્વતંત્ર વિભૂતિઓ હોઈ એ ત્રણેમાં પરસ્પરાનુકૂલતા અને સુસંગતિ હોવાં જ જોઈએ. ત્રણે સ્વતંત્ર છે, સ્વયંભૂ છે, એ વિષે શંકા નથી. એકમાંથી બીજાની ઉત્પત્તિ અથવા ઉપપત્તિ સિદ્ધ કરી શકાત તો આપણા તર્ક-કઠોર પૂર્વજોએ આ ત્રણેને ઈશ્વરની ત્રણ વિભૂતિ ન જ માની હોત.

સત્યની શોધ અને કળાની પ્રતીતિ, એ બન્ને વ્યાપાર જુદા છે. તત્ત્વનો ગઢ જીતવાના આ વેગળા વેગળા હુમલાઓ છે. બન્ને પાછળની વૃત્તિઓ જુદી હોઈ એમની ફળપ્રાપ્તિ પણ જુદી જુદી છે. કળારસિક પોતાની વૃત્તિઓને અને લાગણીઓને કોમળ; ઉત્કટ અને શીઘ્રચેતન બનાવી દે છે, જ્યારે સત્યશોધક પોતાની વૃત્તિ અને લાગણીઓને કાબૂમાં રાખી, બલ્કે એમનો સંયમ કરી પોતાની જિજ્ઞાસા તીવ્ર બનાવી બુદ્ધિને એકાગ્ર, અનન્યનિષ્ઠ અને પારગામી બનાવે છે. મૂળ સાધનામાં જ આટલો ફેર છે. સત્યશોધકને જે જડે તેટલાથી કળાદર્શીને સંતોષ ન થાય અને કળાદર્શી જેટલાથી સંતોષ માને તેટલાથી તો સત્યશોધક અસ્વસ્થ થઈ જાય. કળાદર્શી જ્યાં વિરામ પામે ત્યાંથી જ સત્યશોધક આરંભ કરે. કળાનું દર્શન એ વીજળીના ઝબકારા જેવું હોય છે. જ્યારે સત્યનું શોધન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીના પ્રયોગ જેટલું ઊંડું હોય છે.

અને હવે તો એ વાત સૌએ સ્વીકારી છે કે સત્યનાં ઊંડાં ઊંડાં શોધનો કળાદૃષ્ટિ વગર સંભવતાં જ નથી. મોટા મોટા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ અને તત્ત્વજ્ઞો મૂળે કળાદર્શકો હતા એમ હવે દેખાયું છે.

પણ આ શોધને લીધે કળાધરોની જેટલી પ્રતિષ્ઠા વધી છે તેટલી તેમની જવાબદારી પણ વધી છે. જો તેઓ કળાદર્શનથી જ સંતોષ માની બેસી જશે તો તેઓ જીવનદ્રોહી ગણાશે. 'કળાધરની' કળાકૃતિ જુઓ, એના જીવનનો વિચાર ન કરો' એમ રસિક લોકો આજ સુધી કહેતા આવ્યા છે. હવે તો કળાદર્શી જો જીવનવીર ન થયો તો એને સમાજ જે. કાંઈ સજા

આપી શકે તે આપવી જ જોઈએ એમ બધા કહેશે. મફતની મળેલી મૂડી સુખેથી વાપરી એના ઉપર મોજ માણવાના દિવસો હવે રહ્યા નથી.

૬

કળા અને નીતિ

કળાને ને નીતિને, એટલે કે સદાચારને શું લાગેવળગે એમ પૂછનારા આજે ઘણા જાગ્યા છે. 'કળા કાંઈ નીતિની દાસી નથી; નીતિના નિયમો નીતિને ઘેર ભલે ચાલે; અમારી કળા તો નીતિનિરપેક્ષ છે.' એમ કેટલાક અભિમાનપૂર્વક કહે છે. બીજા કેટલાક કળાના ઉપાસકો એથી આગળ જઈને કહે છે કે, 'નીતિએ જ્યાં ત્યાં વિધિનિષેધનાં પાટિયાં ચોડી જીવનનું ઉદ્યાન કદરૂપું કરી મૂક્યું છે; પોતાના આગ્રહથી નીતિએ જીવન સુધાર્યું તો નથી જ પણ નિર્દોષ સુખ અને વાજબી આનંદની પણ જ્યાં ત્યાં કતલ કરી છે; જીવનની સ્વાભાવિકતા નષ્ટ કરી વિકૃતિનું સામ્રાજ્ય ફેલાવ્યું છે; નીતિ જેવી આનંદ-વિનાશિની બીજી શક્તિ કે પ્રવૃત્તિ ભાગ્યે જ હશે. નીતિએ જે બગાડયું તે સુધારી આપવાનું કામ કળાનું છે. કળાના હાથમાં જીવન સુરક્ષિત હશે, સુખમય થશે, અને સહેલું તો બનશે જ. કળા નીતિનિરપેક્ષ છે, એટલું જ નહીં, પણ નીતિની અવેજીમાં જીવનનું સુકાન હાથમાં લેવાની એની લાયકાત છે. કળાને જ જીવનધર્મ બનાવવા દો. નીતિધર્મનો અખતરો અત્યાર સુધી આપણે બહુ કર્યો.'

દરેક નવા અને ઉત્સાહી પ્રયોગખોરની તરફેણમાં એક વસ્તુ હંમેશાં હોય જ છે કે જૂની પ્રથાના દોષો એ ઝટ ઝટ ગણાવી શકે, નવાનો જ્યાં પ્રયોગ જ શરૂ થયો નથી ત્યાં એના દોષો કોણ બતાવી શકે! જૂનાના દોષો જે આટલી ઝીણવટથી બતાવે છે તેની દૃષ્ટિ વ્યાપક હોવી જ જોઈએ, તેનું સામર્થ્ય અમોઘ જ હશે એવો સહેજે પૂર્વગ્રહ બંધાય છે. ઉપર વર્ણવેલા કળાવાદીએ એ સ્થિતિનો લાભ પૂરેપૂરો લીધો છે; અને ધર્મ, નીતિ, સામાજિક રૂઢિ, લોકસંકેત, કાયદાકાનૂન, રાજ્યબંધારણ, બધું છોડી 'मामेकं शरणं व्रज' એ જાતની હાકલ જગાડી છે. કળા જેવી રમણીય પ્રેરક શક્તિ જો જીવનસ્વામિની થઈ જાય અને એમાંથી જો કેવળ મંગળ જ થતું હોય તો એથી રૂડું શું?

કળાની હિમાયત કરતી વખતે કળાનો જે વ્યાપક અર્થ કરવામાં આવે છે તેને જ એ લોકો વળગી રહે તો તો કશો જ વાંધો નથી; કેમ કે કળા એટલે જીવનકળા, સર્વ ધર્મોનો સમન્વય, આદર્શ જીવનની સહજ સુવાસ; એની સામે શું કહેવાનું હોય? પણ કળાનું સાર્વભૌમત્વ અને માંગલ્ય સિદ્ધ કર્યા પછી કળાના વાઈસરૉય તરીકે જે વ્યક્તિઓ સમાજધુરીણ થવા ઊભી

થાય છે તેમને જોઈને જ કળાની આગેવાની સ્વીકારવી કે ન સ્વીકારવી એ નક્કી કરવું પડે છે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચારતાં ધર્મ, નીતિ, કાયદા, કેળવણી, બંધારણ એ બધી વસ્તુઓ આદર્શરૂપમાં નિર્દોષ છે, સર્વસમર્થ છે. પણ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં કોક કોક વાર કેળવણીકારો જ અણકેળવાયેલા હોય છે, ધર્માચાર્યો જ અધર્મ અને અનાચારની મૂર્તિઓ હોય છે. રાજકન્યાને દોરનાર એક વિદુષી વિષે લખાયુ છે, “She taught virtue by precept and vice by example.” આ બાણવચન પોતાને લાગુ પડે છે કે નહીં એવું જો ધર્માચાર્યો, કેળવણીકારો, કાયદાપંડિતો, ન્યાયાધીશો, વૃત્તવિવેચકો (જર્નાલિસ્ટ), અને પ્રજાસેવકો પોતપોતાના હૃદયને પૂછે તો કેટલાકનુ મન અસ્વસ્થ થયા વગર રહે નહીં. કળાના ઉપાસકો બીજા જીવન-વ્યવસ્થાપકોની નિંદા કરતાં કરતાં એજ ખાડામાં પડેલા જોવામાં આવે છે. મેં ઉપર કહ્યું તેમ કળાની સાધના કપરી છે. ધર્મ, સદાચાર અને લોકરુચિ બધાંને તિલાં-જલિ દઈ કેવળ કળાનું જ તંત્ર સ્વીકારનાર લોકોનો જ્યારે અધઃપાત થાય છે ત્યારે તે સૌથી ભયાનક હોય છે. અપ્રતિમ ગાનારા, નવા નવા રાગોને જન્મ આપનારા, ચિત્ર દ્વારા રોજ ગંધર્વનગરી ઉત્પન્ન કરનારા, કવિતા દ્વારા માણસને અલૌકિક અનુભવ કરાવનારા, અને હૃદયને હચમચાવી નાખે એવા પ્રવચન દ્વારા જીવન-જાગૃતિ કરનારા કેટલાક કળાધરોનું જીવન શંકાસ્પદ હોય છે એટલું જ નહી, પણ પ્રાકૃત માણસને પણ સૂગ ચડાવે એવું હોય છે. અને આશ્ચર્યમૂઢ થઈને માણસ પૂછે છે, ‘ઈશ્વરે આટલી દિવ્ય શક્તિ આવા સડેલા હૃદયને શી રીતે આપી હશે?’

પણ એમાં આશ્ચર્ય શું? શું ચોમાસાને અંતે આપણે એવાં ખાબોચિયાં નથી જોતા કે, જેની અંદર કાદવ સડતો હોય છે, અને જેનું પાણી પણ સ્વચ્છ નથી હોતુ, ઝેરી લીલ અને જીવડાં જેમાં ખદબદતાં હોય છે, જેમાંથી રોજ સવારે જીવલેણ વાયુઓ પેદા થાય છે, અને જેનું ઊંડાણ એક વેંત કરતાં પણ વધારે નથી હોતું; અને છતાં એવાં ખાબોચિયાં પોતાનો પૃષ્ઠ ભાગ, પોતાનું મોઢું હાવકું અને ચળકતુ રાખી, અનંત આકાશ, એના સુવર્ણ લાલપીળા મેઘ અને એમાંથી ડોકિયું કરતા અસંખ્ય તારાઓ — બધું જ આબાદ રીતે પ્રતિબિંબિત કરે છે! એક વેંત જેટલા ઊંડા ખાબોચિયામાં પણ જો અનંત આકાશ પ્રતિબિંબિત થઈ શકે છે તો જેનો જીવનહેતુ પ્રાકૃત માણસના જેટલો પણ સ્વચ્છ કે ઊંડો નથી હોતો એવો કળાકાર જીવનનાં અસંખ્ય ગૂઢ રહસ્યો પોતાની અલૌકિક કલ્પના દ્વારા વ્યક્ત કરે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું? એવાઓને આવી શક્તિ ક્યાંથી મળે છે અને આટલુ દિવ્ય દર્શન એમના જીવનમાં પરિવર્તન કરવાને કેમ સમર્થ નથી હોતુ એ એક

ઈશ્વરની સૃષ્ટિનું ભારે ગૂઢ છે. દરેક કળાકારમાં આર્યતા, સદાચાર, વૃત્તિની ભવ્યતા હોય જ છે, એમ આપણે જોતા નથી. કેટલાક સડેલા લોકો પણ અદ્‌ભુત કળાકૃતિ નિર્માણ કરી શકે છે એ પણ ખરું છે. છતાં આપણી એ શ્રદ્ધા આપણે છોડી શકતા નથી કે, ઉચ્ચ કળા અને આર્ય સદાચાર એ બે વચ્ચે મેળ હોવો જ જોઈએ. બંને એકબીજાને અનેક રીતે પોષક થઈ શકે છે એ વિષે તો શંકા જ નથી.

જીવનના કોમળ, લલિત, ઉદાત્ત અદ્‌ભુત, ભવ્ય અને ચમત્કૃતિજનક પ્રસંગો ઓળખવાની શક્તિ આપણે કળા દ્વારા કેળવીએ છીએ. એમાંથી સદાચાર નીપજશે જ એની ખાતરી ન અપાય; છતાં સદાચાર એટલે કે જીવન-ની ભવ્યતા, આર્યતા, ઉદાત્તતા, અને કૃતાર્થતા નીપજવાનાં હોય તો કળાની સંસ્કારિતા અને સમભાવિતા એમાં ખૂબ મદદ કરશે એ વિષે શંકા નથી. છતાં એક વસ્તુ સમજયે જ છૂટકો. દુરાચાર, પાપ, નીચતા, દુષ્ટતા,—બધા માટે ઓસડ જડે એમ છે; પણ રીઢાપણાનું ઓસડ નથી. કેટલાક કળાકારો ઉદાત્ત-કોમળ, પ્રસન્ન-ગંભીર અને ભીષણ-સુંદર એવી કળાની અનેક વિભૂતિઓનું હંમેશાં દર્શન કરી કરીને એવા તો રીઢા બનેલા હોય છે કે જાણે મંદિરના પૂજારીઓ અથવા તીર્થસ્થાનના પંડાઓ! એમને માટે કશી જ અપીલ અસરકારક રહેતી નથી. એક અંગ્રેજ કવિએ ચિડાઈને એવાના હૃદયને 'Leather hearts' કહ્યું છે. હૃદયનું જો 'ક્રોમ–લેધર' કરી મૂકયું તો પછી એને કોણ કેળવી શકે?

ખરું જોતાં કળા અને નીતિ, સદાચાર અને સદભિરુચિ, એ બે વચ્ચે વિરોધ ઊભો જ ન કરવો જોઈએ. જીવનવિનાશક, જીવનદ્રોહી કોઈ પણ વસ્તુ સારા માણસને સરસ કે કળાપૂર્ણ લાગે જ નહીં. અમુક ખાદ્ય પદાર્થ વાસી અને એંઠો છે, અમુક રમણી કુલટા છે, અમુક સ્વાદુ ફળ ઝેરી છે, અને અમુક ઉપદેશક શત્રુનો જાસૂસ છે, એવી ખબર પડયા પછી, જેમ એમનું આકર્ષણ તત્કાલ મટી જાય છે, તે જ પ્રમાણે જેમાં સદાચારનો વિરોધ છે, જે વસ્તુમાં લોકસમુદાયનો દ્રોહ છે, જેમાંથી દુઃખ, મોહ અથવા પશ્ચાત્તાપ જ ઊપજવાનાં છે, એવો ખ્યાલ થયો કે તરત તે વસ્તુનો રસ, એની આકર્ષકતા એની મેળે મટી જાય છે. જે કોઈ જીવન-દ્રોહી અને સમાજ-કંટક હશે તે જ એને વળગી રહેશે.

સદાચાર એ જ જીવનની સુંદરતા છે. ન્યાય, ઉદારતા, કારુણ્ય, ક્ષમા, શાંતિ, ત્યાગ, વીરતા,—એ બધી વસ્તુઓ જ જીવનનો ઉત્તમ ભાગ છે. એને દગો દઈ, એનો ઇનકાર કરી જો કોઈ કળા માણસ આગળ આવીને ઊભી રહે,

અને એનું મોઢું ગમે તેટલું રૂપાળું હોય તોય એ આપણને શી રીતે આકર્ષી શકે ?

સદાચારને નામે અનેક રૂઢિઓ અને સમાજના, આગેવાનોની જૂની કે નવી જોહુકમી માન્યતાઓ સમાજ પર રાજ્ય કરે છે એમાંથી નાખી દેવા જેવી વસ્તુઓ જરૂર નાખી દઈએ પણ કળાએ પોતાનું નિર્વિવાદ સ્વાતંત્ર્ય નવેસર સિદ્ધ કરવા માટે સદાચારનો વિરોધ જ કરવો જોઈએ એમ શા માટે માનવું ? સદાચાર એ પણ અંતે સર્વોચ્ચ જીવનકળા જ છે.

અને સદાચારે પણ કળા સાથે સાસુપણું ચલાવવાનો આગ્રહ છોડી દેવો જોઈએ. કળાની ખૂબી ગમે તે વસ્તુ તટસ્થ ભાવે સ્વીકારવાના, તટસ્થ ભાવે વાપરવાના, અને કોઈ યોગીની પેઠે એની સાથે શરૂથી અંત સુધી તાદાત્મ્ય અનુભવતા છતાં અનાસક્ત રહેવાના કૌશલ્યમાં રહેલી છે એ કૌશલ્યમાંથી જો કળાકાર પતિત થયો તો સાચા કળાકારો પોતે જ એને ન્યાતબહાર મૂકશે. વિષયિતા, વિલાસિતા અને લંપટતા એ સદાચારની જેટલી શત્રુ છે એટલી જ કળાની પણ છે. દંભી સદાચાર જેમ આ ડાકણો સાથે ઘણી વાર માંડવાળ કરે છે તો ભ્રાંત કળા પણ તેમ કર્યા વગર કેમ રહે ? વિલાસિતા, લંપટતા, વિષયિતા કળામાં મળી જાય ત્યારે એને માટે ઇલાજ કરવાનું કામ સમર્થ કળાકારોને હાથે જ થઈ શકે તો સારું. નાત નાતને સારી રીતે ઓળખે છે. એટલે કળાના ઉચ્છૃંખલપણાનો નીતિના કાયદાથી વિરોધ કરવા કરતાં જીવનનિષ્ઠ, સદાચારપરાયણ, આર્ય કળાકારો પેદા કરવા અને એમની મારફતે જ હીન કળાને ઝાંખી પાડવી એ સારો ઉપાય છે. શ્રેષ્ઠ કળાકારો જ્યારે પોતાની આ ફરજમાંથી ચૂકે છે ત્યારે જ સમાજધુરીણોને મામલો હાથમાં લેવો પડે છે

અહીં એક વસ્તુ આપણે ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. આપણે કેડ કસીએ નહીં તો દુનિયામાં નિરપવાદ દુરાચાર અને વિલાસિતા જ ફેલાશે એમ માનવામાં ભૂલ થાય છે. એમાં અશ્રદ્ધા છે, નાસ્તિકતા છે જો આ વિશ્વમાં ચૈતન્ય–તત્ત્વ ભરેલું હોય તો આ સદસદાત્મક વિશ્વમાં માણસ ધારે તોયે પૂર્ણ રીતે દુરાચારી ન થઈ શકે. મહાત્મા થવું જેટલું અઘરું છે એટલું જ નિર્ભેળ દુરાત્મા થવું અશક્ય છે દરેક પાપ અને પતનનું ઓસડ એની સાથે જ જન્મે છે, અને માણસની પોતાના પાપ પ્રત્યેની ધીરજ પણ અંતે ખૂટે જ છે. માટે માણસે એટલું જ જોવાનું કે પાપ-પુણ્ય, સદાચાર-દુરાચાર, સુરુચિ-કુરુચિ વચ્ચેના સનાતન ગજગ્રાહમાં પોતાનું ખેંચાણ સત્–પક્ષ તરફ જ હોવું જોઈએ. આક્રોશ કરવાથી અને ધીરજ ખોઈ બેસવાથી કશું વળવાનું નથી સમાજને અને દુનિયાને શુદ્ધ કરવા જતા પહેલાં આપણી

પોતાની જાતને જ રસ્તા પર લાવવાનો પ્રયત્ન કરીશું તો એ પ્રવૃત્તિ જ મોડીવહેલી સંક્રામક (ચેપી) નીવડવાની છે.

સદાચાર અને રૂઢાચાર વચ્ચેનો ભેદ અહીં સ્પષ્ટ જાણવો જોઈએ. સદાચાર એ હૃદયની લાગણી છે, એ અંદરની સ્વચ્છતા છે, જ્યારે રૂઢાચાર સમાજની માન્યતા ઉપર રચાયેલો હોય છે. એ લોકલાગણીને વશ રહે છે. રૂઢાચારી સદાચારી હોવાનો સફળ ડોળ કરી શકે છે, પણ સદાચારનું ફળ કે પુણ્ય મેળવી ન શકે. શરીરના અવયવો બની શકે તેટલા ઢાંકવામાં સદાચાર રહેલો છે એમ એક જમાનાએ માન્યુ અને શીખવ્યું. એમાંથી રૂઢિના આદર્શો કેળવાયા. જો ચિત્રોમાં નગ્નતા બતાવવામાં આવે તો સામાજિક નીતિનો હાહાકાર થઈ જાય એમ લોકો માનવા લાગ્યા.

આની સામે બીજા કેટલાક કહેવા લાગ્યા કે જ્યાં નિખાલસપણું છે ત્યાં પવિત્રતા હોવી જ જોઈએ. પણ અનુભવે કહ્યું કે જેમ રૂઢાચારમાં અનાચાર છૂપો રહી શકે છે તેમ સ્વૈરાચારમાં પણ અનાચાર ફાવી શકે છે. રૂઢિનિષ્ઠા અને બંડખોરપણું બન્નેમાં સત્યનિષ્ઠા અથવા શિવ-પરાયણતા વસે જ અથવા વસવાં જ જોઈએ એમ સિદ્ધ નથી થયું.

છેલ્લા દાયકામાં આ સવાલ બહુ ચર્ચાયો — કળામાં નગ્નતાનું દર્શન કરાવાય કે નહીં? પણ તે વખતે પણ આ સવાલ સાવ કોરો નહોતો. જૂના વખતમાં આપણા શાક્ત તાંત્રિકોએ નગ્નતાની ઉપાસના ઓછી નથી કરી. અને એનાં ફળ પણ આપણે જોઈ લીધાં છે. આપણી ભાષામાં નિંદાના અર્થમાં વપરાતો 'છાકટો' શબ્દ 'શાક્ત' ઉપરથી આવ્યો છે. એ જ આ સવાલ માટે પૂરતો જવાબ છે. તેવી દાનત અને આવડત હોય તો નગ્નતામાં પણ પૂર્ણ પાવિત્ર્ય બતાવી શકાય. દક્ષિણમાં ભદ્રબાહુ બાહુબળી ગોમટેશ્વરની નાગી મૂર્તિઓ છે. એટલી મોટી કે માઈલો સુધી લોકો એમને જોઈ શકે છે. પણ એમના મોઢા ઉપર મૂર્તિકારોએ એવો તો ઉપશમ બતાવ્યો છે કે એ પવિત્ર નગ્નતા જોનારને દીક્ષારૂપ જ બની જાય છે, પુરુષનું શરીર હો કે સ્ત્રીનું, પશુનું હો કે પક્ષીનું, એમાં બીભત્સતા છે જ નહીં. અશ્લીલતા શરીર ઉપર નથી પણ મનના ભાવમાં છે. પોતાનું દિગંબર ચિત્ર અશ્લીલ બનાવવું અથવા કલાપૂત બનાવવું એ ચિત્રકારના હાથમાં છે, મૂર્તિકારના હાથમાં છે. આજકાલ જ્યાં ત્યાં વિકારોનું ઉદ્દીપન કરી સમાજ પાસેથી પૈસા કઢાવવાનો પ્રયત્ન ચાલે છે ત્યાં આ વાત ન સમજાય. સાહિત્યમાં શું અને કળામાં શું, લોકોની ચિત્તવૃત્તિ કામુક અને વિલાસપ્રવણ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર 'કળાધરો' અને જૂના વખતમાં યાકૂતી ખાઈ ખાઈ નિઃસત્ત્વ બનેલા રાજાઓ અને નવાબોની વિષયવાસના ફરી જાગ્રત કરી આપનાર એમના આશ્રિતો વચ્ચે

કાળનો ફેર હોય, પદ્ધતિનો ફેર હોય પણ જાતિનો ફેર નથી જ. સમાજને આવા વિટવર્ગની જરૂર હોય તો સમાજ ભલે એને રાખે પણ એને કળાધર ન કહે.

શુદ્ધ સૌંદર્યની દૃષ્ટિ રાખી હિંમતપૂર્વક નગ્નતાને પણ કળાનો વિષય બનાવવો એ જુદું; અને વિકારોને ઉત્તેજન મળે એવાં ચિત્રો કાઢી વિકારલોલુપ લોકોને મોઢે એમને કળાયુક્ત કહેવડાવવાં એ જુદું. વિકારની હસ્તી સિદ્ધ કરવી અથવા વિકારિતાનો કોઈના પર આક્ષેપ કરવો મુશ્કેલ કામ છે. પણ પોતાનું મન વિકારી થાય છે કે નહીં એ પોતાને માટે નક્કી કરવુ જરાયે અઘરું નથી. એની મુશ્કેલી દંભી જમાનામાં જ પ્રતીત થાય છે. વિકાર તો આખા શરીરમાં ઓછેવત્તે અંશે એક વિશિષ્ટ રોમાંચ (thrill) પેદા કરે છે. એમાં ક્ષણિક ઉત્તેજના અને અંતે શૈથિલ્ય અથવા નિચોવાવાપણું બંને હોય છે. અને વૃત્તિઓ નફ્ફટ ન થઈ હોય તો શરમાવાપણું પણ અમુક અંશે હોય જ છે.

૭

કળાનંદ

કળાનાં અનેક વર્ણનો અને એની અનેક વ્યાખ્યાઓ વાંચી વિચારી મેં મારે માટે એક સૂત્ર બાંધી લીધું છે. એ વ્યાખ્યા નથી પણ કળાનું વ્યાકરણ કહેવાય. મને તો બધી વ્યાખ્યાઓ કરતાં એ સૂત્ર વધારે બંધબેસતું લાગે છે. એ સૂત્રને હું કેળવણીમાં પણ ઘટાવું છું અને યોગવિદ્યામાં પણ ઘટાવું છું; જીવનશાસ્ત્રમાં પણ ઘટાવું છું અને કળાનું તો એ મારે મન હાર્દ જ છે. દુનિયાનાં સુખોપભોગમાં અને કળાના આનંદમાં મૂળે જ ભેદ છે એ સૌ કોઈ કળાધરો સ્વીકારે છે. ઇન્દ્રિય અને એમના વિષયોનો સંનિકર્ષ સુખદુઃખ બંને પેદા કરે છે, અને જ્યાં સુખ હોય છે ત્યાં પણ એ સ્થાયી અને પરિણામે રમણીય નથી હોતુ. જ્યારે કળાના આનંદનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે એની આગળ સુખદુઃખ ગમે તે આવે, કળા તો એમાંથી સરખો નિરપવાદ આનંદ જ લઈ શકે છે. કોઈ શોકાંતિકા (tragedy) જોઈને આપણે પીગળીને અશ્રુમય થઈ જઈએ છીએ. અને છતાં એ શોકાંતિકા અનેક વાર જોવાનો કે વાંચવાનો રસ આપણે છોડી શકતા નથી. જે દરિદ્ર અવસ્થામાં એક ક્ષણ પણ રહેવાની આપણી હિંમત ન હોય એવું જ આબેહૂબ વર્ણન જોઈ આપણામાં જે સમભાવ કે પુણ્યપ્રકોપ જાગે છે તે તો આપણને આવકારપાત્ર જ લાગે છે.

આમ કેમ થતુ હશે? માણસને દુ:ખ ગમતુ નથી છતાં જીવનમાં દુ:ખ તો છે જ. દુ:ખ છે એટલું જ નહીં, પણ એનો ઉપયોગ પણ છે. દુ:ખમાંથી જ આપણે અનુભવસમૃદ્ધ થઈએ છીએ; આપણું વ્યક્તિત્વ, આપણી personality, અથવા ગીતાની પરિભાષામાં કહીએ તો આપણું અધ્યાત્મ* વધે છે. સમભાવને લીધે આપણું વ્યક્તિત્વ આપણા શરીરમાંથી બહાર નીકળી ઇન્દ્રિયોનું બંધન તોડી, સંકુચિતતામાંથી ઊગરી જઈ વિકાસ પામે છે અને આપણા દેહથી ભિન્ન એવી વ્યક્તિઓ, મૂર્તિઓ, ઘટનાઓ, પ્રતીકો અને તત્ત્વો સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે. આ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ એ જ આનંદ છે. સામાન્યપણે સુસ્ત કે સ્વસ્થ દશામાં માણસને પોતાની શક્તિનું ભાન નથી હોતું. દુ:ખ કે સંકટને પ્રસંગે એની શક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે. એ આવિ-ર્ભાવ તે વખતે કષ્ટકારક ભલે હોય પણ એટલો અનુભવ મેળવવાની પોતાની શક્તિનો પરિચય તો માણસને સમાધાનકારક હોય જ છે. વિજ્ઞાનના પ્રયોગો, વિગ્રહનાં પરાક્રમો અને જીવનના અખતરાઓ—બધા જ આપણને આપણા અધ્યાત્મના વિકાસનો આનંદ આપે છે. આ વ્યક્તિત્વવિકાસની જે કળા અથવા કૌશલ્ય તે જ યોગ છે. કેળવણીનું પ્રયોજન પણ અંતે 'અધ્યાત્મ'નો વિકાસ જ છે. ઇન્દ્રિયો મારફતે સુખદુ:ખાદિ લાગણીઓનો અનુભવ કરવો એ પ્રાથમિક દશા છે. એ લાગણીઓને કેળવ્યા છતાં એમને ગૌણ કરી એમાંથી અધ્યાત્મનો આનંદ સીધી રીતે લઈ લેવો એ કળાનું કામ છે. અને એમાં જ કળાની મહત્તા પણ છે. ગળ્યાં ગળ્યાં પકવાનો કે મધુર ફળો ખાતાં, ઉનાળામાં શીત ઉપચાર સેવતાં, શિયાળામાં હૂંફાળી પથારીમાં આળોટતાં નિરતિશય સુખ કોને નથી થતુ? એ સુખને લઈને તો માણસ અને પશુ-પક્ષીઓ જીવે છે. અને એને માટે જ આખો જન્મારો મથતાં હોય છે. પણ કોઈ માણસ જાતજાતનાં પકવાનો રસપૂર્વક ખાય છે એટલા માટે કોઈ એને બહાદુર, મહાન કે સમર્થ ગણતુ નથી, કહેતું નથી. પશુપક્ષીઓ વિષય સેવે છે. માણસ પણ વિષય સેવે છે. એમાં જુગુપ્સિત એવું કશું નથી. પણ એનું દર્શન કરવા, સ્મરણ અને ચિંતન કરવા અનેકોને નોતરવા એ અશિષ્ટ છે, જુગુપ્સિત છે. એમાં કળાનંદ તો નથી જ.

પણ એ ભોગ સાથે જે ભાવનાઓ પેદા થાય છે એની વાત જુદી છે. એ ભાવનાનો આનંદ કાવ્યનો અને કળાનો વિષય થઈ શકે છે. એ ભાવનાઓનું સ્વરૂપ વિવિધ હોય છે, છતાં એમાં આનંદનું તત્ત્વ તો એમાંથી પ્રાપ્ત થતો અધ્યાત્મનો વિકાસ જ છે. એને જ શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં તાદાત્મ્ય

---

*ગીતામાં 'स्वभावो अध्यात्मं उच्यते' એવી વ્યાખ્યા કરી છે ત્યાં સ્વ-ભાવ એટલે માણસની personality, એને જ અધ્યાત્મ પણ કહે છે.

કહે છે. સૂર્યોદય કે સૂર્યાસ્તની ગંધર્વનગરી જોતાં આપણે દેહભાન ભૂલી જઈ એ દૃશ્ય સાથે તદાકાર, તન્મય, તદ્રૂપ અને તલ્લીન થઈ જઈએ છીએ. એ તલ્લીનતા એ જ આનંદ છે; એમાં જ કળાનો અને કાવ્યનો આત્મા રહેલો છે. કાવ્યના આત્માને સાહિત્યકારો રસ કહે છે. મારે મન 'રસ' શબ્દ સૃ–સર્ ઉપરથી આવ્યો છે (वर्णविपर्ययात्). ઝાડોમાં રસ સરે છે અથવા ઝરે છે; મોઢામાં રસ છૂટે છે. એ જ રીતે જ્યારે આપણું હૃદય દ્રવીને કોઈ પણ આકર્ષક વસ્તુ તરફ સ્રવે છે, સરે છે, રસે છે ત્યારે રસ પેદા થયો છે, એમ આપણે કહીએ છીએ. આમ જ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થઈ શકે છે.

આ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ અથવા તાદાત્મ્ય એ જ આનંદનું સ્વરૂપ છે. પણ જ્યારે એ આનંદ ભૂલથી ઇન્દ્રિયોને તૃપ્તિ આપવા મથે છે ત્યારે એ રસધારા આત્માનો વિકાસ કરવાને બદલે આત્માને સંકુચિત કરી નાખે છે, આત્મા અને અનાત્માનો ગોટાળો કરે છે, અને અંતે ફજેત થઈ આનંદ ખોઈ બેસે છે. આ સ્વરૂપ-ચ્યુતિ એ જ મોટું અધઃપતન છે. ઇન્દ્રિયતૃપ્તિ મારફતે જો આત્મવિકાસ થતો હોત તો એને જ સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક સાધના ગણી હોત. પણ એવું નથી. ઇન્દ્રિયસુખ એ આનંદ મેળવવાનાં ફાંફાં છે. એને અંતે વિરસ, ગ્લાનિ, વિષાદ અને પશ્ચાત્તાપ જ છે. યુરોપની સંસ્કૃતિનો આચાર્ય અને દરેક જાતના સ્વાદનો સ્વાદિયો ગૅાયટે એંસી વર્ષની અમન-ચમનની જિંદગી ગાળી, અંતે કહે છે કે, હું નથી માનતો કે જિંદગીમાં મેં ખરા સુખના આઠદસ દિવસો પણ ગાળ્યા હોય !

જ્યારે આપણું હૃદય અથવા આપણો આત્મા અન્ય વ્યક્તિઓ, વસ્તુઓ કે પ્રસંગો સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવે છે ત્યારે જ સંકુચિતતાનું, ભેદભાવનું બંધન તૂટચાનો આપણને આનંદ થાય છે. પણ જો તેમાં આસક્તિ આવી ગઈ તો આત્માને ઠેકાણે અનાત્મા દાખલ થઈ શિર્કનો ગુનો થઈ જાય છે. અનાત્માને આત્મા માની લેવો, જે ખુદા નથી તેને ખુદા સાથે શરીક કરવો એ શિર્કનો ગુનો છે: મોટામાં મોટું પાપ એ જ છે. એ પાપ ટાળવા ખાતર તાદાત્મ્ય અને તટસ્થતાનું વ્યાકરણ જાળવવું પડે છે. જ્યાં તટસ્થતા નથી ત્યાં અધ્યાત્મ નથી,' ત્યાં સુખદુઃખથી પર એવી દૈવી અનુભૂતિ નથી. કાવ્યાનંદ, કળાનંદ અને ગાનાનંદ એ બધા ઇન્દ્રિયો મારફતે લીધેલા હોવા છતાં ઇન્દ્રિય–નિરપેક્ષ થઈ શકે છે. અને જેટલે દરજ્જે એ ઇન્દ્રિય-નિરપેક્ષ થાય છે તેટલે દરજ્જે જ તે પરમાનંદ બની જાય છે; કેમ કે પછી એ સ્થાયી હોય છે, પવિત્ર હોય છે, એ આનંદમાં દુઃખ, વિષાદ, વિકૃતિ કે પશ્ચાત્તાપને અવકાશ હોતો નથી. કળાના આ શુદ્ધ આનંદમાં આસક્તિ સંભવે જ નહીં. જ્યાં તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય એકી સાથે આપણે કેળવી શકીએ

છીએ — અનુભવી શકીએ છીએ ત્યાં જ આપણને કળાનંદ લાધે છે. મોક્ષ-સાધનામાં અનાસક્તિ મારફતે જેમ વ્યાપકમાં વ્યાપક તત્ત્વ જેને વિષ્ણુ અથવા પરબ્રહ્મ કહે છે તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેમ જ આ તાટસ્થ્ય-યુક્ત તાદાત્મ્યની મારફતે લોકોત્તર અને વિગલિત-વેદ્યાંતર આનંદ આપણે અનુભવીએ છીએ. અને એથી જ રસ-કોવિદોએ એ કળાનંદને બ્રહ્માનંદનો સહોદર એટલે કે સગો ભાઈ કહ્યો છે.

થોડુંક વિષયાંતર કરી અહીં એટલું ઉમેરવાનું મન થાય છે કે આધ્યાત્મિક અનાસક્તિયોગમાં પણ જીવન સાથે છૂટાછેડા કરીને જાળવેલી અનાસક્તિ એ અનાસક્તિ જ નથી, એ જીવનનો સંકોચ છે. એ જડતા પણ હોઈ શકે. ઘોરમાં સૂતું મડદું અને એને સુરક્ષિત ઢાંકી રાખનાર કબરના પથરા બન્નેમાં તાટસ્થ્ય પૂરતું અને સરખું હોય છે, પણ એને કોઈ અધ્યાત્મ કે મુક્તાવસ્થા કહેતું નથી. જ્ઞાન, ભક્તિ અને સેવા મારફતે જ્યારે તાદાત્મ્ય કેળવાય છે અને પૂરેપૂરું તાટસ્થ્ય પણ જળવાય છે, ત્યારે જ નિર્વાણ-પરમા શાંતિ અર્પાવનાર અનાસક્તિ સંભવે છે.'

૮

પરસ્મૈપદી અને આત્મનેપદી કળા

કળામાં પરસ્મૈપદી અને આત્મનેપદી એવા ભેદ કોક કોક વાર કરવા પડે છે. જેમાં પોતાના આનંદનો જ વિચાર હોય છે, પોતાને માટે જ (સ્વલક્ષી) કળાનિર્મિતિ કરાય છે તે આત્મનેપદી કળા હોય છે. પોતાને થયેલો અનુભવ બીજામાં જગાડવાની દૃષ્ટિથી, પોતાનો આનંદ બીજામાં સંક્રાંત કરવાની આતુરતાથી, જે કળાની નિર્મિતિ થાય છે તે પરસ્મૈપદી છે. બધી જ કળા મોટે ભાગે ઉભયપદી હોય છે. મૂળ હેતુ ગમે તે એક જ હોય તોયે એ 'अुभयोर् विन्दते फलम्' અને તેથી જ કળા વ્યક્તિગત છે કે સામાજિક એવો પ્રશ્ન કરી વિરોધ જગાડવામાં ખરેખર કાંઈ અર્થ નથી હોતો. જ્યાં વિરોધ નથી ત્યાં વિરોધ છે એવો વિકલ્પ ઉઠાવી ઝઘડો પેદા કરવો એ આજના સાંકડા મનવાળા જમાનાનું ખાસ લક્ષણ છે. વ્યક્તિઓ જો અસંસ્કારી હોય, તો સામાજિક જીવન જરૂર અશક્ય કરી મૂકે, અને અસંસ્કારી સમાજ વ્યક્તિગત જીવનને ગૂંગળાવી મારે. જ્યાં મન અને જીવન કેળવાયેલું છે ત્યાં સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ વચ્ચે વિરોધ હોઈ જ ન શકે. સંસ્કારિતા દ્વારા જીવનમાં તેમ જ માણસજાતિમાં અવિરોધ, સ્વરમેળ અથવા સંગીત પેદા કરવું એ જ મોટામાં મોટી કળા છે. કળામાં વ્યક્તિગત અને સામાજિક એવાં પાસાં હોય, પણ તેમાં વિરોધ ન હોય.

તાટસ્થ્ય અને એના પરિણામનો એક દાખલો આપું. એક વાર મિત્રને મળવા એને ગામડે ગયો હતો. ત્યાં એક મોટો વીંછી મને ડંખ્યો. વગડામાં દવા ન મળી; ઝેર ચડવા માંડ્યું. હવે શું કરાય? એક ઉપાય સૂઝ્યો. વીંછીનું ઝેર કેમ ચડે છે એનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવાની આ એક ઉત્તમ તક છે એમ સમજી, જાણે કોઈ બીજા જ માણસને વેદના થાય છે અને એ વેદનાનો અંશેઅંશ સમજવાની અને નીરખવાની શક્તિ આપણને વ્યાસપ્રસાદાત્ મળી છે, એવી તટસ્થતાથી ઝેરની અસરનાં મોજાંઓનું આક્રમણ હું તપાસવા લાગ્યો. એ મોજાંમાં ભરતીઓટ હોય છે. હવે વેદના અહીં સુધી આવી; હવે અહીં સુધી એમ કરીને જેમ જેમ તટસ્થ ભાવે નિરીક્ષણ કરતો ગયો, તેમ તેમ વેદના સહ્ય થઈ એટલું જ નહીં પણ એમાં રસ પણ પડવા લાગ્યો. અને અંતે ઊંઘ આવતાં પણ મુશ્કેલી ન રહી.

કેટલાક વિનોદપ્રિય અથવા રસિક લોકો પોતાની થયેલી ફજેતી તટસ્થ ભાવે રસપૂર્વક વર્ણવે છે, અને કશા પક્ષપાત વગર પોતાની સ્મરણયાત્રા લખે છે, એ પણ તાટસ્થ્યનું જ એક ઉદાહરણ છે. જ્યાં ઇન્દ્રિયાસક્તિ જ છે, વિલાસ-લોલુપતા છે, અહંકાર છે, ત્યાં તાટસ્થ્ય તો હોય જ નહીં, પણ પૂરતી તન્મયતા પણ હોતી નથી, એ આપણે જાણવું જોઈએ. સુખ એ કાંઈ તન્મયતા નથી. સુખ એટલે આનંદ નથી. દુન્યવી વ્યવહારનું સુખ તન્મયતા, આનંદ મેળવાનાં ફાંફાં છે. આનંદ તો અનાસક્ત તન્મયતાથી જ અનુભવાય છે. આવી તન્મયતા કે તલ્લીનતા એ જ આનંદ છે. એમાં અહંતા-મમતાને અવકાશ જ રહેતો નથી.

કળાનો બીજી રીતે વિચાર કરી શકાય સમાધિસ્થિતિમાં માણસમાં અહંતા-મમતા રહેતી નથી. તે વખતનો અનુભવ અપૌરુષેય હોય છે અને અનિર્વચનીય પણ હોય છે. જ્યાં ભેદ જ નથી ત્યાં નિર્વચનનો સવાલ જ ક્યાંથી હોય? પણ એ સમાધિનું વ્યુત્થાન થયા પછી સમાધિકાળનો અનુભવ અને ત્યાર પછીની પ્રાકૃત દશા વચ્ચે જે અંતર પેદા થાય છે અને તે અંતરનું ભાન થાય છે એમાંથી કળાનો સંભવ છે. જીવસ્થિતિરૂપી વ્યક્તિત્વ ઉપર આવ્યા પછી ખોયેલું બધા સાથેનું ઐક્ય પાછું અનુભવવા માટે કળા મારફતે માણસ પ્રયત્ન કરે છે. વિશ્વાત્મૈક્યભાવ, સર્વાત્મૈક્યભાવ, એ જ પરમ આનંદ છે. સમાધિમાં જે ક્ષણિક અનુભવ્યો તે આનંદ ઇન્દ્રિયો દ્વારા વ્યક્ત કરી બીજાઓને એની ઝાંખી કરાવવાનો જે પ્રયત્ન તે જ સાચું કાવ્ય છે, તે જ કળા છે. તેથી જ સાચી કળા હૃદયને ઉન્નત કરે છે, વિગ્રહને મટાડે છે, ઉન્નત આત્માઓને પાસે આણે છે અને સમાજના કેટલાય ગૂંચવણભરેલા સવાલો સહેજે ઉકેલે છે. કળાનું આ પ્રયોજન, એનો એ અધિકાર જાણ્યા પછી જો

આપણે કહીએ કે કળા એ એક જાતનો સંચાર છે, પ્રચાર છે — પ્રોપેગેન્ડા છે, તો એમાં વાંધો નથી. અણઘડ લોકોને પ્રચારની સર્વોત્કૃષ્ટ પદ્ધતિનો ખ્યાલ નથી હોતો. તેથી તેઓ 'પ્રોપેગેન્ડા'ને બગાડી દે છે, અને કળાને પણ નીચે આણે છે. કળામાં પ્રોપેગેન્ડા ન હોવો જોઈએ એવી તકરાર કરનાર લોકો આજકાલના બજારુ પ્રોપેગેન્ડાથી અકળાઈને તેમ કહે છે. ખાનદાન પ્રોપેગેન્ડા અને શુદ્ધ કળામાં ભેદ છે જ નહીં. પરસ્મૈપદી કળા સંચાર છે, પ્રચાર છે, પ્રચારનો હેતુ કળાના હેતુ જેટલો જ ઉદાત્ત હોય એટલે બસ.

૯

કુદરતની કળાદીક્ષા

આ વિવેચનની શરૂઆતમાં મેં એક પક્ષની માન્યતા રજૂ કરી હતી કે કળા તો મનુષ્યકૃત વસ્તુમાં જ હોઈ શકે: પશુપક્ષી, જીવડા મકોડા, ઝાડપાન, ફળફૂલ, શંખલા અને માછલાં, વાદળાં, વીજળી અને તારાઓ, બધામાં સુંદરતા છે, પણ એમાં કળા નથી. એક અર્થમાં એ સાચું છે. માણસના મનમાં સૌંદર્યભાવના જન્મ લે અને તે પાર્થિવ વસ્તુઓ મારફતે પ્રગટ થવા મથે ત્યારે જ કળા સંભવે છે. મનુષ્ય-કલ્પનાની પ્રસૂતિ-વેદનામાંથી જ કળાનો સંભવ છે. છતાં આ વિચારને વળગતાં સંકુચિતતા અને એકાંગિતા આવી જાય છે. માણસ પેદા કરે તે કાવ્ય અને સર્વ-લોક-મહેશ્વર જે પેદા કરી આપણા આનંદને માટે આપણી આગળ રજૂ કરે છે એ કાવ્ય નથી એવો ભેદ શા સારુ કરીએ? કુદરતને યાંત્રિક અને ભાવશૂન્ય શા માટે કલ્પીએ? આપણે અને આપણી કલ્પનાઓ, આપણાં ઉડ્ડયનો અને આપણાં અવગાહનો, આપણો વિષાદ અને ભાવાવેશ બધું જ કુદરતની પ્રજા છે. આપણે કુદરતના અંશ છીએ, પ્રકૃતિમાતા પરિપૂર્ણ છે. આપણા કરતાં પ્રકૃતિમાતાની વિભૂતિ નાની ન હોય. તોફાની દરિયાને કાંઠે બેસી અથવા એના વક્ષઃસ્થળ ઉપર મુસાફરી કરતાં એનું ધ્યાન ધર્યું છે? દરિયો એ મહાભારત જેવું મહાકાવ્ય છે. એના હૃદયમાં બધી ભાવનાઓ ઊછળે છે. એની વરદ શાંતિ અને એનો રુદ્રાવતાર, એનું અટ્ટહાસ્ય અને એનું ભીષણ ક્રંદન, એની વર્ણછટા અને એનું ગાંભીર્ય, એની પ્રસન્નતા અને એની ગૂઢતા — બધુ જ સત્ય છે, બધુ જ ભવ્ય છે, બધું જ ભાવપૂર્ણ છે. મહાસાગરનાં તોફાનો અને શાંતિ, એનાં માઈલો સુધી ફેલાયેલાં વમળો અને એક ખંડથી બીજા ખંડ સુધી દોડનાર ઓઘો, (Currents) માનવ-ઇતિહાસ કરતાં ઓછાં ભવ્ય નથી હોતાં. રામેશ્વર જઈ, જમીનની સાંકડી ચીર ઉપર ઊભા રહી રત્નાકર અને મહોદધિનો સંગમ

જોતાં એ જ ભાવ પેદા થયો અને ત્યાંથી જાફના જતાં ભારતવર્ષને લંકા સાથે જોડનાર સેતુનું કાવ્ય જોઈને પણ વાલ્મીકિનું હૃદય તરત પ્રત્યક્ષ થયું.

અને કરોડો ભારતીઓને સ્તન્યપાન કરાવતી ગંગામૈયાને કળાકારની દૃષ્ટિથી જોશો તો એ દેવી છે, ભારતમાતા છે, એ વિષે શંકા સરખી નહીં આવે.

આ બધું જોવા માટે કાંઈક મુસાફરી કરવી પણ પડે છે પણ પરમ-પિતામહ જેવું આકાશ તો આપણે જ્યાં હોઈએ ત્યાં આપણે માથે છે જ. એને દહાડે જુઓ અને રાતે જુઓ, સવારે જુઓ અને સાંજે જુઓ, ઉનાળામાં ખરે બપોરે વંટોળિયાના થાંભલા ઉપર આધાર રાખી એ ફેલાયું હોય ત્યારે જુઓ અથવા મહાસમુદ્રને બાથમાં લેતો એનો વિસ્તાર જુઓ: એની વૃત્તિઓની વિવિધતા અને એની ભવ્યતા, કેટલી બધી અસરકારક હોય છે! ચોમાસામાં હિમાલય જેવાં વાદળાંનો મોટો કાફલો આકાશની મુસાફરી કરતો હોય, અને એમાં જ બાળક જેવાં પક્ષીઓ આમતેમ કૂદંકૂદા કરતાં હોય ત્યારે વિરાટદર્શન અને લલિતભાવ એનું ભીષણ-મૃદુલ સંગીત સાંભળવાને મળે છે. સૂર્યોદય સમયે વાદળાંઓ જામે છે ત્યારે કોક કોક વાર પડદા પાછળ પડદો અને એની પાછળ અનેક પડદાઓ — એવા વૈભવથી વીંટળાઈ કોઈ ચક્રવર્તી સમ્રાટ દરબારમાં વિરાજમાન હોય એવું દેખાય છે. અને પછી કળાકારથી બોલી જવાય છે,

प्राणः प्रजाना मुदयत्येष सूर्यः

અને જે સૌર ઋષિએ ગાયું —

ध्येय. सदा सवितृ-मडल-मध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासन-सनिविष्टः ।
केयूरवान् मकर-कुडलवान् किरीटी
हारो हिरण्मयवपुर्धृत-शख-चक्रः ॥

તે શું ઓછો કળાધર હતો?

એકેએક દેશના પુરાણકારોએ તારાઓનું કાવ્ય અનુભવ્યું છે અને વર્ણવ્યું છે. વૈદિક ઋષિઓએ જ્યારે દેવોના કાવ્યની વાત કરી છે ત્યારે તેમની નજર આગળ આકાશની જ્યોતિઓ જ હતી એમ મારું માનવું છે. પણ આજકાલ જ્યોતિઃશાસ્ત્રની જે નવી નવી શોધો થાય છે તેની આગળ જૂનું કાવ્ય બધું જ ફીકું લાગે છે. એક જ્યોતિષીએ હમણાં જાહેર કર્યું છે કે પૃથ્વીનો ઘેલો કિંકર ચંદ્રમા, પૃથ્વીની આસપાસ અદબ સાથે ફરતો ફરતો થોડો થોડો નજીક આવતો જાય છે. આમ ચાલતાં ચાલતાં જ્યારે એ

થવાની યોગ્યતા ધરાવે છે. એમને અશ્વમેધના ઘોડાની પેઠે સ્વૈરપણે ફરવા દઈએ એ જ સારું. કળા જ્યાં સુધી જીવનને અને જીવનસ્વામી અંતર-આત્માને બેવફા નીવડી નથી ત્યાં સુધી એને શાસ્ત્રના બંધનમાં નહીં નાખીએ. એને એનું પોતાનું જ તંત્ર ખીલવવા દઈએ.

૧૧

કળાનું પ્રયોજન

કળાનું પ્રયોજન શું એ પ્રશ્ન હંમેશાં ચર્ચાય છે અને સંભવ છે કે અનંતકાળ સુધી ચર્ચાશે. 'काव्य यशसे, अर्थकृते, व्यवहारविदे, शिवेतर-क्षतये' એવાં એવાં પ્રયોજનો પૂર્વાચાર્યોએ વર્ણવ્યાં છે' 'यशसे' અને 'अर्थकृते' એ બે પ્રયોજનો, આજે પણ જબરદસ્ત છે. પહેલાં કરતાં આજે એ પ્રયોજનો વધારે સિદ્ધ પણ થતાં હોય. વિખ્યાત કળાધરો જોતજોતામાં લક્ષાધીશ થઈ શકે છે. એમને જાતજાતના ઇલકાબો મળે છે. એમની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા રાજદરબારમાં તેમ જ વિદ્વન્મંડળીમાં અમર્યાદ વધતી જાય છે છતાં કાવ્યનો કે કળાનો ઉદ્દેશ ધન અને કીર્તિ છે એમ આજના જમાનામાં માણસ કબૂલ ન કરે. સીધી વસ્તુ સ્વીકારવી એ નિખાલસ અને ભોળા યુગનું લક્ષણ છે. જૂના લોકો માનતા હતા કે વ્યાકરણ કે સંગીત શીખવાથી મોક્ષ મળી શકે છે. આજના લોકો કહે છે કે, 'જીવનના તમામ સવાલોનું રહસ્ય પારખવાની શક્તિ અને જીવનનાં બધાં પાસાં ખીલવવાનું સામાર્થ્ય કળામાં છે. સાહિત્ય અને સંગીતમાં છે; કળા એ સ્વતંત્ર, સ્વયંભૂ, અન્ય-નિરપેક્ષ જીવનદર્શન છે.' જેને જૂના લોકો મોક્ષનું સાધન કહેતા હતા તેને આજના લોકો આત્માનુભવનું સાધન કહે છે એટલો જ ફેર છે.

કળાનાં આજનાં પ્રયોજનો નીચે પ્રમાણે મુકાય :

૧. Art for art's sake કળાને ખાતર કળા.
૨. Art for life's sake જીવન માટે કળા.
૩. Art as an escape from life જીવનની વાસ્તવિકતામાંથી છુટકારા તરીકે કળા.
૪. Art as an escape into life નીરસ વ્યવહારમાંથી છૂટકી જઈ જીવનાનંદમાં પ્રવેશ કરવાના સાધન તરીકે કળા.
૫. Art for service સેવાના સાધન તરીકે કળા.
૬. Art for self-realization આત્માનુભૂતિના સાધન તરીકે કળા.
૭. Art for joy નિરતિશય સમાધાન માટે કળા.

૮. Art as recreation વિનોદ-વિસામા તરીકે કળા.

૯. Art as creative necessity સિસૃક્ષાની અદમ્ય વૃત્તિની તૃપ્તિને અર્થે કળા.

જેણે 'વ્યવહારવિદે' એ કળાનો આદર્શ બતાવ્યો એના મનમાં શું હશે તે આપણે જાણતા નથી. કાવ્ય, નાટક, શાસ્ત્ર, પુરાણ વગેરેના પરિશીલનથી વ્યવહાર જાણી શકાય છે, ચાતુર્ય કેળવાય છે, કૌશલ્ય વધે છે, એટલો જ એનો અર્થ નથી: ચર્મચક્ષુથી અને જડ બુદ્ધિથી બજારનો વ્યવહાર ચાલતો હશે, વિજ્ઞાનના સામાન્ય પ્રયોગો કરાતા હશે; પણ વિજ્ઞાનનું શું અને જીવનનું શું, પરમ રહસ્ય સમજવા માટે અને આદર્શ વ્યવહારકુશળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે કળાકારની કળામય દૃષ્ટિ, એની અલૌકિક સમજણ, પ્રતિભાયુક્ત સૂઝ, અને વસ્તુઓ અને પ્રસંગોના હાર્દ સુધી, આત્મા સુધી પહોંચવાની ભેદકતા, કાવ્યશક્તિ દ્વારા જ — કળામય વૃત્તિ દ્વારા જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. કળાની દૃષ્ટિ જેની પાસે નથી એ દુનિયાનું રહસ્ય શું સમજવાનો હતો? એનાં વ્યવહારમાં શો ભલીવાર આવવાનો હતો? 'વ્યવહારવિદે' એટલે For the proper conception and realization of the function and fulness of life.

આજના લોકો સાદામાં સાદી વસ્તુ પણ ભારેખમ ગૌરવાન્વિત ભાષામાં મૂકે છે. જ્યારે જૂના લોકો ભારેમાં ભારે સિદ્ધાંતદર્શન પણ સાદામાં સાદા ઘર-ગથ્થુ શબ્દોમાં મૂકતા હતા. એટલે જ કવિએ કહ્યું, 'काव्य व्यवहारविदे'. એણે કહેવું જોઈતું હતું, 'काव्य लोकव्यवहारस्य अुद्दीपनार्थम्.' વ્યવહાર એટલે વ્યવહારનું રહસ્યદર્શન. અને એ દર્શનનું દૈવીકરણ, એટલું આપણે ઉમેરવું જોઈએ.

જેઓ માને છે કે કળા એ જીવનની નીરસ વસ્તુસ્થિતિમાંથી બચી જવા માટે છે તેમને જીવનનો બહુ કડવો અનુભવ તો થયો હશે જ. પણ એથીયે વધારે, તેઓ જીવનથી હારેલા હોવા જોઈએ. દુ:ખ, દારિદ્ર, અન્યાય અને મૂંઝવણથી માણસ અકળાય, પણ જીવનથી હારે નહીં. જીવનનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે એના દરેક પાસામાંથી પરાક્રમની પ્રેરણા મળે છે, રસનાં ઝરણાં ફૂટે છે. પણ જ્યારે માણસ વિષયોનું આકંઠ સેવન કરે છે અને અર્થવિહીન, નીરસ અને એદી જીવન ગાળે છે ત્યારે જીવન અપમાનિત થાય છે. પછી માણસને ક્યાંય ચેન નથી પડતુ. જે જોઈએ છે, તે એ ઇચ્છા કરે એટલી વાર કે મળ્યું જ છે, એમ થઈ જાય તો માણસને જીવવું પણ ભારે થઈ જાય. ઇચ્છા-તૃપ્તિ અને પ્રતિષ્ઠા જીવનનું તમામ ઔત્સુક્ય મારી નાખે છે, અને પછી

કેવળ ક્લેશ ને ક્લેશ જ રહે છે, એમ કાલિદાસનો દુષ્યન્ત કહે છે, તે સાવ સાચું છે. એવા લોકોને escape from life જોઈએ છે. અને તે તેઓ કળામાં શોધે છે.

પણ તે તેમને ત્યાં જડ્યો છે કે કેમ એ વિષે એમણે લખ્યુ નથી. એદીપણે ખાવુંપીવું, નોકરોને દોડાવવા, અને આખો વખત સાહિત્ય વાંચવું, સંગીત સાંભળવું, નાટકસિનેમા જોવાં અને સભાઓની શોભામાં વૃદ્ધિ કરવી, એટલું જ જેમનું જીવન છે તેમને માટે કળાની ધાર પણ બુઠ્ઠી થઈ જાય છે, કશાયમાં એમને રસ પડતો નથી, જડતો નથી. એવા લોકો જ્યારે સંસ્કારી અકળામણ બતાવી ઠાવકા નિસાસા નાખે છે ત્યારે આવા લોકોની દયા ખાતાં પણ ત્રાસ છૂટે છે. એમના જીવન આગળ એક આંધળી અને 'ભયાણ' દીવાલ જ ઊભી રહે છે. જીવનમાંથી બચી જવા કળામાં ઊતર્યા ત્યાં પણ કંટાળો અને અરુચિ એમને છોડતાં નથી. હવે નાસીને ક્યાં જાય? ખરું જોતાં એમણે જીવનદ્રોહ છોડી દઈ ખરા જીવનમાં જ પ્રવેશ કરવો જોઈએ. ખરી કળા એમને એમાં મદદગાર થશે. એવા સુકુમાર લોકોને સાધન પણ સુકુમાર જ સૂચવું. સંગીત સાંભળવાને બદલે જો તેઓ પોતે ગાતાં કે વગાડતાં શીખી લે, નૃત્યના સાક્ષી થવાને બદલે નૃત્યની કસરત કરે, મોટી મોટી ટિકિટો ખરીદીને કળાપ્રદર્શનો જોવાને બદલે ચીતરવા મંડી પડે, અને રૂપાળાં પૂંઠાંવાળી ચોપડીઓ ખોળામાં રાખી નિસાસા નાખવાને બદલે પોતાના ખરેખરા અનુભવો શબ્દબદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો કળા એમને માટે Escape into life થઈ જશે. જેઓ જીવનદ્રોહી છે તેમને કળા શી રીતે ઉગારવાની હતી?

સાચી કળા જેમ આત્માનો વિકાસ સાધી આપે છે તેમ જ ભૂતદયા અને કરુણાથી પ્રેરિત થઈ કરેલી સમાજસેવા પણ માણસને આત્મવિકાસ સાધી આપે છે. કળા અને સેવાનું જો સાહચર્ય સાધ્યુ તો બંને ઉત્તરોત્તર ખીલશે જ. આપણા લોકોએ તમામ કળાઓને ભક્તિના સાધન તરીકે વાપરી એમને સેવાપરાયણ કરી મૂકી. ભોગવિલાસને પણ મંદિર સાથે જોડી દઈ એમનું નાગાપણું ઢાંકવાનો જૂના લોકોએ પ્રયત્ન કરેલો. કળાઓ તો સામાજિક ધર્મના અને વ્યક્તિગત સાધનાના મહત્ત્વના અંગ તરીકે સ્વીકારાઈ હતી.

એકલી કળાની સાધનાથી કોઈને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો છે, એમ માનવું મુશ્કેલ છે. પણ સાધનાની પૂર્વ-તૈયારી તરીકે શુદ્ધ કળાની ઉપયોગિતા ઘણી છે, એની કોઈ ના નહીં કહે. કળામાં વિનોદ તો છે જ પણ એ તો એનો દર્શની લાભ છે, એને કોઈ કળાનું અંતિમ પ્રયોજન નહીં ગણે. Art as a creative necessity એટલે કે દરેક માણસમાં 'एकोहम् बहु स्याम्'ની જે અદમ્ય

વૃત્તિ છે તેના સંતોષ ખાતર માણસ જ્યારે હૃદયના ગૂઢ અને ઉત્કટ ભાવોને વ્યક્ત રૂપ આપવા પ્રેરાય છે ત્યારે એના મનમાં જે પ્રયોજન હોય છે તેની વધારે મીમાંસા થવાની જરૂર છે.

જેમ કેટલાક લોકો સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિને અર્થે અથવા સમાજસેવાને અર્થે બ્રહ્મચર્યનું જીવન પસંદ કરે છે, તેમ જ કેટલાક કળાકારો પોતાની કળાને જ વરી પોતાનો આખો સમય, આખું ધ્યાન અને આખી શક્તિ એ કળાની સેવામાં જ અર્પણ કરી દે છે. કળાની સેવાથી ભિન્ન એવું કોઈ જાતનું જીવન એમને જોઈતું જ નથી, સહન થતું નથી. માણસમાં જે વીર્ય રહેલું છે તે એક યા બીજા પુરુષાર્થમાં પ્રગટ થવાનું જ. કેટલાક લોકોને પોતાની તમામ શક્તિનું રૂપાંતર કળાની અભિવ્યક્તિમાં જ કરવાનું સૂઝે છે. એમને માટે કળાની ઉપાસના પસંદગી-નાપસંદગીનો વિષય જ રહેતો નથી. 'તારાઓ જો ચળકવાનું છોડી શકે, કમળ જો હસવાનું છોડી શકે, તો જ તેઓ પોતાના જીવનના કળાપ્રવાહને રોકી શકે. તેઓ કળા કરતા નથી, તેમનાથી થાય છે. એક છોકરો રસ્તા પર પોતાની મસ્તીમાં સિસોટી વગાડતો હતો. પોલીસે એને રોકીને કહ્યું, "અલ્યા, સિસોટી કેમ વગાડે છે?" એણે આશ્ચર્યની નજરે પેલા શાંતિરક્ષક તરફ જોઈને કહ્યું, "કોણ હું? હું ક્યાં સિસોટી વગાડું છું? એ એની મેળે વાગે છે." આ જાતની કળાને આપણે અપૌરુષેય કહીએ તેમાં વાંધો શો? આને જ જો Art for art's sake કહો તો કોઈને વાંધો ન હોય. જ્યારે વિલાસ માટે કળાનુ સેવન થાય છે અને એ જ ઉદ્દેશને રૂપાળું નામ આપી, સદાચારનો દ્રોહ કરી, Art for art's sake નું સૂત્ર આગળ ધરવામાં આવે છે ત્યારે જ વાંધો ઊઠે છે 'Art for art's sake એ ખરું જોતાં Art for market's sake, Art for vulgarity's sake, Art for dissipation's sake ઘણી વાર થઈ બેસે' છે. તેથી જ એ સૂત્રનો આટલો વિરોધ કરવો પડે છે.

આજના જાહેરખબરના જમાનામાં એકેએક ઉદાત્ત અને લલિત વસ્તુને સોંઘી, વિકૃત અને વિશ્રી થવાનું જોખમ રહે છે. સમાજધુરીણો લોકજાગૃતિને કાજે જે જીવતી ભાષા વાપરે છે તે જ ચાર છ મહિનાની અંદર જાહેરખબરોમાં પહોંચી જાય છે, અને પોતાની કૃતિનું આવું વિડંબન અથવા ભ્રષ્ટીકરણ થયેલું જોઈ માણસને શરમાઈને બેસી જવું પડે છે 'ફ્રૂટ સૉલ્ટ'ની દવા (?) માટે પણ જેમ શેક્સપિયરનાં વચનો ટંકાય છે તેમ જ આપણે ત્યાં પણ હવે થવા લાગ્યું છે. આનો ઇલાજ સરકારના હાથમાં નથી, મૂળ લેખકના હાથમાં પણ નથી. આખા સમાજે પવિત્ર વસ્તુનો થતો અપવિત્ર ઉપયોગ અટકાવવા મથવું જોઈએ.

આટલું તો સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં સુધી વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક અને સામાજિક જીવનમાં સંસ્કારિતા, સંયમ અને આર્યતા અથવા ખાનદાની આવ્યાં નથી, ત્યાં સુધી તમામ જ્ઞાન, સત્તા અને કળા જોખમમાં છે જ. કળાની શુદ્ધિ સાચવવા માટે પણ કળાકારોએ જીવનશુદ્ધિનો, સ્વચ્છતાનો આગ્રહ રાખવો પડવાનો છે. જીવનશુદ્ધિની વાતો કરી જીવનથી નાસી જનારું વૈરાગ્ય હું નથી સૂચવતો, પણ જેથી છીછરાપણું જઈ જીવન સમૃદ્ધ થાય છે, અર્થપૂર્ણ અને વીર્યવાન થાય છે તેની વાત હું કરું છું. તેમ થાય ત્યારે Escape from life ની વાત કોઈ કરે નહીં. પછી તો 'Art of life', 'Art through life', 'Art out of life',—એવી જ વાતો સમજણપૂર્વક થવા લાગશે. પછી આજનો નિરર્થક ઝઘડો ચલાવવો નહીં પડે.

Art for art's sake અથવા 'કેવળ કળા'નો આદર્શ હું સમજી શકું છું. અને જે અર્થમાં હું સમજું છું એ અર્થમાં એના પ્રત્યે મારો સમભાવ પણ છે. જીવન જેમ નિષ્કામ વૃત્તિથી જ કૃતાર્થ થાય છે તેમ જ કળામાંથી જો આપણે બજારુ વૃત્તિ, ધન કે કીર્તિની લાલસા કાઢી નાખીએ, ઉપદેશકનો અસંસ્કારી ડોળ દૂર કરીએ, કળાને ધર્મોપદેશકો, ધર્માચાર્યો, રાજપુરુષો અને કારખાનદારોના હાથમાં જવા ન દઈએ, અને કળા પોતાની સંભાળ પોતે લઈ શકે એમ છે એમ કહીએ તો તે Art for art's sake થઈ ગણાય. કળા મારફતે જીવનનો સદાચાર પરિપુષ્ટ કરી શકાય. કળા મારફતે ધર્મની સૂક્ષ્મ વૃત્તિઓ સમજી અને કેળવી શકાય. કળા મારફતે સમાજવ્યવસ્થામાં સહકાર, સમાધાન, સામર્થ્ય, સમૃદ્ધિ અને સુસંગતિનું સંગીત દાખલ કરી શકાય. એટલુ મિશન જો કળા માટે સ્વીકારીએ અને એની અપીલ સાર્વભૌમ કરી મૂકીએ, તો પછી Art for art's sake કહેવામાં વાંધો નથી. કળા કરતાં ઊતરતી કોટિનો આદર્શ કળાવિકાસમાં ન હોય એટલો જ જો એનો અર્થ થતો હોય તો Art for art's sake કહેવાને હું તૈયાર છુ. પણ કોઈ કહે, 'અમે કળારસિક છીએ, કળાધર હોવાનો દાવો કરીએ છીએ, કળાને નામે લોકોને આકર્ષી અને ફોસલાવી શકીએ છીએ, માટે અમારા વર્તન પર કે સર્જન પર સદાચાર, ધર્મ, શિષ્ટ સંકેત, કાયદો કે લોકરૂઢિ, કશાનુ જ બંધન ન હોય,' તો નમ્રતાથી એમને કહેવું પડશે કે તમે ખાંડ ખાઓ છો, તમારા સંપર્કથી સમાજ તો સુરક્ષિત નથી જ, પણ કળા પણ સુરક્ષિત નથી એ અમે જાણીએ છીએ. જે પક્ષ ફાવી ગયો તે જ સત્પક્ષ છે એમ હજી સાબિત થયું નથી. અને ફાવવામાં પણ જે સરવાળે ફાવ્યો તે જ ફાવ્યો ગણાય. આદર્શ કળામાંથી

જે સર્વોચ્ચ આનંદ માણસને મળે છે, એ જ એનો અંતિમ હેતુ હોવાથી પણ 'કળા માટે કળા' કહી શકાય. સર્વોચ્ચ આનંદનો જેણે સ્વાદ ચાખ્યો, એને માટે સદાચાર સ્વાભાવિક અથવા સહજ થઈ જાય છે. એવે પ્રસંગે આપણે કહી શકીએ કે, કળાનું મુખ્ય પ્રયોજન તો બ્રહ્માનંદ-સહોદર એવો કળાનંદ છે. સદાચાર અને સામાજિક સામર્થ્ય એ એનાં અયુતસિદ્ધ ઉપપ્રાપ્તિ (by-products) છે. આ અર્થમાં કોઈ 'કળા ખાતર કળા'નું સૂત્ર વાપરે તો આપણો વાંધો નથી. તકરાર સૂત્ર સાથે, formula સાથે નથી. પરિણામ જોઈને પારખ કરશું.

શુદ્ધ કળા મારફતે આપણને જીવનના બધા જ રસો મળતા રહે તો જીવન અવનત થવાની બીક ન રહે. રસને નામે બીજી જ વસ્તુઓ જ્યારે આપણે શોધીએ છીએ ત્યારે જ બધું બગડે છે. સાચા રસો કેટલા અને કેવા હોય એની શુદ્ધ મીસાંસા જો કરી શકાય તો કળામાં સદાચાર સચવાય છે કે નહીં એની ચિંતા રાખવી ન પડે. જૂના લોકોએ રસ આઠ, નવ કે દસ ગણાવ્યા છે. આપણે એ નવ રસોની નવેસર મીસાંસા કરવી ઘટે.

૧૨
રસસમીક્ષા

કળાની વ્યાખ્યા કરતાં અથવા એનુ પ્રયોજન નક્કી કરતાં આપણે એના તંત્ર તરફ વધારે ધ્યાન આપીએ છીએ. પણ કળાકૃતિમાં આપણે શું પૂરવા માગીએ છીએ એનો વિચાર કર્યા વગર કળાનુ વિવેચન સંપૂર્ણ ન જ થઈ શકે. સહેજ વિચાર કરતાં જણાશે કે સાહિત્ય, સંગીત અને કળા ત્રણે ભાવનાનાં ક્ષેત્ર હોઈ ત્રણેની અંદર સમાતી વસ્તુ (contents) એક જ હોઈ શકે. તેને જ આપણે રસ કહીએ છીએ. સાહિત્યાચાર્યોએ રસચર્ચા અનેક રીતે કરી છે. સંગીતમાં રાગ અને તાલ પ્રમાણે રસ બદલાય છે એ જોવાયું છે. ચિત્રકળામાં નવ રસના ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગો ચીતરાય છે. રેખાઓની સબળતા અને વર્ણોના સાહચર્ય દ્વારા પણ રસો વ્યક્ત કરાય છે. પણ હજી સુધી સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્રકળા કે જીવનકળાની સમસ્ત અથવા સાર્વભૌમ દૃષ્ટિએ રસનું વિવેચન કોઈએ કર્યું નથી. સાહિત્યાચાર્યોએ જે વિવેચન કર્યું છે તે સ્વીકારી, તેનું સંસ્કરણ કરી, એને સર્વવ્યાપક બનાવવાની જરૂર છે [રસમીસાંસા મે થોડીક તાજેતરમાં અન્યત્ર* કરી છે એટલે અહીં એની પુનરુક્તિ નથી કરતો.]

*જુઓ રસસમીક્ષા – (જીવન ભારતી, પાનું ૮૯).

૧૩

કળાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ

એક વિચાર મારા મગજમાંથી હું કાઢી નથી શકતો—સાહસ વગર, ઉત્સાહ અને પરાક્રમ વગર, જોખમ ખેડવાની લહેજત કેળવ્યા વગર, કળા કોઈ કાળે પોતાનું પૂર્ણ રૂપ પ્રગટ કરી શકવાની નથી. કળા ભલે શાંતિના દિવસોમાં જ ખીલતી હોય, સલામતીના વાતાવરણમાં જ એને અવકાશ મળતો હોય, નવરાશનું જ એ ફળ હોય; પણ કળાની આદ્ય પ્રેરણા તો સાહસની, શૌર્યની, પરાક્રમની, 'સરફરોશીકી તમન્ના'ની વૃત્તિમાંથી જ ઊગમ પામે છે. ચંડોળની પેઠે કલ્પનાકાશમાં નિર્ભય થઈ ને ઊંચે ઊંચે જનાર કળા એરોપ્લેનના નાવિક જેટલી જ હિંમતવાન હોવી જોઈએ.

ભવ્યતા અને પરાક્રમ એ એકબીજાના સહોદર જ છે. રાવણ, દુર્યોધન, જરાસંધ, વૃત્ર, મિલ્ટનનો સેતાન, એ બધા ભલે સાધુતાના શત્રુ હોય પણ એમનામાં પરાક્રમ છે, ભવ્યતા છે, દુર્દાન્ત મહત્ત્વાકાંક્ષા છે; માટે જ એમની વિભૂતિઓ શોભી નીકળે છે, અને કવિઓને તથા કળાકારોને આકર્ષે છે. જે સમર્થ છે, ભવ્ય છે, વ્યાપક છે, ઉદાત્ત અથવા ગૂઢ છે, તે સ્વભાવ-સુંદર હોય જ છે. સહરાના રણનાં ચિત્રો અને વર્ણનો જુઓ. એમાં કશું નથી એ જ એનુ સર્વસ્વ છે.

દક્ષિણનાં ઊંચાં ઊંચાં મંદિરો, વિજાપુરની મસ્જિદો, બ્રહ્મદેશની વિશાળ બૌદ્ધ મૂર્તિઓ,—એ બધાં સુંદર ન હોત તોયે એમની ભવ્યતાથી જ કળાપૂર્ણ ગણાયાં હોત. પણ આપણા કળાકારોએ કળાવિધાનનું આખું સપ્તક આ બધે ઠેકાણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ છે. ઝીણામાં ઝીણો ખૂણો જુઓ તોયે એમાં લાલિત્ય અને લાવણ્ય મળશે, અને આખી સમસ્ત કૃતિનો વિચાર કરો તોયે એમાં વિશાળતા સાથે કોમળતા અને પ્રમાણ-બદ્ધતા પણ મળશે. ખરેખર, લગભગ અલૌકિક કહી શકાય એવી આપણી આ કળાકૃતિઓ ભારતીય સંસ્કૃતિની ઉત્તમ પ્રતીક છે. પિંડ-બ્રહ્માંડન્યાય એમાં ઉત્તમ રીતે સચવાયો છે.

૧૪

આજનું કળાવિહીન જીવન

સમાજ-વિકાસનું રહસ્ય જાણી સમાજને સશાસ્ત્ર રીતે દોરવાનો દાવો કરનાર એક પંથ દુનિયામાં જાગ્યો છે. એ પંથ કહે છે કે, 'અત્યાર સુધી મનુષ્યનું જીવન અશાસ્ત્રીય હતું. અમારો સામ્યવાદ જન્મ્યો, માર્ક્સે સામા-જિક જીવનનો કાયદો ઓળખ્યો, ત્યારથી બધે પ્રકાશ ફેલાયો. ત્યાર પછી

જીવનના આકલનમાં શાસ્ત્રીયતા આવી.' કોઈ પણ નવા શાસ્ત્રના આદ્ય આચાર્યને સર્વજ્ઞ માની લેવાની ભૂલ બધા જ ધર્મના અને પંથના અનુયાયીઓ કરતા આવ્યા છે. તો સામ્યવાદીઓ એમાં અપવાદ શી રીતે થાય? દુનિયામાં વર્ગો પહેલેથી હતા, આજે પણ છે અને દુનિયાના અંત સુધી રહેશે. એ વર્ગોમાં પરસ્પર અજ્ઞાન અને અનાસ્થા હોઈ શકે છે. પણ આખો સમાજ વર્ગવિગ્રહ ઉપર જ અવલંબે છે, એમ એ ઉપરથી અનુમાન કાઢવું એ ક્યાં સુધી બરાબર છે, એ તપાસવું જોઈએ.

માત્ર દ્રવ્ય પાછળ પડી માણસ જ્યારે સંસ્કૃતિ જેવી વસ્તુનો જ ઇનકાર કરે ત્યારે વર્ગો પેદા થવાના અને લડવાના એ ખરું. પણ આ સ્થિતિ તો હમણાં હમણાંની છે. આજની સ્થિતિ ઉપરથી સામાન્ય સિદ્ધાંત ગોઠવી, પ્રાચીન કાળની તમામ ગ્રંથસંપત્તિ અને કળાકૃતિ, સ્થાપત્ય અને સંગીત, બધું જ 'બુર્ઝ્વા' લોકોનું હતુ અને એમાં અકિંચન લોકોનો દ્રોહ કરવાની જ દાનત હતી, એમ સિદ્ધ કરવા બેસવું એ તો વિચિત્ર છે. અધિકાર મેળવવા માટે ઝનૂનપૂર્વક લડનાર લોકોને સંસ્કૃતિની કોમળતા સાથે મેળ બેસે નહીં. તેઓ તો એક જ વાત સમજે કે 'જેઓ અમારી સાથે નથી, અમારા હાથ તળે આવવા માગતા નથી, તે બધા અમારા શત્રુ જ છે.' અધિકાર હાથમાં આવી ગયા પછી કાંઈક ઉદારતા આવી જાય છે, અને 'જેઓ પ્રત્યક્ષ અમારી સામે નથી તેઓ અમારી સાથે જ છે,' એમ માનવા તરફ તેમનું વલણ કેળવાય છે. મેં સાંભળ્યું છે કે, રશિયામાં કળા અને કળાકારો વિષે હવે આ જાતનો ફેર પડ્યો છે. कार्यकाले च निष्ठुराः कार्यं कृत्वा पुनर्नम्राः એ વર્ણન વિજેતાઓને પણ લાગુ પડે છે. આપણે ત્યાં સાહિત્ય અને કળા ઉપર સામ્યવાદીઓએ પ્રથમ કોટિની ટીકાનો હુમલો ચડાવ્યો છે. સામ્યવાદીઓને નવો અસ્ત્રો ચલાવવો છે. એટલે અતિ ઉત્સાહમાં આવી બધાને મોઢે સરખી મેશ ચોપડવા તેઓ તૈયાર થઈ જાય તો તેમાં નવાઈ નથી.*

* હું જાણું છું કે વર્ગવિગ્રહવાદીઓ ઉપર ટીકા કરી હું એક મોટો ઝઘડો વહોરવા બેઠો છું. આર્યસમાજીઓ જેમ શાસ્ત્રાર્થો કરી કરીને વાદકુશળ થયા છે તેમ વર્ગવિગ્રહવાદીઓ પણ પોતાના આધુનિક વેદો પર શાસ્ત્રાર્થ કરવા તૈયાર થયા છે. સવાલજવાબ, દલીલો અને રદિયા બધો તૈયાર માલ એમની પાસે છે. આશા એટલી જ છે કે મૂડીવાદી અને સામ્રાજ્યવાદી લોકો સામે ચર્ચા કરતાં એમને મારા જેવા સામ્યયોગના તરંગી સામે લખવા બોલવાની નવરાશ નહીં મળે અને એ પણ આશા છે કે કળાના જેવા સાત્ત્વિક અને સર્વસમન્વયકારી ક્ષેત્રમાં વિગ્રહનું વાતાવરણ છોડી દેવાનું એમને સૌથી વહેલું સૂઝશે.

પણ આજની આપણી કળા જનહિતનો વિચાર કરે છે કે નહીં એ બરાબર તપાસવા જેવું તો છે જ.

જ્યાં સુધી સાહિત્યશ્રવણ અને સંગીતના જલસાઓ મંદિરોમાં થતા, મૂર્તિવિધાનકળા તેમ જ ચિત્રકળા મંદિરોમાં અથવા વિહારોમાં ઠલવાતી, અને ગાયનાચાર્યો ગંગા જેવી નદીને પોતાનું સંગીત સંભળાવવા ઘાટ ઉપર સંગીતામૃતપ્રવાહ વહેવડાવતા, ત્યારે ગરીબ અને તવંગર બંનેને કળાનો સરખો જ લાભ મળતો. ઉત્સવપ્રસંગે અને વિવાહપ્રસંગે નાતજાતના ભેદો ભલે હોય, પણ ધની અને ધનહીન એવો તીવ્ર ભેદ આપણે ત્યાં નહોતો. અને તેથી કળાનો આનંદ, કળાની પ્રેરણા, અને કળાની સંસ્કારિતા બધાંને સરખી રીતે મળતાં. અને કોક કોક વાર સર્વોચ્ચ કળાકારો વૈરાગીની દીક્ષા લઈ પોતાની મસ્તીના આનંદમાં ગમે ત્યાં રહેતા. ધનવાનોની દોલત અને એમની ખુશામત આ અલમસ્તોને લલચાવી શકતી નહોતી. ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ એમની સેવાશુશ્રૂષા કરી કળાધર બની શકતો.

આજે એ સ્થિતિ રહી છે એમ કહેવાની હિંમત નથી થતી. આજે સાહિત્ય, સંગીત, કળા ત્રણેય ધનવાનોનાં અને સત્તાવાનોનાં આશ્રિત બની ગયાં છે. મંદિરોમાં જેમ કળા ઠલવાતી તેમ લોકોને એની સમજણ પણ પાડવામાં આવતી. આજે પદાર્થસંગ્રહાલયોમાં અને પ્રદર્શનોમાં ગોઠવાતી કળા ગરીબોને કોઈ સમજાવતું નથી. એવે સ્થાને ગરીબો જાનવરની પેઠે ફરે છે અને આશ્ચર્યવત્ જોઈને પાછા આવે છે. વીજળીના ઝબકારા પછી જેમ અંધારાનું ભાન વધારે દૃઢ થાય છે તેમ, આવાં પ્રદર્શનો જોઈ આવેલા ગરીબો પોતાની અજ્ઞાનતા, અશક્તિ અને અસંસ્કારિતાનું ભાન પોતાના મન પર ઠસાવીને જ પાછા આવે છે. કળાદર્શનમાંથી ઉત્સાહ, આશા, અને શ્રદ્ધા જામવાં જોઈએ તેને બદલે વિષાદ, નિરાશા અને નિર્વીર્ય અસંતોષ જ તેઓ કેળવે છે. દુઃખ સાથે કબૂલ કરવું પડે છે કે, આજે ગરીબોના સેવકો જેટલા ઓછા છે તેટલા આ પ્રાચીન રાષ્ટ્રમાં પૂર્વે કોઈ કાળે નહોતા.

આજકાલ આપણે લલિતકળા અને ઉદ્યોગહુન્નરના નોખા નોખા વિભાગ પાડીએ છીએ, એ પણ આજના જમાનાની અસંસ્કારિતા સૂચવે છે. આજે આપણે કળાને કેવળ સંઘરીએ છીએ. દીવાનખાનામાં જ એને સ્થાન છે. પૂર્વે જ્યારે રાષ્ટ્રીય જીવન પ્રાણપૂર્ણ હતું ત્યારે આપણે કળા જીવતા હતા. એક વખત એક ધનાઢ્યને ત્યાં જમવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ટેબલ ઉપરનાં વાસણો તો આજે હોય છે તેવાં જ હતાં, જ્યારે દીવાનખાનાના કાચના કબાટમાં ભારતીય કારીગરીના અપ્રતિમ નમૂનારૂપ વાસણો ગોઠવાયાં હતાં. આ પરિસ્થિતિ આજના જમાનાની પ્રતીક છે, એ ધ્યાનમાં આવતાં

વાર ન લાગે. કળા તો કાચના કબાટમાં મમીની પેઠે બેસી ગઈ છે અને સગવડ અને સુખાકારીને નામે વિકળા જીવનમાં દાખલ થઈ છે. એક વાર કર્ણાટકમાં એક જૂના ખાનદાનમાં રહેવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. ત્યાં રોજને માટે વપરાતા લોટા ઉપર ઘસાઈ ગયેલું કેટલુંક અદ્‌ભુત, ધાર્મિક અને કળાપૂર્ણ ચિતરામણ હતુ. એ લોકોની એ બેદરકારી જોઈ દુઃખ સાથે આશ્ચર્ય થયું ખરું. પણ એ લોકોના વિવેકમાં, એમની ભાષામાં, નોકરો સાથેના વર્તનમાં અને આખા જીવનમાં સર્વોદયકારી સંસ્કારિતા અને આર્યતા સહેજે તરી આવતી. ત્યાં કળા જીવનમાં વણાઈ હતી. એક વાર ગરીબ ઉત્કલના ગામડામાં ફરવાનુ બન્યુ હતું. ત્યાં કેટલાંક ઘરોમાં માટીનાં વાસણો ઉપર અને અંદર, અને ઘરની દીવાલ ઉપર ઘરની નવવધૂઓએ વિધવિધ રંગનાં અને ભાતભાતનાં ચિતરામણ કર્યાં હતાં. એ ચિતરામણ જોઈ ત્યાંની વહુઓ કેટલી સુખી હશે એનો સહેજે ખ્યાલ આવતો. મેં એવી એક કળાપૂર્ણ માટીની થાળી એ ગરીબો પાસે માગી. મારે મન એ સંગ્રહાલયમાં મૂકવા જેવો સુંદર નમૂનો હતો. તેઓ હસીને બોલ્યાં, ‘અરે, એક શું ચાર લઈ જાઓને! આવાં ચિતરામણ તો તમને અહીં ઘેર ઘેર જોવા મળશે.’

કેમ કે ત્યાં એ કળા જીવતી હતી.

એ દબાયેલા અને તજાયેલા પ્રાંતમાં પણ મારો સિદ્ધાંત હુ અબાધિત જોઈ શકયો કે, કળા મોટે ભાગે દુઃખ ભૂલી જવા માટે કે ઢાંકવા માટે નથી હોતી, પણ જીવવાનો આનંદ વ્યક્ત કરવા માટે હોય છે.

કંસારો એક વાટકો ઘડે છે. બાપદાદા પાસેથી એ હુન્નર એ શીખ્યો છે. અને એના ઘરાક નક્કી છે. એની વાર્ષિક આમદાની કેટલી થશે તે પણ નિશ્ચિતપણે એ જાણે છે એના હરીફો એની નાતના જ છે. બધાનું જીવન ઓતપ્રોત છે. બહારથી કોઈ એના પર હુમલો કરવાનો નથી એવો એને વિશ્વાસ છે. જીવને જોખમે દોડવાની એને ગરજ નથી. એનું જીવન અને એનો પરિશ્રમ, એનો ઉદ્યમ અને એનો આરામ, બધાં તાલબદ્ધ ચાલે છે. હવે એ આનંદ એ વાટકા ઉપર મુદ્રિત કર્યા વગર એને એ હાથથી વેગળો કેમ કરી શકે? વાટકાનુ ઘડતર પૂરું થયા પછી એને થયું, ચાલ એની કિનારી ઉપર થોડીક વેલપત્તી ચીતરું. એ વાટકામાં છોકરાઓ તાજું તાજું ધારોષ્ણ દૂધ પીવાના છે, માટે ચાલો એના ઉપર ઊંચી પૂંછડીએ કૂદતા એક બે વાછરડા કોતરી આપું. એનું નામ તે કળા: કંસારો વાટકા પર વાછરડાં કોતરતો જાય છે અને એનાં બાળકો એની આસપાસ કૂદવા માંડે છે. હુન્નરકળા અને લલિતકળાનો ભેદ અહીં કયાં કરવા જશો?

ગુજરાતનાં લોકકાવ્યો જેણે સાંભળ્યાં છે અને નવવધૂના અને ચૂંદડી રંગી આપનાર પાડોશી રંગરેજના સંવાદોનો આનંદ જેમણે રસભેર સાંભળ્યો છે તેઓ શું કહી શકે કે રંગરેજની કળા હુન્નરકળા છે, લલિતકળા નથી? માણસ સાંજે ઉદ્દેશ વગર ફરવા જાય એ પ્રમાણ; અને શિખર પરના મંદિરે દર્શન કરવા જાય ત્યારે એ પ્રમાણ નહીં; એમ? સ્કાઉટ થઈને ફરે ત્યારે એ સંસ્કારિતા અને આંગણાની સીતાફળીનાં પાકાં ફળ બહેનને આપવા ભાઈ સહેજે દસ માઇલ ચાલી નાખે એ ગામડિયું હેત. એમ?

ખરેખર, આપણે શહેરોનું, બજારોનું, અને પરદેશી તૈયાર માલનું જીવન જીવીને સાદો મીઠો જીવનરસ સાવ ભૂલી ગયા છીએ. અને સમાધાનને બદલે ઉત્તેજનાને જ શોધતા ફરીએ છીએ. જો દૂધની પુષ્ટિ શરાબમાં મળતી હોય તો જ સમાધાનની હેતાળ કળાનો આનંદ એ ઉત્તેજનામાંથી મળી શકવાનો છે. આપણે જીવન મોળું કરતા જઈએ છીએ, વાસ્તવિકતાથી વેગળું કરતા જઈએ છીએ અને પછી એમાં બહારથી કળા ઉમેરી એને રૂપાળું કરવા મથીએ છીએ. પતિ જો પત્ની આગળ પ્રેમ ચોરે અને એની અવેજીમાં કપડાં અને ઘરેણાં છૂટથી આપતો જાય એથી શું પત્નીને જીવનનું સમાધાન મળવાનું હતું?

આજની આપણી 'હાઉસિંગ સોસાયટીઓ' તેમ જ મોટા શહેરની આસપાસ ખીલતાં ઉપનગરો જુઓ. ત્યાં નાહવાધોવાની, શૌચપાણીની સગવડો સારી હશે. બારીબારણાં અને અગાસીઓ હવાઅજવાળાને આવકાર આપતી હશે. પણ આપણા જીવનમાં ઓતપ્રોત થવાનો જેમનો હક છે અને જેમના જીવનમાં પ્રવેશ કરવાનો આપણો ધર્મ છે, તે મજૂરો અને નોકરો, ધોબીઓ અને રબારીઓ, વાળંદો અને મોચીઓ ક્યાંય દેખાતા નથી, અને જ્યાં દેખાય છે ત્યાં આપણા જીવનની અધાર્મિકતા જાહેર કરતા હોય એવી દુર્દશામાં રહેતા દેખાય છે. સવારનું દૂધ લાવનાર દૂધવાળો અને દૈનિક છાપું લાવનાર ગરીબ છોકરો બંને ચોરની માફક, પો ફાટતાં પહેલાં, પોતાનું મોઢું બતાવ્યા વગર એ વસ્તુઓ બારણે મૂકીને ચાલતા થાય છે. ગરીબોને દૂર રાખીને આપણે જીવનાનંદને પણ દૂર રાખ્યો છે, અને કેવળ અસ્પષ્ટ પણ નિશ્ચિત બળતરા જ વહોરી લીધી છે. આપણા ઉત્સવો હવે સર્વસામાન્ય રહ્યા નથી. આપણું સાહિત્ય હજુ પ્રજાકીય સાહિત્ય બન્યું નથી. ગુજરાતના લાખો અભણ લોકો કેવું સાહિત્ય વાંચે છે અથવા સાંભળે છે, કેવાં ગીતો ગાય છે, કેવા ઉત્સવો માને છે, અને કેવા ધર્મોપદેશો સાંભળે છે, એની જો તપાસ કરીએ તો ધનવાન અને ગરીબની અથવા વધારે બંધબેસતું તો ભણેલા અને અભણની નોખી નોખી નાતો જ પડી ગયેલી જણાશે. અને છતાં આપણી

'સોસાયટીઓ' જૂની નાતના વાડાઓ પણ સંઘરતી જ જાય છે. રાજ-બંધારણમાં કોમી તત્ત્વનો વિરોધ કરનાર આપણે આપણી નગરરચનામાં કોમી તત્ત્વ હજી જાળવવા માગીએ છીએ. અને હવે તો આપણી રમતોમાં પણ એ કોમી તત્ત્વ દાખલ થવા લાગ્યું છે. જૂના જમાનામાં દરેક કોમની જીવનકળા અલગ અલગ રહેતી તે વખતે એવા વિભાગ સ્વાભાવિક હતા. આજે આપણી બધી કોમો મુંબઈનાં મકાનોની પેઠે સરખી જ સગવડધર્મી અને કળાશૂન્ય થઈ ગઈ છે. હવે સમાધાનની કળાને અભાવે જૂના ભેદો અકળામણ પેદા કરે છે.

અને આજે જેઓ ગામડાંમાં જઈને વસે છે તેઓ પણ ગામડાંની સ્વાભાવિક કળાનો જીર્ણોદ્ધાર કરી તેનું નવીનીકરણ કરવાને બદલે શહેરની કળાશૂન્ય અસંસ્કારિતા અને અપંગતા ગામડાંમાં પહોંચાડવાનો ધંધો વગર મહેનતાણે કરે છે.

કળા જીવનની પ્રતિષ્ઠા છે. એનો નાશ થાય એટલે જીવનમાંથી ધર્મ અને સદાચાર પણ ઊડી જ જાય છે. અને પછી સમાજ બરાબર વર્ગવિગ્રહને માટે લાયક થઈ જાય છે. પછી એવા વિગ્રહમાં સફળતા મળી તોય શું, અને ન મળી તોય શું?

આપણા જૂના ઉત્સવોમાં કેટલાક વહેમોને અને હદ બહારના ખર્ચને અવકાશ મળે છે એ વાત સાચી છે. પણ એ વાટે આપણે સામાજિક કળાપ્રિયતાને મહત્ત્વનું પોષણ આપ્યું હતું. આજકાલ ધર્મની પ્રતિષ્ઠા ઓછી થઈ છે તેથી આપણા સામાજિક ઉત્સવો ધર્મને કારણે નથી થતા, પણ સામાજિક અને રાજદ્વારી પ્રેરણાથી થાય છે. આપણાં Social gatherings, સ્નેહસંમેલનો, ચંદ્રિકોત્સવો અને પરિષદો એ આપણાં સામાજિક જીવનનાં નવાં પ્રતીકો છે. એમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં એક જ પ્રકાર નજરે પડે છે. એ ચાર સંમેલનો ગોઠવ્યા પછી એનો કંટાળો જ આવી જાય છે. નવા નવા લોકો એ ખેલમાં ઊતરે છે માટે જ એવા ઉત્સવો વર્ષોવર્ષ ચાલે છે. સમાજમાં જ્યારે શુદ્ધ કળાની દૃષ્ટિએ આવા પ્રકારો પ્રત્યે સૂઝ જાગશે ત્યારે જ એમાં અર્થપૂર્ણ વિવિધતા આવી જવાની આશા રખાય. આશા રખાય એટલા માટે કહું છું કે આજે પણ જ્યાં કળાની નજર-વાળા લોકો આવા ઉત્સવો ને પ્રદર્શનો ગોઠવે છે ત્યારે જીવતું વાતાવરણ દેખાઈ આવ્યા વગર રહેતું નથી. અનેક પ્રાંતોમાં ફરતાં મેં મધ્યમ વર્ગનાં પાંચ દશ ઘરો એવાં જરૂર જોયાં છે કે જેમાં કળાની દૃષ્ટિએ જીવનનો કાંઈક આવિષ્કાર થતો હોય. એટલે આશાને તો ઘણું સ્થાન છે.

૧૫
જોઈએ છે જીવનકળાધરો

લલિતકળા અને હુન્નરકળા નોખાં પાડીને આપણે બંનેને નબળાં પાડ્યાં છે કે કેમ? એ પણ એક વાર આપણે તપાસવું જોઈએ. લલિતકળામાં કેવળ તટસ્થ આનંદનો સવાલ હોય છે, જ્યારે હુન્નરકળામાં સગવડો, સુખાકારી અને એનાં સાધનો પ્રધાનપણું ભોગવે છે. હવે ધારો કે આપણા ઘરનું દીવાનખાનું શણગારવું છે તો એમાં એ બન્ને વિચાર સાચવ્યા વગર ચાલે જ કેમ? અને ઘર કે દીવાનખાનું કેવળ રાજામહારાજાનું અને મોટા મોટા લક્ષ્મીપુત્રોનું, અને એમની સાથે મિત્રાચારીનો દાવો રાખનાર એમના સંસ્કારી આશ્રિતોનું જ વિચારમાં નથી લેવાનુ. પણ ગામડામાં વસતા ખેડૂતો, સવારથી સાંજ સુધી જાતમહેનતથી પ્રામાણિક આજીવિકા મેળવનાર કારીગરો, અને એક જ ઓરડીમાં પાંચ પાંચ છ છ જણા રહેનાર સંસ્કૃતિના ભારવાહક મજૂરો – બધાના રહેઠાણનો વિચાર કરવો જોઈએ. ત્યાં જે કાંઈ થોડીઘણી ચીજો વપરાતી હોય તે બધામાં અર્થ હોવો જોઈએ અર્થ વગરની કળા જીવનમાં ભળતી નથી, અને જીવનને શણગારતી નથી. જેમની રહેણી જૂની ઢબની છે તેમના ઘરમાં નવી જાતનુ રાચરચીલુ અર્થ વગરનુ થઈ જાય છે; જેમ આપણા દેશમાં નેકટાઈ અને મોજાં અર્થ વગરનાં દેખાય છે.

જેવું જીવન તેવું જ ઘર, તેવું જ રાચરચીલુ, અને તેવી જ એના પરની કારીગરી અને કળા. નીચેથી ઉપર સુધી બધે સાર્થકતાનો સંબંધ હોવો જ જોઈએ.

આ વિવેચન પરથી સૌથી મહત્ત્વના મધ્યસ્થ વિચાર ઉપર આવવું પડે છે. આપણે ત્યાં ડૉકટરો, વૈદ્યો, ઇજનેરો, વકીલો વગેરે તે તે શાખાના વિશેષજ્ઞો પડેલા છે. પણ આખી સંસ્કૃતિના, આખા જીવનના જીવનશાસ્ત્રીઓનો અભાવ છે. સંસ્કૃતિની ચર્ચા કરનારા અધ્યાપકો આપણને મળશે, પણ આખા સમાજને દોરનાર રાષ્ટ્રપિતાઓ અથવા ઋષિઓ સમાજમાં કેટલા છે? સમાજમાં યુરોપ જેટલું જ અસંસ્કારી અરાજક આપણે ત્યાં ફેલાવાથી લોકોને સમાજની સુસ્થિતિ માટે જીવન-ઋષિઓની જરૂર છે તેનું ભાન રહ્યું નથી રાજા અને સરકાર વગર ચાલી શકે પણ જીવનઋષિસમા સમાજધુરીણો વગર ન જ ચાલી શકે, એ જે દિવસે આપણે સમજીશું તે દિવસે આપણે આપણા સમાજધુરીણો પેદા કરવાના જ. મધમાખોની એક રાણી મરી જાય તો તેઓ તરત જ બીજી રાણી તૈયાર કરવા મંડી પડે છે સામાજિક જીવનમાં સ્વાતંત્ર્યને નામે આપણે અરાજક ચલાવવા દઈએ છીએ, જ્યારે

રાજસત્તા આગળ ચૂપચાપ માથું નમાવીએ છીએ. જેમ કુટુંબમાં વ્યવસ્થા હોય છે પણ રાજતંત્ર હોતું નથી, તેમ જ સમાજ વિષે પણ જરૂરનું છે. વ્યક્તિની પેઠે સમાજ પણ માતૃમાન, પિતૃમાન, આચાર્યવાન હોવો જોઈએ. ત્યારે જ સામાજિક જીવનમાં સ્વાસ્થ્ય, સામર્થ્ય અને સંગીત દાખલ થવાનાં. સમાજ જ્યારે માતૃમાન, પિતૃમાન અને આચાર્યવાન થશે ત્યારે જીવનકળા કેળવાશે. લલિતકળા અને હુન્નરકળા એકબીજાને પોષક થશે, વર્ગવિગ્રહને અવકાશ નહીં રહે. આપણી જૂની સંસ્થાઓ એ ઢબે ચાલતી. રાજાઓ પણ કુલગુરુની આમન્યા રાખીને જ ભોગ ભોગવતા અને રાજ કરતા. હવે આપણે આપણી સંસ્થાઓ પાશ્ચાત્ય ઢબે — પ્રમુખ, મંત્રી, ખજાનચી અને કાર્યવાહક મંડળના વ્યવસ્થાતંત્રથી — ચલાવીએ છીએ. આપણા સમાજશાસ્ત્રમાં ફેર પડ્યો, તેથી સમાજને દોરવાની સૂઝ કોઈનામાં રહી નથી. હવે ટિચાઈને જે રસ્તો જડશે તે ખરો.

જો આપણો સમાજ જાગ્રત થયો હોય તો હવે આપણે એક મોટું કમિશન નીમી એની પાસેથી જીવનપરિવર્તનની સૂચનાઓ મેળવવી જોઈએ. સમાજમાં જૂના આદર્શો કેટલા ટક્યા છે, નવા કેવા દાખલ થયા છે, બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં શું શું કરવું ઘટે છે, સમાજવ્યવસ્થાએ કેવું રૂપ ધારણ કરવું જોઈએ, તે બધાની સૂચનાઓ આપણે જોઈએ છે. આવાં કમિશનો ચોક્કસ નિર્ણયો ન આપી શકે તોય સામાજિક જીવનનું આટલું વ્યાપક અને સશાસ્ત્ર અધ્યયન થાય એ જ મોટો લાભ છે. સામાજિક જીવનના આવા અભ્યાસને અંતે કળાનું જીવનમાં સ્થાન સહેજે નક્કી થશે. અને પછી કેવળ પરદેશી વસ્તુઓથી અથવા સ્વદેશી વસ્તુઓથી કેવળ દીવાનખાનાં શણગારવાનો વિચાર ન કરતાં, આખું સામાજિક જીવન કળાયુક્ત કરવા તરફ આપણો સામાજિક પુરુષાર્થ દોરાશે. આપણા સુથારો, કંસારાઓ, કડિયાઓ, સોનીઓ, દરજીઓ, મોચીઓ, પાઘડી વગેરે શિરોવેષ્ટનો તૈયાર કરનારાઓ વગેરે કારીગરવર્ગો આજે દિશા વગર રખડે છે. જે કાંઈ ચીજ બનાવવી હોય તે કાં તો જૂની-પુરાણી, સુંદર પણ મરેલી ઢબે બને છે. અથવા પાશ્ચાત્ય કંપનીઓના કેટલૉગમાથી પ્રેરણા લઈને બનાવવામાં આવે છે. 'वर्णानाम् ब्राह्मणो गुरु.' એ વચનનો એવો સાંકડો અર્થ નથી કરવાનો કે, બ્રાહ્મણ બધા પાસેથી દક્ષિણા લે, બધાને ભગવાનનું કે પોતાનું ચરણતીર્થ આપી આશીર્વાદ આપે, અને બધાને ત્યાં શ્રાદ્ધ જમવા જાય, કે વિવાહ વખતે મંત્ર બોલી આવે. જૂના વખતના બ્રાહ્મણ–આચાર્યો ધનુર્વેદ, આયુર્વેદ, સંગીત, અશ્વવિદ્યા, ગજવિદ્યા વગેરે બધી જ કળાઓ ખીલવતા. આજે આપણે ત્યાં કેળવાયેલા લોકોમાંથી કોઈ વિશ્વકર્મા બનતો નથી, કોઈ ભરતાચાર્ય પણ હજી બન્યો

નથી. અશ્વિનીકુમાર થવાનું તો દૂર જ રહ્યું. તમામ વર્ણોની જીવનવ્યવસ્થા અને સમાજસેવા વ્યવસ્થિત કરી આપનાર જીવનકળાધરો પાકશે ત્યારે જ આપણો સમાજ જીવિત અને વ્યવસ્થિત થશે. સમાજને એવી વ્યવસ્થાની ભૂખ લાગ્યા વગર એવા સમાજપુરુષો પ્રગટ થવાના નથી.

૧૬

ભવનકળા

જેમ નાટકમાં અનેક સાહિત્યકળાઓનું સ્નેહસંમેલન થાય છે અથવા જેમ વૃંદગાયનમાં જાતજાતનાં વાજિંત્રોનું અનુરાગ સંમેલન થાય છે, તેમ જ સ્થાપત્ય અથવા ભવનકળામાં અનેક કળાઓનું અખંડ સંમેલન અથવા કુટુંબ ગોઠવી શકાય છે. અને તેથી આપણા જીવનની હાજતો, આપણી રહેણીકરણી, આપણું સામાજિક જીવન અને સામાજિક આનંદ એ બધી વસ્તુઓનો વિચાર કરી આપણે આપણી ભવનકળા ખીલવવી રહી. જેવી આપણી રહેણીકરણી આપણે રાખવા માગતા હોઈએ એવી જ આપણી ભવનકળા હોવી જોઈએ. આપણા મહેમાનોને આપણે પહેલાંની જેમ રાખતા નથી, ન રાખવા ઘટે. પ્રાચીન કાળમાં ગમે તે માણસને મહેમાન તરીકે આવવા દેતા નહીં. પોતાની નાતજાતનો કે પંથનો માણસ હોય, એવાને જ મોટે ભાગે ઘરની છૂટ રહેતી. પણ એક વાર ઘરમાં લીધા પછી એ અતિથિ મોંઘો મહેમાન થયો, એની તો પૂજા જ થાય. મધ્ય યુરોપનાં ગામડાંઓમાં એવી દશા હજી પણ છે એમ કહેવાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં પડદાની પ્રથા છે ત્યાં મહેમાનોને જુદી રીતે રાખવામાં આવે છે. વેપારીને ત્યાં વેપારને અંગે લોકો આવે, વકીલને ત્યાં અસીલો આવે, ડૉક્ટરોને તો કોક કોક વાર રુગ્ણાલયની પડખે વીશીઓ પણ ખોલવી પડે છે. એ બધી નવી હાજતોનો વિચાર કરી આપણે આપણી ભવનકળા વિસ્તારી હોય તો તેમાં લલિત કળાઓને સ્થાન કેવું આપવું તે આપણે જાણી શકીશું.

શુદ્ધ હવા, પ્રકાશ, સૂરજનો તડકો, અવાજનો પ્રતિધ્વનિ ઇત્યાદિ વસ્તુઓનો આપણે આરોગ્ય તેમ જ સગવડની દૃષ્ટિએ ભવનકળામાં વિચાર કરીએ છીએ. કળાની દૃષ્ટિએ પણ એનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. અને આવી બધી સગવડો અને સુંદરતાઓ સાચવ્યા પછી પણ મકાનનો આકાર, અને અનેક મકાનોની સમગ્ર ગોઠવણમાં પણ એકતા અને વ્યક્તિત્વ આવે છે કે નહીં તે પણ આપણે જોવું જોઈએ. આપણી નગરરચનામાં તો વ્યવસ્થા આવી જ નથી.

પણ એક જ સંસ્થાનાં મકાનોમાં પણ ઢંગધડો દેખાતો નથી. અને કોક કોક વાર મોટા લક્ષાધીશોનાં મકાનો પણ બધી કળા અને સગવડોનો વિચાર કરીને બાંધેલાં હોવા છતાં, કેવળ રૂપાળી ઓરડીઓના અવ્યવસ્થિત ઢગલા જેવાં જ લાગે છે.

અને આજકાલ એક રીતે વ્યવસ્થિત બાંધેલાં મકાનોમાં અને મંદિરોમાં ઘણી વાર તાત્કાલિક સગવડ ખાતર ફેરફારો કરી ઓરડીઓના જેમ તેમ ફણગા ફોડવામાં આવે છે તે તો આપણી અવ્યવસ્થિત અને વિચારશૂન્ય જીવનકળાનાં સ્મારકો જ બની જાય છે. એક રીતે બાંધેલું મકાન માણસ બીજી રીતે વાપરવા જાય, એમાં જેવાં મળ્યાં એવાં સાધનો વાપરે, અને બધું જ અસંસ્કારી કરી મૂકે, એ સ્થિતિ મેં તો બધા જ પ્રાંતોમાં જોઈ છે. જેમાં પ્રમાણબદ્ધતા છે, જીવન સાથે મેળ છે, અને તેથી અર્થપૂર્ણ કળા છે, એવાં મકાનો તો ડુંગરામાં અને ગરીબ ગામડામાં અનેક ઠેકાણે જોયાં છે ખરાં.

૧૭

સાદાઈ, સંયમ અને વીરતા

ઓરડીમાં ઢગલાબંધ રાચરચીલું ખડકી દેવાથી સગવડ સચવાતી નથી અને કળાએ ખીલતી નથી, જેમ રસોઈમાં તમામ જાતના મસાલા મૂકી મૂકી નાખવાથી સ્વાદે સંતોષાતો નથી અને તબિયતે જળવાતી નથી. ગામના બધા જ લોકોને એકસામટા મળવા બોલાવવાથી પરિચયે કેળવાતો નથી અને કોઈની કદરે કરાતી નથી. એવી રીતે ચોવીસે કલાક સંગીત, દરેક લખાણમાં કાવ્ય, ડગલે ને પગલે દીવાઓ, જ્યાં ત્યાં વખાણ — એવું કરવાથી કળા સચવાતી નથી. મુંબઈ જેવાં શહેરોમાં દિવસરાત ઘેર ઘેર ગ્રામોફોનના કોલાહલથી મુંબઈમાં ગાન-સંસ્કારિતા વધી છે એવો તો અનુભવ થયો નથી. સાદાઈ, સ્વચ્છતા, મોકળાશ, શાન્તિ અને ઠરેલપણા વગર કળા ખીલે જ નહીં. જે આખો જન્મારો ગળ્યું ગળ્યું જ ખાય છે, ગરમ ગરમ ખાય છે, અથવા આઈસક્રીમ ઉપર જ જીવે છે તેની સ્વાદશક્તિ બહેર મારી જાય છે. એની સ્વાદશક્તિ અને પારખ-શક્તિ બૂઠી થઈ જાય છે. જેને રોજ ખુશામત કરવી પડે છે અથવા રોજ ખુશામત સહન કરવી પડે છે તે માણસમાં કોઈની કદર કરવાની શક્તિ જ રહેતી નથી. એટલા ખાતર કળાકારોએ અને કળારસિકોએ સાદાઈ અને સંયમનું જીવની પેઠે જતન કરવું જોઈએ. સાદાઈ, સંયમ અને વીરતા એ ત્રણ વગર જીવન છીછરું અને અકુલીન થઈ જાય

છે. જેમ મરજીવાઓને જ ઊંડાણમાં પાકતાં મોતીઓ મળે છે તેમ જેમણે વીરતા કેળવી છે તેમને જ જીવનકળાનું તો શું, દરેક કળાનું રહસ્ય મળવાનું છે. કેવળ પૃષ્ઠભાગ ઉપર તરનારા જરાક મોજ માણી શકે: મહાસાગરની તિમિંગિલ માછલીઓ જુદી અને ચાંગળા પાણીમાં કૂદાકૂદ કરનાર શફરીઓ જુદી.

૧૮

પોશાક અને ઘરેણાં

એક વાર વડોદરામાં શ્રી સયાજીરાવને પૂર્ણ દેશી પોશાકમાં, શણગારેલી બળદગાડીમાં બેસીને માંડવીને રસ્તે જતા જોયા. તે વખતે એ રસ્તાઓ, એની બે બાજુનાં મકાનો, ગાડી, બળદ, ગાડી હાંકનાર, એનો પોશાક અને અંદર બેઠેલા રાજવી, બધાં એકમેકમાં એટલાં તો સુંદર ભળતાં હતાં કે એક ક્ષણ માટે આંખો ઠરી ગઈ. જાણે બધાં એક જ સંસ્કૃતિનું વાતાવરણ સેવતાં હતાં ને જમાવતાં હતાં! વડોદરાનો જૂનો લશ્કરી પોશાક અને આજના હડેલહપ્પી પોશાકની સરખામણી પણ ત્યાં એક વાર કરવાને મળી. અને મનમાં થયું કે મુશ્કેલીમાં આવીને પડેલી કોઈ ખાનદાન ઘરની બાળા મદદ માગવા માટે વિશ્વાસપૂર્વક કોની પાસે જઈ શકે એવો સવાલ હોય તો તેનો જવાબ અહીં એક જ રૂપે મળશે. જૂના પોશાકનો સરદાર શૂરવીર અને લડવૈયો તો દેખાય જ છે, પણ એ પોશાકમાં જ ખાનદાનીભર્યું સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય પણ પૂરેપૂરું દેખાય છે. આ શૂરવીર વીરો પણ છે એ વિષે શંકા નથી રહેતી. યુરોપિયન પોશાક એમના દેશ માટે અને સમાજ માટે સારો હશે પણ એની પાછળ એટલી આર્યભાવના આપણે જોઈ શકતા નથી.

કોઈ મારા કહેવાનો એવો અર્થ ન કરે કે તમામ જાતના જૂના પોશાકની હું હિમાયત કરું છું. પોશાકનું પણ પોતાનું ચારિત્ર્ય હોય છે. અમુક પોશાક આશ્રિતોને જ શોભે; અમુક ગુલામોને જ. બેજવાબદાર છીછરા બાળકોનો પોશાક જુદો અને ગંભીર સમાજનેતાઓનો પોશાક જુદો. વિદ્વાન, સેવક, અમલદાર, ત્યાગી, વૈરાગી, સંન્યાસી દરેકની ચારિત્ર્યવિભૂતિ જુદી હોય છે. એટલે વેશ પણ એને અનુકૂળ જ રખાય

આપણે ત્યાં પોશાકમાં ઘણો સંયમ દાખલ કરવાની જરૂર છે. વૈરાગીઓ અને વૈષ્ણવ સાધુઓ જે રૂપ કાઢે છે અને શરીર પર જે જાતજાતની છાપો મારે છે તે મૂળમાં ભલે ભક્તિની નિશાની ગણાઈ હોય પણ આજે તો સ્વાંગ જેવા દેખાય છે. અને સરકસના વિદૂષક જેવો આ પોશાક અને આવી

મુદ્રાઓ કેટલાક તો આજીવિકાની સગવડ ખાતર જ ધારણ કરે છે.' અને પછી પરદેશના મુસાફરો એવાઓના ફોટા લઈ દુનિયા આગળ આપણી મજાક કરે છે!

અને ઘરેણાંઓનો શોખ તો આપણે એટલો વધાર્યો છે કે નાક, કાન, હોઠ બધાં જ વીંધી નાખ્યાં. એ જંગલીપણું આપણે કાઢી નાખવું જોઈએ. ઘરેણાંનો શોખ એ આશ્રિત દશાની નિશાની છે જૂના વખતમાં જ્યારે રાજાઓ સાચા રાજાઓ હતા ત્યારે તેઓ પોતે ભાગ્યે જ આટલાં બધાં ઘરેણાં પહેરતા. રાજત્વસૂચક એકાદ ઘરેણું પહેર્યું એટલે બહુ થયું. રાજાનો વૈભવ રાજા પોતે ઊંચકતા નહીં પણ આસપાસના આશ્રિતો ઉપર અને પોતાની રાણીઓ ઉપર તે લાદતા. આજની બહેનો જ્યારે કેળવણી અને સંસ્કારિતા લઈ સમાજમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ ભજવવા માગે છે, ત્યારે એમણે આ દૃષ્ટિએ ઘરેણાં વિષે નવેસર વિચાર કરવો જોઈએ.

૧૯

નાટક અને સિનેમા

મેં આજકાલનાં નાટકો જોયાં નથી, અને સિનેમાનું — મુવી કે ટૉકીનું દર્શન કર્યું છે એમ પણ ન કહી શકું.* જિંદગીમાં થિયેટરનાં નાટકો દસ પણ નહીં જોયાં હોય. સિનેમાની શોધ થઈ હતી અને એને 'બાયસ્કોપ' કહેતા હતા તે વખતે બેએક ફિલમો જોઈ હશે. એટલા પરથી વિવેચન શી રીતે કરી શકું? છાપાંમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં સિનેમાનાં ચિત્રો હોય છે. અને મુંબઈ જેવાં શહેરોમાં સિનેમાની જાહેરખબરોમાં મોટાં મોટાં મોઢાં પ્રણય કરતાં અથવા બીક અને દ્વેષ વ્યક્ત કરતાં દેખા દે છે એટલા ઉપરથી જે ખ્યાલ બંધાય તેટલો જ મારી પાસે છે. જે વિષયની ચર્ચા રોજનાં છાપાં સંખ્યાબંધ કૉલમોમાં કરે છે તે વિષય વિષે હું કશું ન બોલું તો કોઈને અગિયારશના ઉપવાસ જેવું નહીં લાગે એવી આશા રાખું છું.

એક પાશ્ચાત્ય સમાલોચકે સંસ્કૃત નાટકો વિષે લખતાં કહ્યું છે કે સંસ્કૃત નાટકોમાં કાવ્યનું માધુર્ય ખૂબ હોય છે પણ માધુર્ય માટે નાટકો હોતાં જ નથી. એમાં તો રુવાંટાં ખડાં થવાં જોઈએ. જેમાં રોમહર્ષણ (Dramatic thrill) નથી એ નાટક શાનું!

---

* આ લખાયા પછી મારા મિત્રો અને વિદ્યાર્થીઓના આગ્રહથી 'ધર્માત્મા'ની ફિલમ જોઈ આવ્યો. મને તે ખૂબ જ ગમી. છતાં સિનેમા એ કાંઈ અસાધારણ વસ્તુ છે એમ ન લાગ્યું. અને સિનેમા વિષેના મારા સામાન્ય અભિપ્રાય પણ ન બદલાયા.

આ રોમાંચ (thrill)ની શોધમાં આજકાલનાં નાટકો અને સિનેમાઓ કેટલે સુધી પહોંચ્યાં છે એનો વિચાર કરતાં જરૂર રુવાંટાં ખડાં થાય છે. એ રોમાંચ લાવવા માટે લૂંટફાટ, આગ, અપહરણ, પલાયન, ખૂન વગેરે બધા પ્રસંગો યોજવામાં આવે છે. અકસ્માત તો ડગલે ને પગલે હોય જ. રાક્ષસી સમ્રાટ નીરોને પોતાની રાજધાની રોમ બાળતાં કેમ કરીને આનંદ થયો હશે, એમ હવે આશ્ચર્ય કરવાની જરૂર નથી.

મેં સાંભળ્યું છે કે કેટલીક ફિલમો બહુ સારી હોય છે; ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓની ફિલમો એટલી તો આબાદ હોય છે કે સાહિત્યના અધ્યયન કરતાં આ ફિલમોનું દર્શન જ વધારે અસરકારી કેળવણી હોય છે. આજના કળાકારોની શક્તિ વિષે મને શંકા છે જ નહીં. જે શુદ્ધ સાત્ત્વિક કળા ખીલવે છે એમની જ વાત હું નથી કરતો, પણ જમાનાનો રંગ નક્કી કરનાર અને સમાજ વિષે બેદરકાર રહેનાર કળાકારોની પણ શક્તિ આંજી નાખે એવી છે એ મેં અનુભવ્યું છે. આસુરી સંપત્તિનું સામર્થ્ય ઓછું હોય છે એમ તો ક્યાંય કહેલું છે જ નહીં. સિનેમા અને નાટકો જલદ વસ્તુઓ છેઁ. એમની અસર ભારેમાં ભારે હોય જ. પણ જે સમાજને એનો પ્રયોગ અખંડ સેવન કરવો પડે છે તે સમાજ વિષે કંઈ ચિંતા થવી સ્વાભાવિક છે. મુંબઈમાં ગ્રામોફોનો અખંડ ગાયા કરે છે. એની બધી જ થાળીઓ (પ્લેટો) ખરાબ હોય છે એમ પણ નથી. પણ આ સંગીતની રેલથી પ્રજા સંસ્કારી થઈ છે, એમનાં હૃદય ઉન્નત થયાં છે, એમ તો માનવામાં નથી આવતું. આધુનિક સુધારાને લહેરથી નિહાળતો આલ્ડસ હક્સ્લે પણ કળા અને વિલાસિતાના અતિરેકથી નુકસાન જ છે એમ ભાર દઈને કહે છે. ખરેખર, જીવનની સમૃદ્ધિ નિર્મળ ગૃહસ્થાશ્રમ જેટલી સાદાઈમાં જ છે એ જ્યાં સુધી આપણે સ્વીકાર્યું નથી ત્યાં સુધી કળા મારફતે સમાજની ઉન્નતિ થવાની નથી.

હું કબૂલ કરું છું કે નાટક સિનેમામાં જીવનના રસિક કે આકર્ષક પ્રસંગો અમુક હદ સુધી ભડક-રંગમાં ચીતરવા અપરિહાર્ય હોય છે. પણ એ હદ વટાવી જ્યારે અતિરેક કરાય છે ત્યારે કળા મારી જાય છે, અને લોકોની ચિત્તવૃત્તિ ક્ષુબ્ધ ને ક્ષુબ્ધ જ રહે છે. સારી કળાના સેવનથી તો લલિત ભાવ વધવો જોઈએ અને એમાંથી સ્થાયી સમાધાન પરિણમવું જોઈએ.

સિનેમાની સમાજ પર અને ખાસ કરીને યુવાનો પર અને યુવતીઓ પર કેવી અસર થાય છે એ જોવા માટે પશ્ચિમના લોકોએ જે કમિશનો નીમ્યાં હતાં તે આપણે ખાસ જોવાં જોઈએ.

૨૦

કળાનો વિસ્તાર

આપણે ત્યાં ચિત્રકળાએ વિશિષ્ટ રૂપ જ પકડયું હતું. જૂની પોથીઓમાં અને મંદિરોની દીવાલો ઉપર મુખ્યત્વે ચિત્રો ચીતરતા. રવિવર્માએ પાશ્ચાત્ય યથાર્થદર્શી કળાને આપણા દેશમાં આણી અને યુરોપિયન કળાતંત્ર જાળવી પૌરાણિક પ્રસંગો આપણને ચીતરી આપ્યા. બંગાળમાં હેવલે આપણી ચિત્રકળા-પદ્ધતિમાં રહેલું રહસ્ય આપણા લોકો આગળ મૂકયું અને એક નવો પંથ જગાડયો. અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર, આનંદ કુમારસ્વામી, ભગિની નિવેદિતા વગેરે સમર્થ કળારસિકોએ એનો વિસ્તાર અને અર્થ કર્યો. અજંટામાંથી પ્રેરણા લઈ કેટલાય અદ્ભુત ચિત્રકારો આપણા જમાનામાં પાકયા છે. ગુજરાતમાં લક્ષ્મીપુત્રોએ આ નવી સ્વદેશી ચિત્રકળાની સંસ્કારિતા પોતાની કરી. રવિશંકર રાવળે તો એક ચિત્રપીઠ જ સ્થાપી છે. હવે ભારતી ચિત્રકળા અનાથ રહી નથી. નાનાલાલ મહેતા જેવા એના ઇતિહાસકાર તૈયાર થવા લાગ્યા છે. ડૉ. હરિપ્રસાદ અને રત્નમણિરાવ જેવા પણ જૂની સંસ્કૃતિની સુંદરતા આપણા મન પર ઠસાવવા મથે છે. અર્ધેન્દ્રકુમાર ગાંગુલી જેવા એના વિવેચકો એનું રહસ્ય વિશદ કરવા લાગ્યા છે. નંદલાલ બોઝ જેવા એની વિશ્વતોમુખી શક્તિ વ્યક્ત કરવા લાગ્યા છે. હવે આપણે કેવળ આત્મરક્ષણની વૃત્તિ રાખી જૂનાને જ વળગી રહેવાની જરૂર નથી.

હવે ગમે તે દેશમાં જાઓ, ચિત્રકળા ઝપાટાભેર આંતરરાષ્ટ્રીય થતી જાય છે. યંત્રયુગ પણ હવે પોતાની જટિલ ભવ્યતાની દીક્ષા કળાને આપવા મંડયો છે. પ્રાચીન મિસર દેશમાંથી આપણે કશી પ્રેરણા લેવાના નથી, એમ નથી. ક્યુબિક આર્ટ તો હવે સાર્વભૌમ થવા લાગી છે. પતંગિયાંની પાંખો, મહાસાગરની માછલીઓ, વનસ્પતિસૃષ્ટિનો વિલાસ, દેશદેશાંતરનાં પશુપક્ષીઓ, ખીણુંમાંના પાસાદાર પથરાઓ, બરફનાં ચોસલાંઓ, સમુદ્રના શંખલાઓ, અને આકાશનાં ઇન્દ્રધનુષ અને વાદળાંઓ, બધાં જ આપણને વર્ણ અને આકૃતિની અવનવી દીક્ષાઓ આપવા લાગ્યાં છે. આખી દુનિયાનું પ્રાચીન અને નવીન સ્થાપત્ય, રસાયણકળાએ શોધેલા નવા નવા રંગો, બધું જ સાહિત્ય આપણી આગળ છે. આટલી સમૃદ્ધિ ઉપલબ્ધ હોવા છતાં, કેવળ 'પિતાના કૂવામાં જ નાહીશું, એનું જ પાણી પીશું.' એવી સંકુચિતતા હવે રાખવાની જરૂર નથી. જ્યાં સુધી આપણામાં દાસભાવ, હીનભાવ, (slave mentality; inferiority complex) હતા, ત્યાં સુધી સ્વાભિમાનની માત્રાનું સેવન કરવું આવશ્યક હતુ. હવે જો આપણે આત્મપરિચય પામ્યા હોઈશું, આપણા સામાજિક

જીવનમાં ભારતીય પ્રાણ સ્ફુરતો હશે, તો દુનિયાનું બધું લઈને એને ભારતીય રૂપ આપણે જરૂર આપી શકીશું. જીવન જો આપણે વિશુદ્ધ ન રાખ્યું, અનુકરણ, અનુસરણ અને વિલાસમાં જો આપણે ડૂબી ગયા, તો આપણો નાશ જ છે. પણ જો આપણે તમામ વસ્તુને આત્મસાત્ કરવાનું રસાયણ ખીલવ્યું હશે તો આપણે અગ્નિની પેઠે સર્વભક્ષ જરૂર થઈ શકીશું. જે વિશુદ્ધ છે તે સર્વસમ્રાટ થવાનું, તેનો એ અધિકાર છે.

એક બહુ જ અગત્યની કળા તરફ આપણું દુર્લક્ષ થતું જાય છે અને તે છે લેખનકળા. જૂના વખતમાં બધા જ દેશોમાં લહિયાનો ધંધો પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો. મોટા મોટા બાદશાહો પણ ધર્મગ્રંથો સુંદર રીતે લખી પોતાની નવરાશનો વખત કામમાં આણતા, અને ગુજરાન જેટલું કમાતા પણ ખરા. નિવૃત્તિપરાયણ સંન્યાસીઓ અને સાધુઓ પણ લેખનકળામાં અસાધારણ પ્રગતિ બતાવતા. આપણી લિપિની સુંદરતા એવા લોકોને જ આભારી છે. આજે છાપખાનાં અને ટાઇપરાઇટરને કારણે એ કળા ખીલતી અટકી છે. યુરોપમાં એવું નથી થયું. ત્યાં યંત્રકળાની મદદ લઈને અક્ષરો વધારે રૂપાળા અને સગવડવાળા કરવા તરફ કળાકારોએ પોતાની શક્તિ વાળી છે. આપણે ત્યાં કેવળ જડતા જ પ્રવર્તે છે. જ્યારે કોઈ વિલિયમ મોરીસ આપણે ત્યાં જાગશે ત્યારે જ આમાં સુધારો થવાનો. એ સમાજ–હિતચિંતકે મજૂરીમાં આનંદ અને કળા દાખલ કરવા માટે એકેએક કળાને હાથ ધરી. દીવાલો પર ચોડવાના કાગળો, ઘરનું ફર્નિચર, બીજું રાચરચીલું, અક્ષરો છાપવાનું, બધામાં પાણીને પેઠે પૈસો ખર્ચી, અને દરેક કળામાં પોતાની પ્રતિભા ચલાવી એણે ઇંગ્લંડમાં નવો યુગ શરૂ કર્યો. આપણે ત્યાં કેવળ બચુભાઈ રાવતને જ આપણા અક્ષરોની દયા આવી અને એમણે અક્ષરોનાં રહી ગયેલાં અંગોને માલિશ કરી કરી છૂટાં કર્યાં. હવે એ દિશાએ અનેક પ્રયત્નો કરીને અનેક રીતે એનો રૂપાળો વિસ્તાર કરવો જોઈએ.

સંગીતમાં આ છેલ્લા પા શતકમાં ઘણી પ્રગતિ થઈ છે. અથવા પ્રગતિ ન કહી શકાય — પ્રચાર ઘણો થયો છે. આપણા સંગીતશાસ્ત્રીઓ હવે પ્રગતિ તરફ ધ્યાન દેશે તો સારું. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે પ્રગતિ માટે થોડુંક કર્યું છે ખરું. પણ હજી આપણે સંગીતની ભાવસૃષ્ટિ Psychology of Musicનું ક્ષેત્ર ખેડ્યું જ નથી. ગુજરાતનું લોકસંગીત, દક્ષિણનું કર્ણાટકી સંગીત, બંગાળનું વિશિષ્ટ મધુર સંગીત, અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનનું આર્ય–ઈરાની સંગીત — એ બધી પદ્ધતિઓ આપણને વારસામાં મળી છે. હિમાલયના પહાડમાં આપણે ફરીશું

તો ત્યાં પણ સંગીતની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ આપણને જડશે. એ બધાનો સમન્વય કરીને એક વિરાટ સંગીતપદ્ધતિ ચાલુ કરનાર ગાનાચાર્ય ક્યાં છે? આપણે એનું આવાહન કરીશું, એને માટે ધ્યાન ધરીશું. એ આવવો જ જોઈએ, એનો વખત થઈ ચૂક્યો છે.

કોઈ પણ રાષ્ટ્રનું સંગીત એ પ્રજાકીય પુરુષાર્થનો પડઘો છે. આપણે જ્યારે પરાક્રમી પ્રજા તરીકે પંકાઈશું ત્યારે ત્રિંશત્કોટિ કંઠ-કલકલ-નિનાદથી કરાલ અને મધુર બંને જાતનાં સંગીતો આપણને મળશે જ. લાસ્ય અને તાંડવ બંને આપણાં જ છે. એક જ વસ્તુના એ બે પાસા છે. બિથોવનને જો તોફાનનું સંગીત ઉત્પન્ન કરતાં આવડ્યું તો આપણને દૈવી સૃષ્ટિ પેદા કરનાર મહાન ક્રાંતિનું સંગીત પેદા કરતાં કેમ ન આવડે? સાધના જોઈએ છે, હિંમત જોઈએ છે, સાહસ જોઈએ છે.

એક એક કળા સરસ રીતે ખીલવવા સાથે જુદી જુદી કળાઓને માંહોમાંહે પરણાવવાની પણ જરૂર છે. ચિત્રકારના સાત રંગ અને ગાયકોના સપ્ત સ્વર વચ્ચેનો સંબંધ શોધી કાઢી પછી જેમ સારીગમની સ્વરવાટિકાઓ અને અલંકારો ગવાય છે તેમ સપ્તવર્ણનાં નવી નવી ઢબનાં ઇંદ્રધનુષો તૈયાર કરવાં જોઈએ. કુદરતમાં ફળ, ફૂલ, પાંદડાં, જીવડાં અને પતંગિયાંના વિધવિધ રંગો જોઈ એ ઉપરથી નવા નવા રાગો પણ ગોઠવવા જોઈએ. આ કામ કેવળ થિયોસોફિસ્ટનું નથી, પણ મોટા મોટા કળાધરોએ આ અખતરાઓ કરવા જોઈએ. જ્યારે સંગીતના રાગોનુ માનસશાસ્ત્ર આપણે ખીલવીશું ત્યારે જ નવા નવા અદ્‌ભુત રાગોના અવતાર થશે.

આપણુ ગાયન એકાંતનું અથવા નાની નાની બેઠકોનુ જ છે. હજારો અને લાખો લોકો ભેગા થઈ સામુદાયિક સંગીત ચલાવવાના દિવસો હવે આવ્યા છે. હવે તો વિરાટ ભાવો વ્યક્ત કરતા રાગો અને સંગીતની પદ્ધતિઓ પણ ખીલવવી જોઈશે. કોઈ પણ અભણ માણસ કેવળ આદરથી ધર્મગ્રંથોની ચોપડીઓ ભેગી કરે ને સંઘરે તેવી રીતે આજે આપણા ધનવાન અને સંસ્કારી ગણાતા લોકો સંગીતને પોતાના ઘરમાં સ્થાન દે છે. હજી એમને માટે એ વસ્તુ જીવતી થઈ નથી જીવનસમૃદ્ધિ વગર ધનસમૃદ્ધિ કૃતાર્થ થવાની નથી. અને સંગીતાદિ કળાઓ પણ જીવતી થવાની નથી. જેમ સમાજમાં હવે આપણું ચાર વર્ણથી ચાલવાનું નથી તેમ સંગીતમાં પણ હવે છ રાગ અને છત્રીસ રાગણીઓ અને એમનાં કુટુંબીઓથી ચાલવાનુ નથી. પ્રજાના પુરુષાર્થમાં નવા નવા આદર્શો ઘડાતા જાય છે; તેમ તેમ નવા રાગો પણ આપણને પેદા કરતાં આવડવું જોઈએ. જેમ ભિન્ન ભિન્ન સંગીતપદ્ધતિઓનું સંમિશ્રણ આપણે કરવાના છીએ તેમ નવા નવા રાગોનો પણ

આપણે આવિષ્કાર કરવો રહ્યો. ભારતીય મહાયુદ્ધ, બુદ્ધ ભગવાનનો ગૃહત્યાગ, હરિશ્ચંદ્રની ટેક અને સીતાનો વનવાસ, દ્રૌપદીનું વેણીસંહાર અને દમયંતીનો સ્વયંવર, સાવિત્રી–યમરાજનો સંવાદ અને રાજા રામનો દેશવટો, દાંડીકૂચનું સમરસ અને હરિજનોને કારણે હોડમાં મૂકેલા પ્રાણ — એ બધા પ્રસંગો માટે ઉદાત્ત લલિત નવા નવા રાગો અને છંદો જોઈએ છે.

ગુજરાતનું લોકસંગીત બીજા પ્રાંતોના લોકસંગીત કરતાં જુદું પડે છે. એની ભાવવાહિતા અસાધારણ છે. જ્યારે મેઘાણી જેવા પોતાની મેઘગંભીર વાણીથી એ ગાય છે ત્યારે જૂનું લોકજીવન કેટલું પુરુષાર્થપૂર્ણ હશે એનો ખ્યાલ આવે છે. નવાં લોકકાવ્યો, નવી લોકકથા અને નવા લોકસંગીત દ્વારા ગુજરાતનું લોકજીવન નવી ઢબે સજીવન કરવાની જરૂર છે. શિષ્ટ જીવન અને લોકજીવન પરસ્પર ભિન્ન હોવા છતાં પરસ્પર પોષક છે. શિષ્ટ જીવન હમેશાં પ્રતિષ્ઠિત હોય જ, પણ એમાં જોતજોતામાં કૃત્રિમતા દાખલ થાય છે. લોકજીવનને હવે પ્રતિષ્ઠિત કરવાની જરૂર છે. માત્ર એની સ્વાભાવિકતા અને લૌકિકતા, નષ્ટ ન થાય એટલી જ પ્રતિષ્ઠા એને મળવી જોઈએ.

શાસ્ત્રકારોએ સંગીતકળાના ત્રણ વિભાગો કર્યા છે: ગાયન, વાદન અને નૃત્ય. આપણે ત્યાં જૂના વખતમાં 'કેવળ કળા'નો અસંસ્કારી જમાનો જ્યારે આવી ગયો અને બધી કળાઓ ચારિત્ર્યહીન આશ્રિતોના હાથમા પહોચી ગઈ ત્યારે શિષ્ટ સમાજે સંગીત અને કળા બંનેનો લગભગ બહિષ્કાર જ કર્યો. નાટકમાં વેશ લેનારનું મોઢું પણ ન જોવાય, ભૂલથી જોયું તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું ઘટે, એમ સ્મૃતિઓમાં કહેલું છે. કલાવંતીનું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ હોઈ જ ન શકે એમ સમાજની માન્યતા હતી. કલાવંતી અને ગુણિકા એ શબ્દો જ આ સ્થિતિના સાક્ષી છે. 'કળા ખાતર કળા'ના પક્ષ આગળ કેટલું જોખમ રહેલું છે એનો ખ્યાલ આ ઉપરથી આવશે. કળા પ્રત્યેની સૂગના એ જમાનામાં નૃત્યકળા પ્રત્યે લોકોમાં વધારેમાં વધારે ચીડ હતી. પુરાણકારોએ અને જૂના કવિઓએ શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓના રાસનૃત્યનાં ફાવે તેવાં વર્ણનો લખી શૃંગાર અને વિલાસને ધાર્મિક વાતાવરણની ઢાલ આપી, છતાં નૃત્યકળા વિષે સમભાવ કે આદર જામ્યો નહીં. કાઠિયાવાડના રબારી અને ભરવાડ લોકોએ એ કળાને કાંઈક આશ્રય આપ્યો. શ્રીકૃષ્ણ પણ આખરે કાઠિયાવાડી રબારી જ હતા ને? યુરોપના લોકો નૃત્યપ્રિય છે. ઈંગ્લંડથી માંડીને રશિયા સુધી — અને આઇસલેંડથી માંડીને ઇટાલી કે ગ્રીસ સુધી, બધે જ નૃત્યકળાની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા છે. આપણે ત્યાં અંગ્રેજી કેળવણીને લીધે એ નૃત્યકળા પ્રત્યે પણ આદરભાવ ફરી જાગ્યો. કેવળ અંબાજીના ઉત્સવમાં જ જે ગરબીઓને સ્થાન મળતુ તેમને હવે આપણાં શિષ્ટ લોકોનાં આધુનિક સંસ્કારી જીવનમાં પણ મહત્ત્વનું

સ્થાન મળ્યું છે. ચિત્રકળા કે સંગીતકળા જેવી નૃત્યકળા એકાંડુ કળા નથી. એમાં તાલબદ્ધ કસરત છે. આવી કસરતથી શરીરના સ્નાયુને વ્યાયામ સાથે આરામ મળે છે. જેમ સાહિત્યમાં નાટક, હુન્નરકળામાં સ્થાપત્ય, તેમ લલિતકળામાં નૃત્ય છે. આમાં અનેક કળાઓનો સહકાર સાધી શકાય છે. પોશાક, ઘરેણાં, પ્રકાશ, ધૂપદીપ, સંગીત, તાલ, કાવ્ય, હાવભાવ,—એ બધાંનું સ્નેહસંમેલન જમાવી શકાય. આપણે ત્યાં આપણા ગરબાના, ભરવાડોના અને ટીપણીના નૃત્ય ઉપરાંત હવે શાંતિનિકેતનથી આવેલુ મણિપુરી નૃત્ય પણ દાખલ થયું છે. નૃત્ય મારફતે થતી કસરત નાજુક પ્રકૃતિને પણ કેટલી સદે છે તે હવે આપણે જોઈ શકયા છીએ. ઉદયશંકરનું નૃત્ય જોવાની હજી મને તક મળી નથી. પણ એ કેવું હશે એની કાંઈક કલ્પના કરી શકું છું. આપણે ત્યાં પ્રાંતે પ્રાંતે નૃત્યકળા જુદી જુદી છે. એ બધાનો પુનરુદ્ધાર થવાનો હજી બાકી છે. એ કળામાં રસ ધરાવનાર લક્ષ્મીપુત્રોને એક સૂચના કરવાનુ મન થાય છે. અલ્લાહાબાદમાં એક વાર મેં એ કરી પણ છે. હિંદુસ્તાનમાં આસેતુહિમાચલ મંદિરો અને મૂર્તિઓ અસંખ્ય છે દરેક ઠેકાણે નૃત્ય કરતી પરીઓ અને અપ્સરાઓની મૂર્તિઓ કોતરેલી મળે છે. એમાં નૃત્યના પ્રકાર, હસ્તમુદ્રા, લાસ્ય, તાંડવ વગેરે અસંખ્ય નમૂનાઓ એટલા બધા પડયા છે કે એ બધાના ફોટો લઈને એની જો ચિત્રમંજૂષા (આલબમ) બનાવવામાં આવે તો નૃત્યકળાના બધા જ નમૂનાઓ એમાં આપણને મળશે. આ કામ સહેલું નથી. નૃત્યકળાના પ્રમાણભૂત ગ્રંથમાં વપરાય એવા નમૂનાઓ મેં નેપાળમાં પણ જોયા છે અને ઓરિસ્સામાં પણ જોયા છે. હમ્પીમાં પણ જોયા છે અને બેલૂર હળેબીડમાં પણ જોયા છે. અજંટા તથા વેરૂળમાં પણ જોયા છે અને સિલોનમાં પણ જોયા છે. કાશ્મીરમાંય જોયા છે અને બ્રહ્મદેશમાં પણ જોયા છે. આ મૂર્તિઓ અને આ છબીઓમાંથી આપણી આખી નૃત્યકળા આપણે ચિત્રિત કરી શકીએ એમ છીએ. એકલા અમદાવાદ અને વીરમગામમાં જ આપણને ઘણા નમૂનાઓ મળે એમ છે. નાટયકળા અને નૃત્યકળા બે સાથે સાથે જ જાય છે. સંગીતમાં જેમ કેવળ ધ્વનિચમત્કૃતિ પણ હોય છે અને ભાવવાહિતા પણ હોય છે તેમ જ નૃત્યમાં પણ કેવળ અંગસૌષ્ઠવના પ્રકાર પણ હોય છે અને ભાવાવિષ્કરણ પણ હોય છે. નૃત્યનું અદ્ભુત લાવણ્ય મેં અમારા ગોમંતકમાં (પોર્ટુગીઝ ગોવામાં) નાનપણમાં ખૂબ જોયું છે. જે દુર્દૈવી કોમે આ કળા એના શુદ્ધ રૂપમાં અત્યાર સુધી સાચવી છે એ એના બેવડા ઉદ્ધારની હકદાર છે એ વિષે શંકા નથી. કેરલના નૃત્ય તરફ હમણાં હમણાં લોકોનુ કંઈક ધ્યાન ખેંચાયું છે. પણ ગોવાની નૃત્યકળાનો તો હજી કોઈને ખ્યાલ જ નથી, એમ લાગે છે. એ નૃત્યકળામાં સામ્પ્રદાયિકતા

કરતાં ભાવવાહિતા વધારે છે એમ મારું માનવું છે. પણ મારો અભિપ્રાય એ કંઈ કળાતત્ત્વવિશારદનો અભિપ્રાય નથી. હું તો એક મુસાફરની પેઠે જોયેલી વસ્તુનું અધિકારીઓ આગળ સૂચન કરીને જ સંતોષ માનવાનો.

નૃત્યકળા એ પણ ભક્તિનું એક અંગ છે એમ આપણા પૂર્વજોએ સ્વીકાર્યું છે અને મીરાંએ સિદ્ધ કર્યું છે. એ કળાને સામાજિક રૂપમાં ખીલવતાં અમુક જોખમો ખેડવાનાં રહે છે એ ધ્યાનમાં રાખી સાવચેતીથી એનું સેવન કરવું ઘટે છે. નહીં તો શુદ્ધતા જાળવ્યા વગર શિષ્ટતા ઓળંગ્યા પછી અંતે પસ્તાવાનું જ રહેશે. પણ વિકારની બીકે એ કળાનો જ ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી.

૨૧

હવે પછી

મને લાગે છે કે મેં બહુ લાંબું વિવેચન કર્યું અને છતાં મારે જે કહેવું હતું તે બરાબર કહી દીધું છે એવો મને પોતાને જ સંતોષ નથી, તો આ પરિષદના કળાચતુર અને કળાભિમાની સભ્યોનું સમાધાન ક્યાંથી થાય? કળા અને કાવ્ય વચ્ચે મેં ભેદ કર્યો નથી એવી કોઈ મારા પર ટીકા કરે તો એ સ્વીકારીને હું કહીશ કે હું એને દોષ નથી ગણતો, પણ ગુણ જ ગણું છું. ખાસ કરીને સાહિત્યની પરિષદ તો કાવ્ય અને કળા વચ્ચે રહેલું સામ્ય અથવા આત્મૈક્ય જ જુએ. મારા વિવેચનમાં મેં કુદરતને પ્રધાનપદ આપ્યું છે એવો પણ કેટલાક વાંધો ઉઠાવશે. ત્યાં પણ હું કહીશ કે એ અકસ્માતથી નથી થયું. કળાનો નિર્માતા અને વિશ્વનો નિર્માતા શક્તિમાં સરખા ન હોય, પણ ન્યાતે એક જ હોવા જોઈએ. કળાકારને જોઈએ તો વિશ્વામિત્ર કહો, પણ વિધાતા બ્રહ્મદેવ કળાધરોના કુલગુરુ છે એ વાત આપણે ભૂલી ન જઈએ.

એક રીતે જોતાં આ બધું વિવેચન કોરે મૂકી મેં જો ગુજરાતની ભૂમિ અને એનાં તળાવો, એની નદીઓ અને આરાઓ, નદી પાસેના ઘાટો અને નદી પરના પુલો, તળાવની પાળ પરનાં ઝાડ અને એની ઘટા તળે બેસીને ખડ વાગોળતાં જાનવરોનાં ધણો, ખાદીધારી બગલાઓ અને કળા કરતા કલાપીઓ, એના સમુદ્રનો વિવિધ કાંઠો અને એમાં આવેલા બેટો, મોંઘા મહેમાન જેવી શોભતી ટેકરીઓ અને કરાડ પરથી કૂદી પડતા ધોધો, ખીણો અને ગુફાઓ — એ બધાનું સર્વમાન્ય થઈ શકે એવું વર્ણન આપ્યું હોત તો વધારે સારું થાત. જેમ આપણાં તીર્થસ્થાનો અને વિદ્યાપીઠો, દેવમંદિરો અને મસ્જિદો, હવેલીઓ અને અપાસરાઓ, મશહૂર થયાં છે તેમ ગુજરાતનાં કળા-સ્થાનો ને સૌંદર્યસ્થાનો પણ નિશ્ચિત અને પ્રખ્યાત થવાં જોઈએ.

ગુજરાતની જનતા, એનો સ્વભાવ, એનો પહેરવેશ અને એના રિવાજો, એના ઉત્સવો અને યાત્રાઓ, લોકકથાઓ અને લોકગીતો, ધાર્મિક સંપ્રદાયો અને નાતના આદર્શો, એની તપોભૂમિઓ અને એનુ વહાણવટુ — એ બધાનું રહસ્ય તારવી એની અંદર રહેલાં કળાબીજનુ વર્ણન આપ્યું હોત તો ગુજરાત માટે એ આવશ્યક હતુ. પણ આ પ્રાંતમાં વીસ વરસ રહ્યા છતાં હું બધે ફરી શક્યો નથી. અને આ બધાં રૂપમાં પ્રગટ થતી કળાનું રહસ્ય પ્રગટ કરવાની મારી શક્તિયે નથી. આ કામ તો ભવિષ્યનો કોઈ કળાત્મા અવશ્ય કરશે એવો વિશ્વાસ રાખીને જ મારે સંતોષ માનવો રહ્યો. આ કામ જ્યારે થશે ત્યારે ગુજરાતમાં ગુજરાતની પોતાની ખાસ કળાનો નવો અવતાર થશે અને તે ભારતીય કળાનાં કેટલાંક અંગો સંપૂર્ણ રીતે ખીલવશે

મેં તો કેવળ કળાનાં કેટલાંક અંગોનું સૂચનમાત્ર કર્યું છે. જ્યારે એકાદ પ્રાણવાન કળામંડળ સ્થપાશે અને એક એક સંસ્કારી યુવાન એક એક વિભાગને પોતાનું જીવન અર્પણ કરવાનો અને એને પ્રજાસેવા માટે પૂર્ણ રીતે ખીલવવાનો સંકલ્પ કરશે ત્યારે જ આપણે કળાના ઉપાસક છીએ એમ કહી શકાશે. અત્યાર સુધી જે થયું છે એને તો પહેલી સલામીનું નામ પણ ભાગ્યે જ અપાય. હું તો માનુ જ છું કે મેં સૂચવેલી બધી કળાઓ એક જ સાર્વભૌમ જીવનકળાનાં જુદાં જુદાં પાસાંઓ છે અને જીવનકળામાં તો પુરુષાર્થ, સમભાવ, પ્રેમ, નિષ્ઠા, સેવા આદિ અનેક વૃત્તિઓનો જ પ્રધાનપણે સમાવેશ થાય છે. જીવન-કળાનાં અંગો જ વિચારવાં હોય તો એમાં જ્ઞાનનિષ્ઠા, સત્યપરાયણતા, બુદ્ધિની પ્રગલ્ભતા, સજ્જનતા, ઉદારતા, સમયસૂચકતા, પ્રમાણબદ્ધતા, રસજ્ઞતા, ઔચિત્ય, સહાનુભૂતિ, સેવાભાવ, ત્યાગવીરતા, શ્રદ્ધા, બેફિકરી, અને ઈશ્વરભક્તિ — એ બધા ગુણો આવી જાય છે. જીવનકળાની દૃષ્ટિએ આ દરેક ગુણોનો સંબંધ શો છે, એનું મહત્ત્વ કેટલુ છે, એ બધાનું વર્ણન કરવા જતાં કળાનું સર્વ-માન્ય ક્ષેત્ર છોડી આદર્શના ગગનમાં વિહાર કરવો પડે. મારો તો વિશ્વાસ છે કે આ દૈવી સંપત્તિની ખિલવણીથી જ કળાનો વિકાસ થવાનો છે. કળાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ પારખવા માટે પણ આટલી પૂર્વતૈયારી જોઈએ છે. પણ એ ચર્ચામાં આપણે અહીં કેમ ઊતરી શકીએ?

અત્યાર સુધી એમ થતુ આવ્યું છે કે જે જે પરિષદ, સભા કે સંસ્થામાં ગાંધીજી પ્રમુખ થયા છે ત્યાં ત્યાં આખા વરસ માટે કાંઈક ને કાંઈક નિયમિત અને નવી દિશા ખેડતુ કાર્ય ચાલતું થયું છે આ વરસે ગાંધીજીએ સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું છે. એટલે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કંઈક તો સંગીન કામ થશે જ એમ હું માનું છું. 'ગામડાના ખેડૂતો અને મિલના મજૂરો, કારીગરો અને વેપારીઓ, બ્રાહ્મણો અને વાણિયાઓ, હરિમંદિરના પૂજારીઓ,

અને એ મંદિરની બહાર જ જેમને રહેવું પડે છે એવા હરિજનો, મૂડી-વાદીઓ અને સામ્યવાદીઓ, દેશી રાજાઓ અને એમની હસ્તીથી અકળાયેલા એમના ટીકાકારો — બધાને એક જ પ્રવૃત્તિમાં એકઠા સહકાર કરવાની તક આપવાનું કામ આપણી કળાની ઉપાસના મારફતે થશે. કળાની ઉપાસનામાં સાંપ્રદાયિકતા નથી. એટલે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ઈસાઈ, ખોજા અને મેમણ — બધા જ પંથના અને બધા જ ધર્મના લોકો કળાની ઉપાસનામાં એકત્ર આવશે અને એક થઈ બતાવશે :

समानमस्तु वो मनः
समाना हृदयानि वः